

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 5 (488)

ВЕРЕСЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 2009

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Ресніт* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Ресніт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: *О.В.Жданович*

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 29.09.2009 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1000 прим. Зам. №270

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

С к р ж и н с ь к а М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я.....	4
В о й т о в и ч Л. В. (<i>Львів</i>). «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.....	12
М и х а й л о в с ь к и й В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення.....	34
В і н н и ч е н к о О. О. (<i>Львів</i>). Князі і не князі: про князівський титул Єловицьких.....	47
В и р с ь к и й Д. С. Полковник Михайло Криса – малознаний герой/антигерой Козацької революції.....	65
Д о н і к О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст.....	71
К о н ю ш е н к о Ю. А. (<i>Харків</i>). Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889–1923 рр.).....	97
К о в а л ь ч у к М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.).....	106
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР.....	121
Г е н е г а Р. Я. (<i>Львів</i>). Суспільний контекст українського національного руху на прикладі етносоціальних змін у складі й становищі населення Львова другої половини 1940-х рр.....	139
Є в с є є в а Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (український контекст).....	152

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

П а р ф і н е н к о А. Ю. (<i>Харків</i>). Гносеологічні можливості публіцистики як історичного та історіографічного джерела (на прикладі освітньої публіцистики 1920-х – початку 1930-х рр.).....	178
Г о л у б є в В. Ф. (<i>Мінськ, Республіка Білорусь</i>). Сільська община (громада) XVI–XVIII ст. в українській історіографії.....	186
Х в е д ч е н я С. Б. Давньоісландські саги як джерело з історичної географії: подорож Торвальда Кодранссона у Святу Землю і його перебування на теренах Русі (початок XI ст.).....	200
М и ц и к Ю. А. Малюнок із німецької брошури 1684 р.....	214

Р Е Ц Е Н З І Ї

Ш а н д р а В. С. В. В. Бездрабко. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток.....	217
П а т е р І. Г. (<i>Львів</i>), С о л я р І. Я. (<i>Львів</i>). С. Д. Гелей. Львівська комерційна академія: Нарис історії.....	219
К и р и д о н А. М. І. Б. Дацків. Брест 1918: європейський прорив України.....	222

Романько О. В. (*Сімферополь*). О.С.Гогун. Сталінські командос.
Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії.
1941–1944.....226

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Іваненко О. А. До 80-річчя доктора історичних наук, професора
М.М.Варварцева.....229
Бойко О. Д. До 60-річчя доктора історичних наук, професора
В.Ф.Верстюка.....230
Віднянський С. В. (*Київ*), Крикун М. Г. (*Львів*). До 60-річчя
доктора історичних наук, професора Л.О.Зашкільняка.....232

Дзира Ярослав Іванович

.....235
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ238

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невідомого раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням** отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

М.В.Скржинська*

СУДОЧИНСТВО В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

На основі епіграфічних джерел та археологічних матеріалів висвітлюється діяльність судових установ як однієї з форм цивільної влади в античних полісах окраїн грецької ойкумени – Північного Причорномор'я.

У давньогрецьких полісах суд належав до числа неодмінних державних установ. Будинок суду існував у кожному більш-менш значному місті. Він входив до таких обов'язкових для грецької держави громадських споруд, як театр, гімнасій, де тренувались і виступали атлети, і критий портик, в якому збиралися громадяни у різних справах чи просто для спілкування. Як правило, судочинство було публічним, і за його діяльністю могло стежити практично все населення. За допомогою суду влада карала порушників законів, а страх перед правосуддям мав стримувати людей від політичних, громадських, релігійних і кримінальних злочинів.

Знання права у греків не зосереджувалося всередині якоїсь однієї професійної групи. Багато громадян держав із демократичною формою правління виступали суддями, а для цього не потрібно було якоїсь професійної підготовки. Досить нагадати, що частину суддів обирали просто за жеребком, а оскільки за виконання такого обов'язку в деяких державах належала невелика платня, то до їх числа намагалися потрапити незаможні громадяни (Isocr. VII, 54).

Із творів античних авторів відомо, що суди постійно розглядали велику кількість скарг, які надходили до них. Більшість громадян так чи інакше брали участь у судочинстві, виступаючи то суддями, то свідками, то позивачами, то відповідачами, то будучи присутніми на судових процесах для підтримки друзів, які судились, і просто з цікавості.

Грецькі колоністи, які оселилися на північних берегах Чорного моря у другій половині VII–VI ст. до н.е., принесли туди свої звичаї та культуру, і серед інших державних установ тут з'явився і суд. Дикастерій, тобто приміщення суду, в Пантікапеї згадується в одній із розповідей Поліена (VI, 9, 3) про боспорського царя Левкона, а в Ольвії археологи відкрили фундаменти будинку суду елліністичної доби. Цей «палац правосуддя», як і в інших грецьких містах (Aristot. Pol. II, 3), розміщувався у центрі міста. Ольвіополіти збудували приміщення суду на головній площі міста – агорі. Прикрашений портиком фасад частково виходив на площу, а частково на головну вулицю, що вливалася до неї з півночі. Середня частина дикастерія мала два поверхи. Центральний вхід вів до великого внутрішнього двору, оточеного з одного боку критою колонадою, де можна було сховатися від сонця і негоди. У будинку налічувалося дванадцять окремих приміщень, в яких одночасно могли слухатися кілька справ¹.

Судячи із знахідок археологічних матеріалів, дикастерій на агорі розміщувався, принаймні, з IV до II ст. до н.е. Це, втім, не означає, що раніше чи пізніше цього часу в Ольвії не вершився суд. Адже він міг знаходитися в будинку, який не зберігся. Крім того, відомо, що не кожне засідання суду збиралось у дикастерії. В Афінах, наприклад, багато позовів розглядали біля храму Аполлона Дельфінія, а процеси з приводу образи богів проходили у царській стої. Саме там судили Сократа (And. I, 78; Paus. 28, 6–9)². Тому можна припустити, що в Ольвії якісь справи розглядали у великому критому портику, що займав один бік агори, поблизу розташованого неподалік храму Аполлона Дельфінія. Адже ольвійське судоч-

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

чинство у другій половині V–III ст. до н.е. багато в чому нагадувало афінське³. Це ясно при розгляді знахідок на місці приміщення суду. Тут виявлені унікальні для Північного Причорномор'я предмети, пов'язані із судочинством. Понад 500 глиняних кружків мають або гладку поверхню, або просвердлений посередині отвір. Гладкими кружками судді голосували за виправдання, а просвердленими – за засудження. По-грецькому такі жетони для голосування називалися псефами. Їх бронзові аналоги знайдено в Афінах, а в Ольвії виявлено два бронзових жетони другої половини IV – початку III ст. до н.е., повністю тотожних за формою до афінських. Різняться лише написи на псефах: афінські свідчать про голосування у цивільних справах, а ольвійські – за релігійними звинуваченнями.

Окрім псефів, на місці дикастерія знайшли багато черепків, на яких написані одне або кілька чоловічих імен. Одні з них продряпані, інші нанесені фарбою. Можливо, на деяких черепках вказані імена суддів, а на інших збереглися чорнові начерки списків колегій магістратів⁴. Як би там не було, тут названі ольвіополіти, пов'язані із судочинством.

Певно, з розкопок в Ольвії походить прямокутна бронзова пластинка з написом і отвором для підвішування, що зберігається в Ермітажі. Такі пластинки видавали суддям, і вони носили їх на поясі, а дома чи в суді вішали на гвіздок. На одному боці цієї пластинки накреслена літера Г та ім'я Артемідор, син Поліхарма, на другій – така сама літера та ім'я Мік, син Артемідора. Літера Г, що позначає цифру 3, вказує на те, що пластинка належала судді з третього відділу. Там засідав Артемідор, а далі його син Мік. Подібними пластинками судді користувались і в інших містах Північного Причорномор'я, наприклад, у Херсонесі⁵.

Грецькі суди мали кілька відділень, що спеціалізувалися на розгляді певної категорії справ. Позивачу належало правильно обрати відділення суду, тому що при помилковому виборі справу відхиляли і пропонували звернутися до іншого відділення. Так, в Афінах в одному відділенні розбирали справи, пов'язані з релігійними злочинами й гімнастичними змаганнями, які, звичайно, приурочувалися до релігійних свят, в іншому – судили вільних людей, які не мали афінських громадянських прав, у третьому – займалися військовими справами, а в четвертому – торговельними (Dem. XXXV, 45 – 48).

Серед епіграфічних пам'яток із Північного Причорномор'я збереглася згадка про одне таке відділення суду. У декреті про рівні права громадян Мілета й Ольвії мовилося, що у разі судової тяганини скарга мілетян має бути розглянута в п'ятиденний термін у народному відділенні ольвійського суду, який займався справами поміж громадянами. Відповідне право мали ольвіополіти в Мілеті. Ймовірно, цей виданий між 330 і 320 рр. до н. е. декрет, підтверджував закон, що існував раніше – про рівноправ'я мілетян і ольвіополітів. Із тексту напису видно, що в Ольвії існувало відділення суду, де розглядалися справи між громадянами і жителями, які не мали громадянських прав⁶.

Інший ольвійський напис із згадкою суду відноситься до того самого часу (IOSPE I². № 24). Це декрет про гроші, в якому мовиться, що порушники ольвійського закону про обмін іноземних монет на місцеві переслідуються в судовому порядку. Справи проти них порушують особи, котрі взяли у держави на відкуп одержання штрафів із порушників такого закону. Залежно від соціального статусу порушника і відкупника рішення виносилося у відповідному відділенні суду, тобто або там, де вирішувалися суперечки поміж громадянами, або там, де судили неповноправних жителів Ольвії та іноземців.

Поряд із двома згаданими декретами, кілька ольвійських графіті містять свідчення про сам суд. Один напис відноситься до IV ст. до н. е. Всередині жовтої глиняної чашки накреслено слова магічного наговору: «Я зв'язую язики противників у суді й свідків Телесикрата і синів Телесикрата – Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахіллодора й інших усіх, хто з ними»⁷.

Написи подібного змісту відомі за численними знахідками в Афінах⁸, а в Північному Причорномор'ї – в Ольвії та Пантікапеї⁹. Це судові магичні наговори, їх найчастіше писали на свинцевих пластинках і закопували в могили, щоб віддати богам підземного царства перелічених у написах людей і позбавити їх можливості успішно вести тяжбу. Знахідки наговорів у некрополях свідчать про те, що греки вірили в здатність померлих завдавати шкоди живим.

До чаклунства подібного роду вдавалися не лише пересічні елліни, а навіть оратори і політики¹⁰. Судові наговори склалися заздалегідь, слова «зв'язати язика» закликали позбавити переконливості промови опонентів під час їх виступу на судовому процесі. Адже судді, обрані з рядових громадян, часто виносили виправдувальне рішення, керуючись не стільки законами, скільки враженням від промов позивачів і відповідачів.

Спочатку суди Ольвії і Пантікапея копіювали відповідні процедури Мілета, тому що колоністи якийсь час продовжували жити за законами і звичаями своєї метрополії. Далі, в V ст. до н. е., коли Ольвія і деякі інші міста Північного Причорномор'я увійшли до Афіньського морського союзу, вплив Афін проник у різні сфери життя цих держав, і вони почали орієнтуватися на афінське судочинство. Ольвіополіти розмістили приміщення суду біля входу до агори, так само, як головний афінський суд Гелія, а при його будівництві обрали схоже планування споруди¹¹. Бронзові ольвійські жетони для голосування виготовили за зразком афінських.

Пізніше, в елліністичні часи, судочинство уніфікувалось у всьому грецькому світі¹². Тому уявляється можливим змалювати в загальних рисах перебіг засідання грецького суду в Північному Причорномор'ї, ґрунтуючись не лише на місцевих археологічних матеріалах, а й на повідомленнях античних авторів, головним чином, в «Афінській політії» Аристотеля (розд. 47, 48) і судових промовах афінських ораторів¹³.

Звертатися до суду з позовом дозволялося лише повнолітнім і повноправним громадянам даної держави або іноземцям, котрим було дароване почесне право місцевого громадянства. Вони могли виступати позивачами від імені неповноправних осіб: хазяїн – за раба, старший у родині чоловік чи опікун – за жінок і неповнолітніх дітей, а також за приїжджих і вільних, але неповноправних жителів. Як відповідачів до суду притягали людей усіх станів.

Суд мав кілька відділень, що спеціалізувалися на певних питаннях. Роль голови кожного відділення виконували державні посадові особи. В Афінах цей обов'язок в основному доручався архонтам. До їх функцій входило також приймання скарг, ведення попереднього слідства, одержання документів від кожної зі сторін.

Перед судовим засіданням за жеребком визначався склад присяжних із числа обраних народом громадян на роль суддів. Вони давали клятву, що будуть виконувати рішення, керуючись законами, а при відсутності відповідного закону, – виходячи з найвищої справедливості. Демосфен у промові «Проти Тимократа» (XXIV, 149–151) звелів секретареві суду прочитати текст клятви афінських суддів: «Я подаватиму свій голос у відповідності із законами і постановами народу афінян і Ради п'ятисот. Я не надам підтримки тиранії або олігархії, і, якщо хтось намагатиметься скасувати демократію афінян або стане проти неї виступати чи вносити пропозиції, спрямовані проти неї, я не стану їм коритися. Я не буду підтримувати вимоги відміни приватних боргів або переділу землі і будинків афінян. Я не стану повертати на батьківщину вигнанців або тих, хто засуджений на покарання смертю. Я не буду виганяти громадян, що живуть тут, у порушення існуючих законів і постанов народу і Ради афінян, і не буду робити цього сам, і не допущу, щоб так чинили інші. Я не буду затверджувати на посаді тих, хто не звітувався за свою попередню посаду. Я не допущу того, щоб та сама людина займала двічі

ту саму посаду, або щоб одна людина займала протягом одного року дві посади. Я не братиму хабарів, використовуючи посаду судді, сам чи хтось інший або інша людина від мого імені за змовою зі мною, вдаючись до яких-небудь викрутків або хитрощів. Вік мій – не менше 30 років. Я буду однаково безсторонньо вислуховувати виступи як обвинувача, так і обвинуваченого, і голос свій буду віддавати по суті розглядуваної справи». Напевне, в елліністичну добу клятва суддів інших античних держав містила схожі зобов'язання.

За кілька днів перед розглядом скарги глашатай на агорі і на вулицях оголошував дату судового засідання. Суд збирався в будь-які дні, крім святкових, і днів, що вважалися тяжкими і нещасливими. У такі дні судили лише вбивць. При оголошенні вироку були присутніми поняті. Вони свідчили у разі неявки у призначений термін тих, кого закликали до суду, що запрошення було зроблене. Суд мав право розглянути справу без одного з учасників скарги, та це, звичайно, інколи для нього було невігідним.

Голова суду заздалегідь збирав показання свідків. Із кола свідків виключалися жінки, неповнолітні й близькі родичі. Свідчення рабів одержували, неодмінно вдаючись до тортур, бо вважалося, що лише тоді вони кажуть правду. Антифонт у промові «Про смерть одного хоревта» (розд.25) сказав, що вільна людина дає свідчення під присягою, а раб – під тортурями, «що надійно виривають у нього істину». Цю думку розвиває Ісей у промові «Про спадщину Кирона» (розд.12), підкреслюючи, що в очах суддів катування рабів є найточнішим засобом слідства: «Якщо раби й вільні люди були присутні при події, в якій належить освітити який-небудь темний бік, ви не довіряєте показанням вільних людей, але піддаєте тортурам рабів... Ви говорите собі, що бачили, як багато вільних свідків давали неправдиві свідчення, тим часом, як серед рабів, підданих катуванню, не знайшлося таких, у яких воно не вирвало б істини». Аристофан у комедії «Жаби» (вірші 614–621) перелічує різні види катування рабів.

Усі слова свідків записували і разом з іншими документами, наприклад, виписками з відповідних законів, вміщували до ехіна – спеціальної глиняної або бронзової посудини. Його запечатували і відкривали лише під час засідання суду. Документи кожної зі сторін у тяжбі зберігались в окремому ехіні. На судовому засіданні заборонялося додавати нові документи і посилатися на ті, що були відсутні в ехіні.

У день суду присяжні збирались у визначеному за жеребкуванням приміщенні дикастерію. Кожний пред'являв металеву або дерев'яну табличку зі своїм ім'ям і одержував псефи для голосування. Голова засідання сідав на високе крісло, поруч із ним сидів секретар. Перед ними стояв стіл, на який ставили ехіни й урну для голосування. Присяжні займали лави, відділені від залу перегородкою або мотузкою. За ними тіснилися друзі, родичі й знайомі учасників судової справи. Чим серйознішою вона була, тим більше залучали до її розгляду суддів. Більшість процесів велися публічно, і на них збиралося чимало людей.

Засідання починалося з молитви богам і, певно, жертвоприношень. Далі секретар викликав позивача і відповідача, просив назвати їх імена і читав текст скарги. Після цього на спеціальне підвищення (бему) виходив позивач і виголошував свою промову. Слідом за ним виступав відповідач.

Часто така промова за певну плату була заздалегідь написана досвідченою у законодавстві і риторичі людиною, яку греки називали логографом. Логографи мали спеціальну риторську освіту, володіли ораторськими прийомами, вміли врахувати настрої суддів. Кваліфікований логограф при складанні промови від лиця замовника вмів увійти в образ клієнта, передати його манеру говорити, враховуючи його культурний рівень. Особливо успішно це робив Лісіій¹⁴. Нині відомо чимало промов, написаних видатними ораторами Лісієм, Демосфеном, Ісократом та іншими. Вони пишалися вдало написаними судовими промовами і включали їх до

збірок своїх творів. Багато логографів орієнтувалось на такі твори, як на зразки, та використовували їх прийоми у своєму ремеслі.

Позивач чи відповідач вивчав напам'ять написану для нього промову і виголошував її від власного імені. Крім того, не заборонялося запросити синегора – громадянина, котрий захищав одного з учасників процесу і виступав замість нього. Для кожного виступу відводився певний час, що вимірювався за допомогою водяного годинника-клепсидри. Якщо оратор просив навести показання свідків, процитувати закон або інший документ, то секретар виймав відповідний запис із ехіна і читав його. На цей час годинник зупиняли. Якщо вода повністю витікала з нього, а виступаючий не припиняв свій виступ, то голова зупиняв його. Тому логограф при складанні промови повинен був укластися в певний розмір.

Виступаючи в суді посилялися на своє виправдання на закони, а також всіляко намагалися справити гарне враження на суддів і очорнити противників. Тому в багатьох збережених судових промовах постійно наводяться доводи, що не мають стосунку до суті справи. Виступаючий підкреслював свої заслуги перед державою, згадував кошти, витрачені на громадські потреби, обвинувачував противників у аморальності, користолюбстві, брехливості. Позивачі й відповідачі зверталися до співчуття суддів, протиставляли свою бідність багатству опонента, вказували на власну недосвідченість у судових процесах, приводили ридяючих родичів...

До наших днів дійшла одна промова Ісократ, написана між 394 і 391 рр. до н.е. на замовлення боспорянина Сопеїда. Він був сином впливового громадянина Сопея, наближеного до царя Сатира. Батько послав його до Афін, де він навчався у риторській школі Ісократ і вів торговельні справи, пов'язані з великими грішми. Унаслідок сумнівної фінансової угоди з найбагатшим афінським банкіром Пасіоном він вважав, що втратив велику суму грошей, банкір це відкидав і відмовлявся повертати гроші. Тому боспорянин звернувся зі скаргою до афінського суду. Щоб переконливо виступити проти авторитетного банкіра, він попросив свого вчителя написати йому промову: адже Ісократ вважався в ті часи кращим логографом. Ця промова увійшла до збірки творів знаменитого оратора, і тому, на відміну від безлічі таких творів, не пропала, а збереглася для потомства¹⁵.

На підставі текстів Ісократ вчені дійшли висновку, що в IV ст. до н. е. між Афінами і Боспором існувала політична угода, до якої були включені пункти про взаємну видачу злочинців і про судочинство у спірних справах між громадянами обох держав¹⁶.

Послуги кращого логографа коштували так дорого, що через нестачу грошей далеко не кожний міг скористатися кваліфікованою допомогою, і тоді у хід ішли чаклунство, прокляття противників, про що збереглися свідоцтва у згаданих графіті. Заможні громадяни зверталися до місцевих логографів. Цією діяльністю займалися вчителі красномовства, про існування яких в Ольвії згадує Діоген Лаертський (IV, 46). В екстраординарних випадках греки вдавалися до допомоги видатних логографів з інших держав. Так вчинив, наприклад, один аристократ із Сифноса, звернувшись до афінянина Ісократ, щоб той написав йому промову для вирішення справи про його спадок у суді Егіни (Isocr. XIX).

Після завершення промов учасників спірних справ судді голосували, кидаючи до урни псефи. Потім їх висипали на стіл, і голова вів підрахунок. При рівній кількості голосів «за» і «проти» справа вважалася виграною позивачем. Головуючий оголошував результати голосування і міру покарання.

Найсуворішу кару – смерть – застосовували за державну зраду, за посягання на державний лад, за зрадництво, за відкидання державної релігії, за навмисне вбивство. Можливо, у Північному Причорномор'ї, так само, як в Афінах, діти страчених громадян розплачувалися за злочини батьків позбавленням громадянства. Наступна за тяжкістю кара – вигнання з поліса. Воно супроводжувалося позбавленням громадянських прав і, в більшості випадків, конфіскацією майна.

Покарання було дуже тяжким, бо за межами рідного міста громадянин не мав жодних звичних для нього прав, він виявлявся беззахисним і, оселившись в іншій державі, потрапляв до числа неповноправних членів суспільства, зокрема, не мав можливості самому звернутися до суду.

Судді могли приректи або на довічне вигнання, або на певний термін. Так карали громадян за політичні й кримінальні злочини: лжесвідчення, підкуп, зловживання опікунів тощо. Випадок вигнання групи громадян із політичних мотивів відзначено в ольвійському декреті на честь Антестерія¹⁷. У III ст. до н.е. він виступив ініціатором вигнання кількох своїх співвітчизників, котрі «переступали закони, провокували звади в місті й грабували священне майно».

Ще один вид суворого покарання – навернення в рабство порушників закону із числа вільновідпущеників і осіб, що незаконно видавали себе за громадян. І держава, і самі громадяни не були зацікавлені в розширенні складу громадянської общини, члени якої користувалися всією повнотою прав і різними привілеями. Тому було чимало бажаючих опротестувати в суді громадянські права тієї чи іншої особи. Про навернення в рабство ольвійського вільновідпущеника в III ст. до н. е. відомо на прикладі родини філософа Біона Борисфеніта (Diog. Laert. IV, 46). Його батько, будучи вільновідпущеником, торгував рибою на ольвійському ринку, де його спіймали на крадіжці (чи в обмані відкупників торговельних зборів). За це суд постановив продати в рабство не лише самого торгівця, а й членів його родини, зокрема підлітка-сина, котрий усе ж таки став у майбутньому відомим філософом-кініком.

У низці випадків підсудного карали обмеженням громадянських прав. Наприклад, забороняли виступати в народному зібранні, подавати скарги у суд, займати певні посади тощо. Якщо винний продовжував незаконно користуватися відібраними у нього правами, його засуджували до більш тяжкої кари, аж до страти.

Більшість судових вироків обмежувалася накладенням грошових штрафів різного розміру або конфіскацією майна. У ряді випадків розмір штрафу визначався законом. Так, за ольвійським законом про гроші у продавця, котрий торгував на іноземні монети, конфіскували весь товар, а покупець розплачувався штрафом у розмірі ціни придбаного товару. Якщо засуджений не виплачував накладений судом штраф, то той, хто виграв справу, мав право заволодіти майном свого противника. Нерідко майно відбирали на більшу суму, ніж належало за штрафом, унаслідок чого виникали нові судові позови. Право стягання штрафу держава за певну плату надавала відкупникам, яким було вигідно виявити якомога більше тих, хто ухилявся від закону, щоб одержати прибуток, вищий від суми внесених грошей. Проти злочинців такого роду відкупники порушували кримінальні справи, й у разі виграшу вони, за ольвійським законом, одержували весь товар підсудного або гроші, виручені за цей товар (IOSPE I². № 24).

У грецьких судах особливо часто розглядалися позови, пов'язані з претензіями на спадщину (Isocr. XIX; Dem. XLIII, XLIV). Показово, що подібним позовам присвячено 11 із збережених промов Ісея. Судді виносили також рішення про всілякі грошові суперечки (Dem. XLIX, Isocr. XVII, XXI), вислуховували скарги на зловживання опікунів (Dem. XXVII, XXVIII), на незаконне порушення справи (Dem. XXXII, XXXIII; Isocr. XVIII) або на неправомірність позову (Dem. XXXVII, XXXVIII), на лжесвідчення (Dem. XXIX, XLV, XLVI, XLXVII), на побиття одного громадянина іншим (Dem. XXI, LIV; Isocr. XX).

Особливу групу справ являли скарги, пов'язані з морською торгівлею. Від неї багато в чому залежав добробут багатьох грецьких держав, тому вони піклувалися про швидке і справедливе розв'язання таких суперечок. У IV ст. до н. е. афінське законодавство збагатилося низкою законів, що полегшували судочинство за таких позовів¹⁸. Мабуть, і в Північному Причорномор'ї з'явилися схожі закони. Наприклад, про позачерговий розгляд таких скарг у сезон судноплавства і винесення рішень по них не більше, ніж через місяць після вчинення позову, про право

іноземних купців захищати свої інтереси в місцевому суді, про однаковий захист прав місцевих і чужоземних купців та судновласників.

Морські позики, на відміну від інших, обов'язково оформлялися письмовою угодою в присутності свідків. Текст угоди між сторонами скріплювався підписами кредитора і того, хто одержав гроші, а також свідків, після чого його віддавали на зберігання довірєній особі, звичайно, трапезитові (так називали грецьких банкірів). Цей документ неодмінно вимагали в суді при розв'язанні суперечки щодо повернення позики для морської торгівлі. Подібні письмові зобов'язання стали важливим кроком на шляху появи в елліністичну добу різних документів, що мали юридичну силу. Раніше показанням свідків надавали вирішальне значення в порівнянні з письмовою угодою.

Як і в будь-яких інших портових містах, суд в античних державах Північного Причорномор'я особливо напружено працював у час навігації, коли до звичайних справ додавалися численні справи, пов'язані з морською торгівлею. Деякі постанови суду, в першу чергу стягнення штрафів, доручалися виконавцям судових рішень. Напис римського часу повідомляє про таку посаду в Пантікапеї (КБН. № 731).

Напевно, боспорські царі виступали суддями в деяких справах. У IV–III ст. до н. е. вони називали себе архонтами (КБН. № 6, 7, 8, 10, 11, 25 та ін.), а ці державні особи в Елладі нерідко виконували судові функції. Мабуть, тому боспорянин Сопейд та афінянин Пасіон представили на суд Сатира свою суперечку про грошовий внесок. Але, оскільки їх угода була укладена в Афінах, то цар вирішив, що це справа афінського суду і послав туди листа на підтримку свого співвітчизника (Isocr. XVII, 20, 51). Однією з мір покарання була конфіскація майна. Наближений до царя Сатира Сопей був підданий такій карі, але пізніше йому все повернули, очевидно, за новою постановою суду, який визнав попередні звинувачення неправдивими (Isocr. XXVII, 45).

Царі Боспора не завжди утруднювали себе довгими процедурами судочинства. Так, Левкон запросив до дикастерію підозрюваних у зраді триєрархів, але замість розгляду вини розпорядився їх убити (Polyaen. VI, 9, 3). У демократичній Ольвії такі розправи в суді були неможливими. Однак бажання незаконним шляхом вплинути на суддів і свідків проявлялись у жителів обох названих держав. Одне з ольвійських графіті вказує на намагання підкупити суддю¹⁹, а кілька згаданих вище магічних наговорів, записаних ольвіюполітами і боспорянами на свинцевих пластинках і кераміці, мали метою нашкодити опонентам.

У грецькій ойкумені було відсутнє єдине зведення законів, натомість у кожному полісі існували власні установлення. Щоб не опинитися в суді, морякам і купцям належало знати законодавство тих держав, до яких вони прямували. Про це часом піклувалася державна влада: виставляла стели з текстами законів причорноморських держав у гавані Гієрон біля протоки Босфор, куди приставали кораблі перед виходом у Чорне море. Саме там знайшли згаданий вище напис із ольвійським законом про обмін іноземних монет і торгівлю в місті лише на місцеві гроші. Твори Ісократу й Демосфена свідчать про знайомство боспорян з афінським судочинством. Перебуваючи в Афінах, син наближеного до царя Сатира викликав до суду місцевого трапезита, боспорський купець Форміон представ перед афінським судом як звинувачений у невиконанні позичених грошей, а найнятий ним власник пантікапейського судна давав свідчення (Isocr. XVII; Dem. XXXIV).

На завершення згадаємо про третейський суд у Північному Причорномор'ї. У II ст. до н. е., коли у Херсонесі не вщухали внутрішні чвари серед громадян, а влада не могла їх вгамувати, вирішили закликати відомого й шанованого всіма ольвіюполіта Нікерата. Він зумів примирити ворогуючі сторони, за що херсонесити вшанували його встановленням статуї і бюста у своєму місті (IOSPE I². № 34).

Грецькі суди, як правило, були переповнені вчиненими позовами, тому багатьом доводилося довго чекати своєї черги. Поряд з іншими привілеями, держава

надавала заслуженим громадянам та іноземцям право продикії, тобто розгляду поза чергою їх звернення до суду. У III ст. до н.е. таким правом у Дельфах користувалися деякі громадяни Ольвії, Боспора і Херсонеса (МИС. № 12).

Суди перебували під покровительством Феміди, давньогрецької богині правосуддя. Її статуї досі прикрашають будинки багатьох європейських «палаців правосуддя». За давньою традицією, в руках богині терези, на яких вона зважує всі аргументи позивача і відповідача, а очі Феміди закриті пов'язкою, що свідчить про її неупередженість та безсторонність. В європейській і вітчизняній класичній літературі ім'ям Феміди письменники позначали правосуддя і закони, а юристів називали жерцями або служителями цієї богині. Перші жерці Феміди з'явилися на півдні нашої країни дві з половиною тисячі років тому в античних державах Північного Причорномор'я.

Скорочення:

КБН – Корпус боспорских надписей. – Москва; Ленинград, 1965.

МИС – *Граков В.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // *Вестник древней истории.* – 1939. – №3.

IOSPE I² – *Latyshev V.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916.

¹ *Карасёв А.Н.* Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг. // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* 1972. – Вып.130. – С.35–44; *Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1983. – С.92–95; *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование. – К., 1985. – С.120–121.

² *Колобова И.А.* Древний город Афины и его памятники. – Ленинград, 1961. – С.240.

³ *Виноградов Ю.Г.* Табличка дикаста из Эрмитажного собрания // *Античная балканистика.* – Москва, 1987. – С.16.

⁴ *Карасёв А.Н.* Указ. соч. – С.38.

⁵ *Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. – С.10–12.

⁶ *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.39–40.

⁷ *Диль Э.* Ольвийская чашка с наговором // *Известия Императорской археологической комиссии.* – 1915. – №58. – С.40–56; *Толстой И.И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – Москва; Ленинград, 1953. – №63. – С.44–46.

⁸ *Nilsson M.P.* Geschichte der griechischen Religion. München, 1976. – Bd.I. – S.757–759.

⁹ *Диль Э.* Указ. соч. – С.53.

¹⁰ *Нильссон М.* Греческая народная религия. – Санкт-Петербург, 1898. – С.157.

¹¹ *Карасёв А.Н.* Указ. соч. – С.39.

¹² *Глушкина Л.М.* Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // *Демосфен. Речи.* – Т.2. – Москва, 1994. – С.466.

¹³ Про грецьке судочинство див.: *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. – Санкт-Петербург, 1997. – С.226–245. *Глушкина Л.М.* Указ. соч.

¹⁴ *Соболевский С.И.* Лисий и его речи // *Лисий. Речи / Перевод, статья и комментарий С.И.Соболевского.* – Москва; Ленинград, 1933. – С.7–12.

¹⁵ Докладніше про цю промову див.: *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург, 1998. – С.164–168.

¹⁶ *Блаватская Т.В.* Очерк политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. – Москва, 1959. – С.116–130.

¹⁷ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.194.

¹⁸ *Глушкина Л.М.* Указ. соч. – С.441.

¹⁹ *Виноградов Ю.Г.* Табличка дикаста из эрмитажного собрания. – С.13–14.

The article is devoted to reconstruction judicature in ancient North Pontic cities. The author bases her analysis on epigraphic evidence, some passages from ancient sources and archeological materials.

Л.В.Войтович*

**«БАВАРСЬКИЙ ГЕОГРАФ»: СПРОБА ЕТНОЛОКАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ IX ст.**

У статті підбито підсумки спроб локалізації слов'янських племен за джерелом IX ст. – «Баварським географом». Пропонується уточнення міжнародних торговельних шляхів згідно з гіпотезою І.Геррмана та пов'язані з цим нові версії етнолокалізації.

У наукових колах давно відома цікава пам'ятка – т.зв. «Баварський географ» («Geographus Bavarus»; повна оригінальна назва «Опис градів і земель на північ від Дунаю» («Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii»)). Написане на двох аркушах джерело (існує лише один його список) було виявлене в 1722 р. у Баварській державній бібліотеці (Мюнхен), де зберігається й досі, у складі збірника IX ст.¹ Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485 рр.). У середині XVIII ст. французький посол у Мюнхені граф дю Бюа ввів цінне джерело у науковий обіг (у французькому перекладі). Назву «Баварський географ» пам'ятці дав відомий польський письменник і вчений Ян Потоцький (1761–1815 рр.)². «Баварський географ» відрізняється інформативною насиченістю і містить перелік племен, переважно слов'янських, із зазначенням кількості «градів» («civitates»).

Першим дослідником, який спробував з'ясувати походження пам'ятки, був польський історик Г.Ловмянський. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовано результати стратегічної розвідки Франкської імперії, що мало послужити розширенню сфери її впливу на північ від Дунаю. Друга частина була долучена у ході створення другої редакції – маючи географічний характер, вона підсумовувала торговельну та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, цю редакцію було створено у монастирі св.Еммерама в Регенсбургу. Перша частина була сформована невдовзі після 844 р. монахом Рудольфом – автором другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. Із Фульди документ потрапив до королівського двору у Регенсбург, де після 845 р. ченці монастиря св.Еммерама створили другу редакцію³. Інші дослідники, спираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що «Опис градів і земель на північ від Дунаю» є оригіналом, створеним у першій половині IX ст.⁴

Пам'ятку та її складові частини окремі дослідники датують по-різному: 795 р. (Л.Дралле⁵), 817 р. (Л.Гавлік⁶), 830–840 рр. (В.Гюзелев⁷), 833–890 рр. (П.Раткош⁸), після 844 р. (В.Фрітце⁹), 866–890 рр. (П.Шафарик¹⁰), початок 870-х рр. (О.Назаренко)¹¹. На думку останнього, з якою важко не погодитися, зараз неможливо достеменно встановити, є пам'ятка оригінальною чи копією протографа. Згідно з його висновком, «Баварський географ» було створено в монастирі Райхенау, розташованому на однойменному острові Боденського озера. Інформацію про слов'янські племена, які входили у сферу інтересів Великоморавії та північно-східних сусідів цієї держави, укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських просвітителів і місіонерів – св.Мефодія чи його учнів, коли вони вимушено перебували у Райхенау (що підтверджує запис у монастирській «Книзі

* Войтович Леонтій Вікторович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: lev67420@ukr.net

побратимства» («*Liber confraternitatum*»), рятуючись від переслідувань. Свої висновки вчений також базував на впевненості, що згадане в документі плем'я *guzzi* тотожне русам, інформацію про яких діячі кирило-мефодіївського кола черпали від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі¹².

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Й.Лелевель (1786–1861 рр.)¹³, П.Й.Шафарик (1795–1861 рр.)¹⁴ та К.Цейсс (1806–1856 рр.)¹⁵. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш ґрунтовні дослідження тексту провадили В. фон Кельтш¹⁶, А.Кралічек¹⁷, Е.Кухарський¹⁸, В.Фрітце¹⁹, Г.Ловмянський²⁰, І.Геррман²¹, О.Назаренко²² та Б.Томенчук²³. Джерело видавалося багато разів. Нижче наведено оригінальний текст (за виданням С.Закшевського, звернемим із пізнішими публікаціями²⁴) з першим паралельним українським перекладом, виконаним автором цієї статті.

Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю)

(1) **Isti sunt qui propinquoires resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtzezi, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae** (Ті, які найближче сидять до меж Данських, називаються нортабтричі; область їх, в якій 53 гради, окремо [управляється] їхніми герцогами).

(2) **Uilci, in qua civitates XCV, et regions III** (Вільці, в яких 95 градів і 4 області).

(3) **Linaa, est populisqui habet civitas VII** (Лінони – народ, який має 7 градів).

(4–6) **Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII** (Недалеко від них сидять ті, що називаються бетеничі, смельдинґи і моричани, які мають 11 градів).

(7) **Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII** (Поряд із ними сидять ті, які називаються гефельди, і які мають 8 градів).

(8) **Juxta illos region quae vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitates L** (Поряд із ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, що має 50 градів).

(9) **Juxta illos sunt quos vocant Talaminzi, qui habent civitates XIII** (Поряд із ними ті, які називаються таламинцями, і які мають 13 градів).

(10) **Beheimare, in qua sunt civitates XV** (Бегеймари, в яких 15 градів).

(11) **Marharii, habent civitates XI** (Марари мають 40 градів).

(12) **Uulgarii, regio est immensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitudine magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere** (Вулґарії, велика область і численний народ мають лише 5 градів, оскільки більшість народу живе поза ними, а, отже, не має потреби у градах).

(13) **Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX** (Є народ, який називається мерехани, у нього 30 градів). **Istae sunt regions quae terminant in finibus nostris** (Ці області, які межують із нашими землями). **Istisunt qui juxta istorum fines resident** (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами).

(14) **Osterabtzezi, in qua civitates plusquam C sunt** (Остабтризі, які мають понад 100 градів).

(15) **Miloxi, in qua civitates LXVII** (Мілокси, в яких 67 градів).

(16) **Phesnuzi, habent civitates LXX** (Феснучі мають 70 градів).

(17) **Thadesi, plusquam CC urbes habent** (Тадеси мають більше 200 градів).

(18) **Glopeani, in qua civitates CCCC, aut eo amplius** (Глоп'яни, в яких 400 або трохи більше градів).

(19) **Zuireani, habent civitates CCCXXV** (Журиани [Чуриани?] мають 325 градів).

(20) **Busani, habent civitates CCXXXI** (Бужани мають 231 град).

(21) **Sittici, region immensa populis et urbibus munitissimis** (Сіттичі, область, в якій народу і градів без ліку).

- (22) *Stadici, in qua civitates DXVI* (Стадичі, у котрих 516 міст і безліч людей).
- (23) *Sebbirozi, habent civitates XC* (Себбірочі мають 90 градусів).
- (24) *Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII* (Унличі, численний народ, 318 градусів).
- (25) *Neriuani, habent civitates LXXVIII* (Нерв'яни мають 78 градусів).
- (26) *Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus* (Атторочі мають 148 [градусів], народ, найбільш розгнуданий).
- (27) *Eptaradici, habent civitates CCLXIII* (Ептарадичі мають 243 гради).
- (28) *Uuillerozi, habent civitates CLXXX* (Вільерочі мають 180 градусів).
- (29) *Zabrozi, habent civitates CCXII* (Заброчі мають 212 градусів).
- (30) *Znetalici, habent civitates LXXIII* (Знеталичі мають 74 гради).
- (31) *Aturezani, habent civitates CIII* (Атурезани мають 104 гради).
- (32) *Chozirozi, habent civitates CCL* (Хозирози мають 250 градусів).
- (33) *Lendizi, habent civitates XCVIII* (Лендізі мають 98 градусів).
- (34) *Thafnezi, habent civitates CCLVII* (Тафнезі мають 257 градусів).
- (35) *Zeriuani, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant* (Черв'яни, в яких одних є королівство і від яких усі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід).
- (36) *Prissani, civitates LXX* (Присяни, 70 градусів).
- (37) *Uelunzani, civitates LXX* (Велунчани, 70 градусів).
- (38) *Bruzi, plus est undique, quam de Enisa ad Rhenum* (Бруси, усюди більше, ніж від Енса до Рейну).
- (39) *Uuizunbeire* (Вічунбейри).
- (40) *Caziri, civitates C* (Казіри, 100 градусів).
- (41) *Ruzzi* (Руси).
- (42) *Forsderen* (Форсдери).
- (43) *Liudi* (Ліуди).
- (44) *Fresiti* (Фрезити).
- (45) *Serauici* (Серавичі).
- (46) *Lucolane* (Луколяни).
- (47) *Ungare* (Унгри).
- (48) *Vuislane* (Вісляни).
- (49) *Sleenzane, civitates XV* (Слензяни, 15 градусів).
- (50) *Lunsizi, civitates XXX* (Лужичі, 30 градусів).
- (51) *Dadosesani, civitates XX* (Дадосечани, 20 градусів).
- (52) *Milzane, civitates XXX* (Мільчани, 30 градусів).
- (53) *Besunzane, civitates II* (Безунчани, 2 гради).
- (54) *Uerizane, civitates X* (Веричани, 10 градусів).
- (55) *Fraganeo, civitates XL* (Фраґани, 40 градусів).
- (56) *Lupiglaa, civitates XXX* (Лупигляни, 30 градусів).
- (57) *Opolini, civitates XX* (Ополяни, 20 градусів).
- (58) *Golensizi, civitates V* (Ґолендзичі, 5 градусів).

Ще Г.Ловмянський розділив документ на дві частини, віднісши зазначені у пунктах 14–58 племена до тих, які проблематично локалізувати. У цій частині пам'ятки, долученій при створенні другої редакції, на його думку, порядок назв у контексті був довільним²⁵. Таке припущення дає підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у контексті, а з огляду на фантазію їх авторів²⁶. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживають патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (здебільшого Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г.Ловмянського завела проблему локалізації племен на манівці.

І.Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, а також беручи до уваги можливе дублювання племінних назв²⁷. Цей шлях ідентифікації народів виглядає більш перспективним. Він пропонує осмис-

лену систему і заміну верифікації спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Даний метод прийняв Б.Томенчук²⁸, корегуючи розташування племен уздовж шляхів, запропонованих І.Геррманом. Однак якщо прийняти хоча б частково версію О.Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений у Райхенау інформацією св.Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій І.Геррмана та Б.Томенчука виглядатимуть сумнівно.

Загалом надаючи перевагу методі І.Геррмана перед методом Г.Ловмянського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не варто також виключати можливе дублювання назв.

Іншим важливим моментом є кількість градусів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних із франкською державою) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто пам'ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен²⁹. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком імовірно, що для цих територій під терміном «*civitates*» малися на увазі не тільки укріплені поселення, а й громади-общини³⁰.

Не викликає також сумнівів, що назви племен здебільшого передані з помилками. Однак німецькі редактори «Баварського географа» відтворювали їх значно ближче до оригіналу, ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних письменників³¹.

Локалізація перших тринадцяти племен не викликає серйозних суперечок, оскільки йдеться про народи, що мешкали вздовж північно-східного кордону Франкської імперії з півночі на південь:

(1) **Nortabtrezi** [північні ободрити, ободричі]: у джерелах згадуються з 789 р., велика група слов'янських племен, яка займала території в нижній течії Ельби³².

(2) **Uilci** [вільці (лат. *wilti*, нім. *Wilzi, Wulzi*), велети, лютичі]: племінне об'єднання полабських слов'ян на схід від ободритів; ядро розташовувалося між Варнавою та Одером³³.

(3) **Linaa** [лінони чи ліняни]: уперше згадані Ейгардом під 808 р. та у «*Chronicon Moissiacense*» у розповіді про похід Карла, сина імператора Карла Великого, проти них та смоленців. За П.Й.Шафариком – глиняни³⁴. Плем'я згадується в Адама Бременського та Гельмольда. Локалізується на правому березі Лаби по сусідству з битинцями і смоленцями. У фундаційному документі Гавельберзького єпископства імператора Оттона I (946 р.) згадана провінція Лінаґа (*Linagga*) з градусом Потлустім (нині Путлітц) над р.Степеницею. В їхній землі був також град Лончин. Плем'я належало до об'єднання ободричів³⁵.

(4) **Bethenici** [бетеничі, битинці]: слов'янське плем'я, яке проживало на східному березі нижньої Лаби, південніше глинян і північніше смоленців. Уперше згадані 811 р. Дослідники вагаються, до якого об'єднання належало це плем'я: велетів чи глинян? Імовірно, пізніше їх поглинули глиняни³⁶.

(5) **Smeldingon** [смельдинґи, смоленці]: слов'янське плем'я, яке займало територію південніше битинців. У 808 р. разом із глинянами пристало до союзу з данським королем Готфрідом і чинило опір наступові Карла, сина імператора франків Карла Великого. У 809 р. проти них виступив союзник франків – ободритський князь Дрожко, якому з допомогою саксів вдалося здобути їхній град *Semeldinconnoburg*. Після повторного наступу франків у 811 р. землі смельдинґів були сплюндровані, а франки спорудили тут замок *Aboschi*. Питання про точну локалізацію племені залишається дискусійним³⁷.

(6) **Morizani** [моричани]: слов'янське плем'я, яке проживало на правому березі Лаби в її середній течії. У джерелах згадується протягом 937–1114 рр. (moritsani, mortrani, moraciani, moroszani, moresctns, mrocini, morkeni, mrozini, morazena, morosini, morozani, moresini, mrozani, morschone)³⁸.

(7) **Hehfeldi** [гевелери, гаволяни (hevelli)]: полабське плем'я, сусіди лютичів, локалізується на р.Гавелі, столиця – Гавелберг (Havelberg), пізніше Бренна (Бранденбург)³⁹.

(8) **Sorbi** [сорби, серби]: одна з головних груп полабських слов'ян. У джерелах згадуються з 631 р.⁴⁰ і до кінця X ст., коли були остаточно завойовані німцями⁴¹.

(9) **Talaminzi** [таламинці, делеминці (doleminci), доленчани]: лужицьке плем'я, яке займало землі між р.Каменицею, притокою Мульди, р.Лабою (до Стріли), Ползницею і Крушними горами. Входило в об'єднання сорбів⁴².

(10) **Beheimare** [богемці, чеши, богеми (лат. bohemi, baiahaeni, boemani)]: назва походить від німецького спотворення кельтського племінного етноніму бойів (боїв; лат. boii), які у перших століттях нашої ери займали територію Чехії, пізніше перебралися в Паннонію, звідки у III ст. мігрували в Північну Італію (від них залишилася назва міста Болонья). Ця назва поширилася на чехів⁴³.

(11) **Marharii** [моравії, морави]: слов'янські племена, які розселилися у сучасній Моравії і далі на схід по річках Ваг, Нітра, Грон та створили у IX ст. Великоморавську державу⁴⁴.

(12) **Uulgarii** [болгарії, болгары]: болгары-тюрки в IX ст. вже успішно асимілювалися у слов'янському середовищі Балкан, утворивши тут велику державу⁴⁵.

(13) **Merchanos** [мерехани]: ця назва залишається дискусійною. Значна частина дослідників вважає її дублем назви мораван або їх нітранської частини⁴⁶. Однак ще П.Й.Шафарик звернув увагу на слов'янське плем'я над р.Моравою на заході Балкан. Таку локалізацію племені підтримав І.Геррман⁴⁷. Судячи з тексту пам'ятки, така версія видається правильною.

За І.Геррманом, до другої групи включені племена, розташовані на торговельному шляху Бардовик – гирло Одри. У цю групу дослідник включає лише одне плем'я – osterabtrezi⁴⁸. Б.Томенчук пропонує племена пунктів 14–25 локалізувати вздовж одерсько-віслянського річкового шляху (Балтійське море – р.Одра – р.Нотець – р.Вісла – р.Західний Буг – р.Серет – р.Дністер – Чорне море)⁴⁹. Така схема виглядає надуманою і не підтверджується археологічним матеріалом. Одним із відгалужень знаменитого «бурштинового шляху» був маршрут Балтійське море – р.Вісла – р.Західний Буг – р.Дністер (перехід між Західним Бугом та Дністром у районі Пліснеська) – Чорне море. А от шлях по річці Нотець до Вісли виглядає цілком самостійним. Не було сенсу через Одру і Нотець із Балтики добиратися до Вісли. Тому щодо цієї частини переконливішою виглядає гіпотеза І.Геррмана, тим більше, що ідентифікація племені (пункт 14) особливих дискусій не викликає.

(14) **Osterabtrezi** [східні ободрити]: із цього потужного племінного об'єднання між низов'ям Лаби (Ельби) та узбережжям Балтики виділялося плем'я ререгів, центром якого був Мехлін (Mechlin) (Магнополіс, Мекленбург)⁵⁰.

Третю групу племен І.Геррман пов'язує з торговельним шляхом Магдебург – Ребус – Познань – Київ, розташовуючи на цьому шляху племена пунктів 15–25⁵¹. Існування такого шляху сумнівне. Розглядаючи обидві версії (І.Геррмана й Б.Томенчука), варто зробити незначну корекцію: від Магдебурга міг існувати шлях до середньої Одри, звідки по р.Варті і р.Нотець можна було дістатися р. Вісли і головної артерії «бурштинового шляху», який закінчувався на Чорноморському узбережжі, але не заходив до Києва. Уздовж цього шляху можна спробувати розмістити племена пунктів 15–25.

(15) **Miloxi** [мілокси, мільчани]: тотожність мілоксів і мільчан доволі переконливо обґрунтував ще А.Кралічек⁵². Мільчани розташовувалися між Лабою і Одрою над верхньою Спревою (нині Шпре). Головним їх градом був Будишин (нині Бауцен)⁵³. І.Геррман вважав їх тотожними з племенем *lisikaviki* (середня Одра і Варта)⁵⁴. Плем'я *lisikaviki* згадане тільки Відукіндом (X ст.) у контексті війни польського князя Мешка I із саксонським намісником Віхманом та велетами у 963–966 рр. (ця згадка повторена пізніше Тітмаром Мерзебурзьким). *Lisikaviki* перебували під владою польського князя. Їх локалізацію на середній Одрі та Варті обґрунтував Й.Відаєвич⁵⁵. Ця версія доволі приваблива, але, з огляду на етимологію назви, залишається тільки гіпотетичною. Б.Томенчук помістив їх на правому березі Одрі ближче до гирла Варти без будь-яких пояснень, лише згідно зі своєю «концепцією шляху» з Балтики через Одру, Варту і Нотець до Вісли⁵⁶. Цього, звичайно, замало, щоби погодитись із подібною локалізацією.

(16) **Phesnuzi** [феснучі, пешнуці (?)]: назва племені настільки спотворена, що навколо його локалізації виникло найбільше різних версій – від Лужиць⁵⁷ до Нижнього Дунаю⁵⁸. Була спроба навіть ототожнити їх із печенігами⁵⁹ чи бежунчанами⁶⁰. Із усіх локалізацій найбільш виваженою виглядає запропонована Е.Кухарським, який розташовував плем'я в Лужицях по сусідству з мільчанами. Це вписується як у контекст назв, так і у прийнятну шляхову гіпотезу. Поряд із мільчанами (щоправда, над Вартою) розмістив їх і Б.Томенчук⁶¹.

(17) **Thadesi** [тадеси]: локалізація цього племені – одна з найбільш дискусійних. П.Й.Шафарик ототожнював його з дзядошанами і на підставі ономастичних матеріалів локалізував у районі сучасного Галича⁶². Погоджуючись із ним, А.Кралічек розташовував плем'я на теренах сілезьких дзядошан, спіраючись на джерела, де це плем'я згадується⁶³. За К.Цейссом, це було південнослов'янське плем'я⁶⁴. За Е.Кухарським, воно займало південні схили Судетів і Західних Бескидів⁶⁵. Ряд дослідників пов'язують це плем'я з р.Досса, притокою Гавелі, та ототожнюють із локалізованим тут племенем дошан, яке хроніст Адам Бременський згадував як *doxani*. З інших джерел X ст. відома область *Dassia* чи *Desseri*, яка локалізується над верхньою Гавелою⁶⁶. Така схема вписується і у структуру контексту назв (поряд із мільчанами та феснучі). Противники цієї локалізації, крім зауважень щодо невеликих розмірів території, яку займали дошани (200 градусів тут аж ніяк не розташуєш), критикували версію з позицій топономастики⁶⁷. Щодо кількості градусів чи, можливо, громад-общин, то для віддалених від кордонів франкської держави регіонів ці цифри не треба абсолютизувати. Топономастична аргументація без опори на інші джерела завжди залишає проблему відкритою. Б.Томенчук, згідно зі своїм баченням шляхів, розташував плем'я на березі р.Нотець⁶⁸. Заслугує на увагу гіпотеза І.Геррмана, який запропонував вважати *thadesi* варіантом назви *thafnezi*⁶⁹. Ми повернемося до цієї гіпотези при розгляді племені №34, однак з усіх запропонованих варіантів найбільш обґрунтованим усе ж виглядає ототожнення *thadesi* з дошанами.

(18) **Glopeani** [глоп'яни]: більшість дослідників вважає їх гоплянами, тобто племенем, яке спочатку жило на берегах оз.Гопло (*Goplo*), а потім у Куявах і Хелмінській землі. Судячи з кількості градусів, це було одне з найпотужніших племен регіону⁷⁰.

Виглядає так, що згадані у пунктах 15–17 племена розташовувалися на відтинку шляху між Лабою та Одрою, можливо частково охоплюючи і басейн Варти. Плем'я №18 займало середню Віслу нижче впадіння Західного Бугу.

Племена 19–25 розміщувалися вздовж головної артерії «бурштинового шляху»: Вісла – Західний Буг – Дністер.

(19) **Zuireani** [журияни, чуряни (?), черв'яни]: ще одне загадкове плем'я, яке дослідники відносять до тих, які неможливо локалізувати. Б.Томенчук розташував їх у нижній течії Західного Бугу⁷¹. З огляду на розташування племені в

контексті назв «Баварського географа», найбільш обґрунтованою виглядає гіпотеза І.Геррмана, згідно з якою *zuirgeani* (19) є дублетом *zeriuani* (35)⁷². Правомірність цієї гіпотези проаналізуємо при розгляді племені №35.

(20) **Busani** [бужани]: крім Г.Пашкевича, який уважав бужан польським плем'ям⁷³, усі дослідники сходяться на тому, що у «Баварському географі» згадане волинське плем'я бужан. Локалізація їх у верхів'ях Бугу, де був головний племінний град Бужеск, підтверджується також літописними звітками і значною кількістю археологічних матеріалів⁷⁴.

(21) **Sittici** [сіттичі, житичі]: також належать до неідентифікованих племен. Найвні версії локалізації від Житомира⁷⁵ до Боснії⁷⁶ є звичайними верифікаціями. Доволі вмотивованою виглядає спроба С.Закшевського пов'язати їх із р. Житавою, притокою Нітри⁷⁷. Як житиців їх локалізують також у районі гирла Заале при Лабі⁷⁸. Усі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у «Баварському географі», відтак найбільш прийнятною виглядає версія І.Геррмана⁷⁹, підтримана Б.Томенчуком⁸⁰. Обидва розмістили їх на схід від бужан по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра, де пізніше сформувалося Стольське князівство, знищене під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р., а потім виникло Звенигородське князівство, у VII–IX ст. були густозаселеним масивом, який цілком може бути «областю, в якій народу і градів без ліку». Це плем'я житичів входило до масиву карпатських хорватів⁸¹. Можливо, пізніше, уже у процесі розпаду цього об'єднання, воно ввійшло до складу Теревольського князівства і від нього перейняло назву требовлян⁸².

(22) **Stadici** [стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі⁸³ до Центральної Боснії⁸⁴. Дослідники відшукали с.Стадице над р.Біліною⁸⁵ та Стадінгію над нижнім Везером⁸⁶. Зрозуміло, що всі ці версії є звичайними верифікаціями. Тому знову найбільш обґрунтованим виглядає припущення І.Геррмана⁸⁷, підтримане Б.Томенчуком⁸⁸, які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Народ, в якого «Баварський географ» нарахував аж 516 міст і «безліч людей», цілком міг проживати на густозаселеній у той період території пізнішого Теревольського князівства⁸⁹. Самі назви стадичі та житичі цілком відповідають землеробсько-скотарському характеру занять тутешнього населення.

(23) **Sebbirozi** [себбірочі, шеббіроси]: ще одне плем'я зі спотвореною назвою та надзвичайно широкою локалізацією – від р.Себіри й оз.Сабро в Русі⁹⁰ до Центральної Боснії⁹¹. Їх намагалися ототожнити із сіверянами⁹² або із сіверою в Болгарії⁹³, із саксонськими нордальбінгами⁹⁴, проте жоден із цих варіантів не можна визнати переконливим. За І.Геррманом, себбірочі розташовувалися на середньому Дністрі⁹⁵. Б.Томенчук змістив їх південніше від нинішньої Буковини⁹⁶. Найімовірніше, це був густозаселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпатських хорватів.

(24) **Unlizi** [унличі, уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Іульзен біля Ганновера, Ванзлов у Хорватії або на о.Узнам біля узбережжя Польщі), дослідники пов'язують локалізацію племені з літописними уличами⁹⁷. Етнонім «уличі» виводять від «угличі», а останнє від «угла» – «кут» (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає «кут» і, зрештою, так і виглядає)⁹⁸. Однак уличі локалізуються переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра⁹⁹, причому первинні осадні місцини на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене у ході пізнішої колонізації¹⁰⁰.

(25) **Neriuani** [нерв'яни, нерви]: також належать до племен, чия локалізація суперечлива. І.Геррман розмістив їх на Правобережжі Дніпра, південніше древлян і північніше уличів, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав закінчуватися в Києві¹⁰¹. Із тих самих засад Б.Томенчук розмістив їх біля

гірла Дністра¹⁰². Дослідники ототожнювали нерв'ян із древлянами¹⁰³, зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т.д. або розміщували аж у Боснії¹⁰⁴ чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям невідомої локалізації¹⁰⁵. Заслугове на увагу думка Л.Нідерле, який ототожнював їх із неврами¹⁰⁶, згаданими Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н.е. Частина дослідників ототожнює їх із ранніми протослов'янами¹⁰⁷. Археологи їх осаді розміщують південніше племен висоцької та чорноліської культур чотирма близько розташованими між собою районами: киево-черкаським (тясминська, канівська і київська групи), східноподільським (по середній течії Південного Бугу у нинішній Вінницькій обл.), західноподільським (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій обл.) і волинським (північ Хмельницької і частина Житомирської та Рівненської обл.). Найбільш заселеними були два перші регіони¹⁰⁸. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке віділіло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16.05.451 р. в битві на Каталаунських полях у різноплементній армії Аттилі, за свідченням Аполлінарія Сідонія, були *peurees* поряд із *bastarna*¹⁰⁹), зберегла свою давню назву – неври. У такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів у верхів'ях Південного Бугу.

Найбільш заплутаним і складним для локалізації є блок назв 26–32. Гіпотеза І.Геррмана стосовно їх розміщення «у зворотному порядку» вздовж шляху: гірло Дунаю – р.Дністер – р.Вісла – Балтика¹¹⁰, підправлена Б.Томенчуком (Чорне море – р.Дунай – р.Серет Карпатський – р.Прут – р.Дністер – р.Сян – р.Вісла – Балтійське море¹¹¹), виглядає нелогічною та надуманою конструкцією, особливо з огляду на наявність позиції №32, яку більшість дослідників пов'язують із хозарами.

(26) *Attorozi* [атторочі, атторосі]: локалізація цього племені залишається незрозумілою – їх розміщували від Помор'я до Турова в Русі¹¹². П.Й.Шафарик бачив у них літописних тиверців¹¹³, що добре вписується в порядок назв після уличів та нерв'ян (нервів). Цю локалізацію приймали В.Седов¹¹⁴ та інші дослідники. Приймавши тотожність атторосів із тиверцями, треба віднести позицію №26 до третьої групи (торговельного шляху). А.Кралічек¹¹⁵, А.Брюкнер¹¹⁶, Г.Ловмянський¹¹⁷ узагалі вважали, що ця назва, подібно до дальшої номенклатури назв, які закінчуються на *-rozi*, є містифікацією (тобто вигаданими, штучними конструкціями). Потреби в подібній містифікації не було за жодних умов виникнення самого документа. Простежити вірогідність цієї гіпотези практично неможливо. Дублетом *attorozi* можна вважати *aturezani*¹¹⁸.

(27) *Eptaradici* [Ептарадичі]: з усіх верифікацій найпереконливіше виглядає версія А.Кралічека, який у цій назві вбачав поєднання грецького «*επτά*» зі слов'янським «родичі», тобто «сім родів» Феофана – слов'янських племен у Мезії за Дунаєм в часи болгарської міграції¹¹⁹. Ця версія також вписується в порядок назв «Баварського географа», даючи підстави прилучити позицію №27 до третьої групи (торговельного шляху).

(28) *Uuillerozi* [вільерочі, вілероси]: також викликали цілу низку фантастичних верифікацій – над р.Булерою в Литві як булерці, біля оз.Сюссер-Сее на захід від Галле, дублет велетів і т.д.¹²⁰ У порядок назв «Баварського географа» вписується тільки версія А.Кралічека, який уважав їх одним із наддунайських болгарських племен¹²¹.

(29) *Zabrozi* [забровичі, саброси] та (30) *znetalici* [знеталічі] взагалі представлені лише фантастичними версіями. Якщо взяти до уваги розташування цих народів поряд із тиверцями та можливою локалізацією №27–28 як придунайських болгарських племен, то можна запропонувати локалізацію №29–30 у межиріччі Пруту і Серету. Це могли бути дако-романці. Зокрема, забровичі (заброси, саброси) могло бути спотворенням назви сабоків. Це плем'я, уперше згадане Птоlemeєм,

традиційно розміщують у Дакії; на користь його дакійської належності свідчить і назва. У II ст., за Марка Аврелія і Коммода, сабоки шарпали римські кордони, а згодом під впливом кельтів і римлян мігрували на північ. Їх розташовують навіть біля витоків Вісли та на берегах Сяну¹²². Проблема ця гіпотетична. Не можна виключати, що основна маса сабоків відійшла на південь, у межириччя Серету і Пруту, а, можливо, навіть Пруту і Дністра.

(31) **Aturezani** [атурезани, тиверці]: усі локалізації (над р.Тур'я на Волині, між Карпатами і Дунаєм чи поблизу надлабського Турітца у районі Магдебурга)¹²³, окрім гіпотези П.Й.Шафарика, який уважав їх тотожними тиверцям¹²⁴, є малоймовірними.

(32) **Chozirozi** [хозирози, хозари, хазари]: також належать до неідентифікованих назв¹²⁵. Із хозарами їх першим пов'язав П.Й.Шафарик¹²⁶. З усіх існуючих версій (локалізації в Угорщині, Тюрингії й т. д.) ця є найбільш обґрунтована.

Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна стверджувати, що вона є продовженням попередньої групи, пов'язаної з основною артерією «бурштинового шляху», і включає тиверців (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28), дако-романські племена в межириччі Пруту і Серету (29, 30) та хозар (32). Розташування останніх інформатори докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за тиверцями.

Наступна група племен 33–38, серед яких згадуються лендзяни, волиняни і пруси, пов'язана з відгалуженням знаменитого «бурштинового шляху», яке йшло від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики. Саме ця, доволі точна, інформація могла бути отримана від св.Мефодія та його оточення.

(33) **Lendizi** [лендізі, лендзяни]: представники старшої генерації польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Константина Багрянородного «Про управління імперією», де повідомлялося, що плем'я *lenzenionoi* сплачувало Києву данину в часи регентства Ольги, намагалися посунути межі розселення лендзян мало не під Київ. Зрештою, не встояв навіть Г.Ловмянський, який відмовився від попередніх поглядів і поширив кордони лендзян до Бугу й Стиру на Волині¹²⁷. Ці тенденції мають місце і сьогодні. Межі лендзян на півдні і на сході пересуваються до верхів'їв Дністра і Стиру¹²⁸ та далі, а для обґрунтування цієї тези залучаються здебільшого ономастичні матеріали, причому навіть такі назви, як Белз, Белзень чи Тисмениця беззастережно відносять до західнослов'янських, тобто польських¹²⁹. Проте вагомим підстав відмовлятися від локалізації лендзян у Сандомирсько-Люблінській землі немає. У середині X ст. це плем'я могло утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, бужани, волиняни чи інші волинські племінні князівства перебували у той період під їх гегемонією. Як учасники дніпровської торгівлі, лендзяни могли сплачувати якусь частку Києву. Через це Константин Багрянородний і відносив їх до данників Києва. О.Головко із цього приводу писав про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно, на території сучасної Білорусії), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася серед східнослов'янського населення¹³⁰. Південні кордони лендзян сягали Угорщини, але це не означає, що вони доходили до Карпат. Виявлення цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати Сандомирсько-Люблінської землі. Зрештою, етимологія угорської назви поляків – *lengyel* (від лендзян) – не вимагає наявності безпосередніх кордонів. Вистачало контактів через Перемишль, який тоді був хорватським центром¹³¹. Назва його походить від Пшемисла – імені хорватського або моравського князя (у період гегемонії Великоморавії тут міг перебувати моравський династ). Після розгрому Великоморавської держави хорватські князівства стали об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в той час переживала період форму-

вання. В орбіту держави Мешка I ввійшли лендзяни, а також, можливо, на короткий час Червень і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б вони були етнічними територіями лендзян, то за них неминуче почалася б тривала боротьба. Але цього не сталося, адже ці землі були хорватськими. У X ст. лендзяни локалізувалися біля великоморавських кордонів.

(34) **Thafnezi** [тафнезі, тафнечі, таняни]: П.Й.Шафарик та Л.Нідерле вважає, що thafnezi – це плем'я, яке жило на р.Танві, правій притоці Сяну¹³². За даними «Баварського географа», на їх території було 257 градусів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Однак практично на жодній із територій племен, перелічених «Баварським географом» у групі 14–58, не вдалося відшукати відповідної кількості градусів. Імовірно, інформація стосується приблизної кількості громад-общин¹³³. Інші варіанти локалізації племені thafnezi (поморські, дравські, верхньодунайські) слабко аргументовані, вони базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у «Баварському географі»¹³⁴. Е.Кухарський розмістив танян на південь від лендзян і на північ від Карпат¹³⁵, що, по суті, не заперечує версії П.Й.Шафарика й Л.Нідерле. Гіпотеза І.Германа стосовно тотожності thafnezi і thadesi може бути прийнятною лише у випадку, якщо припустити, що редактор «Баварського географа» помилково розмістив thadesi перед glorieani (глоп'янами), тоді, як їх потрібно було поставити перед zuireani (черв'янами).

(35) **Zeriuani** [черв'яни]: існує версія щодо їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого поширення набуло твердження Т.Левицького, згідно з яким zeriuani – це серби, тобто нинішні лужицькі серби. Польський історик керувався порядком назв у контексті пам'ятки: lendizi – thafnezi – zeriuani – prissani – velunzani. Оскільки lendizi – це лендзяни, локалізовані у Сандомирській землі, а, за Т.Левицьким, prissani і velunzani – спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то zeriuani-сорби були розміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією¹³⁶. Уже Г.Ловмянський помітив непевність такої локалізації¹³⁷. З'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я майже до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

І.Крип'якевич пропонував zeriuani читати як «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з «градами червенськими» найдавніших літописів. Племінна назва черв'ян збереглася в Іпатіївському зводі, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни; нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)¹³⁸. Це в'яжеться і з контекстом пам'ятки, де сказано, що плем'я складало велику «державу, що з неї, як кажуть, походять усі люди слов'янські» (у перекладі О.Назаренка: «королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок», що також цілком коректно: «regnum» як «королівство»¹³⁹). Звідси і назви Червен та червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи¹⁴⁰. Із черв'янами етнонім «zeriuani» ототожнювали Я.Відаєвич¹⁴¹ та Т.Лер-Сплавинський¹⁴², вважаючи це плем'я польським. Легко пояснити й етимологію назви у німецькому спотворенні: zeriuani = czeruiani = czerweni = черв'яни. Крім того, цей варіант найкраще вписується в порядок назв «Баварського географа»: lendizi – thafnezi – zeriuani – prissani – velunzani¹⁴³. Б.Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні¹⁴⁴, але для цього йому довелося «перемістити» волинян аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За І.Германом, zeriuani – це носії культури Луки-Райковецької, яку В.Седов ототожнює з дулібами¹⁴⁵, але ця локалізація нічим не мотивована. Водночас гіпотеза І.Германа, за якою zeriuani є дублетом zuireani, заперечень не викликає.

(36) **Prissani** [присяни, пріссані, присянци]: М.Карамзін¹⁴⁶, Й.Добровський¹⁴⁷ і А.Крालічек¹⁴⁸ відстоювали тотожність prissani = brzezani. А.Крисінський вису-

нув варіант: *prissani* = *brissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою¹⁴⁹. В.Войцеховський, Р.Керсновський, Г.Ловмянський та інші історики прив'язували це плем'я до поморських Пуржич¹⁵⁰. Існують ще локалізації племені в районі Пружан у Білорусії чи Призрена на Балканах. Проте всі вони не беруть до уваги ані етимологію назви, ані наявність археологічних пам'яток відповідної епохи та не вписуються в контекст назв «Баварського географа».

Виходячи з локалізації сусідніх племен у контексті пам'ятки, можна вважати, що це – присяни (пріссані, присянци), тобто плем'я, що живе на р.Сян (спотворена назва від *zlasani* з Празького привілею 1086 р. – засяни (засянці), позаяк форми присянци, прикарпатці і т.д. характерні для пізнішого часу). За даними «Баварського географа», у них було 70 громад. У районі Перемишля – Сянока було майже стільки ж городищ¹⁵¹. Центром землі присян був Перемишль, який у IX ст. вже існував¹⁵².

(37) **Uelunzani** [велунчани, волиняни]: польські історики досі намагаються пов'язувати волинян із поморським містом Велин. Навіть відомості арабського історика Абу-ль-Хасана Алі ал-Масуді (947 р.) про державу Валиняна та її короля Маджака польські, а за ними і деякі сучасні російські дослідники схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі та Харуна ібн Ях'я, які звільнилися з візантійського полону, відповідно, у вересні 845 р. та близько 900 р. Їх інформація відноситься до 840–880-х рр. Як справедливо зауважив А.Новосельцев, у IX ст. у Помор'ї не існувало Волина. Зрештою, про Помор'я у Візантії тоді нічого і не знали¹⁵³. Волиняни – не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велин, а з Волині, де волиняни засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами.

(38) **Bruzi** [бруси, пруси]: тотожність *bruzi* з прусами не викликає застережень¹⁵⁴. Ятвяги, які були найпівденнішим із пруських племен, хоронили своїх покійників під кам'яними курганами, ареал яких розпочинається у верхів'ях Шари і Німану¹⁵⁵.

Важко визначитися, куди віднести плем'я №39. Виходячи з варіантів його локалізації, воно могло належати як до попередньої, так і до наступної груп. І.Геррман виділив племена №40–46 у групу племен, розташованих уздовж шляху Саркел – Київ – Візантія¹⁵⁶. Уточнення Б.Томенчука (Балтійське море – Ладога – Волга – Десна – Дніпро – Чорне море)¹⁵⁷ не може бути прийнятним. Інформатори «Баварського географа» не могли знати цього «варязького» шляху, та ще й у IX ст. Якщо їм був відомий шлях до Хозарії, то, звичайно, через Саркел до Києва. Шлях із Булгара на середній Волзі сформувався вже у X ст., коли після прийняття мусульманства волзькими булгарами через цей регіон пішла мусульманська торгівля в обхід гирла Волги, яке залишилося під контролем хозарів. А у IX ст. зв'язок із Хозарією проходив через Дон, у верхів'ях якого перебували цілі слов'янські масиви¹⁵⁸.

(39) **Uuizunbeire** [вічунбейри]: також зібрали низку фантастичних локалізацій (*vidivarii* Йордана, *beormas* Орозія, *biarini* короля Альфреда і скандинавських джерел, перм'яки або карели, булгари білі або чорні)¹⁵⁹. З огляду на розташування поблизу прусів заслугоує на увагу варіант локалізації в районі Візни над Нарвою¹⁶⁰. Ця локалізація найкраще мотивована і з погляду назви (*uuizun* – візна, *bei* – при, коло, біля), спотвореної в німецькій передачі. Варіант Б.Томенчука «біла весь»¹⁶¹ з лінгвістичного боку необгрунтований. Доводиться констатувати, що плем'я №39 належить радше до попередньої групи і може бути локалізоване в районі Візни над Нарвою.

Племена №40–47 мешкали вздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря і Візантії.

(40) **Caziri** [казіри, хозари]: ототожнення *caziri* з хозарами заперечень не викликає¹⁶².

(41) **Ruzzi** [руси]: тотожність ruzzi з русами беззаперечно¹⁶³. Зрозуміло, що Русь і руси – це дніпровський Київський каганат, який виник невдовзі після звільнення полян від хозарської зверхності¹⁶⁴.

(42) **Forsderen** [форсдери] та (43) **Liudi** [ліуди, люди (?)] за Й.Лелевелем та П.Й.Шафариком, народи №42 і 43 – це назви різних фінських племен (проти цього твердження не заперечував С.Закшевський¹⁶⁵). За К.Цейссом, це одна назва: «forst» – «ліс», «liudi» – «люди»; тобто «лісові люди», або «древляни»¹⁶⁶. В. фон Кельтш локалізував їх над дніпровськими порогами, виводячи назву від скандинавського «fors» – «водоспад» та від готських тервінгів (therwingi)¹⁶⁷. Б.Горак і Д.Травнічек розміщали їх на Кримському півострові¹⁶⁸. Об'єднав ці назви в одну також І.Геррман. За його версією, «Forsderen Liudi» – «Erste Leute», «Vorderste Leute» чи «Fuhrendes Volk» – це «перші, керівні люди»¹⁶⁹. Тобто у такий спосіб підкреслювалася зверхність русів у придніпровському об'єднанні – Київському каганаті. Ця версія доволі переконлива, хоча гіпотеза К.Цейсса більш мотивована з лінгвістичного боку і також не суперечить розташуванню племен. Я схильна до того, що більшу рацію має К.Цейсс.

(44) **Fresiti** [фрезити]: від fresi¹⁷⁰. Плем'я розташовувалося в Новгородській землі. П.Й.Шафарик вагався: відносити їх до слов'ян чи фінів¹⁷¹? С.Закшевський розміщував їх серед весі, звертаючи увагу на можливу тотожність fresiti = wariazi, waregowie. Він також припускав тотожність фрезитів і кривичів¹⁷². Б.Горак та Д.Травнічек вважали їх кримськими фризами, як відлам готів¹⁷³. Більш переконливою виглядає гіпотеза І.Геррмана, за якою fresiti (від freigesessenen, freisassen) позначають людей, що живуть на власній землі, тобто вільних людей¹⁷⁴. Така назва німецького редактора для далеких полян цілком логічна. Єпископ Пруденцій зафіксував у Бертинських анналах (Annales Bertiniani) прибуття 18.V.839 р. в Інґельгайм біля Майнца посольства візантійського василевса Феофіла. Із цим посольством поверталася на батьківщину і посольство кагана Русі, яке через протидію ворогів не могло скористатися старим чорноморським шляхом. Поява кагана Русі є свідченням звільнення полян від хозарської залежності, що стало відомо при дворі франкського імператора¹⁷⁵.

(45) **Serauici** [серавичі]: щодо локалізації цього племені також не бракує різноманітних версій (р.Зерев, притока Ужа на Волині¹⁷⁶; околиці Зар (Zar) між р.Бобром і Нейсе Лужицькою¹⁷⁷; як letaucici, тотожні з литовцями або латишами¹⁷⁸; на р.Сериці в Ізборській землі¹⁷⁹; на р.Іжорі¹⁸⁰). Із цього ряду можна виділити версії К.Цейсса¹⁸¹ та Л.Нідерле¹⁸², які ототожнювали serauici з сіверянами, що з огляду на розміщення племені в контексті назв виглядає більш умотивованим.

(46) **Lucolane** [луколяни, лучани]: розміщувалися від району чеського відламу лучан у середній течії Огри¹⁸³ на захід від чехів до Лукомор'я в гирлі Дніпра¹⁸⁴. І.Геррман розмістив їх на півдні в межиріччі Південного Бугу та Дністра¹⁸⁵, а Б.Томенчук – у нижній течії Дніпра¹⁸⁶. Керуючись розташуванням племені в контексті назв, луколян можна розмістити на середньому Дніпрі південніше полян-фрезитів.

(47) **Ungare** [унґри, угри, угорці]: ідентифікація ungare з угорцями не викликає сумнівів. Зрозуміло, що у середині IX ст. угорці ще перебували десь поблизу чорноморського узбережжя у степах між нижніми течіями Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Близько 839 р. угорські загоны як союзники болгар з'явилися на Дунаї¹⁸⁷.

Племена №48–58 І.Геррман розмістив уздовж торгового шляху Краків – Бауцен – Ерфурт – Прага – Краків¹⁸⁸. Напевно, варто погодитися з пропозиціями Б.Томенчуком уточненням цього маршруту як головного центральноєвропейського шляху, який зв'язував річкові системи Вісли, Одри, Ельби з Дунаєм¹⁸⁹.

(48) **Vuislane** [вісляни]: щодо локалізації віслян сумнівів не виникає (верхня Вісла з притоками Ніда, Нідиця, Камінна, Дунаець, Раба, Скава, нижній і середній Віслок, нижній Сян)¹⁹⁰.

(49) **Sleenzane** [слензяни]: етимологія назви виводиться від р.Сленза (Slęza), яка тепер носить назву Логе (Lohe), та гори Слез (Slez, тепер Sobótne). Це лехітське плем'я добре локалізується на верхній Одрі¹⁹¹.

(50) **Lunsizi** [лужиці, лужиці (lusici, lunsizi), лужичани]: також добре знане плем'я, локалізоване північніше мільчан в області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання сорбів¹⁹².

(51) **Dadosesani** [дадосечани, дзядошани, дядошани]: відомі з різних джерел, локалізуються в Нижній Сілезії між нижнім Бобром та Одрою¹⁹³.

(52) **Milzane** [мільчани]: також добре знане одне із серболужицьких племен, осади якого локалізуються на захід від Гвізди і Лаби у Верхніх Лужицях¹⁹⁴.

(53) **Besunzane** [безунчани, бежунчани]: назва, імовірно, походить від місцевості Бежунець, Бежунь¹⁹⁵. Точна локалізація цього серболужицького племені залишається дискусійною¹⁹⁶.

(54) **Uerizane** [веричани]: щодо локалізації цього невеликого племені також триває дискусія (його пов'язують з р.Спревою, пропонують називати wkrzani або вважають одним із дрібних чеських племен¹⁹⁷). Заслужують на увагу версії, які пов'язують їх із серадзянами¹⁹⁸ або з р.Вартою (wierczanie – wirczanie – вірчани)¹⁹⁹.

(55) **Fraganeo** [фрагани]: за П.Й.Шафариком – fergunna (Hercynia silva, тобто збирна назва смуги гір і лісів від витоків Дунаю до Карпат, радше Крушні гори²⁰⁰). Fergunia, готське fairguni – гора, узгір'я. За К.Цейссом, прагани, пражани, тобто жителі Празької округи²⁰¹. Цю ідею підтримували В.Новотний²⁰², В.Халупецький²⁰³, В.Ванечек²⁰⁴. За В. фон Кельтшем²⁰⁵, frawengo (від Maegdhaland короля Альфреда) у південно-західній Великопольщі. За А.Кралчеком, тотожні «амазонкам» Ібрагіма ібн Якуба²⁰⁶. С.Закшевський розміщував їх у Краківській землі²⁰⁷. Цю версію підтримав Б.Горак, ототожнивши їх із варягами (waregomi), які жили у Краківській землі²⁰⁸. Із цих версій найбільш умотивованою виглядає запропонована П.Й.Шафариком – крушняни чи горяни.

(56) **Lupiglaa** [лупигляни, глупчиці]: плем'я локалізували над р.Луп'я, у районі Єглави на Мораві, у землі Любуській або у Чехії. Пропонували розшифровку назви як «głupie głowy» – «дурні голови»²⁰⁹. Найбільш обґрунтована локалізація – місцевість Глупчиці у Верхній Сілезії в басейні рік Одра, Особлонґа і Страдуні²¹⁰.

(57) **Opolini** [ополяни]: переконаливо локалізуються у верхній течії Одри в районі Ополя²¹¹.

(58) **Golensizi** [голендзичі, голендзяни, голеншичі]: це плем'я локалізується в районі Олави на кордоні Польщі і Чехії²¹².

Таким чином, підсумовуючи огляд локалізації слов'янських племен за «Баварським географом», можна стверджувати:

– уздовж східних кордонів імперії франків із півночі на південь точно локалізуються 13 племен: північні ободрити, велети (лютичі), глиняни, битинці, смоленці, моричани, гаволяни, сорби-серби, таламинці, богемці-чехи, морави, болгари, мерехани;

– уздовж одерського шляху: східні ободрити;

– уздовж шляху між Лабою, Одрою та Віслою: мільчани, феснучі (?), дошани, глоп'яни;

– уздовж основної артерії «бурштинового шляху»: черв'яни, бужани, житичі, стадичі, шеббіроси (?), уличі, нерв'яни, тиверці (двічі), придунайські болгари (ептарадичі, вілероси), дако-романці (саброси (?), знеталичі (?)), хозари;

- уздовж другого відгалуження «бурштинового шляху»: лендзяни, таняни, черв'яни, присяни, волиняни, пруси, візняни (?);
- уздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря: хозари, руси, древляни, поляни, сіверяни, луколяни, угри;
- уздовж шляху Вісла – Одер – Ельба: вісляни, слензяни, лужичани, дядошани, мільчани, бежунчани, веричани, крушняни чи горяни, глупчиці, ополяни, голендзяни.

Зрозуміло, що локалізація частини племен №14–58 залишається дискусійною.

Населення Центрально-Східної Європи IX ст. за «Баварським географом»
(реконструкція Л.В.Войтовича)

¹ Шифр Clm 560 («Descriptio» є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боєція з геометрії, fol.149 v – 150 r).

² Potocki J. Fragment historiques et géographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves. – Brunsvic, 1796.

³ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki Historyczne. – 1951/1952. – R.20. – S.9–58.

⁴ Nový R. Die Anfänge des böhmischen Staates. – Bd.1. – Praha, 1969. – S.131–149; Херрманн Й. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.166–168.

⁵ Dralle L. Slawen an Havel und Spree // Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6 bis 10 Jahrhundert). – Berlin, 1981. – S.43–44.

⁶ Havlík L. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis (Bratislava). – 1959. – R.7. – S.282–289.

⁷ Гюзелев В. Баварский географ от IX в. и негово значение за българската история // Гюзелев В. Средневековна България в светлината на нови извори. – София, 1981. – С.68–81.

⁸ Раткош П. Великая Моравия – территория и общество // Великая Моравия. Её историческое и культурное значение. – Москва, 1985. – С.83, 94.

⁹ Fritze W.H. Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten // Zeitschrift für slawische Philologie. – Bd.21. – Heft.2. – Berlin, 1952. – S.326–542; *Idem*. Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, saale und Oder / In Verbindung mit H.Jankuhn und a. hg. H.Ludat. – Giessen, 1960. – S.147; *Idem*. Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte

Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6 bis zum 13 Jahrhundert. – Berlin, 1982. – S.440–441.

¹⁰ Šafařík P.J. Slovánské Starožitnosti. – Praha, 1837. – S.980–981.

¹¹ Назаренко А.В. Русь и Германия в IX–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С.35–61.

¹² Назаренко А.В. Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – 1980. – №5. – С.40–57; *Его же*. Имя «Русь» и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. – Москва, 1984. – С.86–129; *Его же*. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – Москва, 1993. – С.7–51; *Его же*. Русь и Германия в X–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С.33–61; *Его же*. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С.51–70.

¹³ Lelewel J. Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego // Tygodnik Wileński. – 1816. – №47/50; *Idem*. Geographe du Moyen Age III. – Bruxelles, 1852. – S.21–45.

¹⁴ Šafařík P.J. Slovánské Starožitnosti. – Praha, 1837. – S.979–998.

¹⁵ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – München, 1837; 2 Aufl. – Heidelberg, 1925.

¹⁶ Keltch V. von. Der bairische Geograph // Alpreussische Monatschr. – №23. – 1886. – S.507–560.

¹⁷ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens. – 1898. – Т.2.

¹⁸ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim» // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich. – Т.1. – Lwów, 1925. – S.111–125.

¹⁹ Fritze W. Die Datierung des Geographus Bavarus // Zeitschrift für Slawische Philologie. – Bd.21. – Heft.2. – Berlin, 1952. – S.326–542.

²⁰ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki Historyczne. – R.20. – 1951–1952. – S.9–58; *Idem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – Т.3. – 1958. – S.1–22.

²¹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.162–169.

²² Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – Москва, 1993. – С.13–51; *Его же*. «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2000. – С.292–295.

²³ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом») // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.211–219.

²⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S.4; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t.zv. Bavorský geograf) // Rozprawy Československé akademie věd. Rada společenských věd. – Т.66. – 1956. – Z.2. – S.7–9; Herrmann E. Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen. – München, 1965. – S.220–221; Hellmann M. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald // Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben / Hg. W. Braunfels. – Bd.1. – Düsseldorf, 1965. – S.712–713; Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – С.7–8.

²⁵ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.51; *Idem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.3.

²⁶ Войтович Л.В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.23.

²⁷ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–169.

²⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.211–219.

²⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–163.

³⁰ Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доповідей міжнародної конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат». – Л., 1994.

³¹ Литаврин Г.Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С.198–217.

³² Šafařík P.J. Slovanské Starožitnosti. – Т.2. – Praha, 1837. – S.608; Perwolf J. Slawische Völkernamen // Archiv für slawische Philologie. – Т.7. – 1884. – S.593; Krogmann W. Obodriti // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. – Т.65. – 1938. – S.140; Vasmer M. Der Name der Obodriten // Zeitschrift für slawische Philologie. – Т.16. – Heidelberg; Leipzig, 1939. – S.361–362; Lehr-Splawiński T. Obodriti – Obodrzyce // Slavia Occidentalis. – Т.18. – Poznań, 1947. – S.223–228; Bulin H. Počátky statu bodrického // Pravnehistoricke studié. – 1958. – Т.7; Rudnicki M. Nazwy Słowian połabskich i łużyckich u Geografa Bawarskiego z IX wieku // Opuscula Casimiro Tymiemiecki septuagenario dedicate. – Poznań, 1959. – S.249–253; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zur Herrschaft // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960; Саливон А.Н. Самосознание ободритов (к вопросу образования раннефеодальной народности) // Советское славяноведение. – 1979. – №5; Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.201–211.

³³ Trautmann R. Die slawischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins. – Berlin, 1950. – S.153; Bulin H. Německy přínos k dějinám połabských slovanů // Vznik a počátky slovanů. – D.3. – Praha, 1958. – S.5, 71; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme; Schuldt E. Die Ausgrabungen im Gebiet der «2 Alten Burg» vom Sukov, Kreis Teterow // Bodendenkmalpflege in Mecklenburg: Jahrbuch 1963. – Mecklenburg, 1963. – S.217–238; Herrmann J. Siedlung. Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder – Neisse und Elbe; Berlin, 1968. – S.164; Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). – С.201–206.

³⁴ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – Т.2. – Poznań, 1844. – S.723.

³⁵ Zeuss C. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – Heidelberg, 1837. – S.651; Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – Т.2. – Poznań, 1890. – S.37; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – D.3. – Praha, 1912. – S.142; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.13–14; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon, przyczynek do krytyki Geografa bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S.49–56.

³⁶ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.652; Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – Т.2. – Poznań, 1890. – S.30; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – Т.3. – Praha, 1904. – S.113–115; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henrika Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S.49–56.

³⁷ Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelalbe durch Karl den Grossen // Sachsen und Anhalt. – Т.16. – 1940. – S.8–15; Schultze J. Die Prignitz // Aus der Geschichte einer märkischen Landschaft. – Köln; Graz, 1956; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon. – S.49–56.

³⁸ Brückner A. Die slawischen Ansiedelungen in der Altmark und in Magdeburgischen. – Leipzig, 1879. – S.2; Schröder A. Grundzüge der Territorialentwicklung der anhaltinischen Lande von den ältesten Zeiten // Anhaltische Geschichtsblätter. – Т.2. – Dessau, 1926. – S.18–19; Wentz G. Das Bistum Brandenburg. – Berlin, 1937; Trautmann R. Die slawischen Ortsnamen. – S.108; Hessler W. Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters. – Berlin, 1957. – S.34–38.

³⁹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.15; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – Т.3. – S.143; Volz W. Der ostdeutsche Volksboden. – Breslau, 1926. – S.136; Brückner A. O nazwach miejscowych // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. – Т.64. – №2. – Kraków, 1935. – S.19; Ludat H. Beiträge zur brandenburgischen Namenkunde: 1. Der slawische Namen der Havel // Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. – Т.48. – Leipzig, 1936. – S.327–334; Nalepa J. Obła, Oblica, Oblisko. Pierwotna nazwa rzeki Havel i jej derywatów // Sprágliga Bidrag. Meddelanden från seminarierna i slaviska språk. – Lunds Universitet, 1957. – Т.2. – №9. – S.12.

⁴⁰ Fredegarii Chronicon // *Krusch B.* Fredegarii et aliorum Chronica. – Hannover, 1888. – IV, 13. – P.90.

⁴¹ *Schlesinger W.* Die Verfassung der Sorben // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960. – S.70–78; *Eichler B.* Studien zur Frühgeschichte slawischen Mundarten zwischen Saale und Neiße // Deutsch-Slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte. – T.19. – 1965. – S.111; *Bartmuss H.* Die Geburt des ersten deutschen Staates. – Berlin, 1966. – S.101; *Brachmann H.* Slawische Stämme am Elbe und Saale. – Berlin, 1975. – S.229; *Санчук Г.Э.* Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). – С.198–201.

⁴² *Radig W.* Der Burgberg Meißen und der Slawengau Daleminzien // Führer zur Urgeschichte (Augsburg). – 1929. – T.8; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948; *Schlesinger W.* Die Verfassung der Sorben. – S.79; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.18.

⁴³ *Флоря Б.Н.* Формирование этнического самосознания раннефеодальной чешской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.120–143.

⁴⁴ *Trávníček F.* Moravské nářečí. – Praha, 1926; *Poulik J.* Stároslovanská Morava. – Brno, 1948; *Idem.* Jižní Morava, země dávných Slovanu. – Brno, 1948–1950. – S.119–124; *Idem.* Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti «Valy» u Mikulá // Pam. Arch. – T.48. – 1957. – S.363; *Idem.* Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů // Velká Morava – Tisíci letá tradice státu a kultury. – Praha, 1963. – S.41; *Vaněček V.* Prvních tisíc let. – Praha, 1949. – S.50–59; *Lowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.5–58; *Idem.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.19; *Kavlik H.* K otázke národnosti na území Velké Moravy // Historický Časopis. – T.5. – 1957. – S.499–500; *Idem.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – T.7. – 1959. – S.282–289; *Bulin H.* Stare Slovensko v údajích t.zv. Bavorskeho geografa // Historický Časopis. – T.6. – 1958. – S.413–428.

⁴⁵ *Литаеврин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.49–81.

⁴⁶ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.452; *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mähren // Zeitschrift für die Geschichte Mährens. – T.2. – 1898. – S.216–235; *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – T.3. – S.211; *Vaněček V.* Prvních tisíc let. – S.42, 50; *Idem.* Staré Čechy VIII–IX stol. // Slavia Antiqua. – T.2. – 1949/1950. – Z.2. – S.304, 309; *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – T.3. – 1951/1952. – S.88; *Lowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.9–58; *Idem.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.10; *Havlik L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – T.7. – 1959. – S.282–289; *Bulin H.* Z diskuse o počátcích velkomoravské říše // Slavia Occidentalis. – T.22. – Poznań, 1962. – S.84.

⁴⁷ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.212–213.

⁵⁰ *Kadlec K.* O politycznym ustroju słowian, zwłaszcza zachodnich. Początki kultury słowiańskiej. – Kraków, 1912. – S.31; *Arnold S.* W sprawie ustroju plemiennego w ziemiach polskich // Slavia Occidentalis. – T.7. – Poznań, 1928. – S.330; *Koczy L.* Skławanja Adama Bremeńskiego // Slavia Occidentalis. – T.12. – Poznań, 1933. – S.181; *Labuda G.* Organizacje państwowe słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku) // Początki państwa polskiego. – T.1. – Poznań, 1962. – S.65–69.

⁵¹ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.

⁵² *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mähren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens. – T.2. – 1898. – S.224.

⁵³ *Bogustawski W.* Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T.2. – S.64; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948. – S.10–18; *Helbig H.* Die slawische Siedlung im sorbischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.63; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.24.

⁵⁴ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164.

⁵⁵ *Widajewicz J.* Licikaviki Widukinda // Slavia Occidentalis. – T.6. – Poznań, 1927. – S.85–179.

- ⁵⁶ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁵⁷ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.120.
- ⁵⁸ Lowmiański H. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.18; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.24–25.
- ⁵⁹ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.178, 497.
- ⁶⁰ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.226.
- ⁶¹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁶² Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.180, 776.
- ⁶³ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.226.
- ⁶⁴ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁶⁵ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.6.
- ⁶⁶ Sulowski Z. Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego // Roczniki Historyczne. – T.19. – 1959. – S.17, 38, 64; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.25; Nový R. Die Anfänge des böhmischen Staates. – T.1. – Praha, 1968. – S.131; *Idem*. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1972. – S.10.
- ⁶⁷ Spal J. Iména západních Slovanů u Geografa Bavorského // Slavia. – T.24. – 1955. – №1. – S.6; Lowmiański H. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.11–12.
- ⁶⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁶⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164.
- ⁷⁰ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.180, 498; Widajewicz J. Początki Polski. – Warszawa, 1948. – S.62; Lowmiański H. Kilka uwag krytycznych o początkach Polski // Roczniki Historyczne (Poznań). – T.18. – 1949. – S.359; *Idem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródloznawcze. – T.3. – 1958. – S.18; Kowalenko W. Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta – Gopło – Wisła // Przegląd Zachodni. – 1952. – R.8. – №5/6. – S.76–88; Natanson-Leski J. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. – Wrocław, 1953. – S.53–54; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.25–26.
- ⁷¹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁷² Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу ... – С.164.
- ⁷³ Paszkiewicz H. The Origin of Russia. – London, 1954. – P.63–66.
- ⁷⁴ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т.1: Пам'яті І.К.Свешнікова. – Л., 1998. – С.286–294; *Его же*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.6–12.
- ⁷⁵ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.181.
- ⁷⁶ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁷⁷ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.31.
- ⁷⁸ Hesler W. Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters. – Berlin, 1957. – S.156.
- ⁷⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁸⁰ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁸¹ Войтович Л.В. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? // Миколаївщина. – Т.1. – Л., 1998. – С.49–79; *Його ж*. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.4. – К., 2004. – С.105–112; *Його ж*. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.8. – Дрогобич, 2004. – С.38–45.
- ⁸² Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.195–210; *Его же*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.13–39.
- ⁸³ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.179.
- ⁸⁴ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁸⁵ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.233.
- ⁸⁶ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.28.
- ⁸⁷ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁸⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁸⁹ Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.195–210; *Его же*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.13–39.

- ⁹⁰ *Szafarzyk J.P.* Słowiańskie starożytności. – Т.2. – S.179.
- ⁹¹ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁹² *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – Т.3. – S.75.
- ⁹³ *Jireček K.* Dějiny národa bulgarského. – Praha, 1876. – S.95.
- ⁹⁴ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.29.
- ⁹⁵ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁹⁶ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ⁹⁷ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.30; *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawaeskiego. – S.13–14; *Pilař O.* Dilo neznámého bavorského geografa // *Historická Geografie.* – 1974. – Т.12. – S.235.
- ⁹⁸ *Надеждин Н.И.* О положении города Пересечена // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – Т.1. – Одесса, 1844. – С.235–253.
- ⁹⁹ *Любавский М.* Историческая география России в связи с колонизацией. – Москва, 1909. – С.131; *Середонин С.М.* Историческая география. – Петроград, 1916. – С.126; *Рыбаков Б.А.* Улицы (историко-географические заметки) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Т.35. – С.3–17; *Березовец Д.Т.* Поселения улицей на р.Тясмине // Мат. и исслед. по археологии. – 1963. – Вып.108; *Березовец Д.Т.* Могилиники уличів у долині р.Тясмина // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.156–174; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–132.
- ¹⁰⁰ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Петроград, 1919. – С.373.
- ¹⁰¹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁰² *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ¹⁰³ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.220.
- ¹⁰⁴ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ¹⁰⁵ *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawaeskiego. – S.14.
- ¹⁰⁶ *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – Т.3. – S.75.
- ¹⁰⁷ *Карамзин Н.М.* История государства российского. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.31. Цю ідею також підтримали П.Шафарик, К.Мюленгоф, Л.Нідерле, М.Фасмер, М.Артамонов, Т.Лер-Сплавинський, К.Мошинський, Я.Отрембський, М.Рудницький, П.Третяков, К.Тименецький, І.Геррман та інші відомі славісти (*Plezia M.* Neurowie e swietle historiografii starożytniej // *Przegląd Zachodni.* – Т.8. – 1952. – №5/6. – S.247–268; *Тымieniecki K.* Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu słowian // *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego.* – Wrocław, 1964. – S.57).
- ¹⁰⁸ *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья. – Москва, 1958; *Кухаренко Ю.В.* Памятники железного века на территории Полесья. – Москва, 1961; *Петренко В.Г.* Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э. – Москва, 1967.
- ¹⁰⁹ *Seeck O.* Geschichte des Untergangs der antiken Welt. – Т.6. – Anhalt; Stuttgart, 1921. – S.461.
- ¹¹⁰ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹¹¹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ¹¹² *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.31–32.
- ¹¹³ *Szafarzyk J.P.* Słowiańskie starożytności. – Т.2. – S.179.
- ¹¹⁴ *Седов В.В.* Русы (Древнерусская народность) // <http://xromo.com/rusograd/sedov1/sedov6.html>
- ¹¹⁵ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.222.
- ¹¹⁶ *Brückner A.* O nazwach miejscowych. – S.45.
- ¹¹⁷ *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawaeskiego. – S.15, 20.
- ¹¹⁸ *Brückner A.* O nazwach miejscowych. – S.45.
- ¹¹⁹ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.223.
- ¹²⁰ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.33.
- ¹²¹ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.224.
- ¹²² *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.262–263; *Tomaschek W.* Die alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. – Т.128. – Wien, 1893. – S.106–107; *Županić N.* K vprasa-riju izvora. Kostobokov in Sabokov // *Niederluf sbornik.* – Praha, 1925. – S.235–242; *Detschew D.* Die thrakischen Sprachreste. – Wien, 1957. – S.73, 256, 406.

- ¹²³ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.35–36.
- ¹²⁴ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.181.
- ¹²⁵ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.36–37.
- ¹²⁶ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.182.
- ¹²⁷ Lowmiański H. Początki Polski. – T.4. – Warszawa, 1970. – S.491–493.
- ¹²⁸ Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S.9–17.
- ¹²⁹ Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łedzanie // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – S.47–64.
- ¹³⁰ Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. – К., 1988. – С.9.
- ¹³¹ Королюк В.Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1952. – №9. – С.48–49.
- ¹³² Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – Poznań, 1844. – S.188, 782; Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.4. – Praha, 1924. – S.150.
- ¹³³ Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полюсної структури суспільства // Тези доп. Міжнар. конференц. «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат». – Львів, 1994.
- ¹³⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S.52; Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u słowian zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dobnicy Arsbo. 1957–1958. – Lund, 1961. – S.64–85.
- ¹³⁵ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «Geografem Bawarskim» // Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków polskich. – T.1, sekcja 2. – Lwów, 1925. S.8.
- ¹³⁶ Lewicki T. Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. – T.32. – Poznań, 1956. – S.32–33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961. – S.66–69, 83.
- ¹³⁷ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – T.20. – Poznań, 1951–1952. – S.51.
- ¹³⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Л., 1999. – С.29, 81, 84.
- ¹³⁹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – С.14, 35.
- ¹⁴⁰ Исаевич Я.Д. О происхождении названий Червен, червенские города, Червоная Русь // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества СССР за 1966 г. – Л., 1969. – С.135–138 [Исаевич Я. Україна давня і нова. – Л., 1996. – С.75–80]; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – Вип.6. – К., 1971. – С.83–100; Його ж. Територія і населення «Червенських градів» (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.71–83; Исаевич Я.Д. «Грады червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.) // Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья: Киевская Русь и её славянские соседи. – Москва, 1972. – С.107–124.
- ¹⁴¹ Widajewicz J. Początki Polski. – Warszawa, 1948. – S.43.
- ¹⁴² Lehr-Splawiński T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – T.41. – Kraków, 1961. – S.265.
- ¹⁴³ Войтович Л. Черв'яни у працях І.Крип'якевича (до питання про початки державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.818–822.
- ¹⁴⁴ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.214.
- ¹⁴⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.166.
- ¹⁴⁶ Карамзин Н.М. История государства российского. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1818. – С.22.
- ¹⁴⁷ Dobrowski J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. – 1827. – T.18. – №92/93. – S.150.
- ¹⁴⁸ Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph und Mähren. – S.220.
- ¹⁴⁹ Див.: Krysiński A. Pomorze pleminne w swietle przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. – 1961. – T.7. – S.499.

- ¹⁵⁰ *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych // *Slavia Antiqua*. – 1951–1952. – Т.3. – S.81; *Lowmiański H.* O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. – S.15.
- ¹⁵¹ *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип.4. – К., 2004. – С.117–118.
- ¹⁵² *Przemysł w starożytności i średniowieczu*. – Rzeszów, 1966. – S.38.
- ¹⁵³ *Новосельцев А.П.* Образование древнерусского государства и первый его правитель // *Вопросы истории*. – 1991. – №2/3.
- ¹⁵⁴ *Тоерпен М.* Historischcomparative Geographie von Preußen. – Gotha, 1858; *Būga K.* Lietuvių kalbos žodyno. – Т.1–2. – Vilnius, 1924–1925; *Lowmiański H.* Stan badań nad dziejami dawnych prusów. – Olsztyn, 1947; *Idem.* Stosunki polsko-pruski za pierwszych Piastów // *Przegląd Historyczny*. – 1950. – Т.41. – S.152–179; *Ślaski K.* Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku // *Rocznik Olsztyński*. – 1963. – Т.5. – Olsztyn, 1965. – S.9–27; *Powierski J.* Najważniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1965. – №2 (88); *Antoniewicz J.* Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w swietle badań archeologii i hydronimii // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1965. – №4 (90). – S.513–530.
- ¹⁵⁵ *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.119–122.
- ¹⁵⁶ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164, 166.
- ¹⁵⁷ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.215.
- ¹⁵⁸ *Войтович Л.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // *Хазарський альманах (Київ; Харьков)*. – Т.6. – 2007. – С.65–77.
- ¹⁵⁹ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.42.
- ¹⁶⁰ *Krysiński A.* Pomorze plemienne w swietle przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego. – S.483.
- ¹⁶¹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.215.
- ¹⁶² *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.43.
- ¹⁶³ *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – С.13–51; *Его же.* «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – Москва, 2000. – С.292–295; *Его же.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С.51–70.
- ¹⁶⁴ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–169; *Войтович Л.* Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Прицаком // *Хазарський альманах*. – 2005. – Т.4. – С.109–117.
- ¹⁶⁵ *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. – S.60.
- ¹⁶⁶ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.623.
- ¹⁶⁷ *Keltsch V. von.* Der bairische Geograph // *Alpreussische Monatsschr.* – 1886. – №23. – S.507–560.
- ¹⁶⁸ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.44–45.
- ¹⁶⁹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.167–168.
- ¹⁷⁰ *Lehr-Splawiński T.* Fresiti // *Słownik Starożytności Słowiańskich*. – Т.2. – Cz.1. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S.72.
- ¹⁷¹ *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw. – S.18.
- ¹⁷² *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. – S.60–62.
- ¹⁷³ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.44–45.
- ¹⁷⁴ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.168.
- ¹⁷⁵ *Riasanovsky V.J.* The Embassy of 838 revisited: Some comments in connection with a «Normanist» source on Early Russian history // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1962. – Т.10; *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century // *Slavio-Orientalia (Wiesbaden)*. – 1967. – Т.2. – P.23; *Lowmiański H.* Początki Polski. – Т.5. Warszawa, 1973. – S.130–132; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С.190; *Кирпичников А.Н., Дубов Л.В., Лебедев Г.С.* Русы и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // *Славяне и скандинавы / Под ред. Е.А.Мельниковой*. – Москва, 1986. – С.189, 285; *Treadgold W.* The Byzantine Revival 780–842. – Stanford, 1988. – P.309; *Nelson J.L.* The Annals of St-Bertin // *Ninth-century histories (Manchester)*. – 1991. – Т.1. – P.6–13.

- ¹⁷⁶ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – Poznań, 1844. – Т.2. – S.189.
- ¹⁷⁷ Lelewel J. Geographie du moyen age. – Breslau, 1852. – Т.3/4. – P.34; Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph. – S.234.
- ¹⁷⁸ Kucharski E. Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.8.
- ¹⁷⁹ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.61.
- ¹⁸⁰ Lowmiański H. O identyfikacji nazw. – S.18.
- ¹⁸¹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.623.
- ¹⁸² Niderle L. Slovanské starožitnosti. – Т.4. – S.186.
- ¹⁸³ Rudnicki M. Geograf Bawarski w oświetleniu językoznawczym // Z polskich studiów slawistycznych. – Т.1. – Warszawa, 1958. – S.190.
- ¹⁸⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.62.
- ¹⁸⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁸⁶ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.215, 219.
- ¹⁸⁷ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.205–206.
- ¹⁸⁸ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁸⁹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.215, 219.
- ¹⁹⁰ Исаевич Я.Д. Висляне и лендзяне // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С.156–169; *Его же*. Древнепольская народность и её этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.144–166.
- ¹⁹¹ Исаевич Я.Д. Древнепольская народность и её этническое самосознание. – С.145–146, 150.
- ¹⁹² Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960. – S.70–79.
- ¹⁹³ Wojciechowski Z. Uwagi nad powstaniem Państwa Polskiego i Czeskiego // Przegląd Zachodni. – 1951. – №1/2. – S.142; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.50.
- ¹⁹⁴ Lippert W. Über die Anwendung des Namens Lausitz auf die Oberlausitz im 14 Jh // Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde. – Т.15. – Dresden, 1894. – S.41, 62; Jecht R. Die Besitzverhältnisse und die Besitzer der Oberlausitz von 1067–1158 // Neues Lausitzisches Magazin (Görlitz). – 1930. – №106. – S.172; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948. – S.10–15; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.63.
- ¹⁹⁵ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.51.
- ¹⁹⁶ Jecht R. Erste Erwähnung der Oberlausitz. Der Gau Besunzane und die urbs Businc sind gleich dem Orte Biesnitz an der Landeskronne // Neues Lausitzisches Magazin. – 1920. – №96. – S.188–199; Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – 1951/1952. – Т.3. – S.84; Nalepa J. Biezuńczenie, nazwa i położenie // Pamiętnik Słowiański (Kraków). – 1954. – Т.4. – S.304–323.
- ¹⁹⁷ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.52.
- ¹⁹⁸ Tymieniecki K. Kim byli «Uerizane» Geografa Bawarskiego // Slavia Antiqua. – 1954–1956. – Т.5. – S.84–102.
- ¹⁹⁹ Rudnicki M. Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX w. «Verizane» // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Poznań). – 1956. – №3. – S.19–21.
- ²⁰⁰ Hirst H. Die Urheimat der Indogermanen // Indogermanische Forschungen. – 1892. – №1. – S.479.
- ²⁰¹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – 2 Aufl. – Heidelberg, 1925. – S.653.
- ²⁰² Novotný V. České dějny. – Т.1. – Cz.1. – Praha, 1912. – S.501.
- ²⁰³ Chaloupecký V. // České časopis historický. – Т.47. – Praha, 1946. – S.81–84.
- ²⁰⁴ Vaněček V. Pervnich tisíc let. – Praha, 1949. – S.52.
- ²⁰⁵ Keltch V. von. Der bairische Geograph. – S.551.
- ²⁰⁶ Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph. – S.222.
- ²⁰⁷ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.70.
- ²⁰⁸ Horák B. Fraganee // Časopis společnosti přátel starožitnosti. – Т.55. – Praha, 1947. – Č.3/4. – S.81–84; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.52–53.
- ²⁰⁹ Dąbrowski J. Studia nad początkami państwa polskiego // Rocznik Krakowski. – Т.34. – Kraków, 1958. – Z.1. – S.3–57.

²¹⁰ *Tyszkiewicz J.* Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Pierwotne brzmienie i umiejscowienie Lupiglaa i Golensizi tzw. Geografa Bawarskiego // *Studia z dziejów osadnictwa*. – T.1. – Warszawa, 1963. – S.7–72.

²¹¹ *Wojciechowski Z.* Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do roku 1139 // *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. – T.1. – Kraków, 1933; *Holubowicz W.* Śląsk w epoce wspólnoty pierwotnej // *Historia Śląska*. – T.1. – Cz.1. – Wrocław, 1960. – S.127; *Tyszkiewicz J.* Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. – S.7–72.

²¹² *Semkowicz W.* Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. – Kraków, 1925. – S.23; *Rospond S.* Dzieje polszczyzny śląskiej. – Katowice, 1959. – S.53; *Tyszkiewicz J.* Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. – S.7–72.

The article summarizes the attempts localization of Slavic tribes at the source of IX century – «Geographus Bavarus». A clarification of international trade routes in accordance with the hypothesis of J.Herrmann and related new versions ethnic classification.

В.М.Михайловський*

**ПРАВЛІННЯ КОРІАТОВИЧІВ НА ПОДІЛЛІ (1340-ві – 1394 рр.):
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КНЯЗІВСЬКОГО ОТОЧЕННЯ****

На підставі джерел, які дійшли до нашого часу, проаналізовано соціальну структуру оточення подільських князів Коріатовичів (друга половина XIV ст.), персональний склад та ймовірне походження князівських наближених. Подано біографи всіх осіб, що згадуються у надавчих документах Коріатовичів.

Майже півстолітнє правління на Поділлі князів Коріатовичів залишило настільки помітний слід у джерелах, що й до сьогодні є предметом досліджень, навіть коли йдеться про вже давно відомі та опрацьовані матеріали. Дискусії тривають навколо кількох основних питань, насамперед щодо початку правління онуків Гедими́на на Поділлі. Деякі дослідники пов'язували (і досі пов'язують) це з виправою Ольгерда проти татар та битвою на Синіх Водах. І тут ідеться не так про її місце, як про датування – чи то початок 1350-х рр., 1362 р. або ж 1397–1398 рр. Останніми, хто писав про ці події, були Ф.Шабульдо¹ та Я.Куртика². Якщо другий датує прихід Коріатовичів на Поділля приблизно 1349 р., то першого цікавить не стільки рік появи тут нових володарів (він називає 1362 р., тобто усталену дату виправи Ольгерда), а, власне, статус території, за яку точилася боротьба. Ідеться про так званий кондомініум, тобто спільне татарсько-литовське або татарсько-польське володіння подільськими землями. Вочевидь, ані татари, ані нові господарі, князі Коріатовичі, не мали у своєму розпорядженні достатньо сил та ресурсів, щоби повністю контролювати Велике Поділля³.

Не підважуючи тверджень обох дослідників, варто згадати факт другого походу Казимира III на руські землі (1349 р.) із метою остаточного врегулювання власних претензій на ці території, а також угоду від 1350 р. з Людовіком Угорським про успадкування польської корони після смерті Казимира в разі відсутності у того нащадків. Усе це досить добре узгоджується як із подальшими васальними стосунками Коріатовичів та Казимира (як мінімум від 1366 р.) й Людовіка (з

* Михайловський Віталій Миколайович – канд. іст. наук, наук. співроб. музею Національного університету «Києво-Могилянська академія».

E-mail: Mykhaylovsky@ukma.kiev.ua

** Стаття написана в рамках проекту, підтриманого Gerda Henkel Stiftung (проект AZ 23/SR/05).

1377 р.). Вочевидь, брати відчували реальну потребу у протекції, адже віддаленість Поділля від Литви не дозволяла сподіватися на допомогу з боку великого князя литовського або сусідніх удільних князівств, що перебували під владою Гедиміновичів, а розміри території та сусідство з татарами підштовхували їх до подібного вибору. Для Коріатовичів протекція сильного володаря була запорукою утвердження себе у цій частині Європи як удільних володарів. Для Казимира ж це було наступним кроком у справі підпорядкування східних обширів колишнього Галицько-Волинського князівства (Руського королівства).

Остаточно утвердившись на початку 1370-х рр. у статусі володарів Поділля, Коріатовичі прагнули реально забезпечити своє панування на цій території. Виходячи з наявних у нашому розпорядженні джерел, можемо окреслити кілька напрямків їх діяльності. Одним із найважливіших актів було надання місту Кам'янцю самоврядування (1374 р.). Також князі подбали про заснування тут католицької єпархії (1370-ті рр.). Близько 1370 р. було даровано права на земельні володіння домініканському монастиреві у Смотричі (підтверджено у 1375 р.). Маємо кілька земельних надань для місцевих панів, зокрема Немирі – на Бакоту із селами (1388 р.), Гринькові – на Сокилець із селами (1391 р.) та Бедриху – на села у Скальському повіті (1392 р.).

На зовнішньому напрямку важливого значення (поряд із татарським) набуває молдовський вектор. Невдала спроба Юрія Коріатовича у 1374 р. посісти престол володаря скінчилася його отруєнням⁴. Оскільки, як припускає Я.Тенговський, одруження майбутнього господаря Петра з Анастасією, донькою Коріата і сестрою подільських володарів, могло відбутися близько 1370 р., а своєю чергою, Петро став володарем після отруєння Юрія, то зрозуміло, чому увага до справ у сусідній Молдові була одним із важливих напрямків діяльності князів⁵. Також варто згадати привілеї князів Олександра (1375 р.) і Федора (1385 р.) Коріатовичів краківським купцям на ведення справ у межах Поділля – адже обидві сторони угоди прагнули у такий спосіб забезпечити стабільність та прогнозованість східної торгівлі.

Одним із головних документів, що вийшов з канцелярії князів Коріатовичів, був акт надання місту Кам'янцю самоврядування, тобто магдебурзького права (1374 р.). Про цей документ історики сперечаються із середини ХІХ ст., адже йдеться про перший на українських землях акт надання місту самоврядування верховним володарем незахідної традиції, та й не зовсім за класичними взірцями. І Олександр, і Юрій Коріатовичі у своєму привілеї, писаному руською канцелярською мовою, зігнорували більшість засад, на яких подібний тип самоврядування поширювався до них (приклад Львова, на який, імовірно, вони могли взоруватися). Те, що документ не містить згадки про раду, а лише визначає межі міської юрисдикції і надає міщанам 200 ланів⁶, що було вдвічі більше, аніж у привілеї Казимира III Львову⁷, залишає дослідникам історії Кам'янця-Подільського широке поле для різноманітних припущень.

Важливо підкреслити, що надання Кам'янцю міського права майже збіглося у часі з аналогічним актом князя Владислава Опольського для Галича (19 листопада 1374 р.)⁸. Та й Львів, а також Санок повторні привілеї на міське право здобули, відповідно, у 1356 та 1366 рр.⁹ Перемишль повторно отримав його аж у 1389 р.¹⁰ Ще одним прикладом є Коломия. У 1395 р. місто одержало герб (короновану голову орла) і право на проведення щотижневих торгів¹¹. Свідченням наявності тут самоврядування, та ще й розділеного за етнічно-релігійною ознакою, є згадка про руського війта Коломиї – Воронка¹².

Проте через брак джерел ми не можемо дати точну відповідь на питання – яким взірцем користувалися Коріатовичі при наданні місту самоврядування? Для кого (всього міста чи для окремої громади) вони видали привілеї 1374 р.? І хто реально ним користувався? Уже не кажучи про те, що ж спонукало їх до цього

кроку? Не вдаючись до подальшого розгляду цього питання, зазначимо лише один факт. Протягом XV ст. кам'янецькі міщани, які вирішили перейти під міську юрисдикцію Львова, були винятково нащадками вихідців або ж вихідцями з німецьких земель¹³. Це стосується не тільки Кам'янця. Наприклад, у міській раді Львова серед лавників протягом 1382–1387 рр. зустрічаємо Фрича зі Смотрича¹⁴.

Розглядаючи документи, що виникли протягом тривалого діархічного правління на Поділлі Коріатовичів, спробуємо окреслити соціальну структуру князівського оточення у зазначений період¹⁵. Отже, на верхньому щаблі бачимо самих князів, братів Коріатовичів: Юрія, Олександра, Костянтина, Бориса, Федора, Василя (Семен Юрійович, як імовірний син Юрія Коріатовича, з'являється лише раз серед свідків документа, виданого представниками старшого покоління). У документах вони виступають або парою, або поодиночі. Загалом такий спосіб правління не є чимось надзвичайним для того часу. Варто згадати хоча б правління галицько-волинських князів Андрія і Лева Юрійовичів, які в документі від 9 серпня 1316 р. засвідчували добросусідські стосунки з Тевтонським орденом. Титулатуру князів у цьому латиномовному документі подано так: *Andreas et Leo, Dei gratia duces totius Terrae Russuae, Galiciae et Lademiriae* (Андрій і Лев, Божою милістю князі всієї Руської, Галицької та Володимирської землі)¹⁶. Певним дисонансом щодо позначення самих себе у власних документах виглядає лист Костянтина і Бориса Коріатовичів до римського понтифіка Урбана VI із проханням про заснування єпископства на підвладних їм землях. Тут не так важливий текст документа, як титулатура князів – *nobilium virorum C[onstantinus] et B[oris] ducum Podolie* (шляхетні володарі¹⁷ Костянтин і Борис князі Поділля)¹⁸. Але варто зауважити, що йдеться про звернення до святого престолу, отже, тут могла бути зовсім інша традиція складання формуляру.

Далі бачимо князя, можливо залежного або близького співпрацівника Коріатовичів – Василя Вінницького (або Божського). На думку сучасного польського історика Я.Тенговського, він є протопластом цілої низки князівських родин українських земель, а саме Збаразьких, Порицьких, Вишневецьких та Вороніцьких¹⁹. Цій проблемі дослідник присвятив кілька праць, де обґрунтовує думку, що князь Василь Вінницький із великою долею ймовірності може бути батьком Федька Несвизького²⁰. Цю ж версію підтримав у своїй останній публікації і Я.Куртика²¹. Аналіз документів, пов'язаних із князем Василем і Федьком Несвизьким, а також історичних подій з кінця XIV ст. по кінець 1430-х рр., провокує до висунення як робочої гіпотези про локалізацію міста Божського²².

Наступний щабель займають пани²³, під якими у документах Коріатовичів виступають восьмеро осіб: власник Соکیلця пан Гринько, власник Бакоти пан Немиря, власник Язлівця пан Рогозка, а також пани Бедришко, Вишко Товстий, Прокіп, Павло Слупич і Михайло Процевич. Із цієї групи маємо і князівських урядників – Гринька, який був червоногородським і подільським старостою, та Рогозку, що був старостою у Смотричі та Язлівці (див. біограми).

Решту свідків, які згадуються у документах, відносимо до нижчої групи – зем'ян та бояр, або князівських слуг і двірських²⁴. Певну ієрархію цієї групи можемо побачити у привілеї Юрія та Олександра Коріатовичів для міста Кам'янця (1374 р.): «...Który bojarzyn, albo sługa kniazzi albo ziemianin...» («...Котрий боярин, або слуга князя або зем'янин...»), «...Który bojarzyn, albo służebnik kniazzi, albo ziemianin...» («...Котрий боярин, або служебник князя або зем'янин...»). Далі у тексті цього документа бачимо наступний перелік: «...Jesli będzie kniaz, ziemianin albo dworzaniin...» («...Якщо князь, зем'янин або двірський...»)²⁵.

На превеликий жаль, лише незначна кількість із них згадується у джерелах бодай ще один раз. Відтак особи, про яких ми знаємо тільки їх імена, залишаються практично невідомими. Загалом складність з ідентифікацією зумовлена не стільки вкрай слабкою джерельною базою, як, насамперед, різночитаннями щодо

тих самих осіб у документах руської та латинської традицій. Зокрема, останні, які дійшли до нас у пізніших копіях (здебільшого другої половини XVIII ст.), ставлять перед дослідниками складні ребуси щодо визначення осіб з оточення Коріатовичів.

Якщо подивитися на сусідні території, то, окрім князів (ідеться про руський домен короля²⁶), ми бачимо ті ж самі категорії привілейованої верстви. У документі Владислава II Ягайла від 16 жовтня 1395 р., яким король надав місту Коломиї право щотижневого торгу і міський герб, зустрічаємо перелік тогочасної шляхти: «...Quocirca vobis omnibus et singulis capitaneus, baronibus, nobilibus, tenentariis, voievodis ceterisque terre nostre Russie» («...До того ж усі й поодиноці старости, пани, шляхтичі, зем'яни, воеводи всієї нашої руської землі...»)²⁷. Таким чином, бачимо старост (намісників), панів, бояр або зем'ян, державців та воевод. Ще одним документом, де бачимо структуру шляхетського соціуму не тільки Корони Польської, а й Великого князівства Литовського, є відомий акт адаптації литовських шляхетських родів до гербових братств коронної шляхти. Отже, з боку Корони: «Proinde nos prelati, barones, nobiles et proceres regni Poloniae...» («А також прелати, пани, шляхта та васали Королівства Польського...»), «...nobilibus boyaris terrarum Lithuaniae...» («...шляхта, бояри Литовської землі...»), «...baronum et nobilium terrarum Lithuaniae...» («...пани та шляхта Литовської землі...»)²⁸. Гарним прикладом міг би слугувати начебто білінгвічний документ від 19 жовтня 1404 р. про суперечку між королем Владиславом II Ягайлом та Ядвігою й Ельжбетою Пілецькими щодо міста Тичин і Заліської волості – адже маємо два документи, скріплені пергаментним шнурком, один з яких написано руською мовою, а другий – латиною. Але, на превеликий жаль, у руському варіанті відсутні означення категорій свідків, малопольського панства та руського зем'янства. Натомість латиномовна версія документа на їх означення використовує знані нам категорії «шляхтичів та зем'ян руської землі» («nobiles et terrigene terre Russie»)²⁹.

Із документів, писаних руською мовою, маємо такі приклади означення шляхти залежно від персонального складу: «...а при том были бояре земляне» (1378 р.), «...иных добрыхъ людий землянь много было» (1391 р.), «...иных при томъ веле добрыхъ велебныхъ шляхетныхъ было» (1414 р.), «...А на то были сведце, добрии панове...» (1421 р.)³⁰.

Отже, неоднорідність привілейованого прошарку на руських землях у XIV ст. виглядала як певний симбіоз. З одного боку, більш ієрархізована польська коронна система, що складалася з панів, шляхти та державців і будувалася за двома ознаками – адміністративно-урядницькою й походженням. З іншого, руського та литовського, боку бачимо панів, зем'ян і бояр. Якщо додати ще й князів, то русько-литовська структура виглядає більш складною за походженням, адже князі, як це видно на прикладі свідків із документів Коріатовичів, не завжди належали до роду Гедиміновичів.

Навіть попри те, що співпрацівники Коріатовичів згадуються у джерелах всього декілька разів, можемо зробити висновок про досить строкатий їх склад. За аналізом імен можемо побачити тут кількох вихідців із західних країв. Про такий стан справ на руських землях маємо промовисту згадку у документі для Ходка Чемеровича: «...и иныхъ много было при томъ добрыхъ людий: полянь (вихідців з польських етнічних територій – В.М.) и руси»³¹.

Утверджуючи власну адміністрацію на Поділлі, Коріатовичі спиралися на замкову систему. Із цим пов'язані знані нам із джерел замкові воеводи у Кам'янці, Смотричі, Червоногороді та Язлівці. На жаль, про урядників інших подільських замків нам нічого невідомо. У даному випадку важливими є надання для Немирі на Бакоту і Гринька на Сокилець. Ці великі надання можна з певною долею ймовірності прирівняти до посідання уряду замкового воеводи, та й отримали їх люди з найближчого оточення князів Коріатовичів (особливо це стосується Гринька та

Немирі). Поза джерелами залишилися замки Меджибіж, Скала, Божський, Вінниця, Брацлав, Черкаси, Звенигород. Наявність воєводи в Язлівці дозволяє припустити, що вони були й у досить невеликих населених пунктах. Зокрема, таку практику для XV ст. можна побачити на прикладах Бара, Зінькова, Сатанова, коли невеликий замок ставав центром замкового повіту³².

Отже, за наявними джерелами можемо реконструювати персональний склад воєвод: кам'янецький – Малинтович Остафій Матвій (1374 р.), смотрицький – Олешко (1374 р.), червоногородський – Гринько (1374 р.), Рогозка з Язлівця (1375 р.)³³. Серед цього загалу виділяється уряд Гринька, майбутнього володаря Соکیلця. Під 1375 р. він зазначений як подільський староста. Водночас у руському домені короля з середини 1350-х рр. при будь-якому верховному володареві цієї території існує уряд генерального руського старости (пан староста руської землі Отто Пілецький (1359, 1368 рр.), пан Андреш староста руський (1377 р.)³⁴; *capitaneus noster generalis, capitaneus terre Russie generalis*³⁵). Через брак джерел ми не можемо напевно стверджувати, що уряд, який Гринько тримав у 1375 р., був головним, ставши прообразом уряду генерального подільського старости. Але навряд чи для подільського старости вживалася така формула – «сталосся при державе пана Оти Старости руської землі»³⁶, адже на Поділлі староста мав над собою князя, точніше ціле гроно князів. І урядування старости з рук князя, вочевидь, відрізнялося від старостування на теренах руського домену короля.

Наявність підчасного може свідчити про спробу заснування ієрархії урядників князівського двору на взірць дворів Казимира, Людовіка або Владислава Опольського (підчасий – Франчко (1388 р.))³⁷. А інформація про трьох писарів упродовж 18 років свідчить про потребу в їх праці (писарі Супрон (1375 р.), Андрій Морхина (1391 р.), Грегор (1392 р.)).

Згідно з документами, які дійшли до наших днів, і на яких зазначено свідків, персональний склад князівського оточення має такий вигляд:

1374 р.: Свідки акту князів Юрія та Олександра Коріатовичів на міське право для Кам'янця (за копією з 1791 р.): «A świadkowie nato. Kamieniecki wojewoda Ostaphy Matwū Malintowicz, y z bratem swoim Semianem; Hryńko czerwonogrodzki wojewoda, Olesko smotrycki wojewoda, Olesko Hołodanic, Waško Kobiac. ... A pisan list w zamku kamienieckim ... Ręka Suprona pisarza kniażego»³⁸.

1375 р.: У документі князя Олександра Коріатовича для смотрицьких домініканців свідками є «Гринко панъ староста подольский, смотрицький воевода Рогозка, Прокоп, Семенко Карабчевский»³⁹.

1375 р.: Документ князя Олександра Коріатовича для краківських купців (без свідків)⁴⁰.

1385 р.: Документ князя Костянтина Коріатовича для краківських купців (без свідків)⁴¹.

1388 р.: Документ князів Костянтина і Федора Коріатовичів для пана Немирі на Бакоту з селами Студениця, Привороття, Підтеремці, Ходорівці, Борсуківці, Молодове, Онисимівці, Бронниця, Лядава і Бучаї. Свідками цього документа є «... knjaz' Semen Juriewič, knjaz' Vasilij Vinnickij, pan Hrynko Sokoleckij, Pavel Slupič, Vyško Tolstyj, Chodko Čemerevič, Vyško Chudyj, Paško Vasnovič, Adamko Sverščkovskij, Bedryško, Hotart Peč, Francko kniaży počašyj, Bernart Meškovskij, Michajlo Procevič, Jakuš Cietko, Michal Popovič, Lutko Hnievomir, Chodor Verozub, Plomen Skerdo, Paško Buslovič, Jasko...»⁴².

1391 р.: 20 червня у Смотричі князь Федір Коріатович надає своєму слугі пану Гриньку Сокілець із прилеглими селами. Серед свідків цього документа «панъ Немиря бакотський, Янушко Скепецький, Михаило Процевичъ, Павелъ Ступич, Печь Шюмозкий, панъ Рогозка, панъ Бедришко, Ходко Верозубъ, панъ Вышко Тольстыи, Ходько Чемеревич, панъ Прокопъ, Пашко Васнович. А писалъ листъ княжий писаръ Аньдрей Морхина...»⁴³.

1392 р.: Князь Федір Коріатович надає панові Бедришку чотири села. Свідками документа є «pan Niemierza bakocki, p[an] Paweł Stupicza, p[an] Michailo Proczowicz etc. ... A pisał ten list Hreor...»⁴⁴.

З усіх згаданих на документах князів Коріатовичів свідків лише деякі змогли зробити кар'єру на Поділлі за наступних володарів цих земель. Серед них пан Бедрих (Бедришко), який у 1392 р. отримав від князя Федора чотири села у Скальському повіті. Він був вихідцем із Сілезії і користувався гербом «Сверчик», через що його нащадки йменувалися Сверчами (Свірчами). Появу на Поділлі Бедриха пов'язуємо з діяльністю князя Владислава Опольського, а враховуючи той факт, що більшість родин, які користувалися згаданим гербом, походили з Намисловської та Опольської округ⁴⁵, це припущення видається дуже слушним. Уже його син, Миколай Бедрих (або просто Бедрих, через що їх часто плутають і вважають однією особою), отримавши під час Вітовтового володіння Поділлям (1411–1430 рр.) низку надань, вийшов на чільне місце серед місцевого панства. Не дивно, що саме його згадано у джерелах як першого кам'янецького каштеляна (1436/1437–1441 рр.)⁴⁶. До сілезької «діаспори» можемо залучити ще і його далекого родича Адамка Сверчковського та Пашка Бусловича.

Приклад Ходка Чемеровича, імовірно шляхтича з Перемишльської землі, де є село Чемеровичі, і з яким у XV ст. пов'язана родина Чемеровських (Чемерських)⁴⁷, є доволі цікавим, якщо подивитися на його участь як поважного свідка різноманітних актів того часу – від виданих князем Федором Коріатовичем (1391 р.) до виданих князем Федором Любартовичем (1411 р.). Слід також згадати і про бенефіції від Ягайла та участь у вирішенні суперечки між Ягайлом та Ядвігою й Ельзбетною Пілецькими (1404 р.)⁴⁸.

Імовірно, деякі пани та зем'яни намагалися не поривати давніх стосунків із представниками династії Гедиміновичів, але в нових реаліях змушені були маневрувати між королем та удільними князями. Для прикладу, пан Ленцько Зарубич, староста і жидачівський воєвода князя Федора Любартовича, після 1430 р. перебував серед оточення князя Свидригайла та отримав від нього низку сіл у Луцькій і Кременецькій волостях (у тому числі Олику)⁴⁹.

Через часту зміну верховних володарів та їх представників, а також з огляду на статус Поділля, подібну практику бачимо за часів Вітовта, коли пани з Бучача, згадуваний уже Бедришко та інші, були лояльними до великого князя литовського, але з його смертю швидко зробили вибір на користь Ягайла.

Зважаючи на наявну джерельну базу, можна зробити деякі висновки. Отже Коріатовичі прагнули впровадити прив'язану до існуючої системи замків адміністративну модель та утворити власну надвірну урядницьку ієрархію. Про це свідчить наявність старост, замкового воєводи та підчашого. На жаль, ми не можемо чітко окреслити структуру у цілому.

Зіставлення зазначених у документах Коріатовичів свідків із наявними джерелами другої половини XIV – першої третини XV ст. дозволяє з певною долею ймовірності побачити князівське оточення. Серед найближчих співпрацівників діархічної моделі правління Поділлям бачимо сина старшого брата Юрія Коріатовича – Семена, залежного від них або співпрацюючого з ними князя Василя Вінницького, місцевих панів, панів з інших руських земель (зокрема Перемишльської), прибульців із польських етнічних територій (про що свідчать імена і відгеографічні прізвиська-прізвища). Наявність у цій групі вихідців із Сілезії є підтвердженням контактів із Владиславом Опольським та його оточенням у часи, коли той правив руським доменом короля (1373–1378 рр.).

Отже, можемо визначити соціальну структуру подільської еліти як триступінчасту, де на вищому щаблі разом із володарями перебувають князі – представники родини, залежні або князі-співпрацівники; на другому – пани, а на третьому – бояри, зем'яни, княжі слуги та двірські.

Біографи:

Адамко зі Сверчковоць – свідок (як Adamko Sverščkovskij) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Вірогідно походив із сілезьких Сверчків, які прибули на руські землі разом з Владиславом Опольським. Утім, у жодному з гербовників не згадується Адамко зі Сверчковоць. Лише у генеалогії Сверчів з Ожка (de Orzech, de Orzek) є Адам (Зигмунт), батько ксьондза Францішка (див.: *Dunikowski J. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich // Miesięcznik Heraldyczny.* – 1931. – Т.10. – №9. – S.208; №10. – S.217).

Бедришко (Бедрих) – свідок (як Bedryško) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Посвідчив надання панові Гринькові на Сокилець (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.134).

Буслович Пашко – свідок (як Paško Buslovič) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Місцевість Буславиці розташована у Раціборському повіті (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F.Sulimirskiego i in.* – Warszawa, 1880. – Т.І. – S.481). Із певною долею ймовірності можемо віднести Пашка Бусловича до сілезьких прибульців.

Василь Вінницький, князь – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). На думку Я.Тенговського, згадуваний у документі князь Василь є тотожним князеві Василю Божському (*Wasilio duce dicto Boszki // Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie / Wyd. A.Chmiel.* – Kraków, 1890. – №VI. – S.12) – свідкові документа князя Свидригайла, виданого кам'янецьким домініканцем у 1401 р., а також, як припускає Я.Тенговський, батькові князя Федька Несвизького (*Tęgowski J. Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego // Genealogia.* – 1996. – Т.8. – S.87–90).

Васнович Пашко – свідок (як Paško Vasnovič) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171); свідок (як Пашко Васнович) документа Федора Коріатовича панові Гриньку на Сокилець (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С. 134).

Верозуб Ходор – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Як Ходко Верозуб згадується серед свідків надання князем Федором Коріатовичем пану Гриньку Сокильця (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.134). У документі Свидригайла, виданому для кам'янецьких домініканців (1401 р.), зазначено Дем'яна Верозуба – можливо, брата Ходора (*Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie / Wyd. A.Chmiel.* – Kraków, 1890. – №VI. – S.12).

Вишко Товстий – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Вишко Товстий засвідчив надавчий документ, виданий князем Федором Коріатовичем панові Гриньку на Сокилець (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.134).

Вишко Худий – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.). (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171).

Гневомир Лютко – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.). (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). У Перемишльській землі є два села під назвою Лютек. Серед відомих Лютковських (Лутковських) немає жодного Гневомира (*Пашин С. Перемишльська шляхта.* – С.72). Можливо, маємо справу з неправильним прочитанням цього документа копіїстом XVIII ст.

Голоданець Олешко – свідок акта князів Юрія та Олександра Коріатовичів, виданого місту Кам'янцю (1374 р.) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Грегор – писар князя Федора Коріатовича (*Źródła dziejowe.* – T.V. – S.22).

Гринько із Соکیلця – свідок акта князів Юрія та Олександра Коріатовичів, виданого місту Кам'янцю (1374 р.), як Гринько червоногородський воевода (*Hryńko szeregwanogrodzki wojewoda*) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2). У 1375 р. як подільський староста князів Коріатовичів (Гринько панъ староста подольский) був свідком надавчого документа князя Олександра домініканському монастиреві у Смотричі (*Розов В. Українські грамоти.* – №10. – С.20). У 1391 р. отримав від князя Федора Сокілець із прилеглими селами (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.130–134). У 1400 р. присутній (як *Hriczkone de Sokolicz*) у переліку свідків надавчого документа князя Свидригайла, виданого кам'янецьким францисканцям (*Kurtyka J. Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402 // Roczniki historyczne.* – Poznań, 2001. – R.LXVII. – S.163), а також свідок (як *Rincone de Sokolecz*) документа князя Свидригайла для кам'янецьких домініканців (*Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przeddzieckich w Warszawie / Wyd. A.Chmiel.* – Kraków, 1890. – №VI. – S.12). У 1404 р. присутній (як Гринько Соколецкий) серед учасників урегулювання суперечки між Владиславом II Ягайлом та Ядвігою й Ельжбетою Пільцькими за місто Тичин і Заліську волость (*Розов В. Українські грамоти.* – №38. – С.70).

Карабчіївський Прокіп – свідок документа, виданого князем Олександром Коріатовичем смотрицьким домініканцям (1375 р.) (*Розов В. Українські грамоти.* – №10. – С.20). О.Груша припускає, що «пан Прокіп» (свідок надавчого документа Гринькові на Сокілець) і Прокіп Карабчіївський можуть бути однією й тією ж особою (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.134., також прим.24).

Карабчіївський Семенко – разом із Прокопом Карабчіївським та смотрицьким воеводою Рогозкою посвідчив надавчий документ, виданий князем Олександром Коріатовичем смотрицьким домініканцям (*Розов В. Українські грамоти.* – №10. – С.20).

Кобіак Васько – свідок акта князів Юрія та Олександра Коріатовичів, виданого місту Кам'янцю (1374 р.) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Малинтович Остафій Матвій – як кам'янецький воевода виступив свідком акта князів Юрія та Олександра Коріатовичів, виданого місту Кам'янцю (1374 р.) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Малинтович Сімеон – брат кам'янецького воеводи Остафія Матвія. Виступив свідком акта князів Юрія та Олександра Коріатовичів, виданого місту Кам'янцю (1374 р.) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Мешковський Бернат – свідок (як Bernart Meškovskij) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171).

Морхина (Морхиня) Андрій – писар князя Федора Коріатовича, з-під руки якого вийшов надавчий документ для пана Гринька на Сокилець (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.134).

Немиря з Бакоти – у 1388 р. від князів Костянтина і Федора Коріатовичів отримав Бакоту і низку прилеглих сіл (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). У 1392 р. виступив свідком надання князем Федором Коріатовичем панові Бедришку низки сіл (*Źródła dziejowe.* – Т.V. – S.22). У 1415 р. якийсь Немиря значиться серед свідків надавчого документа князя Свидригайла костелові у Жидачеві (Акта grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1870. – Т.II. – №XXXIX. – S.65). Чи це той Немиря, що одержав надання 1388 р., сказати складно.

Олешко – смотрицький воєвода. У 1374 р. виступив свідком акту князів Юрія та Олександра Коріатовичів, яким вони надали Кам'янцеві міське право (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Печ Готард – свідок (як Notart Рець) надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Надавчий документ для пана Гринька на Сокилець (1391 р.) посвідчив якийсь Печ Шемюзки (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.133). Чи це та ж сама особа, тільки з іншим патронімом-прізвиськом, – напевно стверджувати складно.

Пломен Скердо – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171).

Процевич Михайло – 22 червня 1388 р. у міському суді Львова разом із Грицьком Кердейовичем та Прокопом із Поділля виступив свідком у справі з прикріпленням печатки (vel litteras sub sigillis ipsorum) (Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wyd. A.Czołowski // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Т.I. – Lwów, 1892. – №606. – S.100). Свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171). Свідок надавчого документа на Сокилець, виданого князем Федором Коріатовичем панові Гриньку (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г.* – С.133). Засвідчив надання князем Федором кількох сіл панові Бедришкові (1392 р.) (*Źródła dziejowe.* – Т.V. – S.22). У 1404 р. значиться серед учасників урегулювання суперечки між Владиславом II Ягайлом та Ядвігою й Ельжбетотою Пілецькими за місто Тичин і Заліську волость (*Розов В. Українські грамоти.* – №38. – С.70).

Попович Міхал – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola.* – S.171).

Рогозка з Язлівця – виступив свідком (як Rohoska de Jazlowycz) ерекційного документа Міхала Авданця, виданого для бучацької римо-католицької парафії (1373 р.). У спеціальній літературі також фігурує інша дата – 1379 р., проте автор погоджується з аргументацією польського історика Є.Сперки, який стверджує, що свідки Гумперт і Ян із Глоґова у тому році аж ніяк не могли обіймати зазначені в документі уряди. Додамо, що тут варто звернути увагу на ще одного свідка – Стефана, званого Каспром (Sthepano dicto Casper woywoda jazlowycensi), зазначеного як воєвода язлівецький (*Tylus S. Fundacje kościołów parafialnych w*

średniowiecznej archidiecezji lwowskiej. – S.108). Пан Рогозка позначений воєводою в Язлівці лише раз – у 1373 р. (*Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. – S.292–293*). Я.Куртика припускає, що Стефан був язлівецьким воєводою з рук Рогозки, і що останній позбувся Язлівця до 20 червня 1391 р., коли він, уже як пан Рогозка (без Язлівця), виступив свідком документа князя Федора Коріатовича (*Kurtyka J. Repertorium podolskie. – №18. – S.154*). У 1375 р. Рогозка, як смотрицький воєвода, посвідчив документ князя Олександра Коріатовича, виданий для смотрицьких домініканців (*Розов В. Українські грамоти. – №10. – С.20*), а у 1391 р. був свідком надавчого документа на Сокілець, виданого панові Гринькові (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г. – С.134*). В.Семкович припускає, що Язлівець був викуплений у Рогозки чи в його нащадків десь до 1424 р. (*Semkowicz W. Ród Awdańców w wiekach średnich. – Poznań, 1920. – S.267–268*). Перебування язлівецького дідича Рогозки серед найближчого оточення князів Коріатовича дає підстави припустити, що західним рубезем Поділля на 1375 р. була р. Стрипа. Не виключено, що саме це бралось до уваги при визначенні меж Подільського воєводства у середині XV ст.

Семен Юрійович, князь – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Тегowski J. Sprawa przyłączenia Podola. – S.171*). Це – єдина згадка про вказану особу у джерелах. Я.Тенговський припускає, що князь Семен Юрійович також був Коріатовичем – сином співволодаря Поділля князя Юрія Коріатовича, і або помер після цієї згадки, або загинув у битві на Ворсклі (*Тегowski J. Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. – S.169–170*).

Скепецкий Якушко – свідок надавчого документа на Сокілець, виданого князем Федором Коріатовичем панові Гриньку (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г. – С.133*).

Слупич Павло – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Тегowski J. Sprawa przyłączenia Podola. – S.171*); свідок (як Павел Ступич) надавчого документа на Сокілець, виданого князем Федором Коріатовичем панові Гриньку (1391 р.), а також надання для пана Бедришка (1392 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г. – С.133; Źródła dziejowe. – T.V. – S.22*). У відомому за реґестами листі Федора Коріатовича до князя Скиргайла Павла Слупича названо кам'янецьким воєводою (*servum suum Paulum Slupicz vieuodam camenecensem*) (*Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. – Kraków, 1917. – S.20; Kurtyka J. Repertorium. – №28. – S.158*).

Супрон – князівський писар, з-під руки якого вийшов акт Юрія та Олександра Коріатовичів щодо надання Кам'янцю міського права (1374 р.) (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2).

Франчко – князівський підчаший і свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Тегowski J. Sprawa przyłączenia Podola. – S.171*).

Цетко Якуш – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Тегowski J. Sprawa przyłączenia Podola. – S.171*).

Чемерович Ходко – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Тегowski J. Sprawa przyłączenia Podola. – S.171*). Також посвідчив (як Ходько Чемеревич) надання князем Федором Коріатовичем панові Гринькові Соکیلця (1391 р.) (*Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г. – С.134*). 1 жовтня 1399 р. у Львові від короля Владислава II Ягайла отримав села

Надієве з присілком та Кропивники з усіма правами (Archiwum Lubartowiczów Sanguszków – Т.І. – №XXII. – S.22; *Розов В.* Українські грамоти. – №32. – С.58–59). 23 квітня 1400 р. учасник (як пан Чемер) дільчого акту старости руської землі Яна Тарновського між селами Лопатники і Верчани, що відбувся на прохання Михайла Процевича (*Купчинський О.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої половини XV ст. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Л., 1997. – Т.233. – С.349). У 1404 р. значиться (як Ходко Чемер) серед учасників урегулювання суперечки між Владиславом II Ягайлом та Ядвігою й Ельзбегою Пілецькими за місто Тичин і Заліську волость (*Розов В.* Українські грамоти. – №38. – С.70). Учасник і свідок (як пан Ходко Чемер), який завів власну печатку («а к тому и наших слугъ землянские печати пана Ходкова Чемерева печать») розмежувального акту князя Федора Любартовича, що відбувся між Данилом Дажбоговичем Задерецьким та братами Облазницькими (Жидачів, 17 грудня 1411 р.) (*Розов В.* Українські грамоти. – №43. – С.77–70; тут див. історію публікації та критику цього документа). 15 серпня 1412 р. князь Федір Любартович установив межу між землями, належними панам Іваськові Дідошицькому та Федорові Чолганському у Галицькій землі. Межа проходила біля с. Надієве, яким володів Ходко Чемер («tho Chodkowe Czemirowo ku Nadziiew») (*Купчинський О.* Забуті і невідомі українські грамоти. – С.352). Чемеровичі – село в Перемишльській землі (див.: *Makarski W.* Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej. – Lublin, 1999. – S.58–59). Про Чемеровських у XV ст. див. дослідження С.Пашина (*Пашин С.С.* Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. – С.73 (Чемешовские)).

Яцко – свідок надавчого документа на Бакоту з прилеглими селами, виданого князями Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі (1388 р.) (*Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola. – S.171).

¹ *Шабульдо Ф.* Литовська «Задніпрянина»: незнаний аспект синьоводської проблеми // *Шабульдо Ф.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.5–50; *Його ж.* Кондомініум в українських землях XIV століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Л., 2006. – Т.CCLI: Праці історично-філософської секції. – С.7–22. Тут подано докладну літературу питання.

² *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F.Kiryka.* – Kraków, 2000. – Т.І. – S.9–59.

³ Під Великим Поділлям мається на увазі територія, яка на південному заході і півдні обмежується Дністром та узбережжям Чорного моря, на сході – Дніпром, на півночі – вододілом басейнів Південного Бугу та Прип'яті, а на заході – руслом річки Стрипи.

⁴ Детальніше про молдовський період діяльності князя Юрія Коріатовича див.: *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996. – S.42–50. Не виключено, що тут втрутилися якісь родинні справи, адже дружиною молдовського господаря Петра (1375 (?) – 1391 рр.) була Анастасія – донька князя Коріата і сестра володарів Поділля. Більш детально генеалогічні зв'язки молдовських господарів із Гедиміновичами див.: *Tęgowski J.* Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku // *Genealogia.* – Poznań; Wrocław, 1993. – Т.3. – S.45–66; *Idem.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów // *Biblioteka Genealogiczna.* – Poznań; Wrocław, 1999. – Т.2. – S.188–189.

⁵ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – S.189.

⁶ Останнім, хто досліджував цей документ, був Я.Куртика, на думку якого його слід датувати 7 лютого 1374 р. (див.: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski.* – 2004. – Т.XL. – Zesz.4: Historia. – №9 а, 9 б. – S.147–149; див. тут критичні зауваження й літературу питання).

⁷ Про земельні володіння Львова та їх розміри: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Л., 2003. – С.51–53.

⁸ *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006. – S.202.

⁹ Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1872. – Т.ІІІ. – №V. – S.13–18; №XV. – S.34–36. Також див.: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. – С.50–51. Тут подано різні погляди на урбаністичні процеси та зазначена основна література проблеми.

¹⁰ AGZ. – Lwów, 1875. – Т.V. – №XIX. – S.23–25. Про німецьке право в межах Перемишльської землі див.: *Dybek E.* Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345–1434. – Lublin, 2004. – 244 s.

¹¹ AGZ. – Т.ІІІ. – №LIX. – S.110–111.

¹² *Розов В.* Українські грамоти. – Т.І: XIV в. і перша половина XV в. (далі – Українські грамоти). – К., 1928. – №31. – С.57.

¹³ Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783 / Wyd. A.Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – Т.І: 1407 – Iokusch Melczar de Kamencz (№38. – S.5); 1409 – Nicolaus de Kamencz (№81. – S.7); 1413 – Paulus Bernhard (№197. – S.13); 1414 – Maternus Lamberg (№221. – S.15); 1415 – Michael Korznar de Camnicz (№239. – S.17); 1418 – Niclos Lawbner (№325. – S.21); 1462 – Stanislaus sartor (№593. – S.31); 1466 – Iacobus Byero (№682. – S.33); 1470 – Iurek Russek pellifex (№803. – S.37); 1470 – Hannes Schultis sutor (№811. – S.37); 1474 – Bernhardus de Camenecz (№915. – S.40); 1475 – Bernhardus de Camenecz (№925. – S.41); 1480 – Stanislaus Smalczowany alias Focks (№1020. – S.44); 1482 – Adam Altgrosch garber off den briff von Kamencz (№1066. – S.46); 1482 – Hannes Bergesteter (№1069. – S.46); Paul Renner (№1082. – S.47); 1484 – Nicolaus gladiator de Camyenez (№1110. – S.48); Thomas Kyszler faber (№1115. – S.48).

¹⁴ На це звернув увагу В.Аббам: *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza*. – Lwów, 1912. – Т.І. – S.10. Згадки про Фрича зі Смотрича див.: *Najstarsza księga miejska 1382–1389* / Wyd. A.Czołowski // *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*. – Т.І. – Lwów, 1892. – №1, 85, 142, 233, 350 a, 453.

¹⁵ Остання узагальнююча публікація про документи князів Кориатовичів: *Tęgowski J.* Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów // *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja*. – Warszawa, 2005. – S.227–237.

¹⁶ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.145–152.

¹⁷ Латиною «viror», «viroris» має декілька значень, зокрема «зелений колір», але й також «сила» та «міць». Тому у цьому випадку варто застосувати слово «володарі», адже йдеться про князів, які у листі до святого престолу змушені були опускати згадку про свою князівську гідність перед власними іменами. Актуальним також залишається питання про їх конфесіалізацію – імовірно, що на той час вони були охрещеними.

¹⁸ *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. – S.12.

¹⁹ *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // *TeKi Krakowskie*. – Т.V. – Kraków, 1997. – S.171.

²⁰ *Tęgowski J.* Pochodzenie kniazioń Iwana i Fiodora Nieświckich // *Genealogia*. – 1996. Т.7. – S.125–135; *Idem.* Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego // *Genealogia*. – 1996. – Т.8. – S.87–90.

²¹ *Kurtyka J.* Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437 // *Historia vero testis temporum: Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin* / Pod red. J.Smoluchy etc. – Kraków, 2008. – S.691.

²² Висвітлення цієї проблеми вимагає окремого дослідження.

²³ Про титул «пан» див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С.131–134.

²⁴ Термін «двірський» використовується на означення дрібної служилої шляхти, на противагу терміну «дворянин», який у нашій історіографічній ситуації перешкоджатиме адекватному сприйняттю зазначеного прошарку шляхти. Цим самим продовжуємо традицію вживання форми «двірський», використаної Л.Махновцем при перекладі Галицько-Волинського літопису для означення боярського оточення князів (див.: *Літопис руський за Іпатським списком* / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1990. – С.384). Див. також: *Словарь української мови* / Упор. Б.Гриценко. – Т.І (А–Ж). – К., 1907. – С.362.

²⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника (далі – ЛННБУ ім. В.Стефаника). – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/ІІІ. – Арк.2, 3. Слід зауважити, що всі копії цього документа дійшли до нашого часу у сполонізованому вигляді. Навіть най-

ближча до оригіналу копія, що походить із Литовської метрики (зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві), і з якої готував свою публікацію цього документа М.Грушевський, теж є дуже віддаленою від руського зразка, який вийшов із канцелярії князів Коріатовичів (див.: *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (Ч.1–80) (1361–1530) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т.7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)». – №II. – С.144–145).

²⁶ Під руським доменом короля мається на увазі частина території колишнього Галицько-Волинського князівства і Руського королівства (князівства), яка пізніше стала основою Руського воєводства. Цей термін є коректним із погляду відповідності тим процесам, що відбувалися на цій території, адже використання терміна «Галичина» є неприйнятним з огляду на його пізньомодерне походження, а поширене у польській історіографії поняття «Червона Русь» («Ruś Czerwona») не має жодного підкріплення у тогочасних джерелах. Достатньо подивитися титулатуру володарів цієї території із середини XIV ст., де вони називають себе господарями Руської землі. Їх намісники, починаючи від 1350-х рр., писалися старостами Руської землі (див. приклади у тексті). Відтак використання цього терміна є коректним для території майбутнього Руського воєводства від середини XIV по 1434 р. Що стосується Поділля, то тут треба зважати на статус і підпорядкування як усієї, так і окремих частин цієї території після 1394 р. Мається на увазі Західне Поділля, яке в 1395–1399 рр., як територія на княжому праві, було передане Спиткові з Мельштина; подільське князювання Свидригайла (1400–1401 рр.); Ягайлова зверхність над цілим Поділлям (1402–1411 рр.); пожиттєве подільське володарювання Вітовта (1411–1430 рр.). І останній відтинок часу, після смерті Вітовта, коли Поділля стає ареною боротьби між Владиславом II Ягайлом та Свидригайлом, що завершується укладанням перемир'я у 1432 р. і поділом на Східне та Західне Поділля (західна частина у 1434 р. стане Подільським воєводством у складі Корони Польської).

²⁷ AGZ. – Т.III. – №LIX. – С.111.

²⁸ Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – №49. – С.53, 54. В ухваленому 2 жовтня 1413 р. у Городлі документі, яким окреслювався характер об'єднання Великого князівства Литовського з Короною Польською і надавалися привілеї литовській шляхті, але тій, яка використовуватиме герби, надані литовцям коронною шляхтою, визначаються такі категорії шляхти: «... baronum, nobilium, procerum et boyarorum eiusdem terrae Lyttwaniae ...». Ці ж категорії у польській версії документа зазначені як «... panów, slachty, przełożonych i bojarów wolą tejże ziemie litewskiej ...» (Ibid. – №51. – С.63).

²⁹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F.Piekosiński. – Kraków, 1905. – Т.IV (1386–1450). – №1084. – С.93.

³⁰ Розов В. Українські грамоти. – №13. – С.26; №24. – С.45; №46. – С.85; №50. – С.92.

³¹ Archiwum Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т.I (1366–1506). – №XXII. – С.22; Розов В. Українські грамоти. – №32. – С.58–59.

³² Михайловський В. Велика земельна власність на Західному Поділлі у XV ст. (на прикладі документів для Шафранців і Одровонжів) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod. red. F.Kiryka. – Kraków, 2005. – Т.II. – С.90–98.

³³ Варто згадати Язлівець, який пізніше входив до складу Подільського воєводства. Тому тут зазначено воєводу, поставленого там князем Владиславом Опольським. Стефан, званий Каспром, значиться серед свідків ерекційного документа Міхала Авданця, виданого для бучацької католицької парафії у 1373 р., де присутній і Рогозка з Язлівця (див.: AGZ. Т.V. – С.20; Tylus S. Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej. – Lublin, 1999. – С.108).

³⁴ Розов В. Українські грамоти. – №5. – С.10; №8. – С.16; №12. – С.24.

³⁵ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. – С.361.

³⁶ Розов В. Українські грамоти. – №9. – С.18.

³⁷ Під 1378 р. згадується Вітек – підचाший двору князя Владислава Опольського (див.: Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. – С.355).

³⁸ ЛННБУ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф.141. – Спр.2250/III. – Арк.2. Ці ж свідки ще раз згадані на початку копіарія у дещо змодернізованій писарем формі. Аркуш зі свідками цього документа з помилками був опублікований А.Юречком (див.: Jureczko A. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego // Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F.Kiryka. – Kraków, 2000. – Т.I. – С.62).

³⁹ Розов В. Українські грамоти. – №10. – С.20.

⁴⁰ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506 / Wyd. F.Piekosiński. – Kraków, 1879. – №XLVII. – S.57.

⁴¹ Ibid. – S.74–75.

⁴² Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku. – S.171.

На жаль, оригінал цього документа не зберігся. Публікація Я.Тенговського ґрунтується на копії другої половини XVIII ст., в якій копіст зробив латинську транслітерацію. Імена свідків подаємо за версією публікатора документа – Я.Тенговського. Дещо інакше вважає Т.Трайдос, який розділяє Гневомира Лютка на двох осіб, також окремою персоною виступає Готард, а от Печ і Франчко у нього є представниками родини бучацьких панів (див.: *Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*. – Т.І. – Wrocław etc., 1983. – S.132). На жаль, автор не обґрунтував свої припущення щодо саме такого прочитання імен свідків.

⁴³ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятовіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т.8. – Сшытак 1/2. – С.133–134.

⁴⁴ Źródła dziejowe. – Т.V: Lustracye królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – S.22. Свідків подано за копією XVII ст.

⁴⁵ Dunikowski J. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – №10. – S.222–223.

⁴⁶ Дата уточнена Я.Куртикою в публікації 2008 р. (див.: *Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437*. – S.704). У переліку подільських урядників подано дати 1438–1441 (див.: *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. E.Janas, W.Klaczewski, J.Kurtyka, A.Sochacka. – Kórnik, 1998. – S.63).

⁴⁷ Пашин С.С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – С.73. Дослідник відзначає, що у середині XV ст. один із представників родини чимало часу проводив на Поділлі.

⁴⁸ Див. біограму Ходка Чемеровича.

⁴⁹ Див.: Розов В. Українські грамоти. – №69. – С.126–127.

The article focuses on the rule of the Koriatovych Dukes on the territory of Podillia in the second half of the 14th century. Based on the available document sources the author analyzes a social structure, nomenclature, and presumable origin of the members of their social circles. The appendix includes biographical entries that cover the persons mentioned in the Koriatovych's documents.

О.О.Вінниченко*

КНЯЗІ І НЕКНЯЗІ: ПРО КНЯЗІВСЬКИЙ ТИТУЛ ЄЛОВИЦЬКИХ

У статті розглянуто шляхи формування «князівської легенди» волинського шляхетського роду Єловицьких, яка набула поширення у XVIII–XX ст. Відтворення історії князівського роду Кропоток-Єловицьких у XV–XVI ст. дозволило однозначно заперечити твердження про їх спорідненість із панським родом Єловицьких, що слугувало основним аргументом на користь думки про князівське походження. Опубліковано документ першої половини XVII ст., в якому один із панів Єловицьких відкидає будь-який зв'язок із князями Кропотками-Єловицькими.

Ю.Вольф в окремому розділі своєї книги «Литовсько-руські князі з кінця XIV століття», що й досі залишається основною працею для дослідників князівських генеалогій, перелічив низку родів, представники або нащадки яких безпід-

* Вінниченко Олексій Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника.

ставно титулувалися князями або приписували собі князівське походження¹. Причинами появи таких квазікнязівських родів (автор подає понад 250 прізвищ) дослідник вважав плутанину у хроніках і літописах, помилки писарів, збіги гербів, імен та, найчастіше, прізвищ². Власне, до родин, котрі саме в такий спосіб стали «носіями» князівського титулу, Ю.Вольф відніс і волинський рід Словицьких³.

Документально засвідчена історія роду Словицьких сягає середини XV ст., коли волинський шляхтич Пашко Словицький отримав від великого князя Казимира Ягеллончика⁴ пожалування на маєтки Лановець, Грушова і Чернечгородок у Кременецькому повіті (село, а згодом містечко Лановець стане головним центром родових володінь у наступні століття). Родове прізвище Пашка походило від назви села Яловичі (Словичі) в Луцькому повіті, проте на той час маєток уже був родом втрачений. Принаймні жодних згадок про володіння ним представниками Словицьких у джерелах немає, а на середину XV ст. маєток перебував у власності вдови великого князя Свидригайла. Зважаючи, що родина Словицьких зберегла родове прізвище-топонім навіть після втрати Ялович, Н.Яковенко висловила припущення про давність коріння роду⁵.

До кінця XV ст. у джерелах епізодично згадуються кілька представників родини: вже названий Пашко (у 1463 р. засвідчив поділ маєтків князів Збарзьких)⁶, Яцько та Івашко (у 1469 р. стали свідками продажу братами Цеценевськими свого маєтку князеві Олександрові Сангушку)⁷, Івашко (в 1497 р. посвідчив продаж маєтків князеві Михайлу Олександровичу Сангушку)⁸, Федько та Юхно (дворяни великого князя Александра, які в 1499 р. отримали привілей на добра Івашков)⁹. Ступінь спорідненості між цими особами залишається незрозумілим, а генеалогічне дерево роду більш-менш точно вимальовується лише починаючи з Гнівоша Івановича Словицького, котрий із 1544 р. посідав уряд кременецького судді¹⁰.

Власне, неясність із першими поколіннями роду Словицьких і стала підґрунтям для появи кількох версій про їх князівське походження. Найдавнішу, наскільки нам відомо, запропонував у першій половині XVIII ст. автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики єзуїт К.Несецький, написавши про Словицьких, що їх «дехто відносить до переяславських князів»¹¹. На чому він базував свої твердження – чи то йшлося про його власні міркування, чи то про якусь родову легенду Словицьких – невідомо, проте можна не сумніватися, що відомості ці не відзначалися історичною достовірністю. Вірогідним тут видається вдале пояснення згаданої фрази К.Несецького відомим знавцем геральдики й генеалогії української шляхти В.Руліковським: «Ті дехто – це панегіристи, котрих історичними джерелами вважати не можна»¹².

Як би там не було, слідом за К.Несецьким новгородський воєвода Ю.Яблонівський у своїх геральдично-генеалогічних працях спершу виводив Словицьких (як, зрештою, і цілу низку інших шляхетських родів) також від переяславських князів із числа Рюриковичів¹³, а згодом – уже від переяславського князя Ізяслава. Йшлося про Ізяслава Мстиславича, переяславського (у 1142–1146 рр.) і київського (у 1146–1154 рр.) князя¹⁴, про якого Ю.Яблонівський довідався з твору М.Кромера¹⁵. Можливо першоосновою до творення князівської легенди послужило оповідання Я.Длугоша (вміщене в його хроніці під 1147 р.) про відступ Ізяслава Мстиславича з Києва до Луцька, його перебування на Волині (де пізніше й осіли Словицькі), подарунки для поляків та прихід союзників – краківського князя Болеслава і сандомірського князя Генріка¹⁶.

Зрештою, не можна виключати можливості якоїсь формальної аналогії або просто механічної помилки когось із генеалогів, позаяк власне у середині XVIII ст. один з Словицьких – а саме Пйотр Геронім – виступає у джерелах як переяславський староста¹⁷. Стосовно ж князівського титулу можна лише припускати, що до думки про якесь особливе походження роду (а в умовах Речі Посполитої таким

могло бути лише князівське коріння) спонукала наявність в Єловицьких власного герба – «Брами табірної». Ще Ш.Окольський, описуючи герб Єловицьких, зазначав, що його було отримано «від руських князів» («a Ducibus Russiae») ¹⁸.

Наприкінці XVI ст. Б.Папроцький подав цей герб (див. ілюстрацію), зарахувавши до нього – крім Єловицьких – також якийсь «дім Хавейловичів» ¹⁹ (у пописі війська Великого князівства Литовського серед волинських зем'ян справді згадується Лев Хвалелеевич ²⁰). Натомість у першій половині XVIII ст. К.Несецький, посилаючись на історика і геральдика XVII ст. А.Кояловича, твердив, що Єловицькі мали б бути споріднені із князями Огінськими та Пузинами, котрі послуговувалися подібним гербом ²¹. Справді, князі Огінські вживали зображення «низької табірної брами із роздертим хрестом» (під назвою «Брама» або «Огінський»). За легендою, князь Козельський, предок Огінських, захищав в'їзд до військового табору від татар, котрі вже розрубали розміщений над брамою хрест, але йому вдалося їх відбити, за що він і отримав відповідний герб ²².

В.Руліковський, зараховуючи Єловицьких до числа «домів на Русі», що мають претензії на князівське походження «крові Рюрикової», рішуче опонував цим твердженням. На його думку, подібність їх герба до герба князів Огінських не є переконливим свідченням спорідненості між цими родами: герби Єловицьких та Огінських нагадують літеру «П» (першу у слові «печать»), що її безгербова руська й литовська шляхта впродовж тривалого часу застосовували як печатковий знак. Згодом, коли виникла потреба у сталих гербах, літера перетворилася на герб та, оздоблена хрестом і страусовим пір'ям, втратила своє первісне значення й була прийнята в польській геральдиці ²³.

У будь-якому разі в першій половині XIX ст. Єловицькі отримали вже офіційне визнання свого князівського походження. Коли на волинських дворянських зборах у 1835 р. розглядалася справа про підтвердження їхнього шляхетства, кременецький повітовий предводитель дворянства Ламберт-Єжи Єловицький на доказ цього представив низку документів (переважно акти поділів і купівлі/продажу маєтків) і серед них – витяг із «коронного гербівника 1738 року». Що це був за гербівник у документі не вказувалося, проте А.Бонецький переконаний, що мався на увазі другий том «Korony Polskiej...» К.Несецького, який саме 1738 р. вийшов друком у Львові (зрештою, могло йтися і про ту ж саму «Геральдику» Ю.Яблоновського або про якусь з інших його публікацій, що виходили друком у різних місцях протягом 1730–1740-х рр.). Так чи інакше результатом доведення шляхетства стало офіційне рішення волинських дворянських зборів (видане 17 травня 1835 р. під №194; у 1877 р. у Санкт-Петербурзі його було надруковано окремою брошурою) – «Визначення про дворянство роду Боженець-Єловицьких», в якому однозначно стверджувалося: «Предок цього роду Гнівош Боженець-Єловицький, що веде свій початок від князів переяславських...» («Предок сего рода Гневош Боженец-Еловицкий, возымевший своё начало от князей переяславских...») ²⁴.

Проте у XIX столітті – в умовах розвитку історичної науки та моди на писання «історій» чи «хронік» окремих родів ²⁵ (і, як наслідок, інтенсивного накопичення історичних фактів) – родова легенда про походження від безіменних, позачасових і недокументальних «переяславських князів» виглядала надто абстрактно чи казково і не могла задовольняти запити Єловицьких. Натомість документи давали чіткі відомості про низку осіб, котрі користувалися князівським титулом і у XVI ст. носили прізвище Єловицькі – ішлося про князів Кропоток-Єловицьких.

Родовід князів Кропоток-Словицьких простежується доволі чітко. Родоначальником став племінник останнього смоленського князя Юрія Святославича – князь Дмитро Васильович Кропотка. У літературі його прізвисько часто виводять від назви птаха (давньоруське «кропотка» означає «куріпка») ²⁶, проте більш вірогідно, що воно віддзеркалювало риси його характеру і князь Дмитро був буркотливою або метушливою людиною ²⁷. У будь-якому випадку прізвисько – у різних формах (Кропотка, Кропотчинич, Кропоткін, Крокотка, Крокотчанка) – успадкували його нащадки.

Князь Дмитро Васильович мав трьох синів, і після скасування окремого Смоленського князівства двоє з них (Олександр та Іван Дмитровичі) перебралися до Великого князівства Московського, де стали засновниками двох відомих князівських родів – Кропоткіних ²⁸. Натомість їх брат – Дмитро Дмитрович Кропотка – залишився у Великому князівстві Литовському (ймовірно, що він також, як і його брати, певний час мешкав у Московії). Двома його синами були Федір Кропотчинич, котрий згадується лише в 1487–1488 рр. (отримав від великого князя надання на 4 копи з берестейських корчем і 6 кіп зі смоленського мита), та Іван Дмитрович (тоді ж отримав 12 кіп із луцького мита, постав сукна і віз солі) ²⁹. Останньому король Казимир IV листом, виданим 28 вересня 1485 р. (3-го індікту) у Троках та адресованим тодішньому луцькому старості й маршалкові Волинської землі Олізару Шиловичу ³⁰, надав розміщений у Луцькому повіті маєток Яловичі (з усіма приналежностями, крім млинів), який раніше тримала на той час уже покійна дружина князя Свидригайла ³¹.

Підтвердження цього надання князь І.Кропотка (вперше названий у документі «Крокотка») отримав від великого князя литовського Александра – 21 червня 1493 р. (11-го індікту) у Троках, після того, як князь представив лист батька нового монарха, Александр видав аналогічний лист на ім'я тогочасного луцького старости князя Семена Юрієвича ³². Через три роки, 4 липня 1496 р. (14-го індікту) у Вільно Александр на прохання князя Івана Дмитровича «Крокоотька» видав ще один, докладнішого змісту, лист, яким підтверджував надання своїм батьком маєтку Яловичі з присілками Ворсин, Чеконь та Котелев («з людми и зо всимъ с тымъ, што к тому имену и приселкомъ слушаеъ, и какъ здавна ся в границахъ своихъ мели») на вічні часи і самому князеві, і його дружині, дітям та нащадкам ³³.

Невідома нам на ім'я дружина князя Івана у 1494 р. згадується як власниця двору на луцькому передмісті («в околном городѣ в Луцку»), сусідній із ним двір луцький зем'янин Андрюшко Русиневич продав княгині Марії Ровенській, удові Семена Васильовича Збараського ³⁴.

Сином І.Кропотки був князь Василь Кропотчич, котрий фігурує як свідок у листі (писаному в Луцьку 3 травня 1522 р.) князя Льва Федоровича Буремського, його дружини Марюхни, доньки Катерини та зятя Михайла Васильовича Свинуського про продаж Степанові Воропайовичу з Вікова маєтку Вілгощи та землі на луцькому передмісті («в городѣ колном») із Вілгощським двором (ця земля була розташована «межи кнегини Ровенской двора и князя Василева (К)рокочина») ³⁵. У пописі війська Великого князівства Литовського 1528 р. князь Василь Кропотка згадується серед шляхти Волинської землі – тоді він виставив двох коней ³⁶.

У першій половині 1540-х рр. князь Василь та його сини – князі Яків і Тимофій Крокотки, виявилися втягнутими у суперечку з луцьким монастирем Св. Діви Марії стосовно сіножатей («сеножатей пенныхъ») понад річкою Стир (Яловичі розташовані на її правому березі). Пріор монастиря Северин уважав їх кляшторною власністю, що належала до монастирського села Новий Став, проте князі Крокотки, порушуючи «вечистую границу реку Стырь», також вважали ці землі своїм володінням, а їхні піддані косили там сіно. Намагаючись вирішити суперечку, пріор позвав князів Кропоток до великокнязівського суду. Великий

князь призначив для розв'язання конфлікту суддів – господарських маршалків мельницького старосту Никодима Яновича з Цехановця («Стехановца»), мозирського і кревського старосту Миколая Войцеховича Нарбута та мінського й волковиського старосту Василя Калениковича Тишкевича. Проте великокнязівським уповноваженим не вдалося залагодити конфлікт, тож вони призначили термін («рокъ певный»), коли обидві сторони мали з'явитися на спірний ґрунт і визначити вже своїх суддів. Князь В.І.Крокотка запросив представляти себе господарського маршалка, луцького старосту, городничого, ключника й мостовничого князя Андрія Михайловича Сангушковича Коширського, пріор – луцького й берестейського єпископа Юрія Фальчевського. Останній, будучи хворим, не зміг прибути на призначений термін і надіслав своїх представників («некоторыхъ людей добрыхъ»), але домовленості у справі знову не було досягнуто. Тоді обидві сторони прибули до Вільна, де (очевидно, це сталося після проведення скликаного у січні 1547 р. литовського сейму³⁷) завдяки зусиллям луцьких старости та єпископа, а також пріора віленського монастиря Св. Духа Ізаяша, як полюбовних суддів, було досягнуто порозуміння. Оскільки подальше ведення судового процесу призвело б до чималих витрат, пріор не хотів турбувати свою совість через цей конфлікт, а князі Крокотки вже віддавна тримали ці ґрунти, тож судді погодили сторони «еднальнымъ обычаемъ». Сіножаті було поділено – половина, що прилягала до «старої костельної сіножаті», дісталася пріорові, а інша половина, що знаходилася під двором князів «отъ границы Кирдеевы», відійшла до князів Крокоток. Рішення було зафіксоване у спеціальному (писаному на пергаменті) «граничному листі», виданому від імені трьох полюбовних суддів³⁸.

Помер князь Василь десь у середині – другій половині 1540-х рр.³⁹, його син Тимофій більше у джерелах не згадується, а Яків фігурує в ревізії Луцького замку 1545 р. – як луцький повітник він мав утримувати одну із замкових городень (опікувався нею спільно з іншими шляхтичами)⁴⁰.

У наступне десятиліття князь Яків Васильович Крокотка (як онук князя Івана Дмитровича) вступає єдиним власником сіл Яловичі, Ворсин, Чеконь та Котелев. Очевидно, згадані волинські маєтки – відповідно до останнього Александрового привілею – залишалися у безумовній власності князів Крокоток (Крокоток) упродовж усієї першої половини XVI ст., поки десь на початку 1550-х рр. київський воєвода князь Фрідріх Глібович Пронський⁴¹ не отримав від короля Сигізмунда Августу право на володіння монастирем у Луцькому повіті, ствердивши, що територія його є «пусткою» і не перебуває у будь-чій власності. Згодом з'ясувалося, що насправді йшлося про село Чеконь, власник якого князь Яків Васильович Крокотка (онук князя Івана Дмитровича) звернувся до короля зі скаргою на київського воєводу, який, за словами скаржника, керуючись королівським наданням, гвалтом захопив і село, і розташовану там церкву (називаючи їх «пустим монастирем»), а також тамтешні став та млин. Я.В.Крокотка апелював до короля та доводив, що згадана церква тяжіє до маєтку Яловичі, а той разом із присілками Ворсин, Чеконь та Котелев король Казимир IV надав його дідові – І.Д.Крокотці, це надання було підтвержене великим князем литовським Александром і відтоді ці маєтності (а в їх межах і згадана церква) перебували у володінні скаржника. На доказ своїх слів Я.В.Крокотка пред'явив оригінал (на пергаменті з печатками) Александрового привілею. У результаті 19 січня 1554 р. у Книшині Сигізмунд Август видав спеціальний лист⁴² до київського воєводи, в якому було викладено обставини справи та повідомлялося про відрядження задля її залагодження королівського дворянина Івана Васильовича Бокія. Останній мав відібрати у воєводи спірний маєток, очевидно, для повернення його законному власникові.

9 листопада 1564 р. князь Яків прислав до Луцького ґроду свого приятеля луцького підключника Станіслава Демонського, який повідомив луцькому підстарості Андрію Івановичу Русину, що князь, будучи хворим і маючи намір (у випадку смер-

ті) залишити дружину та дітей «в добром опатреню и слушном порадку», просить прийняти для вписання у замкові книги його заповіт. За наказом підстарости прохання було виконане, а випис із книг з його печаткою надіслано князеві⁴³.

Вписаний Яковом Васильовичем тестамент був укладений ним ще за півроку раніше, 18 березня, в Яловичах. Згідно з ним, третина маєностей князя (Словицький двір, село Яловичі тощо) навечно відходила його дружині (оскільки її посаг у розмірі 200 кіп литовських грошей свого часу не був забезпечений), і доньки не мали права претендувати на цю частину. Натомість маєтки Ворсин і Чеконь переходили у власність п'яти доньок, котрі мали поділити спадщину на рівні частини; те саме стосувалося (за умови сплати 40 кіп литовських грошей) й села Котелев, яке князь Яків заставив своєму вже покійному зятеві Василеві Красовському, і яке на той час продовжувала тримати його донька Марухна. Деякі з його доньок були незаміжніми та неповнолітніми, тож до шлюбу вони мали мешкати разом із матір'ю, яка тримала їхні частки спадщини (див. додаток).

Очевидно, невдовзі після вписання заповіту князь Яків помер, бо вже на пописі війська Великого князівства Литовського 1565 р. його вдова – «княгиня Кропотчиная» (записана серед шляхти Волинської землі) – виставила чотирьох коней⁴⁴.

Дружина князя Якова – Овдотія (інакше Євдокія), походила з волинського роду Козинських (відгалуження татарського роду Кірдеєвичів), її батьком був господарський дворянин Олехно Гринькович (помер після 1545 р.), матір'ю, очевидно, княгиня Софія Петрівна Головніанка Острожецька (померла після 1566 р.)⁴⁵. Братом Овдотії був Дмитро Козинський (князь Яків у своєму заповіті назвав його шурином і доручив йому опіку над дружиною та дітьми⁴⁶), а сестрою, імовірно рідною, – Зофія (Софія) – заміжня за паном Томилом Вороною Боротинським⁴⁷ (у заповіті князя Якова він виступає як свідок, а до його синів Олехна та Яська Томиловичів Вороновичів Боротинських княжна Полагна Яківна Крокотчанка Словицька звертається у своєму листі як до «братии своее ве кърви повинных»⁴⁸).

Після смерті чоловіка княгиня Овдотія стала фактичною власницею більшої частини його маєтків і залишалася такою до заміжжя доньок. Згідно з поборовими реєстрами Волинського воєводства, у 1570 р. вона сплачувала податок зі своїх маєтків Яловичі і Ворсин у Луцькому повіті: з 8 димів – по 10 гр., із 7 огородників – по 4 гр., з 8 огородників – по 2 гр., із 2 млинових кіл – по 24 гр.⁴⁹

Уже незабаром вдова мала захищати свої володіння від «доброго сусіда» – холмського підкоморія Михайла Дзялинського, власника села Ярославичі. У жовтні 1567 р. в Луцькому гроді (запис №578) княгиня маніфестувала проти його урядника, ярославицького підстарости, щодо Ворсинських ґрунтів, а у квітні наступного року в луцькій гродській книзі (запис №113) вписане її оповідання стосовно наїзду знову ж таки М.Дзялинського, але вже на двір в Яловичах⁵⁰.

Видача заміж чотирьох доньок вимагала неабияких додаткових коштів, адже навіть відмінне господарювання в порівняно невеликому маєтку чоловіка не дозволяло забезпечити належного посагу. Зрештою, позичав гроші й сам князь Яків (як бачимо з його тестаменту – для участі у війні в Інфлянтах (польська назва Лівонії)), проте готівки на момент смерті він не мав. Тому боргові справи стали іншою проблемою, якій мала дати раду вдова. Так, 22 жовтня 1566 р. в луцькій земській книзі (запис №3) вписано скаргу княгині Овдотії проти луцького підключника С.Деменського, якому князь Яків заборгував 11 кіп грошей. Княгиня видала новий борговий лист – уже на суму 16 кіп грошей, долучивши до заборгованості покійного чоловіка ще й позичені нею гроші та зобов'язавшись погасити борг 65 мацями жита. Натомість С.Деменський мав повернути княгині старий борговий запис її чоловіка, але не зробив цього, виїхавши до Польщі⁵¹.

Так чи інакше – і через маєткові суперечки з сусідами, і через боргові справи – княгиня Овдотія втягнулася у низку судових конфліктів. Наприклад, конфлікт із М.Дзялинським затягнувся на кілька років: ще 5 жовтня 1569 р.

земський суд у Луцьку звільняв княгиню від позовів і термінів з огляду на те, що позивач – служебник М.Дзялинського Іван Некрашевич, упродовж трьох днів не з'явився до суду (запис у книги №59)⁵².

Восени 1571 р. княгиня Овдотія Козинська Яковова Єловицька помирає: у жовтні 1571 р. її тестамент було вписано до луцьких земських книг (запис №84 або 85). У ньому вона розпорядилася майном, назвавши серед своїх спадкоємців брата Дмитра Козинського, доньок Марію, Настасію, Анну та четверту Стефанову Русинову й онука Михайла, народженого донькою Маською⁵³.

Таким чином, спадкоємцями останнього князя Кропотки/Крокотки стали його доньки. Щодо їх числа, імен та заміжжя в історіографії існують певні розбіжності⁵⁴. У заповіті князя Якова чітко поійменовано п'ятеро доньок:

1) **Марухна (Марія)**. Виходила заміж двічі. Першим її чоловіком став Василь Красовський (за Н.Яковенко – Василь Матвійович⁵⁵). Відзначимо, що свідком у заповіті князя Якова виступає луцький воротний Войтех Красовський, можливо, його родич (чи не брат?). Очевидно, єдиною їхньою дитиною була донька Овдохна, яку князь Яків у своєму заповіті доручав опіці княгині Овдотії. Після 1564 р. згадок про неї не маємо, можна припустити, що вона померла малолітньою.

Василь Красовський помер до 1561 р., адже навесні цього року княжна Марія була заміжня вже вдруге. Зокрема тоді князь Яків Васильович Крокотка Єловицький звернувся до Луцької гродської канцелярії з проханням надати вижа його доньці Марії Василевій Привередовській для того, щоби вона уклала заповіт (*sprawiła testament za dobreu ramięci*)⁵⁶. 1 травня 1561 р. його було вписано до луцької гродської книги (запис №1), і згідно з ним княжна Марія все своє рухоме майно та гроші заповіла чоловікові й доньці, а опікунами останньої призначила свого батька та дядька Дмитра Козинського⁵⁷.

Другий чоловік княжни Марії Яківни – Василь Привередовський (як його дружина вона згадується щонайменше до 1578 р.), співвласник села Привередового в Луцькому повіті⁵⁸, очевидно, був нащадком боярина Богдана Волчковича, який наприкінці XV ст. отримав надання від великого князя Казимира на цей маєток, вислужений ним у вдови князя Свидригайла⁵⁹. У 1545 р. якийсь Грицько Привередовський спільно з князем Яковом Васильовичем опікувався однією з городень Луцького замку⁶⁰.

2) **Настася (Анастасія)**. Також була заміжня двічі. Першим її чоловіком, десь між 1564 і 1572 рр., став Григорій Слуцький, але невдовзі княжна, очевидно, овдовіла. Шлюб, імовірно, був бездітним, адже жодних Слуцьких серед спадкоємців князів Кропотків не бачимо.

Після 1572 р. (але не раніше 1578 р.) княжна Настасія Яківна вдруге вийшла заміж – за луцького гродського суддю Григорія Данилевича (в 1570-х рр. він також виступає як пленіпотент (повноважний представник) брацлавського воеводи князя Романа Сангушка⁶¹). Їх нащадки – від маєтку Чеконь, частина якого стала посагом княжни – іменувалися Чеконськими. Згідно з нотатками В.Руліковського, дітьми, очевидно, княжни Настасії і Григорія Данилевича були Іван, Політан, Остафій (у 1593 р. був ще малолітнім), Анна й Раїна (вперше заміжня в 1600 р. за Іваном Несвицьким, удруге в 1606 р. – за Яном Венглінським) Чеконські, опікуном яких виступав Василь Павлович. Іван у 1592 р. продав свої спадкові частки, Анна (вийшла заміж за Анджея Берчаковського (?)) в 1612 р. поступилася своїми спадковими правами на користь Політана (помер у 1614 р.), останній у 1612 р. записував на Чеконі і частинах Яловичів, Ворсина й Котелева суми своїй дружині Маруші Васильовні Хринницькій⁶².

3) **Ганна (Анна)**. У 1572–1578 рр. виступає як дружина князя Михайла Ружинського (у 1580-х рр. гетьман Війська Запорізького; помер після 1589 р.), мала з ним шестеро дітей⁶³.

4) **Маська (Маселка)**. Вийшла заміж за Дмитра Долмат Ісайковського десь між 1564 і 1571 рр. Скоріше за все це сталося в 1569–1570 рр., адже ще у квітні 1569 р. згадується, уже як покійна, попередня дружина її чоловіка – Федора Сло-Букоємська⁶⁴. Станом на осінь 1571 р. Маська була вже небіжчицею, а її сином і спадкоємцем – як випливає із заповіту княгині Овдотії та листа Полагни Яківни (див. нижче) – виступає Михайло Дмитрович Долмат Ісайковський.

А.Бонецький подав, що Марія Яківна була третьою або другою дружиною Дмитра Долмат Ісайковського і ще 1599 р. виступає як його вдова, що є очевидною помилкою⁶⁵. В.Руліковський також хибно занотував, що Маська (стосовно якої він вагався, була вона донькою чи сестрою князя Якова Кропотки) була першою (з трьох) дружиною Д.Долмат Ісайковського. За його нотатками, її син (щоправда, названий Миколаєм) помер бездітним у 1594 р., перед тим записавши отримані від матері маєтки пожиттєво своєму батькові (очевидно, це сталося 13 листопада 1593 р., коли возний увів, на прохання троцького каштеляна Олександра Пронського, пана Дмитра Долмат Ісайковського в п'яту частину сіл Яловичі, Ворсин, Котелев і Чеконь⁶⁶). На спадок по сину Маськи претендували його тітки, проте суд визнав право на п'яту частину Яловичів та інших сіл його батькові як на пожиттєве володіння, а його братові – віленському підключнику Яну Долмат Ісайковському – як на дідичну власність⁶⁷.

5) **Полагна (Полагія, Аполонія)**. Одружилася зі Стефаном (Семеном) Федоровичем Русином Берестецьким (згадується як його дружина в 1572–1578 рр.), представником «приятельської» для Кропотків родини – у заповіті князя Якова його дядька, луцького підстаросту Андрія Івановича Русина, призначено опікуном, а свідком виступає луцький замковий писар Федір Іванович Русин, його батько (див. додаток).

Початково маєтки князя Якова Кропотки – відповідно до заповітів його, а згодом і княгині Овдотії – перебували у спільній, нероздільній власності доньок. Процес розподілу між ними спадщини розтягнувся на кілька років, і від самого початку був ускладнений боргами князя Якова та його дружини. Гроші останні позичали або їх борги сплачували чоловіки доньок. Це призвело до швидкого введення зятів (не лише як чоловіків доньок, але і як кредиторів) у володіння спадщиною. Ще за життя княгині Овдотії доньки князя Якова почали робити записи на користь своїх чоловіків: у 1570 р. Настасія Яківна записала чоловікові Григорієві Данилевичу свою частку у селі Чеконь (він же їй записав своє рухоме майно), а Марія Яківна – Василеві Привередовському свої частки в Котелеві й Ворсині⁶⁸.

Уже невдовзі після смерті княгині Овдотії одна з доньок, княжна Полагія, подарувала своєму чоловікові, Стефанові Русинові Берестецькому, усі частки «во именах моих отчизных». Відповідний лист чоловікові княжна надала 12 лютого 1572 р. у Волковиях⁶⁹, зобов'язавшись зізнати і вписати його до луцьких ґродських книг, що і було виконане 22 лютого⁷⁰.

У згаданому листі княжни Полагії Яківни йшлося про села Яловичі разом із частиною тамтешньої церкви св. Дмитра, Чеконь із частиною тамтешнього монастиря Св. Хреста, Котелев, Ворсин, Яловицький двір та подвір'я в Луцькому замку. Причому спадщина залишалася ще не поділеною, але певна частина (фільварок біля Гнідави) перебувала у безпосередньому держанні княжни Полагни, а «дворища Яловицкие» тримали у заставі Григорій Слуцький і Дмитро Долмат Ісайковський. Саме останній ще за життя княгині Овдотії виступає як співвласник маєтків: 17 червня 1569 р. Дмитро Долматович у числі інших шляхтичів Луцького повіту присягнув на вірність королеві і Короні Польській із села Яловичі (княгиня Овдотія зробила це днем раніше і також із села Яловичі)⁷¹, а в 1570 р. сплачував податки з частини Яловичів (з 3 димів – по 10 гр. і 2 огородників – по 2 гр.)⁷². Іншим співвласником маєтків тоді був Василь Привередовський: у 1570 р. він також сплачував поборове з частин Яловичів і Ворсина⁷³. Згодом із колишніх маєтків

князів Кропотків сплачував податки: у 1577–1578 рр. – Дмитро Долматович із частин Яловичів і Ворсина (з 4 димів – по 10 гр. і 2 огродників – по 4 гр.)⁷⁴, Григорій Данилевич – із частини Яловичів (з 7 димів – по 10 гр. і 3 огродників – по 2 гр.)⁷⁵ та князь Михайло Ружинський⁷⁶.

Очевидно, подібний співвласницький статус спадщина князів Кропоток зберігала й у наступні роки (видається, що найшвидше поділеними між Настасією, Марією і Полагією Яківними виявилися стави в Яловичах: нижній став від Стиру під двором, середній став із млином і третій став від Ярославич також із млином⁷⁷). Лише в 1578 р. відбувся вічистий акт поділу маєтку Яловичі між князем Михайлом Ружинським, Василем Привередовським, Стефаном Федоровичем Русином і їх дружинами, доньками покійного князя Якова Кропотки-Єловицького, та паном Дмитром Долматом Ісайковським⁷⁸. Частина з них у 1583 р. сплачують поборове з маєтків: князь М.Ружинський, Дмитро Ісайковський і Стефан Русин – з частин Яловичів і Ворсина, а пан Василь Павлович від імені свого брата Г.Данилевича – з Чеконі і частини Яловичів⁷⁹.

Згодом, 6 листопада 1593 р., возний уводив уже нащадків (онуків по доньках – синів і доньок Г.Данилевича, князя М.Ружинського, В.Привередовського і С.Русина Берестецького) князя Якова Кропотки-Єловицького у володіння землями і підданими у селах Яловицької маєтності (Яловичі, Ворсин, Котелев, Чеконь)⁸⁰. У 1597 р. відбулося розмежування ґрунтів між маєтками Яловичі, Ворсин та урочищем Котелевим⁸¹, а через понад 20 років, у січні 1621 р., у луцькі земські книги було вписано акт поділу Яловичів, Чеконі, Ворсина і Котелева між власниками «Єловицьких часток», нащадками князя Якова Кропотки-Єловицького (запис №100)⁸².

Таким чином, маєтки Якова Кропотки-Єловицького у наступні десятиліття стали власністю його доньок, зятів та їх нащадків і спадкоємців. Між тим представники панського роду Єловицьких як родичі і претенденти на спадщину ніде не фігурують.

Важливим моментом є загальна малоінформативність та фрагментарність джерел про князів Кропоток: наприклад, про того ж князя Якова (поза згаданим вище) відомо лише, що у квітні 1558 р. він скаржився в луцькому ґроді на якогось луцького кравця⁸³. Така відсутність докладніших відомостей про цей князівський рід не в останню чергу спричинена загибеллю їх архіву ще в XVI ст., уже невдовзі після смерті останнього чоловічого представника роду. Зокрема, згадані вище чотири королівські листи та «граничний лист» вдова Якова Кропотки за свого життя передала на зберігання – в окованій залізом скриньці (в ній також перебували й інші папери, що стосувалися маєтку Яловичі) – своєму братові Дмитру Козинському. Той сховав їх, не повідомивши про це нікому, разом зі своїми документами у селі Терешові, своєму маєтку в Луцькому повіті. Уже після його смерті, коли в 1577 р. (у Великий піст) війська кримського хана напали на Поділля та Волинь, татари вдерлися до Терешовського двору, розграбували й знищили його. Така ж доля спіткала й документи – очевидно, шукаючи коштовності, нападники розбили згадану скриньку, листи з неї пороздирали і порозкидали, повідривали від них печатки. Скриньку із залишками документів спадкоємцям князя Я.Кропотки вдалося відшукати у Семена Козинського лише через рік. 15 серпня 1578 р. зяті Я.Кропотки (князь Михайло Ружинський, Григорій Данилевич, Василь Привередовський і Семен Федорович Русин Берестецький) з'явилися до луцького ґродського уряду й розповіли про долю документів князів Кропотків. Також вони пред'явили розбиту скриньку та збережені акти і просили оглянути їх та вписати (разом зі своєю розповіддю) до актових книг. Уряд повністю задовольнив бажання прохачів, яке, зрештою, і не могло викликати якихось труднощів: один із заявників, Г.Данилевич, на той час був луцьким ґродським суддею⁸⁴.

Можна припускати, що ідея про прямий зв'язок із князями Кропотками виникла в родинному середовищі Єловицьких десь у другій половині XIX ст. Перша згадка про це (очевидно, вона і стала вихідним пунктом для подальших припущень та усталень) присутня в недатованому листі (упорядники фонду віднесли його до 1870-х рр.), адресованому (знову ж таки за визначенням упорядників) маршалкові Адольфу Єловицькому. Автор листа (підпис нерозбірливий, можливо: «Kosakiew...») повідомляє адресата про те, що він був готовий задовольнити прохання пана стосовно «паперів», але за ними як раз приїхав пан Юзеф Єловицький (котрий мешкає поблизу Варкович). Тож автор не мав змоги виконати доручення і лише коротко повідомляв адресатові про зміст документів: «Князь Ян Крокотко Єловицький, син Дмитра, має привілей від короля Казимира на маєтність Єловиці. Цей привілей підтверджений тому ж князю Янові Дмитровичу королем Александром на ту ж саму маєтність. Обидва ті привілеї на названу маєтність підтверджені королем Сигізмундом Августом князю Якову Васильовичу – внукові Яна Крокотки Єловицького. Судячи з часу, виходить, що Якуб із Гнівошем мали бути рідними братами, синами Василя, внуками Яна і правнуками Дмитра, але немає письмових доказів, щоби Гнівош був рідним братом згаданого Якова, щодо котрого документами доведено, що є правнуком Дмитра» («*Chiąże Jan Krokotko Jełowicki, syn Dymitra, ma przywilej od krola Kazimirza na majątność Jełowicze. Ten przywilej potwierdzony temuż chięciu Janowi Dymitrowiczowi, przez krola Alexandra na też samą majątność. Oba te przywileje na powyższą majątność potwierdzone przez krola Zygmunta Augusta chięciu Jakowowi Wasylewiczowi a wnukowi Jana Krokotce Jełowickiemu, sążąc po epose, wypada, że Jakób z Gniewoszem musieli być rodzonemi bracmi synami Wasyla, wnukami Jana a prawnukami Dymitra, ale niemasz dowodu literalnego zeby Gniewosz był rodzonym bratem wspomnionego Jakowa, ktory dokumentami udowodnia że iest prawnukiem Dymitra*»)⁸⁵.

Результатом такого припущення стала подвійність (якщо не сказати – суперечність) у «князівській легенді» Єловицьких. З одного боку, у родоводі, який ґрунтувався на укладеній З.Радзиминським генеалогії Єловицьких⁸⁶ і який було доведено до 1 липня 1883 р., указано, що рід «герба власного, названого Єловицький: табірна біла брама у червоному полі, над нею хрест, у шоломі митра. Визнаний вироком легітимацийної комісії, затвердженим Герольдією дня 28 лютого 1841 року, в якому йдеться, що цей рід, походячи від переяславських князів, користується вищеописаним князівським гербом. Цей рід є одним із найдавніших шляхетських родів на Волині і споріднений із найвизначнішими домами» («*Herbu własnego Jełowicki zwanego Biała Braма Obozowa w czerwonym polu nad nią Krzyż w helmie Mitra. Przyznany dekretem Kommissyi Legitymacyiney utwierdzonym Geroldyią d. 28 lutego 1841 roku, w którym powiedziano, że ród ten pochodzący od Książąt Pereasłaskich używa herbu książęcego wyzey opisanego. Rod ten iest iednym z najdawniejszych rodow szlacheckich na Wołyniu i spokrewniony z nappierwszemi domami*»)⁸⁷.

З іншого боку, у двох майже ідентичних родоводах князів Кропотків-Єловицьких⁸⁸, долучених до генеалогічних схем роду Єловицьких і укладених також десь у другій половині XIX ст., зазначалося: «Зваживши, що Василь князь Крокотко Єловицький, син Івана, в урядових документах одночасно виступає з Гнівошем Єловицьким, що називається сином Івана, і пам'ятаючи про князівське походження Єловицьких [...] можна б припускати, що Іван князь Крокотко Єловицький був батьком не лише Василя, але й Гнівоша [...]» («*Zważywszy, że Wasyl kniaź Krokotko Jełowicki syn Iwana jednocześnie występuje z Gniewoszem Jełowickim w dokumentach urzędowych synem Iwana mianującym się i pomnąc na chiążęcą procedencją Jełowickich [...] suponować by można, iż Iwan kniaź Krokotko Jełowicki był ojcem nietylko Wasyla, ale i Gniewosza [...]*»). Різняться лише завершення цих генеалогічних довідок, в одному випадку категорично стверджується

про походження Єловицьких від переяславських князів («Походження Єловицьких від переяславських князів підтверджене давніми гербовниками і декретом Герольдії, із визнанням князівського гербу»/«Pochodzenie Jełowickich od książąt pereasławskich stwierdzone dawnymi herbarzami i dekretem Heroldyi, z przyznaniem książęcego herbu»)⁸⁹, натомість в іншому присутній певний сумнів, хоча і не щодо князівського коріння самих Єловицьких, а лише стосовно спорідненості князів Кропоток із переяславськими князями («Давні однак гербовники та указ Герольдії вказують на походження Єловицьких від переяславських князів, і невідомо, чи рід князів Кропотків становить із ними один дім»/«Dawne jednak herbarze i ukaz Heroldyi mianują pochodzenie Jełowickich od książąt perejasławskich a niewiadomo czy ród kniaziów Krokotków stanowi jeden z niemi szczep»)⁹⁰.

Власне, ці фрагменти дозволяють відстежити генезу «князівської легенди» Єловицьких: спершу у свідомості представників роду закріпилася навіяна генеалогіями XVII–XVIII ст. думка про князівське походження – від якихось міфічних «переяславських князів», а коли ця думка, офіційно закріплена актами дворянських зборів та Герольдії (від 28 лютого 1841 р.)⁹¹, перетворилася на переконання, в Єловицьких виникла потреба прив'язати свою генеалогію до засвідчених історичними документами осіб із князівським титулом. Князі Кропотки (чий рід не залишив нащадків) – завдяки другій частині свого прізвища, яка походило від того ж самого маєтку, що й у самих Єловицьких – підходили для цієї ролі якнайкраще.

Саме в такому амбівалентному вигляді «князівська легенда» Єловицьких набула поширення в літературі наприкінці XIX ст. У А.Косинського серед родів, що ведуть своє походження від Рюрика, згадуються і Крапотки/Кропотки («того ж гербу, що Єловицькі, були на Волині, згасли в кінці XVII століття»), і Єловицькі, які, на думку автора, мають походити від переяславської гілки Рюриковичів, але правдоподібно є відгалуженням згаслого князівського роду «Крапотка», а князівський титул втратили у XVI ст.⁹²

Навіть поява вже згаданої авторитетної праці Ю.Вольфа, як, зрештою, і подальший розвиток генеалогічних студій у XX ст., не зашкодили «князівській ідеї» Єловицьких. Остання продовжила своє життя і завдяки новій хвилі уваги до історії власного роду у суспільстві навіть зазнала подальшого тиражування. Зокрема, на сайті популярної Інтернет-енциклопедії «Wikipedia» читач ще донедавна міг прочитати (відповідно під гаслами «Jełowiccy» і «Jełowicki (herb szlachecki)») вже зовсім переплутані й суперечливі відомості: «Єловицькі – князівський (княжий) рід руського походження, який узяв своє ім'я від маєтку Єловичі, має спільне походження з російським родом Кропоткіних (у зв'язку з чим його представники початково вживали також прізвище Кропотка-Єловицький) і походить найправдоподібніше від смоленської гілки династії Рюриковичів» («Jełowiccy – ród kniaziowski (książęcy) pochodzenia ruskiego, który wziął swoje nazwisko od dóbr Jełowicze, mający wspólne pochodzenie z rosyjskim rodem Kropotkinów (w związku z czym jego przedstawiciele używali początkowo także nazwiska Kropotka-Jełowicki), a pochodzący najprawdopodobniej od smoleńskiej gałęzi dynastii Rurykowiczów»)⁹³ та «князі Кропотко на Єловичах, звані Єловицькими – князівська родина, що походить від кн. переяславських, котрі напевно були смоленською гілкою Рюриковичів, одна з найстарших на Волині» («kniaziowie Kropotko na Jełowiczach, zwani Jełowickimi – rodzina kniaziowska pochodząca od ks. Perejasławskich, będących najpewniej smoleńską gałęzią Rurykowiczów, jedna z najstarszych na Wołyniu»)⁹⁴.

Не беручись сперечатися з легендою про переяславських князів – позаяк на її користь чи некористь неможливо навести жодних історичних фактів, – зупинімося докладніше на версії про спорідненість між панською родиною Єловицьких і князівським родом Кропоток-Єловицьких. Припущення про спільність їх

походження заперечують не тільки подані вище генеалогія і факти з історії волинських князів Кропоток/Крокоток, але й свідчення самих Єловицьких.

14 липня 1625 р. до канцелярії Кременецького земського суду з'явився шляхтич Павло Дудковський і попросив вписати заповіт князя Якова Кропотки. Ішлося про той самий документ, що його було облятовано (облята – запис документа до судово-адміністративних книг для того, щоби він набув юридичної сили) у луцькому ґроді понад півстоліття тому. Судові урядники (відповідно до тогочасної канцелярської практики) наказали публічно прочитати акт, після чого зголосився присутній там само київський стольник Захаріаш Єловицький⁹⁵. Останній від свого імені та від імені всіх Єловицьких запротестував проти князя Кропотки/Кропотки, котрий, за словами протестанта, нещодавно прибув із Московії та узурпував герб і прізвище Єловицьких. Зокрема, до стародавнього гербу Єловицьких, що називається «Боженець» і складається з хреста й хоругви з двома розведеними кінцями, князь додав три лінії («зуби або колки»), а Єловицьким став зватися від розміщеного в Луцькому повіті, над річкою Стир, маєтку Яловичі (з присілками Ворсин, Чеконь і Котелев). Останній насправді є дідичною власністю Єловицьких, а князь лише тримав його у заставі й незаконно розпорядився ним у своєму заповіті. З.Єловицький задекларував своє бажання добиватися справедливості у судовому порядку, і на його прохання протестація була вписана до кременецьких земських книг разом із заповітом.

Очевидно, що ініціатива повторного вписання заповіту князя Я.Кропотки належала самим Єловицьким: цей документ з юридичного погляду вже не відіграв суттєвої ролі, позаяк спадкоємці князя успішно поділили його маєтності ще у XVI ст. Тож облятація тестаменту (до того ж у суді «рідного» для Єловицьких Кременецького повіту) мала стати приводом для здійснення протесту з боку Єловицьких, а той своєю чергою був складовою процесу, спрямованого на повернення їх старого родового гнізда – села Яловичі. Ще раніше, того ж таки 1625 р., до луцьких земських книг під №276 була вписана апеляція у справі між Єловицькими (київський стольник Захаріаш, волинський підстолій Кшиштоф, холмський ловчий Геронім, кременецький війський Даніель, Александр і Анджей) як позивачами та власниками часток в Яловичах, Ворсині, Котелеві й Чеконі як відповідачами. Останні мусіли представити свої права на ці маєтки, якщо б виявилось, що на цих селах записана «слухна й правова» сума, Єловицькі були зобов'язані до її сплати. Своєю чергою, відповідачі в тому ж суді 7 червня протестували проти таких дій панів Єловицьких (запис №ТНП)⁹⁶. У подальшому Єловицьким – саме як власникам Яловичів, Ворсина і Котелева – вдалося в 1627 р. отримати в Коронному трибуналі вирок у справі проти князів Ружинських, Ісайковського й Слуцького, котрі знову ж таки мали пред'явити свої права на вказані маєтки та, після отримання належних їм сум, поступитися з держання цих сіл⁹⁷. Очевидно, що ці заходи Єловицьких виявилися марними. Як, зрештою, примарними виглядали і їх претензії на Яловичі – родове гніздо в їх володіння так ніколи й не повернулося.

Таким чином, заява З.Єловицького, здійснена в кременецькому земстві, мала на меті суто практичні цілі й, відповідно, містила притаманні всім тогочасним протестаціям риси: їх автори, намагаючись у всілякій спосіб підкреслити та обґрунтувати протиправність дій іншої сторони, часто перебільшували чи применшували, перекручували або просто замовчували певні факти. Відповідним чином діяв і З.Єловицький, твердячи, що князь Кропотка нещодавно прибув із Московії, а маєток Яловичі тримав у заставі, хоча насправді предки князя Якова Васильовича мешкали на Волині щонайменше з кінця XV ст. й отримали тут маєтки від великого князя литовського. Сказане однак не підважує достовірності протестації стосовно інших моментів. Зокрема, у ній містяться цікаві відомості щодо герба Єловицьких, назва якого («Боженець», а не «Брама табірна») і

опис (хрест і хоругва, а не брама з хрестом) не відповідають поданим у пізніших генеалогічно-геральдичних довідниках. Зрештою, безсумнівним залишається той факт, що жодного родинного зв'язку між Єловицькими та князями Кропотками не було.

Нижче подаємо повний текст впису від 14 липня 1625 р. – за копією, зробленою наприкінці XIX ст. на замовлення Єловицьких із кременецької земської книги. Остання зберігалася в Київському центральному архіві під номером 1512 і до нашого часу не дійшла. Хоча текст заповіту князя Я. Кропотки, що міститься у вписі, уже було опубліковано у 3-му томі 8-ї частини «Архива Юго-Западной России» (за вписом до луцької гродської книги)⁹⁸, проте подаємо його без жодних скорочень, позаяк він є складовою впису й, крім того, у написанні окремих слів дещо відрізняється від «луцького» варіанту (ці відмінності рівною мірою можуть свідчити як про неухвалюваність давніх канцеляристів, так і про недбалість переписувачів XIX ст.). При публікації впису зберігаємо оригінальне написання, лише розшифровуємо скорочення під титлами (у квадратних дужках), модернізуємо пунктуацію та уніфікуємо вживання великої/малої літери.

Упись тестаменту ц[а]на Яловицкого

Року тисеча шестсот двадцать пятого м[е]с[а]ца июля чотырнадцатого дня.

На роках судовых земских кременецких, в шест недел по светой Троицы рымском святе в року звыш менованом припалых и судовне отправовати зачатых, перед нами Самоелемъ Ледоховским, судею, а Яномъ Гораином, подсудькомъ, врядниками судовыми земскими кременецкими, ставши очевисто, шляхетный Павел Дудковъский для вписаня до книг нынешних земских кременецких пер облятам подал тестамент князя Якова Василевича Кропотки, просечи, абы принят и до книг уписан был, а так мы, суд, тот тестамент, за поданьемъ и прозбою помененого пана Дудковского для вписаня до книг приймаючи, перед собою читати казали есмо, и так ся в себе мает.

Во имя Божее Светое и Живоначалное Тройцы станся. Я Яковъ Василевич Кропотка Еловицкий ознаяую то и чиню явно всем посполитым, кому потреба будетъ вказовати албо // чтучи его послухати, нынешнимъ и напотом будучимъ, штож з навеженя Божого будучи мнѣ обложеного хоробою и розумеючи то, иж каждый чоловѣк ест смертелный, который ся на тот свѣтъ не народил, тот не умрет, и взявши по собѣ сам, иж с тое хоробы живѣ быти не могу, але хотечи сам по доброй воли своей, без жадного примушенья и намовы людское приятелское, при животе и по смерти живота своего малжонку и промежку детей своих порядност и вы именьях своих во всей отчизне поровнанье и покой вечный вделяти, иж бы по животе моем спокойное и вечное мешькание промежку собою мели, то вчинити и зоставити не на словах, што под часом с памяти людское и сходит, толко на писме под сведомомъ врядовым и приятелским, будучи в доброй памяти, целомъ и зуполномъ розуме, врозумевши⁹⁹ тестамент мой. На первой поручаю и даю в руки душу свою Богу Сотворителю в Тройцы Единому, а тело мое грешное мает жона, дѣти мои почтively, ведле закону нашего хрестяньского, погresti и по души моей на церкви Божии роздати на сорокоусты и памяти чинити. И ку тому теж то на томъ тестаменте докладаю, иж маючи за собою у малженстве светомъ з дому зацнаго, почтывого, дочку небожчика // пана Олехна Гринковича Козиньского на имя Овдотю, по которой взял есми посагу, вношенья в дом мой сто копъ грошей готовых личбы и монеты литовское а сто копъ в золоте, в серебре, в шатах, перлах клейнотах и иншихъ многих рухомых речах. Што я все до рукъ своих взял и ку своему пожитку обернул, а инъшие рѣчи, бываючи часто крот на службах господарских и земскихъ, утратил и на то есми еи малжонъце своей никоторой слушной оправе и твердости на именах моихъ отчизных не вчинил. А будучи в томъ малженстве светом з нею, малжонкою моею, мел и маючи ку себе аж до сего часу службы и склонности и сердечную милость, яко на малженьский светый станъ принадлежить, паметаючи тые службы ее и цнотливое захованье, теперешней остатной воли и часу своего смертелную показавши еи ласку свою, якъ напротивку того вѣна, вношена ее в дом мой двохсот копъ грошей, и ку тому з ласки своей привенъку дру(гу)ю двесте коп грошей личбы литовское, такъ теж и за цнотливый службы и склонности ее напротивку мене, малжонка своего, заховуючи в том ведле

звыклости наше хрестянское и ничимъ не отступуючи статуту права земского, хотечи еи малжонце и детем моим по животе своемъ покой вѣчный // вчинити, иж бы жона и дети мои на мене не плакали, але спокойное мешѣкане мели, вѣдаючи вшелякие пожитки в ыменяхъ моих Еловичах у Ворсине, в Чекне и в Котелеви, выймуючи зо всех тых именей моих за третюю част двор мой Еловицкий зо всим будованем и именье Еловици з бояры путъными, з людми тяглыми, з дворищи пустовскими, с полми и сеножатми музкими, такъ яко которое дворище за отца моего и за мене держано было, и ку тому ставъ и млынъ чеконский зо всеми пожитки, и в гае дерево бортное со бчолами и в котором бчол нить, и бчолы вси в пасеце, пашъня в гумнахъ нажатая и на поли засѣяная, и подворем в замку господарскомъ луцкомъ, шаты, цѣнъ, мѣд, а грошей готовых и сребра того ничего не маю, кони ездные, стадо сверѣпге, быдло рогатое, овцы, козы, свини, кури, гуси и вшелякие рухомые малые и великие, яким колвекъ именьемъ названые домовые рѣчи и привеллея господарские нивы¹⁰⁰ именья, отчизну мою, то все даю дарую и на вечност тымъ тестаментомъ моимъ описую, отдаляючи то от всех детей, дочок и зятеи моих, их потомковъ, малжонце моей княгини Овдоти Олехновне на вечност, и ку тому пол и сеножатеи дворных, которые я к тому двору Еловицкому за живота своего держалъ и вживал, так // теж в гаех и на будованге дерева и на рубане дровъ, в рецѣ Стыру бобровых гонъ и на поли ловы зверины и пташге, на всемъ на томъ записую малжонце своей третюю част также на вечност, а малжонка моя с тое третее части, от мене еи на том тестаменте выше на вечност меновите описаное, дѣтемъ, дочкамъ моимъ, не мает и не будет повинъна никоторое выправы и посагу давати, толко спокойное мешкане мети мает и то все держати и вживати на вечные часы и волна будет по животе и при животе своемъ дѣтем, дочкамъ своим, которой з них, албо тому, кому хуть и воля ее на то будетъ отдати, продати, даровати на церковь Божию записати и такъ тымъ шафовати ведле воли и мысли своее, а дети, дочки мои вси и зятѣ мои не мають еи того забороняти и в тое ся вступовати, толко вечное молчане мети мают. А внука моя Овдохна, дочка небожчика зятя моего Василя Красовъского, то мает малжонка моя княгиня Овдотя до себе взяти и ховати до лет ее, а коли лета свое мети будет, тогды мает еи и повинна будет с части своее дати пятнадцат копѣ грошей готовых, две сверѣпы стадних, пят волов а три корове. А што се тычет тых пол и сеножатеи, дерева бортного и гаевъ, што предки мое и я сам надали на церкви Бо//жии, на церковь Чесного Хреста и на церковь светого Дмитрия, в той земли и в гаи цер[ков]нии жана, дѣти, дочки и зяти мои ничимся не мают вступовати и отцем (цер)кве Божи отыймовати. Къ тому теж, штося дотычет именя моего Ворсина, Чекня и двоих ставовъ верхнихъ и млиновъ, пол, сеножатеи, гаевъ, бобровых гонъ, ловов зверинних и пташих и дворища пустовского на Гънидаве, которое лежит недалеко от двора королевского, и вшеляких пожитковъ малых и великих, што с тым именьем на тые две части приналежит, то все отписую дѣтем, дочкам моим Марухне, Настаси, Ганне, Масци и Полагъне, которые лета мают и которые лет не мают, если замуж пойдут, тогды то промежку собою на части ровные розделяти, водле права прирожного, мают, которые еще замуж нешли, тые мают с частями своими, што на нихъ прийти мают, зо всим с тым каждая з нихъ при малжонце моей а матце своей кнегини Овдоти мешкати, а жона моя а matka их тых именей и всех пожитковъ ничим утратити не мает, але коли замуж пойдут, тогды то все им каждой з них в целости вернути мает. Ку тому теж которую сорок копѣ грошей литовских, едучи на послугу господарскую до Ифлянт, // взял и позычил в зятя своего небожчика Василя Красовского и записал еси ему тую суму пенезей на имену моем отчизном Котелеви, то и тепер бым тестаментомъ моим, остатною волею своею, записую и той лист мой записный на тую сорок копѣ грошей потвержаю, которое имене Котелев дочка моя Марухна Василева Привередовская в той суме сороку копах грошей и до сего часу держитъ, тогды то все мои и сестры ее, коли замуж пойдут, а будет ли им в том кривда се видити, на первой они сами и зяти мои тую сорокъ копѣ грошей власного долгу моего дочцѣ моей а сестрѣ своей Марухне всѣ ровными частми заплативши, тож тое имене Котелевъ на ровные части, ведъле права прирожного, розделити и поровъняти на вечные и потомные часы мают, а не отдавши тыхъ сорока копѣ грошей, ни в чом ся в тое именье Котелевъ вступовати не мают иж до зупольное заплаты. А въ опеку поручаю жону и дѣти мои приятелем своих их милости пану Михаилу Федоровичу Сербину Хорохорынскому, земли Волынское суди и повету Луцкого, а пану Анъдрею Ивановичу Русину, подстаростему луцкому, а шурина своему пану Дмитру Олехновичу Козынскому. Якож если тот тестамент, остаточъную волю, на вѣряде в замку господарском Луцкомъ через // приятеля своего и черес лист свой оповедил и до книгъ врьдowych зем. записати дал и на то дал еси

малжоньце моеї княгини Овдотї Олехновне тот мой тестамент з моею печатю. А при том были и тому добре сведоми панъ Войтех Красовский, воротный луцкий, на тот часъ будучи на месцу пана Анѣдрея Русина, подстаростего луцкого, в Луцку, а панъ Федор Русинъ, писаръ луцкий, а панъ Томило Ворона Боротинъский. Которые за прозбою моею печати свое приложили к сему моему тестаменту. Писан въ Еловичах лета Божего Нароженъя тысяча пьятсотъ шестьдесятъ четвертого м[е]с[ц]а марца осмнадцатого дня.

У того листу печатей притисненых чотыри черзь таки .

При котором актикованю того якобы тестаменту князя Якова Василевича Крокотки або Кропотки сведчился соленигер сам от себе и од всих пановъ Еловицких урожоный его милость панъ Захарияшъ Боженецъ Еловицкий, столникъ киевський, секретар и писар его королевское милости, против тому титулови того то князя Крокотки або Кропотки, з Москъвы недавно не ведати яким способом выеханому и Еловицким ся написанному, и противъ печати гербови его, в котором под крыжом и хорогвою о двох розвиненыхъ // коньцах, што здавна слынетъ Боженец, гербъ такий нашъ дедичовъ Еловицкихъ, тот князь Крокотъка межи тые два концы хоругъви гербу нашого свои три зубы або колки втрутил и вырыл в такую форму и смелсе написати неслушне и неналежне титулом старожитным нашим власным Еловицким, по дедицтве нашем селе Еловичах, в повете Луцком над рекою Стыром з гаем и з двема приселками Ворсином, Чекнем и Котилевом лежачих и в заставе у него будучих, и противъ тому тестаментови и кондициям его, яко неналежне и неправне пописаным, якобы в диспозыцию свою добра наши дедичные затигаючи. О што все правом хотечися расправити и просил, абы тая протестаця его милости при том же актикованю того мниманого тестаменту князя Кропотчиного до книг зем. крем. принята и записана. Которые такъ, такъ тот тестамент, яко и протестацю его милости пана столника киевського, за принятем нашим судовым до книг ест записаны.

Ящ. Кремен. № 1512, актъ «МФ».

(Киевский центральный архив)

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАНУ. – Відділ рукописів. – Ф.46 (Єловицькі). – Тека ХХІ. – Арк.106–110. – №1176.

¹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.649–687.

² Ibid. – S.649–650.

³ Ibid. – S.660.

⁴ Упорядники матеріалів Єловицьких подають, що це сталося 1444 р. (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАНУ (далі – ЛННБ). – Відділ рукописів. – Ф.46 (Єловицькі). – Тека ХХІ. – №1145). Відповідно, цей же рік подано й у: *Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1893. – Rocznik XV. – S.217.*

⁵ *Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.140–141; Її ж. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Вид. 2-ге. – К., 2008. – С.153–154.*

⁶ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. Z.L.Radziwiński, P.Skobielski, B.Gorzak. – Lwów, 1887. – Т.І: 1366–1506. – S.54–55.*

⁷ Ibid. – S.64.

⁸ Ibid. – S.112.

⁹ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека ХХХV. – №7009.

¹⁰ *Яковенко Н.М. Українська шляхта... – К., 1993. – С.140; Її ж. Українська шляхта... – К., 2008. – С.153.*

¹¹ *Niesiecki K. Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi honorami heroicznym, męstwem y odwagą, wytworną nauką a naypierwey cnotą, nauką pobożnością y świętobliwością ozdobiona potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tey oyczyźnie synow podana. – Lwów, 1738. – S.429.*

¹² ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.5 (Оссолінські). – Спр.7444. – Ч.1. – Арк.324.

¹³ *Jabłonowski J.A. Heraldica to iest osada kleynotow rycerskich y wiadomosc znakow herbownych etc. – Lwów, 1742. – Traktat VI. – §V.*

- ¹⁴ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.123–125.
- ¹⁵ Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum slavicarum, regni Poloniae, nec non extraneorum ab iis prognatarum, tum cum iis cognatarum collectae. – Norimbergae, 1748. – Tab.XIV.
- ¹⁶ Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście / Przekład Karola Mecherzyńskiego. – Kraków, 1868. – Т.ІІ: Кs.V–VIII [Jana Długosza kanonika krakowskiego Dzieła wszystkie wydane staraniem Alexandra Przezdzieckiego. – Т.ІІІ]. – S.30.
- ¹⁷ Пйотр Геронім Єловицький, чернігівський мечник із 3 березня 1731 р. (ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXI. – №4483), виступає з цим урядом ще 9 червня 1747 р. (Там само. – Тека XXIX. – №3439). Як переяславський староста згадується у джерелах від 1740 р. (Там само. – Тека XXVIII. – №2983) до 1787 р. (Там само. – Тека XXIX. – №3629).
- ¹⁸ Okolski S. Orbis Polonus. – Cracoviae, 1641. – Т.І. – P.297–298.
- ¹⁹ Herby rycerstwa polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584 / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1858. – S.863.
- ²⁰ Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie / Wyd. Bronisław Gorczak. – Lwów, 1890. – Т.ІІІ: 1432–1534. – S.325.
- ²¹ Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsk, 1839. – Т.ІV. – S.486.
- ²² Wilczyński J.K. Herbarz starodawnej szlachty podług Heraldyków polskich z dopełnieniem do czasów obecnych. – Paryż, 1860 (rozdział «Rodowód książąt Ogińskich»).
- ²³ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр.7444. – Ч.1. – Арк.324.
- ²⁴ Историческая родословная Еловицких. – Санкт-Петербург, 1877. – С.11.
- ²⁵ Прикладом може слугувати «Хроніка роду Дрогойовських» (*Drohojowski J. Kronika rodziny Drohojowskich.* – Kraków, 1904), на яку взувалися Єловицькі при збиранні матеріалів до історії роду, або ж публікації мінімонографій про деякі роди у випусках «Золотої книги польської шляхти» (*Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej.* – Poznań, 1879–1908. – Roczn. I–XXXI).
- ²⁶ Див., напр.: Славянская энциклопедия. XVII век: В 2 т. – Москва, 2004. – Т.1: А–М / Авт.-сост. В.В.Богуславский. – С.622.
- ²⁷ Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.ІІ. – С.225.
- ²⁸ Российский родословный сборник, издаваемый князем Петром Долгоруковым. – Санкт-Петербург, 1841. – Кн.ІІ. – С.68–69, 101–103.
- ²⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... – S.185.
- ³⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – К., 1907. – Ч.VІІІ. – Т.ІV: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – №XІІІ. – С.106.
- ³¹ Дружиною великого князя литовського (1430–1432 рр.) і волинського князя (1437–1452 рр.) Свидригайла Ольгердовича була Анна Іванівна, двоюрідна сестра тверського князя Бориса Олександровича. Після смерті чоловіка (помер 10 лютого 1452 р.) вона отримала від великого князя Казимира Ягеллончика привілей на маєтки Здзітов, Городок Давидів і Дворці, а також, очевидно, володіла й іншими маєтками на Волині. Померла між 1471 і 1486 рр., а її маєтності великий князь поступово роздав у володіння різним особам, зокрема Городок дістався князю Іванові Васильовичу Ярославичу, також вихідцеві з Московії (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* – S.154, 339). Постає питання, чи не було це цілеспрямованою політикою великого князя, коли певні маєтки передавалися московським вихідцям?
- ³² АЮЗР. – Ч.VІІІ. – Т.ІV. – С.106–107.
- ³³ Там же. – С.107; Акты Литовской метрики / Собраны Ф.Н.Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.І. – Вып.1: 1413–1498 гг. – С.112–113. – №289. В архіві Єловицьких у реєстрі документа його помилково датовано 1497 р. (ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXV. – №7009).
- ³⁴ Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т.І. – S.101.
- ³⁵ АЮЗР. – Ч.VІІІ. – Т.ІV. – С.352–355. – №XLVI.
- ³⁶ Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т.ІІІ. – S.323.

- ³⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – Москва, 1901. – С.517–518.
- ³⁸ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.IV. – С.109–111.
- ³⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта... – К., 1993. – С.309; *Ї ж.* Українська шляхта... – К., 2008. – С.346.
- ⁴⁰ Литовська метрика. – Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.120, 134, 139.
- ⁴¹ Князь Ф.Г.Пронський займав уряд київського воеводи в 1544–1555 рр. (Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas i Witold Klaczewski. – Kórnik, 2002. – S.66–67, 313).
- ⁴² АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.IV. – С.107–109.
- ⁴³ Там же. – Т.III. – С.63–67. Запис до луцьких гродських книг №15 (ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XIII. – №1143. – Арк.1. – №3; Тека XXXVI. – №7401. – Арк.94).
- ⁴⁴ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С.220.
- ⁴⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта... – К., 1993. – С.132, 135, 279, 309; *Ї ж.* Українська шляхта... – К., 2008. – С.144, 148, 311, 346.
- ⁴⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.III. – С.67.
- ⁴⁷ Там же. – С.634.
- ⁴⁸ Там же. – Т.VI. – №СХХV. – С.388.
- ⁴⁹ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXII. – №1292. – Арк.1 (ks.31, fol.203); *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1889. – Т.XIX. – S.4.
- ⁵⁰ Там само. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.92.
- ⁵¹ Опись актовой книги Киевского центрального архива №2093 (1565–1569 гг.) / Сост. М.Н.Ясинский. – К., 1895. – С.7; ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XIII. – №1143 а. – Арк.34, № 515.
- ⁵² Опись актовой книги Киевского центрального архива №2093... – С.45; ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.110.
- ⁵³ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XIII. – №1143 (нотатка 519); Тека XXXVI. – №7401. – Арк.110.
- ⁵⁴ Пор.: Яковенко Н.М. Українська шляхта... – К., 1993. – С.309; *Ї ж.* Українська шляхта... – К., 2008. – С.346; Herbarz Polski. – Cz.I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki. – Warszawa, 1908. – Т.XII. – S.311; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Oprac. S.Uruski, A.A.Kosiński, A.Włodarski. – Warszawa, 1911. – Т.VIII. – S.74; ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр.7444. – Ч.3. – Арк.59, 627, 633 (нотатки В.Руліковського про князя Якова Кропотку і його доньок). Плутанина ця додатково ускладнена невірною пунктуацією видавців АЮЗР при публікації листа княжни Полагни Яківни (АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.VI. – С.386).
- ⁵⁵ Яковенко Н. Українська шляхта... – К., 2008. – С.346. Проте тут В.Красовський помилково записаний як чоловік княжни Ганни Яківни.
- ⁵⁶ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.95.
- ⁵⁷ Опись актовой книги Киевского центрального архива №2035 / Сост. И.М.Каманин. – К., 1883. – С.16.
- ⁵⁸ *Źródła dziejowe.* – Т.XIX. – S.5, 6.
- ⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.I: 1340–1506. – №59. – С.72; Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z rozgonych rękopismów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz. – Wilno, 1860. – Т.I. – №604. – S.301. Існують розбіжності щодо часу великокнязівського надання: 1393, 1456 і 1471 рр. Проте Ю.Вольф переконаний, що йдеться про 1486 р. (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy... – S.339). Зрештою, це корелюється із часом надання Яловичів для князя Івана Кропотки – також після вдови Свидригайла.
- ⁶⁰ Литовська метрика. – Кн.561. – С.134, 139.
- ⁶¹ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр.7444. – Ч.3. – Арк.38.
- ⁶² Там само. – Арк.35, 242, 612.
- ⁶³ Яковенко Н. Українська шляхта... – К., 2008. – С.316.

- ⁶⁴ Опись актовъ книги Киевского центрального архива №2093 (1565–1569 гг.) / Сост. М.Н.Ясинский. – К., 1895. – С.49.
- ⁶⁵ Herbarz Polski. – Т.VIII. – С.58–59.
- ⁶⁶ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXII. – №5087 (випис із: «Луцкие земские записовые и декретовые книги №2076, л.687, ак.1542»).
- ⁶⁷ Там само. – Ф.5. – Спр.7444. – Ч.3. – Арк.37, 59.
- ⁶⁸ Там само. – Арк.59.
- ⁶⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.VI. – №СХХV. – С.384–388.
- ⁷⁰ Опись актовъ книги Киевского центрального архива №2046 / Сост. И.М.Каманин. – К., 1890. – С.12.
- ⁷¹ АЮЗР. – Ч.II. – Т.I. – С.6, 8.
- ⁷² Źródła dziejowe. – Т.XIX. – S.4.
- ⁷³ Ibid. – S.5.
- ⁷⁴ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXII. – №1292. – Арк.1 зв. (випис із поборового реєстру Волинського воєводства: ks.31, fol.339); Źródła dziejowe. – Т.XIX. – S.52.
- ⁷⁵ Źródła dziejowe. – Т.XIX. – S.59.
- ⁷⁶ Його частку визначити складно, оскільки він сплачував поборове також з інших маєностей (Źródła dziejowe. – Т.XIX. – S.60).
- ⁷⁷ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр.7444. – Ч.3. – Арк.59.
- ⁷⁸ Акт спершу облятований до луцьких ґродських книг, а вже витяг із них вписано в луцькі земські книги; впис №29 (ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.111).
- ⁷⁹ Źródła dziejowe. – Т.XIX. – S.95, 103, 105, 110.
- ⁸⁰ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXII. – №5086 (випис із: «Луцкие земские записовые и декретовые книги №2076, л.667, ак.1519»).
- ⁸¹ Вписано в луцькі земські книги; впис №391 (Там само. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.5).
- ⁸² Там само. – Тека XIII. – №1143.
- ⁸³ Там само. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.94.
- ⁸⁴ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.IV. – №XIII. – С.104–111; ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XXXVI. – №7401. – Арк.86–87.
- ⁸⁵ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека XVII. – №283.
- ⁸⁶ Показово, що в монографії роду, написаній З.Радзиминським, жодних згадок про князівське коріння Єловицьких немає; див. копію твору (на 28-ми сторінках): Там само. – Тека XXXV. – №7381.
- ⁸⁷ Там само. – Тека XXXV. – №7383. – Арк.2.
- ⁸⁸ Інформативне наповнення цих схем досить лаконічне: Дмитро кн. Єловицький – Іван кн. Крокотко (отримав від короля Казимира Ягеллончика привілей на Яловичі, Ворин, Чекен, Котелув «cum attenentis», що підтвердив Александр) – Василь кн. Крокотко – Тимофій кн. Крокотко і Яків кн. Крокотко (на 1578 р. вже помер; одружений із кн. Козинською, сестрою Дмитра; Сигізмунд Август підтвердив йому привілей Казимира й Александра на Яловичі «cum attenentis») – невідомі на ім'я доньки, заміжні за Михайлом кн. Ружинським (1578 р.), луцьким ґродським суддею Григорієм Данилевичем, Василем Привередовським, Стефаном Федоровичем Русин-Берестецьким (Там само. – Тека XXXV. – №7383. – Арк.8, 15). Плутанини з князями Крокотками-Єловицькими додавав і той факт, що, на думку упорядників документів Єловицьких, Іван Крокотка дістав привілей від Казимира в 1440 р. (так було потрактовано «індикт 3»; Там само. – Тека XXI. – №1153. – Арк.30), тобто мав бути сучасником Пашка Єловицького.
- ⁸⁹ Там само. – Тека XXXV. – №7383. – Арк.8.
- ⁹⁰ Там само. – Арк.15.
- ⁹¹ *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1893. – Rocznik XV. – S.217.
- ⁹² [Kosiński A.A.]. Przewodnik heraldyczny. Monografie kilkudziesięciu znakomitszych rodzin, spis rodzin senatorskich i tytuły honorowe posiadających. – [Cz.I]. – Kraków, 1877. – S.156.
- ⁹³ [http://pl.wikipedia.org/wiki/Je% C5% 82owiccy](http://pl.wikipedia.org/wiki/Je%C5%82owiccy)
- ⁹⁴ [http://pl.wikipedia.org/wiki/Je% C5% 82owicki_\(herb_szlachecki\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Je%C5%82owicki_(herb_szlachecki))
- ⁹⁵ Про З.Єловицького див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 років. Студія з історії українського регіоналізму Речі Посполитої. – Острог; Л., 2002. – С.155–160.

⁹⁶ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф.46. – Тека ХХХVI. – №7401. – Арк.121.

⁹⁷ Herbarz Polski. – Т.IX. – S.7.

⁹⁸ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.III. – №XXII. – С.63–67.

⁹⁹ Пропущено фрагмент: «самъ в себе и остаточное воли своеиб пишу тот» (див.: АЮЗР. – Ч. VIII. – Т.III. – С.64).

¹⁰⁰ Має бути: «на вси».

In article discussed ways of creating «princely Legends» Volyn' nobles Yelovyts'ki, which acquired the spread in the XVIII-XX. Play history prince kind Kropotky-Yelovyts'ki in XV–XVI centuries allowed to deny allegations doubt about their relationship with the lordly kind Yelovyts'ki that served as the main argument in favor of views on Sovereign origin. Published from the first half of XVII century. In which one of the masters Yelovyts'ki denies any connection with princes Kropotky-Yelovyts'ki.

Д.С.Вирський*

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КРИСА – МАЛОЗНАНИЙ ГЕРОЙ/АНТИГЕРОЙ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Стаття присвячена діячеві Козацької революції середини XVII ст. – полковникові Михайлові Крисі. Зауважено, що цей старшина репрезентував тип козака-автономіста, готового в обмін на особисті/станові привілеї до послуг Речі Посполитій.

Козацька революція середини XVII ст. досі ще відома здебільшого в «загальнонаціональному» форматі, коли «героями» її виступають деперсоналізовані «козаки» («народ»), або їх одинокий заступник – гетьман. Навіть із біографіями сподвижників «Великого Гетьмана» в українській історіографії вже доволі сутужно. Відтак, ця невеличка розвідка про одного із чільних козацьких старшин, який встиг відзначитися на обох боках протистояння, має зацікавити вітчизняних козакознавців, а також усіх охочих до «людських» вимірів історії.

Серед соратників Б.Хмельницького «першого призову» Михайло Криса (Крисенко, Креса, Кресенко) був вельми примітним. Він походив (чи принаймні перед 1648 р. мешкав) із Крилова¹, із дрібношляхетського середовища². Про це місце його першої історичної фіксації відомо, що те містечко у гирлі Тясмина було ще доволі свіжою осілюстю – засноване 1616 р. воеводою руським Яном Даниловичем (пом. 1628). Усю його недовгу на той час історію, Крилів контролювали споріднені магнатські доми (можна навіть казати про єдиний клан) Даниловичів, Жолкевських і Конецьпольських. Отже, гіпотетично можна передбачати/конструювати якийсь клієнтарний зв'язок козацького старшини із цими магнатами.

Відзначився Криса під Жовтими Водами, коли разом із Максимом Кривоносом його, вбравши по першому розряду («в атлас, в кармазин, в панцир»), відправили як заручника у польський табір. Він тоді знайшов оригінальний спосіб втечі, випросивши у розгублених ляхів коня та нагай – нібито, аби розігнати недисципліновану козацьку сірому, яка підступала до польського обозу із грабіжницькими намірами. Козаків Криса ненадовго прогнав, але назад не повернувся. За ним такий самий фортель здійснив і М.Кривоніс, після чого козаки відчули себе вільними від усіляких зобов'язань і остаточно розгромили польський табір³.

* Вирський Дмитро Станіславович – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України.

Згодом бачимо М.Крису у Зборівському реєстрі 1649 р. у складі 1-ї сотні Чигиринського полку. Вона відкривала цілий реєстр і, власне, до неї був вписаний сам гетьман Б.Хмельницький. Із цього ж року є згадка М.Криси як «київського полковника» у «відписці» путивльських воєвод С.Прозоровського та И.Ляпунова у Розрядний приказ. У ній ідеться про зустріч козака-російського інформатора з цим старшиною на дніпровському перевозі у Вереміївці 24 вересня 1649 р.⁴

7 березня 1650 р. полковник М.Криси в Києві підтверджував («цілував хрест») готовність козацької старшини дотримуватися умов Зборівського миру 1649 р.⁵ Вже у березні він перебував разом із Данилом Нечаєм у Шаргороді⁶ (гіпотетично можна припустити, що він прибув поінформувати Нечая про київські переговори). У квітні Криси з одним товаришем був відправлений із посольством до московського царя, вірогідно, для обговорення питання про перехід Війська Запорізького під царську протекцію⁷. У вересні полковників Михайла Крису з Київським полком і Івана Шингірея (Шангірея) із Канівським Б.Хмельницький лишив охороняти спокій козацької України, коли сам гетьман з усім військом пішли в похід на Молдову⁸. Зрештою, за інформацією московських послів у Чигирині, 15 (25?) жовтня 1650 р. гетьман прислав з осавулом Демком і бужинським (Бужин – сусіднє з Криловим містечко) наказним полковником Крисою ім запрошення на аудієнцію⁹.

«Револуційна» козацька кар'єра М.Криси сягнула вершини під час Берестецької кампанії 1651 р. Первісно він мав вести добровольців на «литовський» фронт¹⁰. Ось, у листі з 16 березня 1651 р. згадується, що татарська «орда стоїть напроти Києва за Дніпром із полковником якимось Крисою¹¹, з цієї причини скрізь поза Дніпром збіжжя і стацію дають. А цей (полковник) Криси має йти з ордою під Стародуб»¹². Та, зрештою, цей старшина був відкликаний (разом із татарами?) Б.Хмельницьким та очолив «столичний» Чигиринський полк.

Уже наприкінці березня 1651 р. польське військове командування повідомляло про рух полковника М.Криси, разом із татарськими допоміжними підрозділами на Павлоч та під Білу Церкву¹³. А 18 квітня російський інформатор переповідав у Путивлі звістки з Києва, що полковника М.Крису Б.Хмельницький послав із козаками та 12 тисячами татар проти поляків. Цей корпус вступив у бій під Баром, причому поляки розбили козаків, знищили 6 тисяч татар і поранили самого М.Крису¹⁴. Здається, маємо тут дуже перебільшену відомість про бій польського під'їзду, висланого з Бару (24 березня, або невдовзі по тому) під Костянтинів (нині Старокостянтинів). Поляки захопили тут зненацька підрозділ полковника М.Криси (кілька тисяч козаків і 300 татар). Безпечних козаків жовніри розположили, захопили «язиків» і відігнали коней, із тим і повернулися. Козацький ватажок помстився тим, що випалив околицю Костянтинова та відступив до Хмільника, де й укріпився.

23 квітня 1651 р. полковники Михайло Криси та Мартин Пушкар стоять у Прилуках (нині с. Стара Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.)¹⁵. Поляки тим часом відступили з Бару до Кам'янця-Подільського. За ними пішли й козаки. Підрозділ полковника М.Криси тоді взяв участь у травневому невдалому штурмі Кам'янця-Подільського¹⁶.

Під Берестечком як повстанець М.Криси зламався. Після відступу татар і з початком блокади козацького табору він, скориставшись своєю участю в делегації козацьких парламентарів, лишився у таборі М.Потоцького та консультував поляків щодо стану справ у обложених¹⁷. За це козацький старшина отримав королівське пробачення свого «бунтівного» минулого, а на сеймі 1652 р. був навіть nobilitований (власне, напевно, ренобілітований – «на довід цноти і віри», котру королю і Речі Посполитій під час тієї «ребелії козацької засвідчив»)¹⁸.

Відомо ще, що восени 1654 р. М.Криси, маючи на руках королівський універсал, став набирати сотню козаків на службу Речі Посполитій, а потім ще тисячу добровольців для війни проти Московської держави¹⁹. Напевно, також саме про

нього йдеться в інформації московського агента, який відвідав Київ і повідомляв 8 грудня 1654 р., що є дані про намір 50-тисячної татарської орди (цифра, очевидно, перебільшена) іти на це місто, а веде її «запорізький козак Криси». Орда ця взяла великий полон під Корсунем і Чигирином²⁰.

Цього ж року М.Криси зазначений як полковник і регіментар козаків у волості Котеленській (нині с. Стара Котельня на Житомирщині)²¹. 15 лютого 1655 р. полковник видав у Чарторийську (містечко над Стиром, нині с. Старий Чарторийськ Волинської обл.) універсал до ротмістрів корошов свого полку про виступ у похід на Козацьку Україну, власне, на Брацлавщину²². А 28 квітня 1655 р. великий коронний гетьман Станіслав Потоцький у Сокалі видав універсал із наказом ґродським замковим і міським урядникам переслідувати жовнірів полковника М.Криси, відомих своїми злочинами²³.

1660 р. (після Чуднівської кампанії) гетьман Ю.Хмельницький призначив М.Крису переяславським полковником, але невдовзі останній опинився в російському полоні²⁴. Відомо, що український («черкаський»²⁵) полковник М.Криси, якого царський уряд відправив на заслання до Сибіру, прибув до Єнісейська (нині райцентр Красноярського краю РФ) 13 серпня 1661 р.²⁶ Дорога лежала через Великий Устюг (нині Вологодська обл. РФ), де його зустрів інший військовополонений, Адам Каменський-Длужик, який також їхав до Сибіру. У своєму добре відомому сибірознавцям щоденнику останній згадав, що, прибувши до міста, вони застали тут козацького полковника «Кресу». Його збиралися стратити, але прийшла царська грамота із помилюванням і заміною смертної кари на сибірське заслання²⁷.

В Єнісейську М.Криси мав «культурний» конфлікт із воеводою В.Голохвостовим²⁸. Останній, за рекомендацією уряду, хотів наново охрестити українців за «московським обрядом» (адже в Україні тоді при хрещенні лише тричі обливали водою, а не занурювали, як у Росії). Полковник М.Криси і з ним ще 38 осіб відповіли на це петицією-«скаскою», в якій заявили, що вони вже охрещені за звичаєм своєї вітчизни («Польського королівства») і наново хреститись «у сибірських городах» не бажають²⁹.

З інших деталей сибірського побуту козацького старшини можна подати лише інформацію про жалування, яке йому виплачував російський уряд. Воно було скромним: 8 рублів, 7 четей жита*, 6 четей вівса, 2 пуди солі³⁰.

Досі було відомо, що полковнику М.Криси, судячи з усього, вдалося повернутися із Сибіру на батьківщину (після 1662 р.³¹). Сучасний російський дослідник Іван Соколовський зміг уточнити цю дату. Він зауважив, що чолобитна із проханням «о некрещении» була подана 15 серпня 1662 р., а вже 1 вересня 1663 р. військовополонені (без зазначення імен) під конвоем були вислані до Москви³². Досить вірогідно, що звільнено з полону М.Крису у зв'язку з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством.

До речі, із 1662 р. маємо звістку про, вірогідно, родича нашого полковника – Тимоша Крису³³. Він очолив групу (1204 осіб) переселенців із Правобережжя на Слобожанщину, яка заснувала того року м. Богодухів (нині райцентр Харківської обл.). Т.Криси сотникував тут принаймні до 1670 р.

Останній раз про М.Крису згадано як про одного з керівників козацької залози Могилева-Подільського в листі від 13 жовтня 1671 р.³⁴ В.Липинський називає його прибічником П.Дорошенка³⁵, утім, Могилів-Подільський тоді контролював вірний Речі Посполитій козацький гетьман Михайло Ханенко. До того ж тут згадано просто «Кресу», отже, ідентичність його з полковником М.Крисию не безспірна.

* У XVII ст. четверть (четь) дорівнювала 6 пудам (=96 кг).

Насамкінець, трохи дослідницьких рефлексій. Якщо вдаватися до типологізації, то М.Криси найбільше пасують риси професійного вояки, який б'ється за платню, а не за ідею. Він людина вельми консервативного мислення, без значних «революційних» (реформаторських) зацікавлень. У Козацьку революцію М.Криси подався, бо на Чигиринщині це був вибір абсолютної більшості його оточення. Проте й людиною, яка легко міняє «фронт», він не став – після переходу на бік польського короля, свою відновлену лояльність козак-шляхтич уже не змінює, хоча для цього було чимало можливостей. З-поміж іншого, відзначимо ще добру обізнаність старшини з татарським світом, з яким він легко співпрацює. Отже, М.Криси репрезентував давній тип козака-автономіста, готового в обмін на особисті/станові привілеї до послуг великій шляхетській вітчизні – Речі Посполитій.

Утім, за модерної доби полковника згадували переважно як соратника Б.Хмельницького (ігноруючи його кар'єру після 1651 р.). Симптоматично, що саме так його зобразив Михайло (Міхал) Чайковський, класик «української школи» польської літератури середини XIX ст. У нього «Креса» є героєм таких творів, як «Гетьман України, повість історична» та «Сватання запорожця» (цикл «Козацькі повісті»).

¹ У реєстрах першої половини XVIII ст. численних Крис-Крисенків бачимо у безпосередньо сусідніх із Криловим Городиській (Градиській) і Власівській сотнях Миргородського полку. На межі XVII та XVIII ст. став відомим Герасим Криси – кошовий отаман на Запоріжжі (1700, 1703 рр.), суперник Костя Гордієнка (про нього див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Т.ІІІ. – Львів, 1992. – С.71, 158, 193, 198, 202, 211, 216–219), згодом він був полковим осавулом (?–1708–1712–?) у Гадяцькому полку. У березні 1709 р. Г.Крису, з відома російських властей, посилав до бунтівного Запоріжжя гетьман І.Скоропадський (див.: *Материалы для отечественной истории / издал М.Судиенко.* – Т.ІІ. – К., 1855. – С.118). Згодом відомі також козаки Криси на території Потоцької сотні Миргородського полку (засновники Крисиних хуторів, що розташовувалися між Кохнівкою та Потоками – це околиці Кременчука).

² Із 8.XI.1666 р. маємо згадку на Волині-Поліссі, у районі Горині, «уродженого» Андрія Крису, див.: *Архив ЮЗР.* – Ч.VI. – Т.1. – Приложение С.101. Додамо ще, що польський видавець щоденника С.Маскевича вважав, що згаданий при описі подій 1610-х рр. полковник Креса (Kresa) – це Кжеш (Krzysz), див.: *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Alojzy Sajkowski.* – Wrocław, 1961. – S.311. Останнє прізвище носило кілька шляхетських родин.

³ Відомість про цей епізод див.: *Diariusz z pierwszego okresu buntu B.Chmielnickiego spisany przez towarzysza spod chorągwi kozackiej wziętego do niewoli pod Kniażymi Bairakami // Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bogdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / Opracował M.Nagielski.* – Warszawa, 1999. – S.105.

⁴ Трёхсотлетие воссоединения Украины с Россией. – Москва, 1954. – С.134–136 (док. №74).

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX-1. – С.16.

⁶ *Липинський В.* Твори, архів, студії. – Т.2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.476 (посилання на: *Zb. Rusieckich. Miscel. 1626–1654.* – F.77).

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX-1. – С.41–42.

⁸ Там само. – С.88.

⁹ Там само. – С.115; *Мицик Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.66. Ю. Мицик не виключає, що послі могли й переплутати, назвавши бужинського сотника полковником. А Кривошея подає М.Крису як наказного полковника київського (вересень 1650 р.), див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – Видання 2-ге: доповнене, уточнене і виправлене. – К., 2005. – С.166.

¹⁰ Вірогідно із цим слід пов'язати згадку М.Криси як київського полковника у квітні–липні 1651 р., див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – Ч.1. – К., 2005. – С.166.

¹¹ В оригіналі «Канизом» («Кануза»), але це, напевно, помилка копієста, адже далі мова про «Крису».

¹² Див. лист урядника Розражевського до шляхтича Швейковського (1651, березня 18 (?)) – Мозир (?). Оригінал: КІУС. – КМФ Ф.Сисина. – «Діаріуш...». – Без пагінації. – Копія 1651 р. – Переклад з польської. Публікація: *Мицик Ю.А.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С.26.

¹³ Див.: цидулку від 25.III.1651 р. («Про Крису є чутки, що він прийшов під Білу Церкву, не знати, чи з полком козацьким чи з татарським») та лист Ст.Потоцького від 27.III.1651 р. («Про Крису, полковника, кажуть, що також з ордою йде до Паволочі») в: Із табірнього щоденника князя Януша Радзивілла (публікація Ю.А.Мицика) // УІЖ. – 2007. №4. – С.195, 190.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX-1. – С.235.

¹⁵ Там само. – С.236. Оригінальне джерело див.: *Мицик Ю.А.* Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. полковника Іллі Голоти // УІЖ. – 2001. – №1. – С.145.

¹⁶ *Diariusz obsdziej kamienieckiej // Borek P.* Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie. – Kraków, 2005. – S.314.

¹⁷ *Diariusz wojny pod Beresteczkiem z chanem krymskim i kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania króla JM Jana Kazimierza, na którą sam osobą swą ruszył z Warszawy in anno 1651 // Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich...* – S.254. Див. також: *Оświęcim S.* *Dyariusz 1643–1651 / Wydał W.Czermak.* – Kraków, 1907.

¹⁸ *Volumina Legum.* – Т.IV. – Peterburg, 1859. – S.177 (документ №59). Про те, що «пан Крися», котрий, яко вірнопідданий, заслужив, аби його, зарівно з іншими, до прерогатив і гонорів шляхетських було допущено, згадувала й інструкція на сейм від шляхти Київського воєводства від 15.XII.1651 р. (Архів ЮЗР. – Ч.II. – Т.1. – С.418). А така сама інструкція галицького сеймика від 8.I.1652 р., вимагала не перешкоджати nobilitacji Криси-козака («Krysie Kozakowi»), «tem jego życzliwość gratificabunt»/«тим його зичливість винагороджуючи» (див.: *Akta grodzkie i ziemskie: z archiwum ziemskiego we Lwowie w dalszym ciągu wydawnictwa fundacji Al. hr. Stadnickiego.* – Т.24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695/ ogłaszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie; wyd. Antoni Prochaska.* – Lwów, 1931. – S.89). До речі, nobilitований козацький старшина як «Крися» (*kresa* з польської – край, кордон). Цікаво, що сучасний кременчужанин Леонід Крися, переказує, що походить його прізвище не від назви всім відомого гризуна, але від старовинного слова «криси» – край села (порівняй також «крислатий капелюх»), див.: *Болховецька І.* «Счастье – это если что-то вовремя пришло» (Невигадана історія життя людини з прізвищем Крися) // «Програма Плюс» (Кременчук). – 4 січня 2008 р. – С.5.

¹⁹ *Мицик Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця. – С.72.

²⁰ Там само. – С.74.

²¹ *Кривошея В.* Персональний склад козацької старшини армії Богдана Хмельницького (див.: <http://www.patent.net.ua/intellectus/cossacks/32/ua.html>). Посилання на перше джерело відсутнє.

²² Актіві документи про Визвольну війну українського народу середини XVII століття. Каталог документів, представлений для виставок, присвячених 350-річчю від початку Визвольної війни. – К., 1998. – С.7: №11. 1655 р., березня 6. – Запис універсалу королівського полковника Михайла Крися від 15 лютого 1655 р. із Чорторійська до ротмістрів королев свого полку про виступ у похід на козацьку Україну (ідеться про Брацлавщину, яку тоді було вщент розорено і спустошено) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Кн.280. – Арк.191 і зв. – Акт 162.

²³ Актіві документи про Визвольну війну українського народу середини XVII століття. Каталог документів... – С.29: №146. 1655 р., червня 1. – Запис універсалу великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького від 28 квітня 1655 р. із Сокаля гродським, замковим і міським урядовцям із наказом переслідувати жовнірів полковника Михайла Крися, відомих своїми злочинами // ЦДАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Кн.91. – Арк.867зв. – 867а зв. – Акт 184.

²⁴ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С.161 (Посилання на: ІР НБУВ. – Ф.II. – Спр.15401–15424 / Столбцы Белгородского стола: 1660, 1662, 1664, 1667 – витяги для ненаписаних тт. «Історії України-Руси» М.Грушевського. – Арк.2). Цю інформацію також наводить стаття: *Попованова О.* Чигиринські полковники періоду Визвольної

війни українського народу 1648–1657 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Вип.8. – К., 1999. – С.140.

²⁵ Тут не у значенні – з міста Черкас. «Черкасами» московіти зазвичай називали мешканців козацької України.

²⁶ Соколовский И.Р. Служилые «иноземцы» в Сибири XVII века (Томск, Енисейск, Красноярск). – Новосибирск, 2004. – С.95.

²⁷ Kamiński A. Diariusz więzienia moskiewkiego miast i miejsc // Dwa polskie pamiętniki z Syberii XVII i XVIII wiek / Pod red. A.Kuczyńskiego. – Warszawa; Wrocław, 1996. – S.16–17 (білоруський переклад щоденника доступний на: <http://starbel.narod.ru/dluzyk.htm>, за виданням: Беларуская літаратура і літаратуразнаўства: Міжв. зборнік. – Вып.2. – Мінск, 1974. – С.183–207). У цьому повідомленні неясно одне – за хронологією оповіді зустріч у Великому Устюзі відбувається навесні 1658 р. Чи не був полон 1660 р. для М.Криси вже другою «ходкою» до Сибіру?

²⁸ Тут і далі «сибірський епізод» подаємо за: Соколовский И.Р. Ещё одно свидетельство подлинности дневника А.Каменского-Длужика // Сибирь в истории России (к 100-летию Зинаиды Георгиевны Карпенко): Материалы регион. науч. конф. Кемерово, 29 сент. 2006 г. – Кемерово, 2006. Текст цієї публікації люб'язно наданий мені автором.

²⁹ Воевода Василій Голохвостов писав, що, виконуючи вказівку уряду, він «говорил им, чтоб они крестились в [право]славную христианскую веру. И те, великий государь, польские и литовские люди полковника Михайло Криси с товарищи тридцать восемь человек подали мне, холопу твоему, в съезжей избе скаску за своими руками. А в скаске, великий государь, их написано: в прошлых де годах, по твоему, великого государя, указу присланы они в Енисейской острог, а в Польской де оне земле крещены [инозе]мским крещением, обливаны, а не в три погружения, как у них в Польском королевстве преже сего [бы]ло и ныне вера у них с тоим. А в Московск[ом] государстве и в русских, и в сибирских городах святым крещением греческаго закона в три погружения не крещены и впредь креститца не хотят». Див.: Соколовский И.Р. Служилые «иноземцы» в Сибири XVII века. – С.72; *Его же*. Ещё одно свидетельство подлинности дневника А.Каменского-Длужика... Посилання на: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.214. – Оп.3. – Стб.577. – Л.474, 475.

³⁰ РГАДА. – Ф.214. – Оп.1. – Кн.443. – Л.31об. Дані з картотеки сибірського дослідника Д.Я.Резуна.

³¹ В.Липинський подає, що 1662 р. М.Криси разом із Іваном Нечаєм перебував у «неволі московській», див.: Липинський В. Твори. – Т.2. – С.476 (посилання на: Arch. Czartor. Sdx 402, f.417). І.Нечай, до речі, 1669 р. уже також фіксується на волі та на батьківщині. Найвірогіднішим рубежем для звільнення бранців-підданих Речі Посполитої могло стати Андрусівське перемир'я 1667 р.

³² Цю інформацію І.Соколовський повідомив мені особисто.

³³ Див.: Богодухів: Зб. арх. документів і матеріалів / Державний архів Харківської області/ А.І. Епштейн (гол. ред.), Л.М.Момот (упор.). – Х., 1995. Сучасний дослідник історії Слобожанщини В.Маслійчук також люб'язно повідомив мені, що Криси зустрічаються й у переписах Харкова за 1667 і 1669 рр. Отже, гіпотетично, можна уявити ситуацію, де після полону М.Криси, «обезголовлений» рід вибирає еміграцію, причому частина осідає в «полковому» та вже обжитому Харкові, а найамбітніший його представник (брат полковника?), «за старшинство», іде на «новосілля».

³⁴ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski. – Т.ІІ. – Warszawa, 1845. – С.335.

³⁵ Липинський В. Твори. – Т.2. – С.476.

This article devoted to the eminent figure of Cossack's revolution of the middle of XVII century – to colonel Mykhailo Krysa (Kresa). It is noticed, that this Cossack officer represented type of the Cossack-autonomist ready in exchange for personal/class privileges on services of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

О.М.Донік*

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНО-КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано етнічно-релігійний склад купецтва України як верстви з окремим соціально-правовим статусом, динаміку його чисельності протягом вказаного періоду. З'ясовано, що панівні позиції в торгівлі й промисловості займали гільдійці неукраїнського походження.

В умовах становлення у сучасній Україні ринкової економіки та формування господарської еліти в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, передовим загоном якого, за традицією, було купецтво. Історія цього стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України XIX – початку XX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового про шарку, основу якого становило саме купецтво.

У вітчизняній історіографії на сьогодні практично відсутні спеціальні узагальнюючі праці з історії купецтва XIX – початку XX ст., проте існує література, в якій розглядаються окремі аспекти цієї проблеми. До 1920-х рр. цілеспрямованого вивчення діяльності купецтва не проводилося, і праці, що торкалися даної проблематики, мали загальний характер¹. В історіографії 1920-х – середини 1930-х рр. при дослідженні багатьох проблем, пов'язаних із місцем українського господарства в економіці Російської імперії та характером українсько-російських торговельних взаємин, значну увагу було приділено з'ясуванню питання національного складу купецтва України².

Із другої половини 1930-х рр. діяльність купецтва як окремого стану перестала бути об'єктом досліджень радянської історіографії, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що у XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний до пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени. Із цього часу економічні інтереси російського та українського народів і господарських теренів розглядалися як такі, що не мали суттєвих суперечностей. До початку 1990-х рр. з'явилася низка праць радянських істориків, в яких у загальноросійському контексті досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження й склад, питома вага у соціальній структурі пореформеного суспільства, процес первісного нагромадження, торгово-промислова політика уряду, роль іноземного капіталу в економіці країни, суспільно-політична діяльність підприємницького класу тощо³. Зокрема, запропонована І.Ф.Гіндіним концепція регіонально-галузевої типології російської буржуазії, яка залишила помітний слід в історіографії, указувала на різномірність рівня капіталістичного розвитку та основних груп буржуазії, до яких було віднесено петербурзьку, московську і численну, але слабо економічно й політично розвинуту буржуазію імперської провінції, у тому числі й України⁴.

Українські радянські історики (І.О.Гуржій, Б.А.Кругляк, І.С.Слабеев, Л.Г.Мельник та ін.) висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII –

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: donnik@ukr.net

початку ХХ ст., однак питання про питому вагу та значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців із торгівельною та промисловою буржуазією⁵.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви розпочалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє двадцятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду – особливості розвитку стану, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміку чисельності, соціальну мобільність, соціокультурну активність, побут, риси ментальності тощо. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні⁶. На тлі розрізнених студій з історії російського провінційного купецтва помітно виділяється західносибірська історіографічна школа, що зародилася ще в радянський час⁷.

В Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, який виник в роки незалежності, історія купецтва вивчається фрагментарно. До цього часу у вітчизняній історіографії проблема залишається недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі у ХІХ ст. розглядалися у працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.⁸ Окремих аспектів історії купецтва в Україні на початку ХІХ ст. торкався О.І.Гуржій⁹.

В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану. Так, у дисертаційній праці Ю.А.Белікова на прикладі важливого у соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автор зробив висновок про значну суспільну активність харківського провінційного купецтва у вказаний період¹⁰.

З'явилися наукові студії також про окремих найбільш відомих в Україні підприємців – Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразли та інших¹¹, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Таким чином, історія купецтва ХІХ – початку ХХ ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається недостатньо вивченою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики. Тому постає, серед іншого, завдання розглянути купецтво України ХІХ – початку ХХ ст. як окрему соціальну групу з етнічною структурою, проаналізувати джерела її формування і чисельність. При цьому автор трактує купецтво у широкому аспекті як прошарок підприємців, які безпосередньо належали до купецького стану або походили з нього, із часом набувши більш вищого соціального статусу.

Умови формування й діяльності купецтва підросійської України в ХІХ ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку не тільки в економічному, а й етнічно-конфесійному планах. На початку ХVІІІ ст. Україна була ще здатною до всебічного розвитку на власній («природній») економічній основі, коли займала активні позиції в міжнародній торгівлі. Згодом під тиском колоніальної політики російського уряду змушена була зійти з цього історичного шляху, перетворившись на «національну область», що мала обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини ХІХ ст. українські землі залишалися сільськогосподарським регіоном, який постачав сировину для російського та іноземних ринків. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей період нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами у складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці. Чимало міст України все більше відривалися від землеробства, поступово перетво-

рюючись на торговельно-промислові осередки, серед яких найбільшими на середину ХІХ ст. стають Одеса, Київ, Бердичів, Миколаїв, Херсон, Харків, Житомир, Сімферополь (мали в 1856 р. понад 20 тис. осіб населення).

Товарообмін між містом і селом, зв'язки з місцевими та віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки діяльній участі у цьому процесі представників купецької верстви, які активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість.

Разом із посиленням торговельних відносин протягом першої половини ХІХ ст. в Україні неухильно збільшувалась і загальна кількість купців. Шлях досягнення успіху на комерційній ниві пролягав через величезне працелюбство, самоорганізованість, самоосвіту, нагромадження необхідних зв'язків, досвіду, і, зрештою, талан. Типовою для представників купецького стану була кар'єра, яка послідовно пройшла через такі щаблі: крамничний хлопчик – прикажчик – самостійний купець. Купецькі діти, як правило, проходили навчання й практику торгівлі в магазинах та крамницях, які належали родині чи знайомим, на ярмарках. «У тутешньому торговому світі, – відзначали Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, – безперестанно повторюється наступне явище. Хлопчик років 13–14, син міщанина чи збіднілого купця, поступає в яку-небудь крамницю; через 5–6 років роботи у крамниці, привчившись або, точніше кажучи, звикнувши до торгівлі, призначається прикажчиком. ... Проживши ще кілька років та нагромадивши 3–4 тис. руб., він залишає господаря з метою самому розпочати власну справу»¹².

Якщо у 1815–1833 рр. приріст населення в українських губерніях становив 16%, то чисельність представників купецького стану збільшилася на 77%¹³. За даними статистика К.Германа, у містах України в 1816 р. проживало 9400 купців¹⁴. А згідно з підрахунками П.Г.Риндзюньського, зробленими на основі матеріалів державних окладних книг, того ж року кількість купців (ревізьких душ) в українських губерніях (без Херсонської) становила 5002 особи, а в 1854 р. в усіх 9 губерніях їх уже налічувалося 40 294 особи (див. табл. 1). Якщо не брати до уваги Херсонську губернію, чисельність купецтва в межах України за вказаний час збільшилася в 6,8 раза. Статистичні дані, згідно з таблицею 1, вказують і на той факт, що з 1808 по 1824 рр. в жодній українській губернії кількість купців не збільшилася, а, навпаки, зменшилася.

Табл. 1. Зміна чисельності купців в українських губерніях (ревізькі душі; 1800–1854 рр.)¹⁵

Губернія	1800 р.	1808 р.	1816 р.	1824 р.	1827 р.	1854 р.
Волинська	975	527	214	214	910	4103
Катеринославська	–	–	895	598	850	4110
Київська	474	786	246	191	795	7281
Подільська	1046	1205	207	131	823	6915
Полтавська	1102	1599	670	546	766	2843
Таврійська	–	874	379	131	497	2955
Харківська	–	991	639	525	930	2360
Херсонська	–	–	–	–	881	6094
Чернігівська	3221	5864	1752	534	1247	3632
Усього	–	–	5002	–	–	40 294

Як правило, купці губерньського міста становили найвпливовішу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губерні-

ських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, у Києві – 1388. Ці міста були на той час найбільшими регіональними центрами торгівлі¹⁶.

Зі зростанням кількості купців збільшувалися суми їх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові 1851 р. було оголошено купецьких капіталів: 1-ї гільдії – 99, 2-ї – 30 і третьої – 351 на загальну суму 1 млн 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. було оголошено капіталів: по 1-й гільдії – 75, по 2-й – 132, по 3-й – 2690. Купецький капітал тут становив того року разом 8 млн 373 тис. руб. На 1861–1862 рр. у містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів по всіх трьох гільдіях¹⁷. Зростання протягом 1830–1850-х рр. кількості купців і купецьких капіталів відбувалося здебільшого за рахунок 3-ї гільдії, що пояснювалося участю в купецькій діяльності представників нижчих станів, насамперед міщан і селян, які мали дрібні капітали і могли записатися лише до цієї гільдії, досить значними податками за отримання купецького свідоцтва, відсутністю великої вигоди від торгівлі по перших двох гільдіях. Хоча винятковими правами здійснювати зовнішню торгівлю володіли купці 1-ї гільдії і зі значними обмеженнями – 2-ї, ця перевага мала менше значення, ніж звільнення від рекрутчини, яке поширювалося на купців усіх трьох гільдій.

Епоха реформ 1860–1870-х рр., яка супроводжувалась лібералізацією податкового законодавства, відкрила доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення. Це завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами катерининського періоду. На тлі ринкового розвитку підприємницької діяльності скасування в 1863 р. 3-ї гільдії вже протягом наступних десятиліть призвело до істотного скорочення кількості представників купецького стану, утім, і надалі гільдійське купецтво в Україні залишалося основною частиною підприємницького прошарку.

Відомі російські дослідники О.М.Боханов, а за ним Б.М.Миронов, наводять дані, які свідчать, що у межах європейської частини Росії (без Польщі і Фінляндії) за майже чотири пореформені десятиліття спостерігалось більш, ніж дворазове зменшення складу купецького стану. Так, у 1863 р. тут нараховувалось 235,7 тис. купців чоловічої статі, в 1870 р. – 208,4 тис., а в 1897 р. – уже 116,4 тис.¹⁸ Основну причину скорочення чисельності купецтва вони вбачають у лібералізації торгово-промислового законодавства останньої третини ХІХ ст., яка сприяла тому, що до кінця століття значній частині ділових людей, особливо тим, котрі ще не досягли вершин у торгово-промисловій діяльності, не обов'язково було записуватися до купецького стану. Наприклад, 1862 р. у Волинській губернії більш-менш заможних купців налічувалося 2262, а вже 1887 р. їх було 1092, тобто загальна кількість за цей час у губернії зменшилася вдвічі¹⁹.

Водночас було логічним, що з розвитком капіталізму зростала кількість купців у містах. У тій же Волинській губернії 1848 р. купців і почесних громадян у містах налічувалося 1867 осіб, а у повітах – 3782 особи (разом 5649 осіб, що становило 0,4% всього населення губернії). Через 35 років, у 1883 р., у містах купців і почесних громадян налічувалося вже 5318 осіб, а в повітах – лише 2705 (разом 8023 особи, що становило ті ж 0,4% всього населення Волинської губернії). Таким чином, у відсотковому відношенні до всього міського населення губернії, якщо порівнювати з 1848 р., кількість купців і почесних громадян у містах збільшилася у 1,5 рази²⁰.

Матеріали І загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути як чисельність, так і етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній з урахуванням членів купецьких родин²¹. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення чисельності) у таких українських містах: Київ – 5064, Одеса – 4965, Харків – 3585, Катеринослав – 2364, Кременчук –

1527, Бердичів – 1446, Миколаїв – 1424, Полтава – 1192, Єлисаветград – 1047, Сімферополь – 1063, Житомир – 888, Херсон – 886, Севастополь – 802, Феодосія – 683, Ромни – 645, Суми – 598, Павлоград – 561, Керч – 556, Маріуполь – 513 осіб. У 14 українських містах кількість купців становила від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст. У решті їх було менше 200 осіб. Загалом за переписом 1897 р. частка купецтва у складі міського населення України (3 млн 085 тис. осіб) становила 2,19% і перевищувала загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районах²². До середнього відсотку наближалася кількість купців у Києві (2,04%), Харкові (2,06%), Катеринославі (2,1%), Сімферополі й Сумах (по 2,17%). Більшою вона була в Полтаві (2,22%), Кременчуці (2,42%), Ромнах (2,68%), Бердичеві (2,7%), Феодосії (2,83%), Павлограді (3,57%). Водночас у частині великих і значних торгових міст відсоток купців був меншим від загальноукраїнського показника. Так, в Одесі він становив 1,23%, Житомирі – 1,35%, Херсоні й Севастополі – по 1,5%, Миколаєві – 1,55%, Маріуполі – 1,65%, Керчі – 1,68%, Єлисаветграді – 1,7%. Провідну роль тут, за винятком Житомира, відігравали досить заможні комерсанти (відповідно, їх чисельність була не такою вже і великою), ділові інтереси яких зосереджувалися на закордонній торгівлі. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить влучно відображала його значущість саме у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки купці концентрувалися навколо економічних центрів (як правило, головних міст губерній), справляючи вплив на економічне, суспільно-політичне та культурно-освітнє життя того чи іншого регіону.

Тенденція відчутного скорочення до початку XX ст. чисельності купецтва, пов'язана з реформою про промисловий податок 1898 р., яка розірвала безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, вочевидь була характерною для всіх українських губерній. Попри відчутне зменшення чисельності гільдійського купецтва напередодні Першої світової війни, воно, як і раніше, об'єднувало найбільш енергійних підприємців, що становили ядро заможних господарників України.

Статистика платежів за вибір свідоцтв на підприємницьку діяльність і належність до купецтва дає нам можливість визначити, якою в українських губерніях була питома вага підприємців, котрі намагалися вступити до купецького стану після 1898 р. Для цього потрібно порівняти два показники – кількість промислових свідоцтв, виданих на 1897 р., що передували реформі системи оподаткування, і кількість гільдійських документів вищих розрядів, викуплених на 1899 р. Перший показник (згідно з вимогами положень 1863–1865 рр.) фіксував кількість свідоцтв (патентів) «основного збору», тобто загальне число платників промислового податку. Другий був запроваджений новим Положенням 1898 р., яке зобов'язувало сплачувати за право користування становими привілеями, крім основних податків, ще і додатковий гільдійський податок²³. Таким чином обривався прямий зв'язок між підприємництвом і належністю до купецтва. Однак саме тому офіційна статистика, яка здійснювала, починаючи з 1899 р., облік купецьких свідоцтв, містить найбільш повну інформацію про чисельність представників купецького стану (без членів родин).

Як видно з таблиці 2, у 2-й гільдії кількість осіб, які побажали скористатися становими правами, становила в усіх 9 українських губерніях лише 32,6% (7337 гільдійських свідоцтв у 1899 р. проти 22 535 патентів у 1897 р.). Порівняння даних по губерніях дозволяє виявити регіональні особливості. Найменше намагалися записатися до купецтва «другогільдійці» Катеринославської (7,8%), Харківської (13,2%), Волинської (17,3%) губерній. На протилежному полюсі – Таврійська (49,1%) і Херсонська (49,4%) губернії.

Табл. 2. Кількість виданих на 1897 р. промислових свідоцтв і викуплених на 1899 р. гільдійських свідоцтв²⁴

Губернія	Свідоцтва (патенти) на 1897 р.				Станові купецькі свідоцтва на 1899 р.	
	1-ша гільдія		2-га гільдія		1-ша гільдія	2-га гільдія
	річні	піврічні	річні	піврічні	–	–
Волинська	50	1	1438	85	19	250
Катеринославська	102	4	3109	263	59	243
Київська	494	37	2869	223	471	1141
Подільська	48	3	1336	84	15	344
Полтавська	32	1	2023	124	20	978
Таврійська	48	3	2682	170	20	1317
Харківська	111	4	3628	192	82	478
Херсонська	235	21	3632	299	148	1797
Чернігівська	31	–	1818	100	19	789
Усього	1151	74	22 535	1540	853	7337

Частка купців, які вирішили вступити до 1-ї гільдії після 1898 р., була значно більшою. Як і у 2-й гільдії, тут досить чітко проглядаються регіональні особливості. Зокрема, у Київській губернії таке співвідношення становило 95%, у Харківській – 73%, у Херсонській – 63%, у Полтавській – 62%, у Чернігівській – 61%, у Катеринославській – 58%, у Волинській – 38%, у Подільській – 31% (середній показник по 9 українських губерніях – 74,1%). Таким чином, у 1899 р. підприємці України бажали скористатися наданим їм правом набути купецькі станові привілеї більш престижної 1-ї гільдії, до якої намагалися вступити найбільш заможні підприємці та представники тих етнічних груп, на яких поширювалися обмеження щодо торгово-промислової діяльності, насамперед євреї.

Різниця у загальній динаміці кількісного складу двох гільдій говорить про те, що міркування престижу і намагання долучитися до корпорації першого гільдійців, що давало більший обсяг привілеїв, слугували основним мотивом при виборі підприємцями станової належності. Схожа картина проглядалася і у межах усїєї країни. Так, за даними М.К.Шаццлла, із 1899 до 1912 рр. кількість купців 1-ї гільдії в Російській імперії збільшилася майже на 20% (із 3989 до 4871 особи), а 2-ї гільдії – зменшилася майже на третину (з 38 375 до 26 439 осіб)²⁵.

Тут слід указати і на ту особливість, що сформована до кінця XIX ст. становна система не справила відчутного впливу на розвиток підприємництва в Україні. Лише менше третини всіх платників промислового податку скористалися правом вступу до купецтва. Таким чином, дані станової статистики можна використовувати лише для характеристики динаміки соціальних процесів усередині окремих станів.

Розглянути такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану в межах усїх 9 українських губерній, дозволяє перепис 1897 р. (на основі даних про рідну мову). Зокрема в Україні на цей час найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека²⁶. У межах усїєї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які становили всього 4,2% населення Росії²⁷.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. За чисельністю переважали представники єврейського і російського етносів. Українці, задіяні, головним чином, у сільському господарстві, мали набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Існував прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

На відміну від губерній Центральної Росії, кількісне домінування єврейського купецтва (за даними перепису 1897 р.) не тільки в містах Правобережної України, яка тоді офіційно йменувалася Південно-Західним краєм, а й у міських центрах Південної та на більшій частині Лівобережної України, було викликане правовими нормами та історичним розвитком, насамперед входженням значної частини українських земель до смуги єврейської осілості, запровадженої імператрицею Катериною ІІ у 1791 р., а також сильними позиціями єврейства у традиційних для представників цього етносу формах господарської активності – торгівлі, оренді, відкупках, лихварстві тощо.

Повернення єврейського населення до міст Правобережної України відбулося під час поділів Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст., майже через півтора століття з моменту їх вигнання за часів Богдана Хмельницького. Понад 600 тис. євреїв після анексії колишніх східних польських воєводств стали підданими російського імператора²⁸. Запровадження Катериною ІІ смуги єврейської осілості зобов'язало їх селитися і займатися торгівлею лише у визначених для цього районах. Відтоді євреї почали перебиратися насамперед до тих міст і містечок Правобережної України, де спостерігалось жваве економічне життя. Зокрема, можна частково погодитися з М.П. Драгомановим, який дозволив євреям селитися саме на українських землях уважав засобом економічної експлуатації українців російським урядом²⁹.

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживали 1 млн 645 тис. євреїв, що становило 8% загальної кількості населення. За чисельністю євреїв в Україні посідали третє місце після українців (20 млн 600 тис.) та росіян (2 млн 085 тис.). Найбільше євреїв мешкало в Київській, Подільській та Волинській губерніях – 1 млн 048 тис. Міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1 млн 460 тис. до 2 млн 988 тис. осіб, на 33% складалося з євреїв³⁰. У деяких містах і містечках Правобережжя чисельність останніх сягала половини й більше всього населення. Наприклад, 1883 р. у Бердичеві Київської губернії мешкало 74 879 чол., з яких 64 425 (86%) були євреями; в Умані, відповідно, 24 489 і 17 651 (72,1%); у Кам'янці-Подільському – 29 103 та 16 878 (58%); у Житомирі – 56 097 і 27 064 (48,2%). Чимало їх проживало і в найбільших містах Півдня та на Лівобережжі. Так, в Одесі і Катеринославі євреї становили по 35% населення, у Кременчуці – 45%, у Полтаві – 20%, у Херсоні – 30%, у Керчі – 9,8%³¹.

Саме євреї, попри низку дискримінаційних заходів російського уряду, маючи могутній природний потяг до посередницької діяльності, виявилися найбільш підприємливим етносом, що безпосередньо проявилось у кількості гільдійців. Так, за переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї (враховувалися всі члени родини) становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у тому ж Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб³².

Тільки у Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали

представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9 губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богодухів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще деяких. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище посідали купці-росіяни³³. За словами І.С.Аксакова, ці міста уже в першій половині XIX ст. були витвором саме російського купецтва³⁴. Так, у вищезазначеному губернському центрі в 1897 р. проживали 2451 купець-росіянин, 678 купців-євреїв і всього 199 купців-українців³⁵.

Відомий учений І.О.Житецький у своєму історико-етнографічному нарисі «Євреї в Південній Росії», опублікованому на сторінках «Киевской старины», зазначав: «У період, що розглядається, уся торгівля малоросійських областей, крім Харківської губернії, частини Курської і Воронежської та землі Війська Донської, а також Кубанської області за невеликим винятком перебуває у владі євреїв, до того ж, посилення єврейської торгівлі відбувається пропорційно густонаселеності євреїв, давності їх перебування на відомих пунктах і центральності самих пунктів: на Лівобережній Україні і Новоросії частина торгівлі належить великоросам, грекам і навіть туземцям, на Буковині – німцям і угорцям, у Галичині – німцям, але у центрі єврейського поселення – Південно-Західному краї і в малоросійських частинах Північно-Західного краю та Привіслинського – торгівля майже цілковито залежить від євреїв»³⁶.

Визначаючи характерні риси єврейської торгівлі, І.О.Житецький указав на широке коло інтересів і відсутність чіткої спеціалізації торговців цього етносу, розрахунок на найшвидший обіг капіталу, взаємодопомогу та взаємозв'язок між комерсантами, надзвичайно високу густину торгівельної мережі, відоме прагнення стати «зі своїми операціями ближче до темної маси народу». Зрештою, у праці цього етнографа, як і в інших авторів³⁷, євреї-торговці звинувачувалися у нечесному підприємстві, монополізації найважливіших галузей торгівлі, а нерідко і відвертому шахрайстві.

Утім деякі дослідники наголошували й на позитивних сторонах підприємницької діяльності євреїв, яка сприяла економічному розвитку українських земель. Згадуваний нами І.С.Аксаков, підкреслюючи важливу роль «заповзятливого та енергійного єврейського племені», наголошував: «Головна користь від них та, що вони, посилюючи роздрібну торгівлю на ярмарках, посилюють обіг дзвінкої монети»³⁸. Адже саме здебільшого євреї постачали готівку на українські ярмарки. Цей дослідник також вважав, що єврейські торговці були першими помічниками російських купців в їх просуванні на український ринок. Невипадково І.Озеров у своїй передмові до книги В.Зомбарта «Євреї й господарське життя» стверджував, що саме з «єврейським елементом» значною мірою був пов'язаний більш стрімкий економічний розвиток західних губерній Російської імперії, із чим ми не можемо не погодитися.

Феномен значного представництва єврейського етносу в купецькому стані пояснюється як економічними, так і соціальними причинами, що було реакцією пригнобленої національності на вплив цілої системи дискримінаційних заходів уряду. Значний відсоток євреїв у складі купецтва свідчив не тільки про збільшення ділової активності єврейського населення у другій половині XIX ст., що відбувалося на тлі загального скорочення чисельності стану. Частка осіб єврейського віросповідання з купецькими званнями, реально зайнятих у підприємстві, була все ж таки меншою, ніж питома вага євреїв у купецькому стані. Ділові люди, які проживали в місцях компактного розселення єврейського населення (смуга осілости), виявляли у порівнянні з підприємцями з інших регіонів підвищений інтерес саме до набуття станових купецьких прав. У цілому це було характерним для обох гільдій, однак найбільш виразно така тенденція проглядалася в корпорації першогільдійців.

Якщо брати до уваги найбільші українські торгово-промислові міста, то за переписом 1897 р. у Києві росіян та євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця). В Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%). У Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

Схожу картину ми можемо спостерігати й у Чернігівській губернії, де в першій половині 1860-х рр., за словами статистика М.Домонтовича, купецтво «майже на 2/3 складається з росіян (переважно старовірів) та євреїв, і тільки 1/3 припадає на долю корінного населення [губернії – *О.Д.*], українців» (усього в 1860 р. у губернії налічувався 3891 купець чоловічої статі, з них християнами були 2562 особи, а юдеями – 1329)³⁹.

Тенденції щодо національного складу купецтва та його розподілу по регіонах, згідно з нашими підрахунками, деякою мірою співзвучні з висновками О.П.Оглоблина, зробленими ним у 1920-х рр. на основі дослідження етнічного складу лише тих представників купецтва та міщанства, які володіли промисловими закладами в Наддніпрянській Україні у першій половині ХІХ ст. (він вважав, що ці висновки придатні для висвітлення складу і тих підприємців, які займалися комерцією). За його даними, серед усього загалу промисловців росіяни становили 52,6%, українці – 22,2%, євреї – 20,9% та іноземці – 1,9%. Згідно з О.П.Оглоблиним, підприємці-українці переважали лише на Слобожанщині, у решті регіонів їх частка була неістотною, а найбільший вплив росіян у промисловості та торгівлі спостерігався в Новоросії. Історик писав: «Російські купці зосереджують свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них при діяльній підтримці імперського уряду міцно облаштовуються у прибережних торгових центрах. Якщо старі колонії російського купецтва в українських містах утверджуються шляхом тривалої й упертої боротьби з місцевим українським купецтвом, то на Півдні України російський купець прибував на порожнє місце або зустрічав суперників тільки в особі іноземного і грецького (вірменського) купецтва»⁴⁰.

Інтенсивний вплив в Україну російських купців розпочався ще на межі ХVІІІ–ХІХ ст. Підтримувана владою, ця «експансія» найбільш повно проглядалася у великих містах. Заможні купці-переселенці з Великоросії, отримавши значні преференції та пільги, відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва. За свідченнями тодішніх економістів, уже на початку ХІХ ст. у внутрішній торгівлі імперії не тільки кількісно, але й за капіталами переважали росіяни. Зокрема, К.Арсеньєв у 1818 р. констатував: «Усі капітали, які оберталися у внутрішній торгівлі, перебувають у руках природних росіян»⁴¹. За свідченнями О.Ф.Шафонського, ще в 1784 р. у Чернігівському намісництві, яке охоплювало також більшу частину пізнішої Полтавської губернії, серед 834 купців чоловічої статі 535 були росіянами, а решта (299) українцями. Усього до купецького стану належало 587 українців і 896 росіян обох статей (разом 1483 осіб). За його ж словами, «в усій Малій Росії немає жодного купця з природних малоросіян, який би власного грошового капіталу тисяч тридцять мав»⁴².

Відомий український радянський історик І.О.Гуржій, намагаючись спростувати «твердження буржуазно-націоналістичних істориків про те, що нібито торгівля на Україні перебувала виключно в руках російських, єврейських, польських та іноземних купців, що взагалі купців-українців було дуже мало», згідно з даними архівних і статистичних джерел, зафіксував ті міста, де наприкінці ХVІІІ ст. серед купецького загалу переважали підприємці українського походження. Зокрема, у Борзні, Городні, Чернігові торгували лише купці-українці, у Ромнах в 1781 р. із 71 купця 64 були українцями, а решта – росіянами. На межі ХVІІІ–ХІХ ст. у цьому місті налічувалося вже 109 купців, з яких 97 були українцями, а 10 росіянами, вірменами та євреями. У Полтаві у цей час було 142 купці, із них понад 100 належали до корінного етносу. Зі 114 київських купців у 1798 р. більше половини

були українцями, а в Богуславі з 22 купців – 17⁴³. Тобто, І.О.Гуржій навів дані по тих містах, де традиційно був високий відсоток купців-українців, що ми можемо спостерігати деякою мірою і наприкінці XIX ст.

Поглинання українських земель імперією після скасування гетьманату й поділів Польщі відчутно посилювало консолідацію Росії як імперської держави. Із початком XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, насамперед Владимирської, Костромської, Московської, Тверської (спочатку тимчасово, на ярмарки), починають тут селитися, не відчуваючи якоїсь особливої конкуренції з боку місцевого населення. До них у ще більшій кількості приєднувалися міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, Києва, та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях, до того ж від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги.

Так, за царським указом від 8 березня 1835 р., який мав назву «Про пільги купецтву міста Києва», «для умноження населення и ободрення промышленности» заохочувалося переселення до міста купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від ціни купленої нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, із 1836 р. А в наступні два – сплачувати його половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) підтверджувалися пільги у сплаті гільдійського збору терміном на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу⁴⁴.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії та записатися в купецький стан. Вони на 15 років звільнялися від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії⁴⁵.

Купці і промисловці, здебільшого з центральних російських губерній, досить активно відгукнулися на заклик імператора Миколи I про необхідність економічного освоєння українських земель, що відчутно посилювало присутність російського елемента насамперед у найбільших містах. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях імперії, належали купці православного віросповідання, а також старообрядці або ж зросійщені підприємці. Однак частка купців-старообрядців в Україні протягом XIX ст. залишалася порівняно незначною, тоді, як у підприємницьких колах, наприклад Москви, таке купецтво задавало тон і було, зокрема, представлене найвідомішими династіями, як Гучкови, Рябушинські Морозови, Коновалови, Солдатенкови і Хлудови. Це можна пояснити більш значною осілістю купців-старообрядців та їх успішним господарюванням у великих містах і губерніях центральної частини Росії⁴⁶.

Купцям-росіянам в українських губерніях на середину XIX ст. належала більшість промислових підприємств, хоча в містах Правобережної України частка їх власності відчутно поступалася частці єврейських господарників. Російські підприємці поспішали переселитися до України, оскільки тут була досить значною торгівельна і ярмаркова активність, зароджувалися нові галузі промисловості, і, головне, уряд гарантував значні пільги на початковому етапі підприємництва.

Російським та зросійщеним купцям, як і євреям, була притаманна досить чітко виражена релігійність, особливо це стосувалося старообрядців. Якщо форми їх повсякденного життя суттєво не відрізнялися від життєвого укладу українських підприємців, то у сфері духовних цінностей російські купці, що сповідували старообрядництво, створили свій особливий світ символів.

Зокрема, у Києві наприкінці ХІХ ст. до громади старообрядців належало всього понад 1,5 тис. осіб. Пік їх активної діяльності в торгівлі й промисловості міста припав на середину століття, коли вони посіли тут провідні місця. Із оголошених на 1849 р. 10 капіталів 1-ї гільдії – п'ять належало старообрядцям Тимофію Дегтереву, Родіону Дегтереву, Стефану Широкову, Катерині Дегтеревій і Наталії Бугаєвій. Така концентрація першогогільдійського капіталу в руках старообрядців свідчила не про переваги торгово-промислової діяльності старообрядців у Києві, а про її слабкість у місті. Так, ще до модернізації у 1852 р. завод мідних, залізних і чавунних виробів Р.П.Дегтерева був на той час єдиним таким підприємством у Києві (працювало близько 150 чол.), яке щорічно виробляло продукції на суму 70 тис. руб.⁴⁷

Найбільша в Україні кількість старообрядців проживала у Чернігівській губернії, у посадах Новозибківського, Стародубського, Суразького і Городнянського повітів (у 1860 р. їх тут налічувалося 53 114 осіб, а євреїв – 33 214 осіб). Найбільшим в економічному плані центром у цьому ареалі проживання старообрядців був посад Клинці Суразького повіту, де значного розвитку досягли промисловість і ремесла. Зокрема, із 7386 мешканців обох статей (365 з них належало до купецького стану), які проживали у цьому населеному пункті, 5301 були старообрядцями. У 1862 р. у посаді налічувалося 48 промислових закладів, у тому числі 13 суконних, 10 панчішних і сап'янова фабрики, 3 чавуноплавильних заводи, власниками яких були саме купці-старообрядці⁴⁸.

Як впливає із наведених вище даних, купці українського походження суттєво поступалися як своєю чисельністю, так і капіталами євреям та росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана як їх сконцентрованістю на рільництві, загальними особливостями буття українського суспільства, так і специфікою історичного розвитку краю. Ще І.С.Аксаков у своєму дослідженні торгівлі на українських ярмарках середини ХІХ ст. зазначав: «У Малоросії не існує такого різкого розподілу станів за заняттями, як у Росії, такого розподілу, який існує в Росії між станом освіченим і простим народом»⁴⁹. Саме тому українське купецтво на протигагу російському не перетворилося за своїм побутом, звичаями, характером, освітою, якщо можна так сказати, на окрему «секту».

За словами І.С.Аксакова, у Росії «купецький побут, стикаючись із вищими класами суспільства і в той же час близький народу, вилився в ту особливу дивну форму, яка породила типи комедій пана Островського. Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії, нічого подібного ви не знайдете в малоросійському купецтві»⁵⁰. Цей дослідник констатував і те, що українські купці були менш схильні до розкоші, гонитви за модою, придбання нерухомості: «Малороси, навіть ті, які отримують гарні прибутки, задовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками... Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, намагаються в місцях своєї торгівлі обзавестися стаціонарними мурованими крамницями або покрити залізом дерев'яні»⁵¹.

Але головним, на думку І.С.Аксакова, було те, що купці-українці поступалися росіянам в умінні вести торгівлю, оскільки були менш рухливими, не такими підприємливими, ретельно дотримувалися принципів християнської моралі: «Різниця між великоросійським і малоросійським купцем убачається у самому способі торгівлі... Малоросіянин майже ніколи не торгується, а тримається однієї певної ціни, яка, зрозуміло, визначається торговими обставинами, але здебільшо-

го призначається ним із чесною впевненістю... Проти того, російський торговець негайно розпізнає покупця за одягом, за мовою, за прийомом, умить зметикуює ... чи треба ... йому ... поступитися, а чи стягнути з нього вдвічі більше від справжньої ціни... Ми зовсім не захищаємо цього способу, але повинні зізнатися, що він привертає покупців»⁵². Досить важливим, за його ж словами, було й те, що українські купці майже не торгували у кредит: «Малоросійський купець ніколи не кредитує, крім рідкісних винятків, тоді, як уся російська торгівля заснована на зухвалому, божевільному кредиті, на відчайдушному ризику ... але кожному зрозуміло, що купець, який не кредитується, повинен обмежитися лише поміркованим, хоча вірним прибутком, і що без підприємливості, без сміливого ризику неможливо очікувати великого успіху в торгівлі»⁵³. Зрештою, на думку І.С.Аксакова, переваги національного характеру робили російських купців більш конкурентоспроможними й значною мірою обумовили їх панування на українському ринку.

Підтвердженням думки І.С.Аксакова є слова професора Харківського університету М.Ф.Сумцова, який на початку ХХ ст. писав, що «українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки – у старовину греки, пізніше – євреї та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, із великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш»⁵⁴.

М.Домонтович у своїй статистичній праці про Чернігівську губернію, говорячи про причини, які стали на заваді формуванню в українців «ділової хватки», акцентував увагу на способі їх життя: «Розкішна природа і землеробський спосіб занять, які розвинули в малоросові здебільшого поетично-споглядальний напрям, мало сприяли виробленню в нього тієї практичності і комерційної спритності, якими вирізняються великороси»⁵⁵.

Утім, не менше на розвиткові підприємництва серед українців позначилися історичні особливості ареалу проживання. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування у краї кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елемента в торгівлі й промисловості. Як писав у 1862 р. один із дописувачів журналу «Основа» у рецензії на працю статистика В.Павловича по Катеринославській губернії, який наголошував на начебто притаманних українцям «в'ялості, ліні, безтурботності», відсутності діловитості» тощо, «... головною причиною ганебного становища поміщицьких селян було кріпацтво, до чого ж, у такому разі, пояснювати це вродженими безтурботністю і невіглаством»⁵⁶.

Як ми з'ясували, українські гільдійські купці на своїй етнічній території були чисельно лише третьою групою після євреїв та росіян. Відповідно й за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися російським та єврейським діловим людям. Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремим українцям вдалося піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, купецьким підприємницьким родинам українського походження Симиренків, Терещенків, Харитоненків, а також О.К.Алчевському.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. питання національного складу торгового населення України набуло у вітчизняній історіографії досить жвавого обговорення у зв'язку з вивченням історії української економіки, що тісно пов'язувалося з проблемою місця українського господарства дореформеної доби в економічному просторі Російської імперії. Зокрема, О.П.Оглоблин та М.Є.Слабченко вважали, що підприємці-неукраїнці, які оселялися в українських губерніях, швидко переймалися місцевими економічними інтересами, перетворюючись із буржу-

азії іноземної на українську, тобто купці неукраїнського походження практично зливалися з прошарком місцевих комерсантів. На думку М.Є.Слабченка, із кінця ХVІІІ ст. «заїжджий купець і підприємець російський кидає блукання до України, він переселяється туди, ліквідує свої справи на батьківщині і робить «своим отечеством» далеку Україну»⁵⁷. В унісон із ним О.П.Оглоблин писав, що «російське купецтво своєрідно українізується, зберігаючи свою національно-культурну особливість, але сильно охоплюючи своїм впливом місцеву торгівлю»⁵⁸. У цілому, згідно з концепцією зазначених істориків, українська буржуазія була достатньо сильною, щоб утримувати міцні позиції на національному терені. Вона, об'єднуючи представників різних національностей, відстоювала інтереси України, що мала розвинуту економіку.

Серед опонентів таких поглядів слід насамперед назвати історика-економіста Д.Є.Бованенка, який вважав недоречним відносити до української буржуазії купців та промисловців неукраїнського походження. Він, зокрема, усіх підприємців України поділяв на 4 групи: територіальну, національну українську, єврейську та російську. Лише представників другої групи Д.Є.Бованенко вважав за можливе ототожнювати з українською буржуазією. Утім, останню, згідно з його концепцією, він розглядав як слабку й нечисленну, що складалася переважно з дрібних підприємців, а тому не була спроможна на реальну конкуренцію з іншими трьома групами. Російську буржуазію Д.Є.Бованенко трактував загалом як ворожу українським національним інтересам⁵⁹.

Водночас, на його думку, єврейська буржуазія, на відміну від національної української, чинила значний опір наступу російських купців та промисловців, міцніше зв'язувала українські ринки з європейськими, тим самим фактично відстоюючи місцеві економічні інтереси різних регіонів України. Зокрема, Д.Є.Бованенко зазначав: «На Україну єврейська буржуазія принесла звички, уміння й спритність, зв'язки зі світовим ринком і, передовсім, була авангардом європейського капіталу, що просувався на схід... Єврейська буржуазія відіграла визначну роль у міжнародних зносинах України. Просуванню російського капіталу на Україну вона чинила великий опір»⁶⁰. Зрештою, на його думку, національна буржуазія, яку уособлювало насамперед купецтво українського походження, будучи економічно слабкою і малочисельною, цілком відповідала загальному становищу підросійської України – звичайної економічної колонії великої імперії.

Як указують статистичні дані, протягом ХІХ ст. найбільша питома вага гільдійського купецтва, а, точніше, торгової буржуазії, яка значно переважала промислову, на українських землях спостерігалася у причорноморських губерніях (Новоросійський край) – Херсонській, Катеринославській і Таврійській, тобто у регіоні, який інтенсивно колонізувався. Тут зростання населення відбувалося, головним чином, за словами А.О.Скальковського, «від напливу сюди поселенців: казенних і поміщицьких, купців, ремісників і навіть вищого стану людей, виселених до цього краю з інших частин Росії службою, справами торгівлі, потребою у хлібі і притулку, або переведених особливими розпорядженнями»⁶¹.

Саме цей регіон мав підвищений відсоток іногороднього купецтва, а в таких великих портових містах, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч та Феодосія, що стали важливими торговими центрами, – відносно велику кількість іноземних купців. У цих містах була сконцентрована переважна більшість так званої купецької аристократії іноземного походження, яка була задіяна найбільше у чорноморській та азовській торгівлі. Із 1846 по 1853 рр. тільки через Одесу, яка вела перед у чорноморській торгівлі, проходило у середньому близько 37% усього хлібного експорту Російської імперії⁶².

Одеса на цей час за своїми розмірами, красою, багатством, кількістю населення і величезним торговим обігом по праву вважалася південною столицею імперії. Як осередок жвавої економічної діяльності в умовах строкатого етнічного складу насе-

лення, місто вже у першій половині XIX ст. стає південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни, чому сприяли чинні протягом 1819–1859 рр. правила порто-франко і вдале географічне розташування. За словами А.О.Скальковського (1859 р.), головними комерційними засобами Одеси були купецтво, пароплавство і біржа⁶³.

Наприкінці XIX ст. Одеса була четвертим за кількістю населення у Російській імперії містом (404 тис.) після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави. Це був найважливіший порт країни, через який велася як внутрішня, так і зовнішня торгівля, яка мала першочергове значення. Щорічно нарощуючи свою потужність, морські ворота Одеси у 1890-х рр. за експортом вели перед серед усіх портів імперії, а за імпортом поступалися лише Санкт-Петербургу. У 1894 р. обіг одеської торгівлі сягнув майже 129 млн руб.⁶⁴ Про пріоритет торгівлі в місті свідчить і той факт, що в ній було зайнято 33 тис. осіб, тоді, як у промисловості – близько 20 тис.⁶⁵

Уже тогочасні дослідники торгівлі звертали особливу увагу на національний склад купецтва, задіяного в товарообміні Російської імперії з іноземними країнами. Сприятливі умови торгівлі в Одесі, що склалися тут протягом XIX ст., насамперед пов'язані з експортом зерна, вабили багатьох заможних і підприємливих людей. Сюди з метою швидкого збагачення переселялися купці з Центральної Росії, різних районів України, із-за кордону. Наприклад, 1836 р. у місті налічувалося 8 купецьких домів, які мали торговий обіг понад 2 млн руб. кожен, 11 – понад 1 млн руб., 7 – близько 1 млн руб., 9 – понад 500 тис. руб. і 21 торговий дім – від 250 до 500 тис. руб.⁶⁶

Про те, яке значення мала торгівля для Одеси протягом першої половини XIX ст., ми можемо судити зі зростання купецтва. Так, якщо в 1803 р. тут налічувалося 1927 осіб обох статей, які належали до купецького стану, то в 1827 р. – 2410 осіб (було видано 382 купецьких свідоцтва), у 1837 р. – вже 3714 осіб (відповідно 760 свідоцтв), а в 1857 р. – 5676 осіб (1031 свідоцтво)⁶⁷.

Для Одеси була характерною велика питома вага оптової буржуазії, тобто купців 1-ї і 2-ї гільдій, які здійснювали закордонну торгівлю. Так, якщо 1857 р. в місті всього було видано 1031 свідоцтво, з яких на перші дві гільдії припадало 142 свідоцтва, то, виходить, що оптові купці становили 13,8% всієї одеської гільдійської буржуазії, а це було достатньо високим показником (найбільше купців-оптовиків було у портовому місті Керчі, зокрема в 1850 р. відповідний показник сягав майже 40%⁶⁸).

В Одесі перебувала майже третина всього складу купецтва Херсонської губернії, зокрема, наприкінці XIX ст. Так, у 1895 р. лише в місті було видано 1584 гільдійських свідоцтва, тоді, як у межах усієї Херсонської губернії – 4212⁶⁹. На початку наступного століття в Одесі проживало 190 купців 1-ї гільдії з 284 таких представників великого торгового капіталу Херсонської губернії⁷⁰.

Серед одеського комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали та великий досвід у торговельній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нагромадили багатомільйонні статки. Група великих іноземних купців, які зосередили у своїх руках усю зовнішню торгівлю місцевого порту, склалась в Одесі вже у першій половині XIX ст. Так, якщо в 1837 р. «іноземних гостей», які належали до купецтва 1-ї гільдії, налічувалося 12 осіб, а 2-ї – 145, то в 1847 р., відповідно, 28 і 102⁷¹. Як писав у спогадах К.О.Скальковський, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час входили, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Ралі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Маас та інші, які становили місцеву торговельну аристократію⁷².

Із 1820-х рр. і до Кримської війни в одеській експортній зерноторгівлі, потіснивши італійців, лідерство тримали греки, які завдяки монополії відчутно знижували місцеві ціни на хліб, отримуючи величезні баривші. Купці-росіяни, які у цей час були в меншості, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й рівнем загальної культури. «Російські купці, які продавали вірвовки, залізо, зброю, становили меншість і до міської еліти через свою неосвіченість не допускалися... Винятком серед російських купців за своєю освіченістю були лише Новикови», – згадував той же К.О.Скальковський⁷³.

Підкреслюючи інтернаціональний характер одеського купецтва, мемуарист відзначав, що до його складу входили представники практично всіх народів Європейського континенту: «Торговці в Одесі представляють у своїх торгових операціях стільки ж окремих областей, скільки їх є на географічній карті Європи»⁷⁴, що було притаманним багатом найважливішим торговельним містам не тільки Старого Світу.

Красномовний факт – у 1837 р. серед перших 8 почесних громадян Одеси, які за час перебування в гільдійському купецтві не мали «жодних доган у виконанні своїх обов'язків перед державою», п'ятеро було іноземцями, а саме Д.Палеолог, Ф.Родоканакі, І.Рубо, Г.Маразлі та Х.Велара (всі купці 1-ї гільдії), і лише І.Новиков та О. і М. Бондарєви (обидва належали до 2-ї гільдії) виявилися росіянами⁷⁵. У звіті градоначальника за 1882 р. вказувалося, що розвиток одеського порту з кожним роком все тісніше пов'язується з успіхами приватного підприємництва, яке, у свою чергу, багато у чому залежить від діяльності місцевих і грецьких купців⁷⁶. Серед останніх вирізнялися своєю підприємницькою і громадською діяльністю родини Ралі, Родоканакі, Д.Інглезі, Г.Маразлі, Н.Спеліадіс та ін.⁷⁷

Схожою була ситуація із засиллям іноземців у зовнішній торгівлі, насамперед греків, у таких портових містах Новоросійського краю, як Маріуполь і Таганрог (останній входив до складу Катеринославської губернії). Як писав В.Павлович, «греки, які проживають в Таганрозі і Маріуполі, за винятком кількох дворянських фамілій, отримавши цю гідність ще за імператриці Катерини II, за час війни з Туреччиною, майже всі займаються торгівлею у більшому чи меншому розмірі... Греки так зайняті комерцією, що їх час, діяльність та увага присвячені лише цим предметам. При всьому тому чоловіки з кращих фамілій засвоїли ті витончені манери у спілкуванні й ту чуйність, яка властива людям із вищого кола суспільства»⁷⁸.

Тримаючи монополію у закордонній зерноторгівлі на Азовському морі, греки-купці створили таку ситуацію, що в портах Катеринославської губернії на початок 1860-х рр. не було жодного російського негоціанта, який би відправляв за кордон більш-менш значну кількість зерна. Навіть італійці не витримували конкуренції з греками. На той час залишилося кілька італійських контор, які почали свої комерційні операції ще тоді, коли азовська торгівля перебувала у зародку. Як констатував той же В.Павлович, «греки намагаються підірвати будь-яку спробу представників інших націй відкрити контору з метою відправки за кордон хліба або іншого експортного товару. Греки не пожалюють навіть значного капіталу, аби не допустити будь-кого не зі своїх земляків до закордонної торгівлі у значних розмірах»⁷⁹.

П.М.Мілюков уважав, що домінування іноземців у вітчизняному товарообміні було закономірним наслідком традиційного для російської торгівлі переважання експорту над імпортом, унаслідок чого іноземні негоціанти були більше зацікавлені у російських товарах, ніж росіяни в іноземних. Називалися й інші причини засилля іноземців у зовнішній торгівлі. Передовсім акцентувалася увага на їх більшій загальній освіченості та досвіді у торговельних справах, ніж у купців-росіян.

Серед інших важливих чинників неконкурентоздатності представників купецтва східнослов'янських етносів на зовнішньому ринку слід назвати слабе

оволодіння основами комерційних наук. Навіть такий захисник російського купецтва, як І.Вавилов, підтверджуючи тезу про неосвіченість вітчизняного купецтва та серйозні наслідки цього, стверджував, що самі купці «наряд чи були в тому винні»⁸⁰, адже в Російській імперії майже до кінця XIX ст. практично не існувало спеціальних закладів, де можна було б здобути належну комерційну освіту. Серед причин поразок місцевого купецтва у конкурентній боротьбі з іноземним І.Вавилов називав і небажання росіян утворювати торговельні компанії, оскільки серед них «дух об'єднання капіталів в одну масу ще не був значним»⁸¹.

Проте вже з 1860-х рр. ситуація щодо етнічного складу комерційного світу, зокрема в Одесі, почала істотно змінюватися. У вересні 1866 р. один із киян у приватному листі до петербурзького чиновника повідомляв: «За 10–15 років центр Одеси стане Новим Єрусалимом, жидівським містом. Південні слов'яни і греки, котрі ще за моєї пам'яті були найважливішими торговцями, зникли. Залишилося тільки 9 грецьких домів. Тепер найважливішими операторами на ринку стали жиди, причому не лише в Одесі, а й у Херсоні, де раніше було кілька російських капіталістів, з яких не залишилося жодного. Жиди повністю взяли товарообіг у свої руки»⁸².

Так, за даними поіменних податкових списків Херсонської казенної палати, у 1872 р. в усій Херсонській губернії купців-євреїв налічувалося 1064 осіб, а неєвреїв – 2914, тобто перші становили 26,6% від загальної кількості купців. Через 15 років, у 1887 р., купців-євреїв було зафіксовано 1107 осіб, а неєвреїв – усього 1452, відповідно перші становили вже 43,2%⁸³. Отже якщо за вказаний період кількість купців у Херсонській губернії зменшилась у півтора рази, то відсоток участі євреїв у купецькій торгівлі збільшився на стільки ж.

Такі зміни були пов'язані з поступовим витісненням іноземних купців євреями, до того ж експортна торгівля почала концентруватися в руках небагатьох великих фірм. Хоча кількість німецьких, італійських, грецьких та інших фірм і зменшилася, проте обіг їх зріс, тривали процеси злиття й поглинання. Так, у 1887 р. обіг купецької торгівлі в Одесі становив 440 млн руб., а в решті населених пунктів губернії – тільки 30 млн руб. Торгівля одеських євреїв становила 95% усього обігу єврейської купецької торгівлі в губернії і в 11 разів була більшою від обігу єврейської купецької торгівлі в Києві⁸⁴.

Херсон, хоча й перебував у тіні Одеси, був на Півдні України третім за значенням портовим містом (після Одеси та Миколаєва), одним із найважливіших перевалочних центрів з експорту зерна. Якщо в 1843 р. серед 28 963 чоловіків-херсонців налічувалося 385 купців (у тому числі 4 дворянина-купця), то в 1857 р. число таких зросло до 596 осіб (1-ї гільдії – 37 осіб, 2-ї – 70, а 3-ї – 489)⁸⁵. У 1883 р. всього у Херсоні проживало 49 800 осіб, з яких 23 000 були представниками єврейської національності (46,2% від загальної кількості населення)⁸⁶, відповідно і їх участь у комерційній діяльності була вагомою.

Торгове значення Києва у всі часи було великим. Як і в попередні віки, коли це місто було центральним торговим пунктом великого регіону, так і в XIX ст. воно продовжувало бути центром умовного кола, від якого радіусом розходилися всілякі товари і де перепліталися різноманітні інтереси. Із 1797 р. ремісників і торговців тут передовсім приваблював щорічний Контрактовий ярмарок, що став одним із найважливіших комерційних осередків усієї Наддніпрянської України. Хоча велика пожежа 1811 р. і знищила більшу частину торгової частини міста – Подолу, однак привабливість Києва як центру торгівлі зерном та ремісничого виробництва, а з другої чверті XIX ст. у зв'язку з розвитком цукрової промисловості – і цукру, дедалі більше зростала. Із того часу інтереси цукрового виробництва в Києві виходять на перше місце. Цукрова справа посилила торгово-промислове значення міста, його розвиток, і значною мірою добробут, який перебував у прямій залежності від виробництва і торгівлі цукром.

За чисельністю населення Київ займав друге місце серед міст України, поступаючись тільки Одесі, і п'яте – у Російській імперії. Якщо за переписом 1874 р. в ньому було зареєстровано 123,7 тис. осіб, то 1897 р. нараховувалося вже 247,7 тис. осіб (в Одесі – 404 тис.)⁸⁷. Зростання населення Києва було пов'язане насамперед із розвитком торгівлі, промисловості та залізничного транспорту. Наприкінці 1860-х рр., коли було побудовано залізниця Балта – Київ і Курськ – Київ, останній перетворився на великий залізничний вузол. Розвивався також водний транспорт на Дніпрі. Якщо в 1855 р. тут налічувалося 6 пароплавів, у 1882 р. – 32, то в 1894 р. – уже 194 пароплави. Того року у місті діяли 157 підприємств, на яких працювало понад 13 тис. робітників, котрі виробили продукції на 12,5 млн руб.⁸⁸

Станом на 1897 р. домінуючою етнічною групою за століття панування тут імперської влади стали росіяни, які становили 54,2% від загальної кількості населення, українців же було всього 22,2%, євреї становили 12%, а поляки – 6,6%⁸⁹. Того ж року в Києві було зареєстровано 2238 осіб єврейського та лише 152 особи українського походження, що належали до гільдійського купецтва⁹⁰.

Одним із вирішальних чинників розвитку Києва з другої третини ХІХ ст. була урядова політика, спрямована на його інтеграцію в загальноімперський адміністративно-правовий і політико-економічний простір. Скасування за указом імператора Миколи I від 23 грудня 1834 р. маґдебурзького права⁹¹, яким Київ користувався з кінця ХV ст., було однією із ланок у цілому ланцюзі заходів. До міста у цей час із центральноросійських губерній переселяється значна кількість купецьких родин, зокрема, у 1830-х рр. у Києві з'являються Дег'терєви, Бухтєєви, Дитятіни, Ходунови, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлисеєв та інші, найбільш відомі згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський маґістрат⁹². Українських купців влада переселяла з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

На кінець ХІХ ст. урядова експансійна політика перетворила Київ на російське поселення в українському оточенні. Водночас інтенсивний приплив передовсім купців-євреїв спричинив розміщення у самому місті та навколишніх територіях багатьох комерційних закладів, промислових підприємств, фінансових та інших установ. У процесі конкурентної боротьби з дворянством у Києві протягом сторіччя сформувалося поліетнічне підприємництво, що піднялося до рівня соціальної еліти, в якій домінували саме представники єврейського та російського купецтва.

Євреї тут почали активно селитися вже з кінця ХVІІІ ст., відповідно торгівля й ділове життя дедалі більше переходили до їхніх рук. Не дивно, що проти цього почали ремствувати київські комерсанти та ремісники, які вважали таку ситуацію шкідливою для розгортання власної економічної активності на Подолі, де вони перебували у привілейованому становищі (на противагу Печерську та центру Києва, тут ще до середини 1830-х рр. продовжували діяти адміністративні норми маґдебурзького права). У 1827 р. за «височайшим повелінням» місто було виведене за межі смуги єврейської осілості⁹³, тим самим приплив сюди єврейських підприємців ускладнився. Із того часу купці-євреї 1-ї і 2-ї гільдій мали право зупинятися в Києві не більше, ніж на 6 тижнів, а їх комерційна діяльність підлягала обов'язковій реєстрації. Решта євреїв могла отримати право на перебування до трьох днів.

Із 1859 р. право на проживання в місті визнавалося лише за тими євреями, які були купцями 1-ї гільдії, цеховими ремісниками і випускниками університетів із науковим ступенем. Якщо в 1865 р. у Києві офіційно мешкало близько 14 тис. євреїв, то через три десятиліття їх кількість зросла лише до 14 676 осіб⁹⁴. Той із

них, хто впродовж п'яти років належав до 1-ї гільдії і мешкав у Києві, міг оселятися в будь-якій його частині (а також особи, внесені до гільдійського свідоцтва). Зокрема, у 1882 р. у Києві було зареєстровано 93 купці 1-ї гільдії, з яких лише 49 після п'яти років членства набули право на постійне проживання⁹⁵.

Чинне право, яке дозволяло постійно проживати в Києві лише купцям 1-ї гільдії, спричинило те, що в останній чверті XIX ст. саме у цій гільдії євреї багатозово переважали за кількістю купців-християн (див. табл. 3). Таким чином, незважаючи на обмеження міграції для єврейських купців та промисловців, у місті склався впливовий єврейський підприємницький прошарок.

Табл. 3. Розподіл постійних і тимчасових київських купців за віросповіданням (1883–1893 рр.)⁹⁶

Рік	Кількість купців								Усього
	постійних				тимчасових				
	1-ша гільдія		2-га гільдія		1-ша гільдія		2-га гільдія		
	християни	юдеї	християни	юдеї	християни	юдеї	християни	юдеї	
1883	4	114	235	11	60	15	140	23	922
1884	4	117	234	12	65	11	462	23	924
1885	4	120	237	12	65	15	474	27	954
1886	4	122	240	13	67	15	487	31	979
1887	4	146	241	12	70	8	443	30	954
1888	4	159	243	12	67	8	450	32	975
1889	5	181	242	26	60	15	525	39	1093
1890	8	184	244	34	87	14	540	54	1165
1891	12	188	268	43	91	12	540	68	1222
1892	10	259	282	42	87	2	576	61	1319
1893	90	301	288	39	86	4	561	56	1343

Важливе торгове значення до 1880-х рр. мав Бердичів, що був повітовим центром Київської губернії. Завдяки розташуванню на стику трьох губерній – Київської, Волинської і Подільської, він ще у XVIII ст. став важливим розподільчим центром, куди звозилися з внутрішніх районів та з-за кордону різні товари. Протягом першої половини XIX ст. місто набуло статусу одного з найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр. (на той час тут функціонувало 5 великих ярмарок). У 1868 р. у Бердичеві проживало 52 786 мешканців. Місто мало 27 фабрик із загальним обігом 284 283 руб.⁹⁷

Із прокладанням в 1870-х рр. залізниці у сусідніх із Бердичевом районах та розоренням польських поміщиків, які давали можливість гарного заробітку бердичівським комерсантам, його значення як торгового центру почало занепадати. Так, якщо в 1860 р. у Бердичеві було оголошено 628 купецьких капіталів, розміщувалося 40 оптових складів, а обіг тутешньої торгівлі вимірювався 40 млн руб., то за чверть століття був оголошений лише 271 купецький капітал (із них тільки 8 – представників неєврейської національності), а весь торговий обіг зменшився вдвічі⁹⁸.

На відміну від Києва і Бердичева, у сусідньому Житомирі не здійснювалася велика оптова торгівлі, значне місце тут мав лише внутрішній торг, оскільки місто було великим розподільчим пунктом для досить великої місцевості, віддаленої від інших торгових центрів. У пореформені роки на заваді розвитку торгівлі у Житомирі стало й те, що він був позбавлений залізничного сполучення. У 1860 р. у місті за даними губернської статистики було зареєстровано 4 купці 1-ї, 5 – 2-ї і 168 – 3-ї гільдій, а також налічувалося 564 дрібних торгівця.

Ці суб'єкти ділових відносин загалом здійснили 42 «ділові угоди», з яких лише 23 можна було назвати більш-менш значними за розмірами. Картину комерційної статистики доповнювали 820 дрібних крамниць⁹⁹. До великих підприємців міста належали купці-євреї Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон. Саме вони на початку 1880-х рр. разом із міською управою намагалися перенести ярмарок із Бердичева до Житомира.

За наявності у найбільших містах Південно-Західного краю, попри високу питому вагу єврейського, українського і польського населення, місцевого купецтва, центральне становище все ж посідали російські або ж зросійщені купці. Російський культурний стрижень цього великого регіону був до того ж представлений адміністративною елітою губернських центрів. Саме на окраїнних неросійських територіях імперії, де збереглася історична пам'ять, а строкатий етнічний склад населення був потенційною або й реальною загрозою, міцність державної влади залежала від підтримки не тільки російського чиновництва, а також і російського торговельно-промислового прошарку. У таких найбільших правобережних губернських містах, як Київ, Кам'янець-Подільський, Житомир потреба в місцевій російській «колонії» була більш нагальною, ніж у південних і східних українських регіонах, де частка росіян у загальній чисельності населення постійно зростала.

Проте, якщо брати весь регіон у цілому, то картина була зовсім іншою. За винятком губернських міст майже всю торгівлю у своїх руках тримали купці-євреї. Як зазначав автор-укладач «Военно-статистического обозрения» Волинської губернії, у 1840-х рр. «увесь торговий обіг на Волині, як і в інших західних губерніях Росії, перебуває майже винятково у руках євреїв. Не тільки зовнішня торгівля, привіз і вивіз різних товарів, перепродаж усіх місцевих продуктів фабричного виробництва, а й усі приватні угоди між власниками маєтків відбуваються тут не інакше, як за посередництва євреїв... Купецький стан на Волині складається переважно з самих євреїв, які намагаються не допускати селян до участі в торгівлі. Для реалізації прибуткових угод вони часто укладають тут цілі компанії, намагаючись усіма силами утримати за собою всі можливі торгові бар'єри»¹⁰⁰. На початок 1880-х рр. у Волинській губернії були відомі лише кілька російських купецьких фірм, які існували вже декілька десятиліть та успішно конкурували в умовах жорсткої комерційної боротьби з єврейською солідарністю. Серед таких слід назвати російських купців Журавльова, Хаботіна і Муравйова, котрі були досить відомими на Волині підприємцями¹⁰¹.

Третім за своїм економічним значенням українським містом після Одеси й Києва з останньої третини ХІХ стає Харків. Завдяки вдалому географічному розташуванню на шляху між Москвою, Одесою, Києвом, Донською областю, Таганрогом і Кавказом, ця колишня козацька фортеця, що виникла для захисту від набігів кримських татар, перетворюється із суто гарнізонного міста на важливий центр торгівлі не тільки Слобідської України, а й усього південного регіону Російської імперії, стає «одним із найбільш вигідних і необхідних ринків для обміну виробів півночі і півдня», який здійснювався переважно у вигляді ярмарків (перший ярмарок тут було відкрито вже у 1659 р., ще три з'явилися в наступному столітті)¹⁰².

Протягом усього ХІХ ст. в місті спостерігався динамічний ріст населення. Якщо 1817 р. у Харкові проживало 12 900 осіб, то у 1837 р. – 23 147 осіб, 1861р. – 50 301 особа, 1873 р. – 82 100 осіб, 1897 р. число мешканців зросло до 155 700 осіб, а в 1912 р. тут перебувало вже 239 900 осіб постійного населення¹⁰³. Хоча серед еліти міста до кінця ХІХ ст. переважало дворянство, однак в її середовищі невпинно зростала чисельність та адміністративна вага купецтва. Так, якщо в 1837 р. у Харкові налічувалося 218 купців (близько 1% населення міста), то у 1882 р. було зафіксовано 4071 особу купецького стану (відповідно 4%)¹⁰⁴. Найбільший відсо-

ток купців до загальної кількості населення Харкова (50 301 житель) – 5,16% (2596 осіб) – було зафіксовано на початку 1860-х рр.¹⁰⁵

У Харкові, що набув статусу купецького міста ще до початку доби реформ у Росії, успішно вели свої справи багато заможних представників насамперед російського та єврейського купецтва, котрі торгували мануфактурними товарами, металевими виробами, золотом, оксамитом і парчею, мали досить тісні ділові зв'язки з Москвою, володіли будинками в найкращих районах міста. Наприклад, 1831 р. у Харкові з 518 крамниць 339 були зайняті купцями з інших міст і 179 крамниць – місцевими купцями та міщанами¹⁰⁶.

На відміну від решти українських губерній, що входили до смуги осілості євреїв, Харківська опинилася поза нею, а тому перебування тут єврейських купців дозволялося лише за певних обов'язкових умов (як і в Києві, у Харкові з кінця 1850-х рр. дозволялося селитися лише єврейським купцям 1-ї гільдії, ремісникам та випускникам університетів). У другій половині XIX ст. у Харкові, на противагу купцям, була порівняно високою частка єврейських студентів.

Провідні позиції серед харківського купецтва мали російські комерсанти, які почали перебиратися сюди набагато раніше, ніж до Києва. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, підприємливі росіяни записувалися до місцевого купецтва. Не обмежуючись лише торгівельними справами, із другої чверті XIX ст. вони починають відкривати у цьому місті, як і в інших, значні промислові підприємства (зокрема, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі й промисловий посад Клинці; в Одесі перші ливарні відкрили брянські купці Мешкови та І.Новиков¹⁰⁷).

У результаті серед заможного прошарку харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. переважали росіяни, які самі або їхні батьки переселилися сюди здебільшого з Калузької, Тульської й Московської губерній¹⁰⁸. Із цього приводу І.С.Аксаков писав: «Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом із Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей»¹⁰⁹.

Ще одним українським містом, яке з останньої чверті XIX ст. набуло динамічного розвитку не тільки в торгівлі, а й промисловості, був Катеринослав. Заснований 1787 р., за правління імператриці Катерини II, цей міський центр на берегах Дніпра замислювався як південна столиця «во славу Екатерины» та форпост імперії у безпосередній близькості до Чорного моря й Османської імперії. Однак після смерті імператриці (1796 р.) і до останньої третини XIX ст. розвиток Катеринослава, цього «південного Петербурга», усупереч грандіозним задумам першого генерал-губернатора Новоросії (1784–1791 рр.) і фаворита Катерини II Г.О.Потьомкіна, відбувався досить повільними темпами. Навіть на початку 1860-х рр. сучасники не підозрювали, що за якусь чверть століття це місто, як і у цілому Катеринославська губернія, перетворяться на один із найбільших промислових центрів України. Утім, уже на той час Катеринослав був значним торговим центром. На 1867 р. у місті, де проживало 22,3 тис. осіб, налічувалося 1284 купця¹¹⁰.

Катеринославській губернії, цій одвічній землі запорізьких козаків, російський уряд приділяв особливу увагу щодо її включення до загальноімперського простору. Уже у першій половині XIX ст., відгукнувшись на царський указ, який закликав до заселення Південної України, сюди рушив етнічно різнобарвний міграційний потік на чолі з дворянством і купецтвом з усіх регіонів імперії та з-за кордону. Заохочувальна політика уряду щодо заселення «окраїнних» районів уже незабаром дала свої результати. Серед громадян, які перебували на пільговому становищі, тільки в Катеринославській губернії в 1854 р. налічувалося 2420 міщан і 86 купців¹¹¹.

У середині XIX ст. В.Павлович про купців Катеринославської губернії писав: «Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за

своєю різноплеменністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однорідний спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що помітно відрізняють їх одне від одного. Купців-великоросіян тут більше, як у губерньському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що у характері малоросіян незначний потяг до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали»¹¹².

Більш потужний міграційний процес у Катеринославській губернії відбувався з останньої третини ХІХ ст., коли швидкими темпами почали зростати нові центри промисловості (насамперед на Донбасі і у Криворіжжі), пов'язані з видобутком залізної руди та металургією. Так, у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 1870-х – протягом 1880-х рр. Саме у цей час через місто пролягла Катерининська залізниця, було споруджено міст через Дніпро. До кінця ХІХ ст. місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди щедрим потоком вливалися капітали російських та іноземних промисловців і банкірів¹¹³.

Відповідно до початку ХХ ст. у Катеринославі різко зріс як у чисельному, так і в економічному вимірах підприємницький прошарок, а серед купців 1-ї та 2-ї гільдій уже переважали євреї. Зокрема, у 1903 р. їх частка в 1-й гільдії дорівнювала 84,1%, а в 2-й – 68,8%. Це забезпечувало підприємцям єврейського походження помітне місце у житті цього міста. У порівнянні з іншими великими центрами єврейства в Україні тут був відсутній окремий єврейський квартал. У цілому на Донбасі і у Придніпров'ї на 1913 р. представники юдейського віросповідання становили 54% великих і середніх торговців, тоді, як частка православних купців дорівнювала 39,4%, католиків – 3,5% і мусульман – 2,1%¹¹⁴.

Таким чином, із 1860-х рр. спостерігалася тенденція до кількісного зменшення щодо всього міського населення представників купецького стану України, що було викликано насамперед лібералізацією торгово-промислового законодавства останньої третини ХІХ ст., особливо скасуванням у 1863 р. 3-ї гільдії і прийняттям у 1898 р. Положення про державний промисловий податок. Чисельність купецтва була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці ХІХ ст. вони становили приблизно 2,19%). Зосереджувалися представники цього стану насамперед в економічно розвинутих міських центрах, серед яких слід назвати Одесу, Київ, Харків, Катеринослав та ін. Поряд з особами, які в дійсності займалися торгово-промисловою діяльністю, із 1898 р. до купецтва зараховувалися й такі, котрі не мали ніякого відношення до підприємництва, а лише користувалися відповідними становими правами, сплативши промисловий податок.

Як було з'ясовано, за національним складом купецтво України у ХІХ ст. було досить різним. Історично склалося так, що серед його загалу за чисельністю переважали представники єврейства (особливо у Правобережній Україні), що було викликано насамперед проляганням на більшій частині українських етнічних земель смуги єврейської осілості, а також традиційними для цього етносу формами господарської діяльності. Згідно з даними перепису 1897 р., поряд з євреями провідні позиції в Україні утримували купці російського походження – як за чисельністю, так і за розмірами капіталів та економічним впливом у багатьох галузях економіки. Посівши за сприяння держави панівне становище, заможні російські купці вже з другої третини ХІХ ст., коли з'являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, найбільш вдало ними скористалися. Існував значний прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – грецького, вірменського, німецького, татарського та польського. Особливо це стосувалося Півдня України, де заможні купці-негоціанти, маючи значні капітали та великий досвід у комерційній справі, скористалися

сприятливими обставинами насамперед в оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Наведені вище дані підтверджують, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами євреям і росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана як їх сконцентрованістю на рільництві, культурними традиціями і ментальністю хлібороба, так і специфікою історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілости, насадження царським урядом як своєї опори в тому числі й російського купецтва, досить тривале існування кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування у місцевій торгівлі й промисловості гільдійців неукраїнського походження.

¹ Див., напр.: *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.). – Т.1. – Х., 1993. – 568 с.; Т.2. – Х., 1993. – 974 с.

² *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – Одеса, 1925. – С.9; *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – Х.; К., 1931 – С.38; *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С.45–46; *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства: Секція соціально-історична. – 1927. – Ч.1. – С.7–10.

³ *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – Москва, 1953. – 202 с.; *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – Москва, 1974. – 252 с.; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Ленинград, 1978. – 246 с.; *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–160; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – Москва, 1958. – 560 с.; *Его же.* Утверждение капитализма в России: 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – 295 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981. – 276 с.; *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – №4. – С.88–101 та ін.

⁴ *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма: её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.57–80; №3. – С.37–60.

⁵ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 449 с.; *Його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 205 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – 189 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1974. – №3. – С.36–43; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81; *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII ст. – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – 138 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – 240 с.; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т.1. – 175 с.; *Несторенко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – К., 1959. – 495 с.; Ч.2. – К., 1962. – 580 с. та ін.

⁶ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.106–118; *Его же.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914 г. – Москва, 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – Москва, 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – Москва, 1997. – 343 с.; *Мирунов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1999. – 548 с.; Т.2. – Санкт-Петербург, 1999. – 566 с.;

История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2 кн. – Кн.2: Вторая пол. XIX – нач. XX века. – Москва, 1999. – 575 с.; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – Москва, 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – Москва, 2000. – 96 с.; *Ананьич Б.В.* Предпринимательство в России (религиозно-национальный аспект) // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд. – Москва, 2000. – С.242–269; *Петров Ю.А.* Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика. – Москва, 2002. – 440 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* «Тёмное царство»: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – №1 – С.146–158; *Шацилло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – Москва, 2004. – 265 с.; *Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии.* – Москва, 2007. – 248 с. та ін.

⁷ *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Беспалова Ю.М.* Ценностные ориентации предпринимательства России: На материалах западносибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX вв. – Санкт-Петербург, 1999. – 248 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

⁸ *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С.47–63; *Крутиков В.В.* Буржуазия України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип.ІІ. – С.24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття: Соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.172–179; *Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

⁹ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.

¹⁰ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 280 с.

¹¹ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. 2-е изд., доп. – К., 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; *Григорій Григор'євич Маразли:* меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

¹² *Багалеї Д.І., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т.2. – С.523.

¹³ Материалы для статистики Российской империи. – Санкт-Петербург, 1839. – С.149–150.

¹⁴ *Герман К.* Статистическое исследование относительно Российской империи. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1819. – С.288.

¹⁵ Складено за: *Рындзюнський П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С.98–103.

¹⁶ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – С.135–136, 143.

¹⁷ Там само. – С.144.

¹⁸ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.107; *Миринов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – С.115.

¹⁹ *Субботин А.П.* В черте еврейской осёдлости: Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1890. – С.143.

- ²⁰ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А.Забелин. – Ч.1. – К., 1887. – С.121–122.
- ²¹ Відповідні дані автор опрацював за джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.
- ²² *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – Москва, 1956. – С.122.
- ²³ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С.25–26.
- ²⁴ Складено за: Ежегодник министерства финансов, 1900. – Санкт-Петербург, 1901. – С.123–127; Ежегодник министерства финансов, 1903. – Санкт-Петербург, 1904. – С.187–192.
- ²⁵ *Шаццлло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – С.104.
- ²⁶ Підраховано автором за джерелами, указаними в посиланні 21.
- ²⁷ Россия в начале XX столетия. – Москва, 2002. – С.88, 97.
- ²⁸ *Кулишер М.И.* Евреи в Киеве: Исторический очерк // Еврейская старина. – Вып.3. – 1913. – С.351–366; Вып.4. – 1913. – С.417–438.
- ²⁹ *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.141.
- ³⁰ *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.124.
- ³¹ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской осёдлости. – Санкт-Петербург, 1884. – С.5–11.
- ³² Підраховано автором за джерелами, указаними в посиланні 21.
- ³³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.46: Харьковская губерния. – С.52.
- ³⁴ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – С.6.
- ³⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т.46. – С.52.
- ³⁶ *Житецкий И.* Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – №7/9. – С.17.
- ³⁷ Див.: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А.Шмидт. – Санкт-Петербург, 1862. – С.867; [*Журавский Д.*] Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч.III. – С.519.
- ³⁸ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.37.
- ³⁹ *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.156.
- ⁴⁰ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С.45–48.
- ⁴¹ *Арсеньев К.* Начертание статистики Российского государства. – Санкт-Петербург, 1818. – Т.1. – С.168.
- ⁴² *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.22, 187.
- ⁴³ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.142.
- ⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2. – Т.10. – №7931.
- ⁴⁵ Там же. – Т.16. – №15145.
- ⁴⁶ Про московських купців-старообрядців див.: Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии. – Москва, 2007. – 248 с.
- ⁴⁷ *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты, в 2-х частях. – Санкт-Петербург, 1853. – С.71.
- ⁴⁸ *Домонтович М.* Указ. соч. – С.120, 633, 634.
- ⁴⁹ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.7.
- ⁵⁰ Там же. – С.8.
- ⁵¹ Там же. – С.9.
- ⁵² Там же. – С.11.
- ⁵³ Там же. – С.12.
- ⁵⁴ *Сулцов М.Ф.* Слобожани: Исторично-етнографічна розвідка. – Х., 1918. – С.78.
- ⁵⁵ *Домонтович М.* Указ. соч. – С.532.

- ⁵⁶ В.И.Л. [рец.] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – 351 с. // Основа. – 1862. – №4. – С.80.
- ⁵⁷ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – С.9.
- ⁵⁸ Оглоблин А.П. Указ. соч. – С.45, 46.
- ⁵⁹ Бованенко Д. До методології вивчення історії українського господарства // Прапор марксизму. – 1927. – №7. – С.90–93.
- ⁶⁰ Там само. – С.92.
- ⁶¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.І. – Одесса, 1853. – С.348–349.
- ⁶² Одесский порт: Значение, перспективы, нужды. – Б.м., 1927. – С.120.
- ⁶³ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Сост. в 1859 г. А.Скальковским. – Санкт-Петербург, 1865. – С.105.
- ⁶⁴ Чехович П.С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. – Одесса, 1894. – С.20; Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С.196–197.
- ⁶⁵ Історія міст і сіл Української РСР. – Т.16: Одеська область. – К., 1969. – С.91.
- ⁶⁶ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах г. Одессы. – Одесса, 1859. – С.71.
- ⁶⁷ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С.106.
- ⁶⁸ Рындрюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С.360.
- ⁶⁹ Невзоров А. Русские биржи: Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.179.
- ⁷⁰ Крутиков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.63–64.
- ⁷¹ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С.107.
- ⁷² Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – Санкт-Петербург, 1906. – С.19.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник. – 1845. – 17 января.
- ⁷⁵ Одесский вестник. – 1837. – 4 августа.
- ⁷⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.17.
- ⁷⁷ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – К., 1999. – С.210–243.
- ⁷⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – С.260.
- ⁷⁹ Там же. – С.241.
- ⁸⁰ Вавилов И. Беседы русского купца. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.68.
- ⁸¹ Там же. – С.104.
- ⁸² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.109. – Оп.3. – Д.1735. – Л.1 об.
- ⁸³ Субботин А.П. В черте еврейской осёдлости: Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – С.212.
- ⁸⁴ Там же. – С.215.
- ⁸⁵ Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: Навч. посіб. – Херсон, 2003. – С.112, 114.
- ⁸⁶ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской осёдлости. – С.33.
- ⁸⁷ Історія Києва. – К., 1960. – Т.1. – С.393, 395.
- ⁸⁸ Невзоров А. Указ. соч. – С.197.
- ⁸⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т.16: Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С.51.
- ⁹⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.169.
- ⁹¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – Т.9. – №7694-а.
- ⁹² Ковалинский В. Меценаты Киева. – С.175.
- ⁹³ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – С.125.

- ⁹⁴ *Кальницький М.* Синагога Киевской иудейской общины, 5656–5756: Исторический очерк. – К., 1996. – С.13.
- ⁹⁵ Киевлянин. – 1882. – 8 января.
- ⁹⁶ Складено за: Двадцятипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С.25.
- ⁹⁷ Киевлянин. – 1868. – 5 сентября.
- ⁹⁸ *Субботин А.П.* Указ. соч. – С.113, 114, 117.
- ⁹⁹ Волынские губернские ведомости. – 1860. – 9 апреля.
- ¹⁰⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.3: Волынская губерния / Сост. Фритче. – Санкт-Петербург, 1850. – С.99.
- ¹⁰¹ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А.Забелин. – Ч.1. – К., 1887. – С.129.
- ¹⁰² Материалы для статистики Российской империи. – Ч.2: Свод городских отчетов по Харьковской губернии за 1837 г. – Санкт-Петербург, 1839. – С.90.
- ¹⁰³ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 года. – Х., 1916. – С.2; *Абрамович И.А.* Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства. – Х., 1997. – С.8.
- ¹⁰⁴ Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета МВД. – Ч.2: Свод городских отчетов по Харьковской губернии за 1837 г. – Санкт-Петербург, 1839. – С.120; Харьковский календарь на 1884 год / Под ред. Л.С.Ефименко, год 12-й. – Х., 1883. – С.136.
- ¹⁰⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1863. – С.3.
- ¹⁰⁶ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.143.
- ¹⁰⁷ *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – С.86.
- ¹⁰⁸ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т.2. – С.131.
- ¹⁰⁹ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.6.
- ¹¹⁰ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав, 1867. – С.170.
- ¹¹¹ *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С.350.
- ¹¹² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – С.260.
- ¹¹³ *Болсуновський С.* Катеринослав – Дніпропетровськ – 225: Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С.7.
- ¹¹⁴ *Дубінець С.В.* До питання про склад торговельної буржуазії Донбасу та Придніпров'я (кінець XIX – початок XX ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: 36. ст. – Кн.10. – Донецьк, 2003. – С.138 (досліджуваний регіон включає Катеринославську та частину Харківської губерній).

The article analyzes ethnic-religious composition of the merchants of Ukraine as layers of different social and legal status, changes its size during that period. It is found that the dominant positions in trade and industry were merchants of non-Ukrainian origin.

Ю.А.Конюшенко*

**ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ПРИ НОВОРОСІЙСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ І НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1889–1923 рр.)**

У статті висвітлено передумови створення й етапи розвитку Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Проаналізовано статуту товариства, а також його склад, основні форми і напрями наукової та просвітницької діяльності.

Історичні, історико-філологічні наукові товариства були актуальними науковими об'єднаннями свого часу. За існуючих у другій половині XIX ст. у Російській імперії економічних, соціальних і культурних умов подібні об'єднання виникли і провадили свою діяльність майже при всіх російських університетах¹.

Перші історичні товариства виникли у Російській імперії у 1750-х рр. Безперервна їх діяльність розпочинається з початку XIX ст.² Утім, як особливий вид організації науки, вони набули визнання і поширення тільки у другій половині XIX ст. Саме у цей період з'являються наукові товариства, які поряд із вивченням історії займалися дослідженням мово- та літературознавчих питань. Створювалися вони передусім з ініціативи викладачів історико-філологічних факультетів окремих університетів. На відміну від навчальних закладів, діяльність цих товариств підлягала меншому контролю з боку царського уряду і державних установ. Це, своєю чергою, сприяло піднесенню творчих починань учених та формуванню прогресивної наукової і суспільної думки.

Питання функціонування подібних об'єднань уже привертало увагу багатьох дослідників. Деякі з науковців займалися вивченням діяльності окремих товариств³. Були видані і перші узагальнюючі дослідження з цієї проблематики⁴. Однак діяльність одного з провідних наукових осередків південного регіону України кінця XIX – початку XX ст. – Історико-філологічного товариства, що діяло при Новоросійському університеті (далі – ІФТНУ), досі не стала предметом спеціального дослідження. Це й зумовило потребу докладного критичного аналізу.

Дореволюційна історіографія з питань функціонування Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті має описовий, епізодичний характер⁵. Радянська історіографія історії ІФТНУ з цього приводу налічує всього кілька праць. Окремі аспекти проблематики знайшли відображення у таких узагальнюючих працях, як «Історія Одеського університету за 100 років» та «Історія Одеського університету (1865–2000 рр.)»⁶, а також у статтях О.Д.Степанського⁷. Короткі відомості з історії ІФТНУ містять енциклопедичні видання, але, на жаль, вони мають низку недостовірних даних⁸.

У сучасній українській історіографії вже з'явилися наукові праці, які суттєво доповнили відомості з діяльності ІФТНУ. До таких досліджень слід зарахувати праці З.В.Першиної⁹, О.З.Медалієвої¹⁰ і Т.М.Попової¹¹.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії відбувалися помітні позитивні зміни у суспільному житті й освіті. Одними з центральних перетворень у галузі освіти й науки у той період були університетські реформи, проведені у 1860-х рр. Під тиском наукової інтелігенції у 1863 р. був прийнятий Загальний статут університетів, що створило сприятливі умови для наукової та адміністративної діяльності університетів Російської імперії і відкрило більш широкі можливості для створення при цих навчальних закладах наукових об'єднань.

* Конюшенко Юлія Анатоліївна – аспірантка кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, ст. наук. співроб. 1-го науково-експозиційного відділу Харківського історичного музею.

На теренах України, яка у той час входила до складу Російської імперії, виникли і почали свою діяльність два університетських об'єднання – Історичне товариство Нестора-літописця у Києві та Історико-філологічне товариство при Харківському університеті¹².

Політична реакція 1880-х рр. загальмувала подальший процес виникнення аналогічних об'єднань. Так, надане у 1880 р. клопотання про створення товариства в Одесі пролежало «під сукном» цілих вісім років¹³. Майже до останнього десятиліття ХІХ ст. при Новоросійському університеті не існувало наукового об'єднання, сферою занять якого були б дослідження історико-філологічного спрямування. На початку 1880-х рр. подібна ідея з'явилася, але вона так і не вийшла за межі задуму. У 1880 р. Новоросійський університет отримав запрошення взяти участь у публічних засіданнях на честь відкриття у Москві пам'ятника Пушкіну, що їх проводило Товариство любителів російської словесності. На засіданні ради університету, яке відбулося 22 травня, при обговоренні можливості участі цього вузу у відзначенні відкриття пам'ятника Пушкіну, професор І.С.Некрасов вніс пропозицію – «з метою ознаменування пам'яті нашого геніального поета Пушкіна заснувати при Новоросійському університеті Пушкінське товариство любителів російської словесності». Під час обговорення деталей улаштування святкування відкриття пам'ятника визначили, у числі інших заходів, прийняти пропозицію І.С.Некрасова і просити історико-філологічний факультет розробити проект статуту Пушкінського товариства¹⁴. Проте і ця пропозиція тоді так і не була реалізована. Аж до 1888 р. питання організації товариства історико-філологічного спрямування залишалося відкритим.

На той час в Одесі уже діяло створене у 1839 р. Товариство історії та старожитностей. Воно виникло як загальноісторичне, але головним напрямом його діяльності стали археологічні студії, які і вирішили подальшу наукову спеціалізацію цього товариства як суто археологічного¹⁵. Тому потреба у заснуванні іншого товариства, яке б займалося вивченням широкого кола історичних і філологічних питань, а не лише археологією, залишалася актуальною.

Значною датою у вирішенні питання заснування товариства стало 30 травня 1888 р., коли десять професорів історико-філологічного факультету – І.С.Некрасов, О.О.Кочубинський, В.І.Шерцль, О.С.Трачевський, Ф.І.Успенський, Л.Ф.Воеводський, О.І.Кирпичников, Г.І.Перетяткович, Е.Р.Фон-Штерн і протоієрей В.М.Войтковський, – знову подали до ради університету клопотання про відкриття історико-філологічного товариства, проект якого додавався¹⁶.

Засновниками товариства виступили провідні професори історико-філологічного факультету, яскраві представники гуманітарної науки того часу, кожен із них був визначним спеціалістом у своїй царині. Це, передусім, були прогресивні науковці того часу, які прагнули займатися не тільки суто науковими дослідженнями, що позитивно впливали на розвиток науки, а й популяризацією цих досліджень.

Увесь період діяльності ІФТНУ з моменту заснування у 1889 р. і до офіційної його ліквідації у 1923 р. можна поділити на три етапи, згідно з прийнятими етапами розвитку вітчизняної історичної науки. Вони мають відмінності у завданнях, до виконання яких прагнули члени товариства, та за метою, що була поставлена. Нерівнозначною можна визначити і діяльність товариства як за рівнем наукової, дослідницької, так і суспільно-просвітницької діяльності. Хронологічні межі цих трьох етапів розвитку ІФТНУ різняться також за тривалістю.

Перший етап розпочався з моменту відкриття ІФТНУ у 1889 р. і тривав до 1899 р. – створення педагогічного відділу товариства. Таке датування вважаємо логічним, бо саме з першого засідання ІФТНУ і розпочалася його діяльність, а з відкриттям педагогічного відділу дослідження товариства виходять за межі історико-філологічних, розширюючи, таким чином, сферу інтересів усього наукового об'єднання.

У цей період робота Історико-філологічного товариства була побудована згідно з першим статутом. Справами товариства керувало правління на чолі з головою. Керівниками ІФТНУ тоді були Ф.І.Успенський, О.О.Кочубинський, О.М.Деревицький, М.М.Ланге. Будучи представниками різних галузей гуманітарної науки, вони суттєво впливали на напрями діяльності товариства.

У складі ІФТНУ були представники вищих і середніх навчальних закладів як Російської імперії – Одеси, Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, Москви, Казані, Ніжина, Юр'єва, Варшави, так і закордонних – Мюнхена, Грацу і, навіть, Риму¹⁷.

Протягом перших 10 років діяльності ІФТНУ його чисельний склад збільшився вдвічі. Кожного року лави товариства поповнювалися науковцями, які бажали брати участь у роботі цього наукового об'єднання. У 1898/1899 навчальному році у ньому налічувалося уже 129 осіб. Серед них були 4 почесних, 123 дійсних члени і 2 члени-співробітники¹⁸.

Робота товариства зосереджувалася головним чином на проведенні засідань, що відбувалися один – два рази на місяць, окрім літніх вакацій. Серед їх переліку значилися засідання правління, загальні, обов'язкові річні і публічні. На засіданнях правління насамперед вирішувалися організаційні питання. Так, у січні – лютому 1891 р. правління розглядало пропозицію про відкриття візантійського відділення. Ініціаторами цієї ідеї виступили професори Ф.І.Успенський, О.І.Жирничников, О.О.Кочубинський, Ф.Є.Корш, М.Ф.Красносельцев і Ф.І.Леонтович. Уперше ініціатори озвучили свій задум 24 січня 1891 р. на 19-му засіданні правління, спираючись на §4 статуту ІФТНУ, який передбачав «поділ товариства на відділення по мірі розширення діяльності та зростання кількості членів»¹⁹.

Незважаючи на те, що ІФТНУ було молододою організацією, усе ж наявність достатньо великої кількості дослідників, які цікавилися історією та філологією елліно-візантійського світу, створювала умови для позитивного вирішення цієї проблеми і втілення у життя даної ініціативи. Відкриття візантійського відділення було приурочене до тисячоліття з дня смерті константинопольського патріарха Фотія. На публічному засіданні, присвяченому вшануванню його пам'яті, що відбулося 6 лютого 1891 р., після повторного розгляду й обговорення, пропозиція з відкриття відділення була одногосно прийнята членами товариства. Візантійське відділення розпочало свою діяльність. Його першим керівником став професор Ф.Є.Корш²⁰. На засіданнях відділення заслуховувалися доповіді і реферати. Ці матеріали становили основу для спеціальних випусків наукових збірників товариства. Було надруковано кілька томів ІФТНУ, присвячених саме візантієзнавству. Візантійське відділення працювало декілька років. Невдовзі у зв'язку з переїздом голови відділення до Москви його робота була припинена.

Не бажаючи його остаточного закриття, правління товариства восени 1898 р. розглянуло питання про відновлення візантійського відділення під назвою візантійсько-слов'янського. Передбачалося, що поряд із вивченням проблем, пов'язаних зі слов'янством, метою оновленого відділення повинно бути і «вивчення всього, що стосується російської літератури, історії і культури», а також якомога ширше займатися вивченням української літератури²¹. 5 листопада 1898 р. реформоване візантійсько-слов'янське товариство розпочало свою діяльність²².

Улаштування та проведення загальних, публічних і річних засідань було безпосереднім обов'язком правління ІФТНУ. На загальних зібраннях члени товариства виступали із власними науковими повідомленнями, читали реферати. Доповіді торкалися питань історії, класичної, слов'яно-руської і візантійської філології²³. Підготовка наукових праць була однією з головних складових діяльності товариства.

На річних засіданнях, що проводилися в основному у травні, зачитувалися і затверджувалися щорічні звіти правління про діяльність товариства, кошторис,

підбивалися підсумки щодо виконаної за рік роботи, а також обиралися почесні та дійсні члени товариства, раз на три роки відбувалися вибори правління²⁴.

Однією з головних складових науково-просвітницької діяльності ІФТНУ було проведення публічних засідань. Присвячені ювілеям учених, письменників і педагогів, пам'ятним датам, ці засідання збирали великі аудиторії слухачів і користувалися неабиякою популярністю²⁵. Окрім відзначення ювілеїв, ушанування пам'яті видатних учених товариство брало активну участь у розширенні і зміцненні контактів із різноманітними науковими організаціями і товариствами як у межах Російської імперії, так і з закордонними. Зокрема, здійснювалося листування²⁶ та обмін науковими виданнями²⁷.

Перший етап функціонування ІФТНУ характеризувався активною видавничою діяльністю. Це було можливим завдяки коштам, які товариство отримувало від членських внесків і від читання публічних лекцій. Саме завдяки цим коштам поповнювався спеціально створений видавничий фонд. Перші декілька років кошти цього фонду давали можливість товариству публікувати збірники наукових праць своїх членів. Надання ж фінансової субсидії від міністерства народної освіти ІФТНУ змогло виклопотати тільки у 1897 р.²⁸

Започатковане товариством видання мало назву «Літопис Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті» («ЛІФТНУ»). Перший том збірника вийшов друком у 1890 р.²⁹ Спочатку він не мав чітко визначеної структури. Назви розділів та їх кількість змінювалися. Із 1892 р., майже відразу після відкриття візантійського відділення, почалося видання окремих томів «ЛІФТНУ», які містили праці з візантієзнавчої тематики. За перші десять років свого існування товариство видало сім томів «Літопису», чотири з яких були присвячені візантієзнавству³⁰.

Із самого початку своєї діяльності ІФТНУ брало активну участь в археологічних з'їздах. Уперше – у VIII археологічному з'їзді, що проходив у Москві у 1900 р. На запрошення Московського археологічного товариства депутатом на з'їзд був направлений О.І.Кирпичников³¹. Археологічні з'їзди мали велике значення для розвитку археології та історичної науки загалом. Вони також сприяли посиленню наукового інтересу до етнографії – щойно започаткованої науки. З'їзди проводилися кожні три роки у різних містах Російської імперії. Їх проведенню передувала велика наукова, дослідницька й організаційна робота. Протягом першого періоду функціонування товариство взяло участь у підготовці і проведенні чотирьох подібних заходів, серед яких, окрім московського з'їзду 1900 р., були IX (Вільно, 1893 р.), X (Рига, 1896 р.) і XI (Київ, 1899 р.) з'їзди³².

Підсумовуючи діяльність ІФТНУ впродовж першого етапу функціонування, слід зазначити, що у цей час товариство займалося передусім адміністративно-організаційною роботою, а також налагоджувало наукові зв'язки та проводило активну наукову і науково-просвітницьку діяльність. Пріоритетним напрямом досліджень товариства стало візантієзнавство.

Наступний, другий, етап розпочався з моменту офіційного затвердження першого статуту педагогічного відділу ІФТНУ – 12 листопада 1899 р., і тривав до 1914 р. – часу, коли відбулася зміна статуту товариства. Цей етап характеризується подальшою активізацією діяльності. Із затвердженням статуту педагогічного відділу ІФТНУ набуло більш розгалуженої структури і тим самим вступило у наступну фазу свого розвитку. Закінченням другого етапу діяльності товариства слід вважати 6 жовтня 1914 р. – дату офіційного затвердження другого статуту ІФТНУ.

Хронологічно другий етап був найбільш довгим – він тривав 16 років. Для цього етапу характерне подальше розширення діяльності товариства у напрямі розробки питань усесвітньої і російської історії, слов'янознавства, активне дослідження різних питань педагогіки, значне зростання складу товариства та його

авторитету у наукових колах імперії. Роботу товариства, як і раніше, регламентував перший статут ІФТНУ. Тоді товариство очолювали професори М.М.Ланге, В.М.Істрін, О.П.Доброклонський, С.Г.Вілінський.

У 1898 р. у середовищі товариства виникла думка про створення спеціального відділу, сферою якого була б педагогіка. 5 листопада того ж року правління виступило з пропозицією про заснування при ІФТНУ педагогічного відділу. Прикладом для цієї структурної одиниці став досвід організації подібного відділу при Харківському історико-філологічному товаристві. Саме його статут і був прийнятий за основу³³.

Організаційна робота тривала майже рік і вже 12 листопада 1899 р. міністр народної освіти М.П.Боголепов затвердив статут педагогічного відділу при ІФТНУ³⁴. 14 березня 1900 р. відбулося відкриття новоствореного відділу, керівником якого став професор М.М.Ланге³⁵.

Діяльність товариства у цей період зосереджувалася на проведенні засідань – від одного до трьох, в окремих випадках чотири на місяць. Як і раніше, це були засідання правління, річні і публічні. Загальні засідання відтепер поділялися на засідання всього товариства, візантійсько-слов'янського відділення і педагогічного відділу. На річних засіданнях, які проводилися у травні, а з 1905 р., за постановою правління ІФТНУ, у вересні, як і раніше, обговорювалися звіти товариства і затверджувався його кошторис³⁶.

На загальних засіданнях товариства були представлені доповіді і реферати з класичної філології, літературознавства та історії. Більша частина повідомлень історичного характеру присвячувалася дослідженню питань усесвітньої історії. Із проблем вітчизняної історії переважно розглядалася історія «Південної Росії». У галузі класичної філології дослідження торкалися питань літератури, історії мистецтв, лінгвістики. На засіданнях педагогічного відділу на розгляд виносилися доповіді, тематика яких торкалася окремих аспектів освіти і виховання. Так, із повідомленнями про систему освіти, реформу школи, а також про аналіз чинних програм і підручників виступали представники відділу О.П.Фльоров, О.Д.Щербина, В.М.Істрін, М.М.Ланге. М.М.Родзевич у своєму повідомленні зробив порівняльний аналіз систем освіти Німеччини, Франції і Росії³⁷. Крім того, педагогічний відділ у складі ІФТНУ, на запрошення Московського педагогічного відділу, у 1902 р. брав участь у роботі з проблеми реформи російського правопису³⁸, а в 1905 р. направив до уряду клопотання педагогічного відділу³⁹, яким його члени намагалися звернути увагу влади на проблеми у системі освіти, а саме низький її рівень і доволі незначне поширення освіти серед населення. Також були висловлені міркування щодо того, якою повинна бути середня школа як освітянська ланка⁴⁰.

У 1908 р. правління ІФТНУ прийняло рішення про дозвіл вступу до складу педагогічного відділу викладачів усіх навчальних предметів середньої і початкової школи⁴¹. Ці заходи дали можливість працювати у відділі вчителям різних предметів, без історико-філологічного обмеження. Уже 1908–1909 рр. членами педагогічного відділу стали 104 особи, серед яких були і жінки – начальниці гімназій, працюючі та колишні вчительки⁴².

Просвітницька діяльність протягом другого етапу функціонування ІФТНУ не зазнала особливих змін. Як і раніше, однією з її складових залишалося читання публічних лекцій⁴³ – як представниками товариства, так і діями педагогічного відділу (професори В.К.Надлер, Ф.Є.Корш, О.І.Маркевич, М.М.Ланге, О.М.Деревицький)⁴⁴. Маючи широкі налагоджені наукові зв'язки, ІФТНУ і надалі підтримувало контакти з науковими інституціями та окремими вченими⁴⁵.

У цей період ІФТНУ відзначило дві ювілейні події. 3 листопада 1904 р. товариство святкувало 15-річчя⁴⁶, а через десять років – 9 березня 1914 р.⁴⁷ – 25-річчя своєї діяльності. До цих дат на адресу інституції надійшло багато поздоровлень, вітальних листів і телеграм від наукових установ.

Протягом другого етапу роботи товариства продовжувалася плідна видавнича діяльність. За 16 років ІФТНУ видало чотирнадцять випусків «Літопису» і два окремих видання – ювілейний збірник на честь 15-річчя товариства⁴⁸ та випуск під назвою «Засідання педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті 2 квітня 1905 року», присвячений питанням реформування середньої школи⁴⁹. Останній містив статті, в яких у доволі сміливій формі лунала критика тогочасної урядової політики у системі освіти⁵⁰.

ІФТНУ продовжувало дослідження і суто археологічних питань. Цьому також сприяла співпраця з Московським археологічним товариством із підготовки і проведення всеросійських археологічних з'їздів. Так, на XII з'їзд, що відбувся у серпні 1902 р. у Харкові⁵¹, від ІФТНУ були делеговані професори Новоросійського університету О.І.Маркевич, О.А.Павловський, Е.Р.Фон-Штерн. Участь в археологічних з'їздах брали не тільки професори, викладачі університету, а й ті члени товариства, які представляли середню ланку освіти, тобто викладачі гімназій. Так, на XIII археологічний з'їзд (Катеринослав, 1905 р.)⁵² від ІФТНУ вирушили дев'ятеро осіб. Окрім викладачів Новоросійського університету були направлені і викладачі одеських гімназій. XIV археологічний з'їзд відбувся у Чернігові у серпні 1908 р.⁵³, а XV – у Новгороді у 1911 р.⁵⁴ На кожному із них ІФТНУ представляла досить чисельна делегація.

Результатом другого етапу діяльності товариства стало зростання його авторитету у науковому світі. Цьому сприяла активна робота членів ІФТНУ. Адже вони розробляли питання літературо-, слов'яно-, візантієзнавства, усесвітньої і вітчизняної історії, філології. Завдяки участі членів товариства і педагогічного відділу у державному загальноосвітньому процесі сфера наукових інтересів інституції значно розширилася. Помітно збільшилася кількість членів. Якщо у 1899–1900 навчальному році налічувалося 137 осіб, то у 1909–1910 рр. кількість членів ІФТНУ становила уже 329 осіб. Таке збільшення відбулося за рахунок його розширення і, насамперед, поповнення лав педагогічного відділу вчителями середніх і початкових навчальних закладів⁵⁵.

Третій етап діяльності ІФТНУ бере свій початок із моменту офіційного затвердження другого статуту товариства – 6 жовтня 1914 р. і тривав до 1923 р. – часу, коли відбулася юридична ліквідація ІФТНУ. Цей етап виявився найменш продуктивним, оскільки охоплював буремні роки Першої світової війни, революцій, громадянської війни і неодноразового реформування освітянських закладів.

Очолювали ІФТНУ у той час С.Г.Вілінський, О.Д.Щербина, Б.М.Ляпунов. Діяльність товариства регламентувалася другим його статутом (11 квітня 1915 р. на річному засіданні ІФТНУ було оголошене рішення департаменту народної освіти про затвердження цього документа)⁵⁶.

Новий статут закріпив становище, яке було досягнуте товариством за 25 років його функціонування. Замість 22 параграфів він мав уже 28. У них прописувалися всі права й обов'язки членів і керівництва ІФТНУ. Статут передбачав не лише поділ товариства на відділи, але і кожен відділ у разі свого розширення міг мати більш складну організацію⁵⁷.

Діяльність товариства протягом третього етапу практично зосереджувалася на проведенні засідань, що відбувалися у середньому один раз на місяць, крім часу літніх вакацій. Серед них, як і раніше, були засідання правління, загальні, річні⁵⁸.

У зв'язку зі скороченням кількості доповідей і неможливістю їх публікування засідання правління скликалися в основному лише один раз на рік. Зменшилася також і кількість загальних засідань. За складних умов воєнного часу скоротився, а далі і зовсім припинився обмін виданнями з іншими дослідницькими закладами, передусім іноземними науковими організаціями. На відміну від попередніх, протягом цього етапу товариство не брало участі у всеросійських археологічних

з'їздах. Із початком Першої світової війни XVI з'їзд у Пскові, запланований на 1914 р., було скасовано.

Видавнича діяльність ІФТНУ також не відрізнялася продуктивністю. Причиною цього були складні воєнні часи. Через значне подорожчання паперу і друкарських послуг правління пішло на обмеження видавничої діяльності. Уже на 1915 р. замовлення, виконані для ІФТНУ, значно перевищили можливості каси товариства⁵⁹. У 1916 р. було припинене видання «ЛІФТНУ».

Починаючи з 1917 р. діяльність товариства поступово занепадає. На це вплинуло багато факторів, серед яких революційні події, часта зміна влади, катастрофічна нестача грошей, зменшення кількості членів. Деякі професори взагалі вимушені були залишити університет та виїхати за кордон⁶⁰.

Улітку 1920 р. Новоросійський університет було реорганізовано. Замість нього був утворений інститут народної освіти (ІНО)⁶¹. І вже у квітні 1921 р. ІФТНУ відновило свою діяльність⁶². Із квітня по листопад товариство проводило засідання. Члени ІФТНУ виголосили одинадцять доповідей. Однак у зв'язку із зимовими холодами товариство знову змушене було припинити свою діяльність⁶³.

Третій етап функціонування ІФТНУ виявився найменш продуктивним, оскільки припав на складні політичні, економічні і соціальні умови. Відтак, це позначилося і на його діяльності. Товариство опинилося на межі існування, але все ж, хоч і з перервами, продовжувало працювати. Юридично ІФТНУ було ліквідоване у 1923 р., коли відбулося його об'єднання з Одеським бібліографічним товариством. У результаті виникло Одеське філологічне товариство⁶⁴.

Таким чином, за час своєї діяльності Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті об'єднало яскравих представників науки у галузі візантійської, слов'яно-руської і класичної філології, усесвітньої і російської історії. За понад 30-річний період діяльності товариство провело значну наукову і громадську роботу – близько 550 засідань, де зачитано понад 650 доповідей та рефератів. У науковий обіг було введено виявлені цінні документи та інші матеріали. За результатами своєї діяльності товариство видавало збірники наукових праць. Усього за період з 1890 по 1916 рр. вийшло друком 27 томів «ЛІФТНУ», що стало помітним внеском у розвиток вітчизняної історичної та філологічної науки (вони і до сьогодні залишаються цінними джерелами для історіографічних, історичних, філологічних досліджень).

¹ Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. – Москва, 1975. – С.39.

² Там же. – С.39.

³ Плевако М. Историко-филологическое общество при Харьковском университете: (Очерк истории общества и деятельность его в области украиноведения) // Укр. жизнь. – 1915. – №11/12. – С.56–76; Фрадкін В.З., Шейко В.М. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919 рр.) // Вестник Харьковського університета. – 1979. – №182. – С.58–65; Колесник М.П. Историчне товариство Несторалітописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – №9. – С.50–56; Назаренко В.Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения. – Х., 1999. – 288 с.

⁴ Степанский А.Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.) // Археографический ежегодник за 1978 год. – Москва, 1979. – С.69–80.

⁵ Рыстенко А.В. Историческая записка о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 15 лет / Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905. – С.15–45.

⁶ Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. проф. О.І.Юрженко. – К., 1968. – 423 с.; Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000. – 255 с.

⁷ Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. – С.38–55; Степанский А.Д. Материалы легальных общественных организаций царской России. – С.69–80.

⁸ Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т.5. – С.540.

⁹ Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Укр. іст. журн. – 1994. – №6. – С.53–63.

¹⁰ Медалієва О.З. Роль університетських історичних товариств в українському національному відродженні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 20 с.

¹¹ Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – 536 с.

¹² Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. – С.42.

¹³ Там же. – С.43.

¹⁴ Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета (24 января – 31 мая 1880 г.) // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1880. – Т.31. – С.60.

¹⁵ Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. – С.49.

¹⁶ Историко-филологическое общество // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – Т.53. – С.726.

¹⁷ Список членов общества по 1 мая 1899 г. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1899. – Т.VII. – С.15–21.

¹⁸ Отчёт общества за 1898/1899 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1900. – Т.VIII. – С.4.

¹⁹ Рыстенко А.В. Историческая записка о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 15 лет (1889–1904) // Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – С.18.

²⁰ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1890/1891–1892/1893 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1894. – Т.III. – С.3.

²¹ Протокол 111 заседания Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (1 декабря 1898 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1899. – Т.VII. – С.21.

²² Протокол 109 заседания Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (5 ноября 1898 г.) // Там же. – С.10, 12.

²³ Рыстенко А.В. Историческая записка о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 15 лет (1889–1904) // Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – С.34–45.

²⁴ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1890/1891–1892/1893 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т.III. – С.2.

²⁵ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1894/1895 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1895. – Т.V. – С.11.

²⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.45. – Оп.22. – Спр.33. – Арк.8.

²⁷ Отчёт Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1890/1891 и 1891/1892 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т.III. – С.7.

²⁸ Отчёт Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1897/1898 гг. // Там же. – Т.VII. – С.5.

²⁹ Отчёт Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1889/1890 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1890. – Т.I. – С.6.

³⁰ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1892. – Т.II: Византийское отделение I. – 278, 136 с.; Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1894. –

Т.ІV: Византийское отделение II. – 316, 128 с.; Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1896. – Т. VI: Византийское отделение III. – 432 с.; Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. VII: Византийское отделение IV. – 16, 402, 46, VI с.

³¹ *Редин Е.К.* Профессор А.И. Кирпичников. Обзор трудов его по истории и археологии искусства // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – X., 1905. – Т. 14. – С. 75.

³² Труды XI съезда в Киеве. 1899. – Москва, 1901. – Т. 1. – 3, 816 с.; 1902. – Т. 2. – VIII, 265, 177 с.

³³ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (109 заседание 5 ноября 1898 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. VII. – С. 13.

³⁴ Устав Педагогического отдела Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. VIII. – С. 1.

³⁵ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (130 заседание 14 марта 1900 г.) // Там же. – С. 36.

³⁶ Отчёт о деятельности общества за 1904–1905 акад. год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1907. – Т. XIV. – С. 5.

³⁷ *Родзевич Н.Н.* Школа в Германии и во Франции (Путевые впечатления) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1904. – Т. XI. – С. 1–74.

³⁸ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (175 заседание 14 марта 1903 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1905. – Т. XII. – С. 48.

³⁹ Там же. – С. 45.

⁴⁰ Ходатайство педагогического отдела перед Советом министров // Заседание педагогического отдела Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (2 апреля 1905 г.). – Одесса, 1905. – С. 1–4.

⁴¹ Отчёт о деятельности педагогического отдела за 1908–1909 уч. год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1909. – Т. XVIII. – С. 264.

⁴² Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1908–1909 акад. год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1910. – Т. XVI. – С. 4–6.

⁴³ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (183 заседание 24 октября 1903 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XII. – С. 5–6.

⁴⁴ Историческая записка о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 15 лет (1889–1904 гг.) // Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – С. 26–27.

⁴⁵ Отчёт о деятельности общества за 1904–1905 акад. год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XIV. – С. 7–9.

⁴⁶ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (194 заседание 3 ноября 1904 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XII. – С. 43–56.

⁴⁷ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1914 год // Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского ун-та за 1914 год. – Одесса, 1915. – С. 333.

⁴⁸ Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (1889–1904). – 64 с.

⁴⁹ Заседание педагогического отдела Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те 2-го апреля 1905 года. [По вопросу о реформе средней школы]. – Одесса, 1905.

⁵⁰ Ланге Н.Н. В чём должна состоять реформа нашей школы // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1906. – Т. XV. – С. 5–23.

⁵¹ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (169 заседание 27 мая 1902 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XII. – С. 41.

⁵² Труды XIII съезда в Екатеринославе в 1905 г. – Москва, 1907. – Т. 1. – 434 с.; 1908. – Т. 2. – 806 с.

⁵³ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (219 заседание 29 марта 1908 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XVI. – С. 36.

⁵⁴ Труды московского предварительного комитета XV археологического съезда в Новгороде 1911 г. – Москва, 1911. – 258 с.

⁵⁵ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1908/1909 год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XVI. – С. 2–6.

⁵⁶ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1915 год // Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского ун-та за 1915 год. – Одесса, 1916. – С. 368.

⁵⁷ Устав Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1915. – С. 2.

⁵⁸ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1915 год. // Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского ун-та за 1915 год. – С. 368, 370.

⁵⁹ Там же. – С. 369.

⁶⁰ Історія Одеського університету за 100 років. – С. 333.

⁶¹ Там само. – С. 332.

⁶² Историко-филологическое общество // Народное просвещение. – 1922. – №6/10. – С. 71.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2853. – Арк. 1–2.

This article treats of the background to and establishment of Odesa historical and philological society under Novorosiya University as well as main stages of the former's development. The society statutes are examined and principal ways and trends of its research and educational activities are considered likewise.

М.А.Ковальчук*

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙЦІВ НА КИЇВЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1919 – СІЧЕНЬ 1920 рр.)

На підставі невідомих архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху на Київщині проти білогвардійських військ генерала А.Денікіна в 1919–1920 рр., відтворено перебіг бойової діяльності повстанських загонів та визначено їх політичну спрямованість.

Історія повстанського руху в Україні доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. й дотепер рясніє численними «білими плямами». Незважаючи на клопітку працю істориків упродовж останніх десятиріч, чимало аспектів цієї теми й дотепер залишаються маловивченими. Здебільшого, увагу дослідників привертає антибільшовицька складова повстанського руху, що часто призводить до

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

нерозробленості інших, не менш важливих сюжетів з історії українського повстанства. Зокрема, недостатньо вивченою в історіографії залишається повстанська боротьба в Україні проти російських білогвардійських військ у 1919–1920 рр. За радянських часів ця тема була відверто кон'юнктурною, що зовсім не сприяло її науковому вивченню¹. Однак і сьогодні відсутні цілісні й узагальнюючі дослідження з цієї теми. Порівняно відомими є сюжети, пов'язані з боротьбою проти денікінців у Південній Україні (діяльність повстанської армії Н.Махна, Висунської і Баштанської республік), але повстансько-партизанський рух проти білих в інших регіонах країни практично не знайшов відображення в історичній літературі. Так, невивченою сторінкою в історії національно-визвольних змагань залишається боротьба проти білогвардійців на Київщині, що вважалася в 1919–1920 рр. одним із найбільших регіонів українського повстанства. Досі ця тема не знайшла висвітлення в історичних працях – незважаючи на те, що регіональний вимір історії українського повстанства потребує особливо ретельного й об'єктивного вивчення. Тож, спираючись на архівні документи й спогади сучасників, ми спробували дослідити повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині в 1919–1920 рр.

Улітку 1919 р. війська генерала А.Денікіна розгорнули загальний наступ проти більшовиків на півдні Росії та в Україні. Переслідуючи відступаючі з'єднання червоної 14-ї армії, білогвардійці у середині серпня переправилися на правий берег Дніпра у районі Катеринослава й Олександрівська². Спочатку денікінське командування не планувало операцій на Правобережжі, але стрімкий відступ більшовиків заохочував білих до продовження наступу. Легкість, з якою білогвардійські десанти наприкінці серпня 1919 р. захопили Херсон, Миколаїв та Одесу, засвідчила військову слабкість більшовиків у цьому регіоні. Відтак у ставці денікінських Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) було вирішено продовжувати операції на терені Київщини до остаточного її зайняття³. Не останню роль у цьому відіграв ентузіазм, з яким населення наддніпрянських міст зустрічало білогвардійців. «Я ніколи не забуду в'їзду свого до Катеринослава, – згадував командир 3-го Кубанського кінного корпусу генерал А.Шкуро. – Люди стояли навколішки і співали «Христос воскрес», плакали й благословляли нас. Не лише козаки, але і їхні коні були буквально засипані квітами. Духівництво в парадному вбранні служило повсюди молебні. Робітники ухвалили працювати на Добрармію в міру своїх сил... Маса жителів вступала добровольцями у війська. Підйом був колосальним»⁴. Подібні картини спостерігалися і при вступі білих до інших міст Наддніпрянщини. Білогвардійське командування розраховувало отримати на Правобережній Україні значні людські поповнення, у край необхідні для виснажених безперервними боями військ, що вели наступ проти більшовиків у Центральній Росії.

Протягом короткого часу білим удалося без особливих зусиль зайняти майже всю Херсонщину. Однак просунутися вглиб Правобережжя перешкоджали українські війська. Армія УНР та Українська галицька армія у серпні 1919 р. визволили від більшовиків Поділля, а також більшу частину Волині і Київщини. Невизначені відносини між УНР та ЗСПР поступово переростали у взаємне протистояння. 31 серпня білогвардійці захопили Київ, витіснивши з міста українські війська. Після цього останні відтягнулися на захід, а білі до середини вересня 1919 р. зайняли переважну частину Київщини, яка на тривалий час потрапила під владу денікінської адміністрації.

На цей час Київщина вважалася одним із найбільших осередків повстанського руху в Україні. Незважаючи на всі зусилля, більшовикам не вдалося придушити полум'я повстанства у цьому районі – добре організовані й озброєні селянські загони були недосяжними у лісових нетрях Південної Київщини. «Розбиті банди розсіюються по лісах і болотах, інколи навіть збираються в особливих місцях, зручних для укріплення і перетворюють їх на справжні фортеці, звідки час

від часу влаштовують вилазки на ближчі населені пункти. Таким місцем є, наприклад, Холодний Яр, збудований у часи Запорізької Січі. Він простягається на 30 верст у довжину і 15 у ширину, його перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні сили Червоної армії», – змушений був констатувати один із більшовицьких командирів⁵. Із приходом білих значна частина партизанів повернулася до рідних осель. Зі свого боку білогвардійці намагалися використати найбільш стійкий і бойовий елемент серед повстанців для створення партизанських частин. Так, командир 1-го Дніпровського кінно-партизанського загону С.Баранов у відозві до «громадян Росії» закликав населення повставати проти більшовиків і допомагати Добровольчій армії⁶. На початку вересня 1919 р. у Києві розпочалося формування «1-го Малоросійського добровольчого партизанського загону по боротьбі з комуною та анархією». Командиром його було призначено полковника Клименка-Глейгеля, а його помічником став відомий на Київщині повстанський ватажок, активний борець проти червоних та ініціатор єврейських погромів – отаман І.Струк. Уже 24 вересня перший відділ цього полку виступив на протибільшовицький фронт під Києвом⁷.

Але ставлення населення Київщини до приходу російських білогвардійців було неоднозначним. Великодержавна шовіністична політика нової влади не могла знайти співчуття серед мешканців краю, де ще зберігалася пам'ять про козацьчину й національно-визвольну боротьбу XVII–XVIII ст. Недарма під час революції 1917–1918 рр. Київщина була одним із найбільших осередків українського національного руху (залишення цього регіону білогвардійцям стало серйозною помилкою уряду УНР). До того ж прихід білих на зміну червоному терору приніс безконтрольне свавілля військових частин. Із перших днів денікінської влади населення багатьох сіл і містечок Київщини стало жертвою різноманітних поборів, реквізицій і неприхованого грабунку з боку білогвардійських військ. Кількаденний єврейський погром, влаштований у Фастові 2-ою Терською козакою бригадою, вразив місцевих мешканців своєю нелюдською жорстокістю⁸. Перешкодити подібним «ексцесам» не було кому, оскільки цивільної адміністрації на місцях білогвардійці майже не мали. Унаслідок цього серед населення Київщини швидко зростали антиденікінські настрої. Більшовицький агент, що наприкінці вересня 1919 р. відвідав Київщину, повідомляв: «Настрій селянства в більшості петлюрівський, із Добрармією не миряться»⁹. Антагонізм між населенням і новою владою розпалювали більшовицькі шпигуни, а також емісари уряду УНР, що прагнули організувати збройне повстання проти білих. Малочисельні білогвардійські війська, розквартировані на Київщині, не могли запобігти розгортанню повстансько-партизанського руху. На 18 вересня 1919 р. війська Київської області ЗСПР налічували близько 7270 багнетів і 330 шабель, переважна частина з яких перебувала на фронті проти більшовиків та армії УНР¹⁰. У деяких повітових містечках формувалися офіцерські батальйони й роти, а також підрозділи державної варти. Але цих незначних сил було недостатньо навіть для підтримання правопорядку на місцях, не кажучи вже про боротьбу із повстанством.

На початку вересня 1919 р. у районі Чигирин – Звенигородка проти білогвардійців уже діяли повстанські загони силою в 500 бійців, створені старшинами армії УНР – поручником М.Палієм-Сидорянським, хорунжим Калюжним та отаманом П.Соколом¹¹. «У повіті оперують банди Калюжного та Холодноярський петлюрівський полк», – повідомляв звенигородський комендант¹². Маючи наказ командувача Київської групи армії УНР отамана Ю.Тютюнника дезорганізувати білогвардійські тили, загони М.Палія-Сидорянського й Калюжного навіть захопили на деякий час Звенигородку¹³. «Солдатам денікінської армії наказую негайно розстрілять всіх офіцерів і, передавши зброю українському трудовому селянству, відправитись на родину, – ішлося у виданому М.Палієм-Сидорянським наказі №1. – Солдат денікінської армії, пійманий зі зброєю, буде розстрілюватись.

Офіцери-добровольці! Вам несучи я гибель – і нема тієї сили, яка б спасла вас од мук і смерти»¹⁴. Наприкінці вересня проти повстанців було кинучо дві сотні партизанського дивізіону 42-го Донського козачого полку, зняті з українського фронту¹⁵. Однак знищити повстанські загони білим не вдалося, і збройні сутички в околицях Звенигородки не припинялися.

Водночас бойову діяльність проти білогвардійців розгорнули й загони радянської орієнтації. Одним із найбільш відомих повстанських ватажків на Південній Київщині був С.Коцур – колишній каторжанин, за фахом сільський учитель, а в недалекому минулому командир більшовицького Чигиринського полку¹⁶. Досить популярний у рідному Чигиринському повіті, С.Коцур швидко сформував чималий загін із невдоволених денікінським режимом селян. Уже в перших днях вересня чигиринські повстанці чинили напади на залізничні лінії й комунікації. Як відзначалося у білогвардійському зведенні, партизанам удалося навіть улаштувати катастрофу поїзда, в якому їхав командувач Добровольчої армії генерал В.Май-Маєвський¹⁷. На початку жовтня 1919 р. загін С.Коцура, скориставшись військовою слабкістю білих, захопив на короткий час Чигирин¹⁸.

На Канівщині організатором червоного повстанського загону став голова місцевої комуністичної організації С.Федоренко, який під час відступу більшовиків залишився з кількома своїми однодумцями в Таганчеській волості для підпільної діяльності. Маючи 14 кулеметів, 200 рушниць та достатню кількість боеприпасів С.Федоренко у середині вересня розпочав формування повстанського загону¹⁹, який уже невдовзі налічував кілька сотень бійців і розташовувався у районі Таганча – Поташня – Канів²⁰. У цей же час у Звенигородському повіті діяв червоний партизанський загін під командою Туза – колишнього командира більшовицького Звенигородського караульного батальйону, який кинув військовою службою й повернувся на Звенигородщину²¹.

Поява на Київщині уенерівських і червоних повстанських загонів привернула увагу білогвардійського командування. 2 жовтня 1919 р. командувач військ Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров наказав командиру 2-го армійського корпусу генералу М.Промтову «очистити від тилкових банд район Козятин – Трипілля – Черкаси – Христинівка»²². Однак виконати цей наказ М.Промтов не мав змоги, адже одна частина його військ діяла проти армії УНР, а інша – на фронті проти більшовиків. Жодних резервів у розпорядженні комкора не було. За відсутності ж військової сили місцевої денікінської адміністрації залишалося лише безсило спостерігати за розгортанням у регіоні повстанського руху.

У вересні 1919 р. прапор відкритого повстання проти білогвардійського режиму підняв відомий організатор повстансько-партизанського руху на Київщині – отаман Зелений (Д.Терпило). Напередодні він визнав найвищою владою в Україні уряд УНР і деякий час спільно з українськими військами здійснював бойові операції проти більшовиків. Із приходом на Київщину білогвардійців Зелений вирушив до тимчасової столиці УНР Кам'янець-Подільського з метою одержати кошти й амуніцію для своїх партизанів. В інтерв'ю українським журналістам у середині вересня 1919 р. ватажок повстанського руху заявив, що боротиметься проти білих до остаточної перемоги, «поки сам народ не зможе утворити ту владу, яку сам схоче»²³. Повернувшись на Київщину, отаман Зелений відразу ж оголосив від імені УНР мобілізацію до лав партизанської Дніпровської дивізії²⁴. За кілька тижнів на теренах Білоцерківського, Васильківського й південної частини Київського повітів уже діяло кількатисячне повстанське з'єднання.

Очолене Зеленим повстання спершу мало успіх. На початку жовтня 1919 р. повстанці здійснили напад на Васильків, а їх роз'їзди були помічені в околицях Канева, Рокитного й Білої Церкви. 9–14 жовтня двотисячна повстанська дивізія Зеленого за підтримки гарматного вогню повела наступ на Канів, який обороняли лише 80 службовців державної варти²⁵. Повстанцям практично вдалося

зайняти місто, але в перестрілці було важко поранено отамана Зеленого, що відразу ж змусило дніпровців відступити²⁶. Коли ж наступного дня від ран він помер, на бійців отамана чекала ще одна несподіванка – під Каневом з'явилася т.зв. Полтавська повстанська бригада, що діяла під егідою українських боротьбистів. Це військове формування деякий час перебувало у складі армії УНР, але внаслідок ідеологічних розбіжностей залишило українське військо й вирушило на Полтавщину для організації там антиденікінського повстання²⁷. Оскільки повстанці Зеленого діяли під прапором УНР, полтавці роззброїли загони Дніпровської дивізії, після чого здобули штурмом Канів, переправилися на лівий берег Дніпра й продовжили далі свій шлях²⁸. Пригнічені загибеллю командира і втратою зброї, повстанці Зеленого почали розходитися по домівках, і Дніпровська дивізія розпалася. Наприкінці жовтня у районі Канева та Золотоноші ще діяли загони колишніх зеленівців, які налічували до 1000 повстанців при 5 гарматах²⁹. Поступово від Дніпровської дивізії залишилися три невеличких загони, кожен з яких налічував кілька десятків бійців. Найбільшою бойовою активністю відзначився загін отамана Дьякова (колишнього заступника Зеленого), що діяв у Германівській та Кагарлицькій волостях Васильківського повіту. Загін Й.Завязятого оперував у Черняхівській волості, а відділ Я.Удода-Самозванця – у районі Трипілля³⁰.

Незважаючи на поразку отамана Зеленого, повстансько-партизанський рух на Південній Київщині розростався. У середині жовтня 1919 р. чигиринський загін С.Коцура вчинив успішний напад на Новогеоргіївськ. Із наближенням до містечка білогвардійського охоронного підрозділу загін відступив до лісу, прихопивши як заручників міського голову, помічника коменданта і чотирьох священиків³¹. Білим вдалося відбити напад загону С.Коцура на ст. Кам'янка (втрати повстанців склали близько 50 осіб убитими й 40 пораненими)³². Усього ж, за даними білогвардійської розвідки, станом на 20 жовтня 1919 р. С.Коцур мав у своєму розпорядженні до 2000 бійців при 3 гарматах; при цьому частина повстанців була вбрана у трофейні англійські однострої³³.

Регіоном підвищеної повстанської активності залишалася Звенигородщина. Найбільшими за чисельністю були загони М.Палія-Сидорянського й Калюжного, які білогвардійцям так і не вдалося знищити. «Палій у Звенигородщині оставив організаторів повстання, які будуть чекати нашого наступу і відповідного наказу про загальний рух повстань в тилу», – такий запис з'явився у щоденнику штабу армії УНР 11 жовтня 1919 р.³⁴ Наприкінці жовтня білогвардійська розвідка відзначала бойову діяльність загонів Палія (600 бійців), Калюжного (200 бійців), а також невеличких відділів отамана С.Гризла³⁵. Існували на Звенигородщині й повстанські формування пробільшовицької спрямованості – боротьбистський загін Петренка (300 осіб) і невеличкий червоний загін Афанасьева (50 осіб)³⁶.

Білогвардійське командування було всерйоз занепокоєне масштабами повстанства на Правобережжі. Як зазначав згодом командувач Новоросійської області ЗСПР генерал Н.Шиллінг, повстанський рух на Київщині й Північній Херсонщині «створював загрозу тилу військ Київської області і швидко наближав момент цілковитого розриву залізничного зв'язку між Правобережною Україною і Північною Таврією»³⁷. Для координації боротьби проти повстанців, запілля Київської області ЗСПР наприкінці жовтня 1919 р. було розподілене на 3 тилових райони – Київський, Черкаський і Лубенський. Загальне керівництво бойовими діями на «внутрішньому фронті» Київської області ЗСПР покладалося на генерала Ф.Рерберга. Черкаський тиловий район, що охоплював Південну Київщину, підлягав командирові 2-го армійського корпусу генералові М.Промтову³⁸. Та оскільки з'єднання корпусу перебували на фронті, боротьба з повстанськими загонами, як і раніше, покладалася на місцеві охоронні відділи, офіцерські підрозділи й державну варту.

На початку листопада 1919 р. білим удалося добитися часткових успіхів у боротьбі з повстанським рухом на Київщині. Запасний офіцерський батальйон 5-ї білогвардійської дивізії, виступивши з Черкас на Чигирин, завдав поразки загону отамана С.Коцура³⁹. Водночас каральний загін черкаської офіцерської роти розбив поблизу Мошен червоний повстанський загін Рябокоця⁴⁰. Та все ж локалізувати повстансько-партизанський рух білогвардійцям не вдалося. «...У межах тилів лише однієї Київської області виявлено 28 банд, які можна оцінити у 8000 осіб, що мають у своєму розпорядженні багато зброї включно з гарматами», – доповідав начальник київського пункту розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР 11 листопада 1919 р.⁴¹

Підтримка партизанів значною частиною сільського населення Київщини надзвичайно ускладнювала боротьбу з повстанством. У середині листопада, за даними денікінської адміністрації, прихильне ставлення до Добровольчої армії спостерігалось лише у Звенигородському й Чигиринському повітах, населення ж Канівського, Таращанського та Черкаського повітів загалом співчувало повстанцям⁴². «Під впливом великої кількості петлюрівських агітаторів, що прибули до правобережної частини області впродовж останнього місяця, повстанський рух в цьому районі розростається», – доповідав командуванню генерал-квартирмейстер Київської області ЗСПР генерал А.Шуберський⁴³. Так, у Звенигородському повіті поручник Мітла закликав українців до повстання проти білогвардійців, у Мошнах на Черкащині виник петлюрівський повстанський загін в 250 осіб⁴⁴. Доповідаючи про розгортання повстанського руху, начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР зазначав: «Більшовицької пропаганди однак у селах не помітно і взагалі більшовизм на селі непопулярний, але «самостійництво» ще аж ніяк не втратило своїх прихильників»⁴⁵.

Розмах повстанського руху збільшувався в міру зростання масштабів свавілля і безчинств білогвардійських частин. Розташовані під Києвом 2-га Терська пластунська бригада, Вовчанський партизанський загін, Осетинський піший батальйон та 3-й Осетинський кінний полк «уславилися» нескінченними грабунками мирного населення. Білогвардійський розвідник А.Качуровський про зустріч із повстанцями у районі розквартирування осетинських частин писав: «Усі, як один, заявили мені, що проти Добрармії вони нічого не мають і навіть люблять її, але проти осетинів (чи як там вони називають чеченців) будуть боротися до останнього, бо ті немилосердно їх грабують, гвалтують жінок і забирають останній шмат хліба»⁴⁶. Неприховану ненависть серед населення своїми діями викликали й запасні гвардійські частини на Черкащині. «Поведінка чинів місцевої залоги – суто бандитська: безчинства, розгул, пиятика, стрілянина й наскоки, що здійснюються чинами залоги... Пиятика йде відкрито...», – повідомляли з Черкас 6 грудня 1919 р.⁴⁷ Не обійшлося й без єврейських погромів. «Єврейське населення дрібних населених містечок ... жорстоко потерпає від погромів, які найсильнішим чином перешкоджають налагодженню життя на місцях, – зазначалося у зведенні штабу військ Київської області ЗСПР від 14 листопада 1919 р. – Погром у Білій Церкві систематично продовжується п'ятий тиждень, терські козаки цілковито розграбували м.Фастів і Васильків. Із дрібніших пунктів є відомості про погром у с. Степанці, Богуслав і Миронівка»⁴⁸. Втрачаючи у грабунках і погромах боєздатність, білогвардійські частини поступово розкладалися і вже були непридатними для активних бойових дій.

Неспроможність денікінської адміністрації забезпечити правопорядок на місцях за відсутності надійної військової сили призвела наприкінці 1919 р. до цілковитої втрати контролю над ситуацією. «Залози дрібних міст надзвичайно малочисельні і небоєздатні, – вказувалося у білогвардійському інформаційному зведенні про становище на Київщині. – Державна варта малолюдна і ненадійна. Село переповнене бандитами, тероризоване і перебуває в їхніх руках»⁴⁹. У штабі військ

Київської області ЗСПР констатували, що державна варта «налаштована панічно і при зіткненнях із бандами розбігається, завжди перебільшуючи відомості про силу банд»⁵⁰.

Чисельність залог у містечках Київщини на початку грудня 1919 р. не перевищувала 100–200 багнетів, часто ця цифра була ще меншою. Так, на 17 листопада в Таращі охорону несли 26 стражників⁵¹. Усього ж станом на 4 грудня в білогвардійських охоронних ротах і запасних частинах Київського тилового району налічувалося лише 849 багнетів⁵². Було зафіксовано численні випадки, коли запасні й офіцерські підрозділи виявляли «самостійницькі» настрої (переяславська охоронна рота, залоги Сміли, Канева)⁵³. Так, із Канева співробітник денікінської адміністрації повідомляв: «Місцева охорона майже вся цілковито складалася з офіцерів петлюрівського толку і під її охороною інтелігенція й чиновники, налаштовані в дусі Петлюри, почувалися чудово»⁵⁴.

У середині листопада 1919 р. у районі Холодного Яру у Чигиринському повіті виник ще один осередок повстансько-партизанського руху. Тут утворився загін В.Чучупаки, що налічував до 1000 осіб і діяв під прапором УНР. Діяльність отаманів В.Чучупаки й С.Коцура намагався координувати окружний повстанський комітет (голова Панченко, члени П.Чучупака, С.Лопата, Шевченко). На засіданні комітету, що відбулося за участю обох ватажків, було вирішено, що всі повстанські загоны, які діють на Чигиринщині й визнають уряд УНР, «задня поліпшення боротьби проти московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії» діятимуть спільно⁵⁵. У політичному плані обидва повстанські формування підпорядковувалися повстанському, а в оперативному – спеціально створеній військовій раді у складі В.Чучупаки, С.Коцура й Шевченка. Очевидно, влада комітету не виходила за межі Чигиринського повіту, адже загін М.Палія-Сидорянського, що у середині листопада 1919 р. зайняв Ставище й Тетіїв, не мав зв'язку із Холодним Яром⁵⁶. Утім, у розпорядженні холодноярського повстанському перебували досить значні сили. Білогвардійське розвідувальне зведення від 26 листопада констатувало концентрацію «банди петлюрівської орієнтації» у районі Жаботин – Медведівка – Холодний Яр, що на Чигиринщині й півночі Черкащини. Як відзначав автор зведення, повстанські загоны С.Коцура, В.Чучупаки, О.П'ятенка, Рябокonia та Коваленка об'єдналися для спільної боротьби проти білих⁵⁷. До Холодного Яру поступово прибували й невеличкі відділи вояків розбитої білогвардійцями на Поділлі армії УНР. За підрахунками розвідки білих, ці об'єднані сили налічували не менше 5000 осіб при значній кількості кулеметів і 6–8 гарматах⁵⁸.

Для ліквідації зосереджених у районі Холодного Яру повстанських загонів командування Київської області ЗСПР виділило 15-й Терський пластунський батальйон, який було підпорядковано командирю 2-го корпусу генералу М.Промтову⁵⁹. Тим часом, 30 листопада холодноярський повстанком видав наказ, яким повідомив населення про взяття влади у Чигиринському повіті до своїх рук; скасовувалися всі накази й розпорядження денікінської адміністрації, натомість відновлювалися закони і накази Директорії УНР⁶⁰. У районі Жаботин – Медведівка повстанком оголосив мобілізацію. При штабі холодноярських повстанців перебував Коленко, емісар Центрального українського повстанського комітету при уряді УНР.

Загін отамана В.Чучупаки, що отримав назву полку гайдамаків Холодного Яру, зосереджувався у районі Черкаси – Бобринська – Фундуклівка – Новогеоргіївськ. За даними білогвардійської розвідки, у лавах цього формування налічувалося близько 6000 осіб, що мали на озброєнні 9 гармат (щоправда, боєприпасів до них майже не було). При цьому в постійній бойовій готовності перебували 3000 бійців, а інші мали залишити свої домівки за першим же наказом отамана⁶¹. На цей час між В.Чучупакою й С.Коцуром виникли значні розбіжності. «Чучупака – ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує у себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію. Коцур

же зі своїми бандами головним чином грабував», – зазначалося у білогвардійському зведенні⁶². Військовий штаб В.Чучупаки дислокувався у Мотронинському жіночому монастирі в лісі поблизу Жаботина («У монастирі перебувають до 600 чоловік, з яких озброєних половина. ... Караули вдень виставляються лише біля брами, уночі ж виставляється дозор. ... Розвідку ведуть похилого віку селяни, що їдуть торгувати у Черкаси. ... Інші повстанці в кількості 600 чоловік знаходяться у селах, які прилягають до монастиря, під виглядом місцевої самоохорони»⁶³). В іншому білогвардійському донесенні йшлося: «Організація зв'язку: при штабі є команда зв'язку в 25 вершників, 5 возів ... на даний час встановлено телефонну лінію з штабу з Чигирин в Медведівку. Крім того, є 4 польових телефони і 5 катушок дроту. Охорона: Мотронинський монастир, в якому розташований штаб, охороняється стежами біля брами, уночі, крім того, довколишня місцевість під спостереженням дозорів. ... При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно. ... Розвідка у штабі поставлена зразково: в усіх довколишніх селах, навіть на значній відстані від штабу, у Чучупаки є свої вірні люди, що здійснюють розвідку на місцях; ці відомості збираються в них і доставляються у штаб селянами, що проїздять через ці села. Крім цього, Чучупакові доставляють відомості черниці Мотронинського монастиря»⁶⁴. При першій же нагоді отаман В.Чучупака готувався повести наступ на Чигирин і Черкаси.

На початку грудня 1919 р. загін С.Коцура перервав залізничне сполучення між Кам'янкою, Бобринською та Фундуклівкою. Відрізані від зв'язку з Черкасами 40 стражників на ст. Бобринська опинилися у надзвичайно скрутному становищі, але на допомогу їм прийшов 15-й Терський пластунський батальйон. Увесь день 6 грудня і всю наступну ніч терці вели бій із повстанцями поблизу Фундуклівки⁶⁵. І хоча повстанці врешті-решт відступили, 7 грудня генерал Ф.Рерберг попросив командувача військ Київської області ЗСПР терміново вислати на ст. Кам'янка запасний гвардійський батальйон із Кременчука, щоб підтримати операції проти загону С.Коцура⁶⁶. Білогвардійське командування також зважало на загрозу захоплення повстанцями Чигирин, де перебував лише запасний батальйон 15-ї піхотної дивізії⁶⁷.

У цей час на Черкащині відновив свою діяльність червоний повстанський загін Рябокня, чисельність якого завдяки мобілізації зросла до 1000 бійців. Розташувавшись у Мошнах, Рябокня також збирався захопити Черкаси. До наступу на місто готувався і червоний загін Вишкварки (2000–3000 осіб), що діяв у районі Мошни – Мліїв⁶⁸. Білогвардійська залога Черкас налічувала 600 багнетів та 130 шабель при 22 кулеметах і 8 гарматах (76-й Кубанський, 78-й Навагінський піші полки, сотня 2-го Лабинського козачого полку, ескадрон зведеного полку Кавказької кінної дивізії, 5-та інженерна рота, офіцерська рота)⁶⁹. Крім того, у Каневі, Богуславі, Звенигородці, Корсуні, Шполі перебували офіцерські роти, у кожній з яких налічувалося у середньому до 50 осіб.

На Канівщині червоні загопи С.Федоренка й Туза об'єдналися для спільного наступу на Корсунь⁷⁰. «Неодноразово розбитий більшовик Туз набирає знову значні озброєні великої рухливості банди завдяки наявності кінноти, – відзначалося у білогвардійському донесенні від 4 грудня. – Присутність банд шкідливо відбивається на перебігові мобілізації, яка проходить відносно успішно. ... Настрій мирного сільського населення, робітників – пригнічений, необхідні рішучі заходи»⁷¹. На початку грудня 1919 р. загін С.Федоренка налічував близько 500 бійців, активно поповнюючись за рахунок усіх тих, хто ухилився від оголошеної білогвардійцями мобілізації. У зайнятій повстанцями Таганчі діяли виконком та військово-революційний трибунал⁷². Та незважаючи на радянські гасла, до більшовиків у загоні Туза ставилися не надто прихильно. Так, за нез'ясованих обставин повстанці застрелили члена звенигородського ревкому І.Гулькіна, що супроводжував загін⁷³. Білогвардійські зведення також відзначали політичну хиткість

цього угруповання: «Туз – колишній більшовицький комісар, що впродовж останнього часу приєднався до самостійницького руху, але так само легко може від нього і відійти»⁷⁴.

Під натиском канівського експедиційного загону загін С.Федоренка був змушений відступити з Канівщини на Черкащину, а відділ Туза повернувся до Звенигородського повіту⁷⁵. До району Корсунь – Городище передислокувався загін М.Палія-Сидорянського⁷⁶.

У Васильківському повіті «отаман фронту київського напрямку» Дьяків оголосив мобілізацію до лав повстанської 1-ї Київської радянської дивізії, після чого чисельність його загону швидко зросла до 1000 осіб⁷⁷. «Дьяків веде сильну агітацію проти Добрармії і за Петлюру; уже неодноразово здійснював мобілізації, при цьому не зупиняючись перед найжорсткішими заходами до шмагання і розстрілу включно, – ішлося у розвідувальному донесенні штабу білогвардійських військ Київської області на початку грудня. – Його банди грабували населення і впродовж останніх двох – трьох тижнів не пропускали з Києва возів із продовольством. ... Серед його бандитів є чимало кінних, на гарних конях. Цими днями Дьяков видав наказ про мобілізацію Вінцентівської і Бакумівської волостей»⁷⁸. 7 грудня генерал-квартирмейстер військ Київської області ЗСПР А.Шуберський повідомляв командирів 2-го армійського корпусу генералу М.Промтову, що в районі на схід від Василькова, у с.Янковичі, Мархелівка, Ходосівка, Ярославичі, Кривичі формуються повстанські загони отамана Дьякова. «Генерал Бредов не має сил ліквідувати ці банди, – зазначив А.Шуберський. – Прошу повідомити, що ви можете виділити з частин вашого корпусу для боротьби, оскільки названі села входять [до] вашого району»⁷⁹. Та М.Промтов лише послався на неможливість зняти частини з фронту, принагідно поскаржившись на відсутність резервів⁸⁰. Розміщений у Білій Церкві запасний батальйон 4-ї стрілецької дивізії також не надавався для бойових дій проти повстанців.

На початку грудня 1919 р. білогвардійському командуванню забракло військових сил для боротьби з повстанським рухом на Південній Київщині. У цей час 12-та більшовицька армія контратакувала білих на Правобережжі, скувавши війська Київської області ЗСПР. Спроби зупинити червоних виявилися невдалими, і поступово білогвардійські частини на фронті Козятин – Фастів – Київ – Мена перейшли до оборони⁸¹. Та ледь військова слабкість білих стала очевидною, кількість повстанських загонів на Київщині почала стрімко збільшуватися. Повстанці чинили напади на залізничні транспорти, обози білогвардійських частин, псували телеграфний зв'язок. «При появі значних загонів Добрармії загони розсипаються по своїх домівках і майже невловимі», – вказував начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР⁸². На початку грудня більшовицький об'єднаний штаб повстанських загонів України навіть видав було відозву до мешканців Київщини із закликом підніматися на повстання проти білогвардійців⁸³.

7 грудня виконувачем обов'язків начальника тилу військ Київської області ЗСПР було призначено генерала Г.Розаліона-Сошальського⁸⁴. Уже 9 грудня він направив головнокомандувачеві ЗСПР генералові А.Денікіну доповідь, у якій окреслив безрадісні перспективи боротьби із повстанським рухом: «Для підтримання ладу [в] тилу району Правобережної Малоросії і боротьби з бандами необхідна реальна сила. Фронт жодного вояка для цієї мети дати не може. Наявні на місцях охоронні роти малонадійні, деякі заражені самостійністю і потребують негайного переформування. Запасні батальйони [в] даний час перебувають у найближчій смузі до фронту для забезпечення своєчасного надходження поповнення й охорони найближчого тилу військ на фронті. Бандитизм [у] правобережному районі розвивається: банди загрожують Черкасам, з'явилися банди поблизу Кам'янки, виникла загроза Бобринському вузлу, банди біля Шполи, Василькова, навіть поблизу Києва в Ярославичі (10 верст на схід від Боярки). Крім того, [у]

районі Мошни, що на північ від Білозір'я, формуються два радянські полки. Біля Холодного Яру банди силою до десяти тисяч Чучупаки, Коцури, Туза»⁸⁵. Боротьбу із повстанськими загонами Г.Розаліон-Сошальський збирався вести силою чотирьох летючих загонів, на формування яких він просив виділити 2400 рушниць та 240 кулеметів. Поки ж ці загоны перебували у стадії формування, генерал прохав направити на боротьбу з повстанцями Київщини хоча б один піший батальйон та кінний полк⁸⁶. Зрозуміло, що за цілковитої відсутності резервів, та ще й у час максимальної напруги на фронті, задовольнити це прохання А.Денікін не мав змоги. Навіть відтягнення на боротьбу із повстанцями наявних у запіллі військових частин сприймалося багатьма військовиками як недозволена розкіш. «Незважаючи на просування червоних, значні сили Добармії змушені займатися боротьбою зі старими і новоствореними «бандами...», – констатував у черговій доповіді начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР⁸⁷.

Білогвардійське командування побоювалося також, що розбита у листопадових боях армія УНР спробує прорватися через Київщину на Лівобережну Україну, щоб там підняти повстання⁸⁸. У доповіді начальника розвідувального відділу штабу Київської області ЗСПР вказувалося, що українські частини «вірогідно до Полтави не дійдуть, оскільки відомості, що є в них про повстанський рух у районі Полтави, надзвичайно застарілі, можливо, що ці банди, проходячи через найбільш охоплені повстанським рухом район, тобто Черкаський та Чигиринський повіти, там залишаться»⁸⁹. Це, на думку автора доповіді, було вкрай небажаним, оскільки «з огляду на наявність у цих бандах значної кількості старшин, тобто петлюрівських офіцерів, ці українські банди при своєму з'єднанні з бандами Черкаського і Чигиринського повітів можуть надати їм суттєву підтримку як у сенсі організації банд, так і в їх посиленні»⁹⁰. Водночас білогвардійське командування припускало, що війська УНР збираються підняти повстання у районі Білої Церкви, щоб таким чином спробувати захопити Київ⁹¹. Відтак для операцій проти армії УНР у Черкасах зосереджувався 76-й Кубанський полк 19-ї дивізії (замість відправки до Києва, який саме штурмували більшовицькі війська)⁹². Насправді ж знекровлена боями та епідемією тифу армія УНР поволі рухалася з Південної Волині на захід Київщини. Командарм М.Омелянвич-Павленко не планував активних операцій проти білих, а прагнув лише відірватися від противника і виграти час для відновлення боєздатності частин.

На початку грудня 1919 р. до Холодного Яру з Північної Херсонщини прибув повстанський відділ отамана А.Гулого-Гуленка (500 шабель), який отримав від головного отамана УНР С.Петлюри мандат на керівництво повстанськими загонами Херсонщини, Катеринославщини й Південної Київщини⁹³. Прибуття до Холодноярської республіки представника уряду УНР пожвавило бойову діяльність повстанців, але водночас і посилювало ідеологічні конфлікти в їх середовищі. Коли в середині грудня тритисячні загоны С.Коцура й В.Чучупаки захопили Чигирин, між обома ватажками повстанського руху відразу ж спалахнула жорстка суперечка. С.Коцур призначив комендантом міста старшину зі свого загону, але В.Чучупака скасував це розпорядження, призначивши натомість свою людину. Кількох бійців із загону С.Коцура було розстріляно за звинуваченням у бандитизмі, після чого відносини між отаманами остаточно зіпсувалися⁹⁴. Невдовзі білогвардійці швидкою контратакою повернули Чигирин. Загін С.Коцура відступив на Фундуклівку, однак частину його бійців дорогою роззброїли місцеві селяни, обурені грабунками й безчинствами повстанців. Інша частина загону приєдналася до відділу А.Гулого-Гуленка (який ставився до С.Коцура негативно, вважаючи його пособником більшовиків)⁹⁵. Після цього загін А.Гулого-Гуленка вийшов на узбережжя Дніпра і розпочав приготування до наступу на Черкаси. Як повідомляла білогвардійська розвідка, одночасно наступ на Черкаси з району Мошни мав повести загін Рябоконя, а загін В.Чучупаки готувався напасти на ст. Бобринська⁹⁶.

На середину грудня 1919 р. Київщина залишалася регіоном із найбільш організованим на Правобережжі самостійницьким повстанським рухом. При цьому, як відзначалося у білогвардійських зведеннях, саме район Холодного Яру (Мошни – Корсунь – Бобринська – Фундукліївка – Чигирин) був «найбільш загрозливим» у плані повстанської активності⁹⁷. Начальник тилу військ Київської області ЗСПР генерал Г.Розаліон-Сошальський наполегливо вимагав від командування направити армійські частини для боротьби з повстанським рухом у Черкаському й Чигиринському повітах. 15 грудня командувач військ Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров віддав розпорядження про передачу 3-го Осетинського кінного полку й Осетинського пішого батальйону зі складу 2-го корпусу в розпорядження начальника тилу військ області⁹⁸. Наступного дня Г.Розаліон-Сошальський уже прохав командира 7-ї пішої дивізії генерала Н.Бредова направити ці частини на ст. Корсунь⁹⁹. На ст. Цвіткове зосереджувався зведений ударний батальйон, що призначався для боротьби з повстанцями у районі Корсунь – Бобринська – Новомиргород – Звенигородка і був сформований із колишніх охоронних офіцерських рот і комендантських команд повітів Лівобережної України¹⁰⁰. У розпорядження начальника тилу військ Київської області ЗСПР передавалися також розквартировані у районі Черкас гвардійські запасні батальйони. Крім того, Г.Розаліон-Сошальський розраховував, що після придушення махновського повстанського руху на Катеринославщині з'єднання 3-го армійського корпусу генерала Я.Слацова також будуть перекинуті для операцій у Черкаському й Чигиринському повітах¹⁰¹.

Однак планам білогвардійського командування не судилося збутися. Саме у цей час 12-та більшовицька армія розгорнула наступ на Київ, а 16 грудня білогвардійці здали червоним столицю України¹⁰². Війська Київської області ЗСПР було терміново підпорядковано командувачу військ Новоросійської області генералу Н.Шиллінгу, який отримав від А.Денікіна наказ утримувати передусім Південну Україну. На Київщині білогвардійські війська мали обороняти переправи біля Кременчука і Черкас, міцно втримуючи лінію Черкаси – Бобринська – Цвіткове й христинівський залізничний вузол¹⁰³. Частини 5-ї пішої дивізії зосереджувалися для охорони залізниці, 2-й Лабинський і 2-й Таманський козаці полки перекидалися на Катеринославщину для боротьби з махновцями, а 4-та стрілецька дивізія виводилася в резерв на ст. Знам'янка¹⁰⁴. «У зв'язку з безперервними грабунками і реквізиціями відступаючих військових частин ставлення селян до Добрармії різко негативне. У багатьох місцях селяни організуються для нападу на обози військових частин», – повідомляв співробітник денікінської адміністрації на Київщині¹⁰⁵. 17 грудня генерал Н.Шиллінг доповідав командуванню: «Усі тили Київської групи до лінії Катеринослав – Олександрівськ включно тепер переповнені бандами, що загрожує перейти у стан суцільного повстання. Залізниці, з огляду на відсутність пального та діяльність банд, під загрозою повної зупинки»¹⁰⁶. 18 грудня в розпорядження начальника тилу Київської області ЗСПР було надано 3 бронепотяги («Москвич», «Русский», «Донец»), призначені для операцій проти повстанців на відтинках Фастів – Цвіткове – Христинівка – Знам'янка¹⁰⁷.

В умовах загального відступу білогвардійці були вже не у змозі ліквідувати повстанський рух на Київщині. «Денікінці не зуміли здобути околиць Холодного Яру і знищити в них збройних сил, які під час відвороту «білої» армії форсували залізницю Бобринська – Знам'янка, часто захоплювали потяги з бойовими припасами і награваним майном, хоч на цей відтинок стягнуто поважну кількість бронепотягів, які цілими днями без толку обстрілювали з дальнобійних гармат холоднорьські ліси і жорстоко розправлялися з дальшими селами», – згадував сучасник¹⁰⁸. У білогвардійському розвідувальному зведенні від 18 грудня 1919 р. чисельність загонів В.Чучупаки, зосереджених у районі Черкаси – Бобрин-

ська – Фундукліївка – Новогеоргіївськ, визначалася в 6000 осіб, причому озброєних було не менше половини¹⁰⁹. «При повному зосередженні у Коцури можна вважати до 1500 чоловік, Чучупаки – до 1200 озброєних і 2–3 тис. незброєних», – стверджувала розвідка білих¹¹⁰. 23–24 грудня в районі Черкаси загін В.Чучупаки (1000 осіб), здійснюючи мобілізацію, витримав бій із білими. 27 грудня білогвардійська розвідка відзначала скупчення близько 1500 холоднорських повстанців у районі Чигирини. Загін С.Коцура, що налічував лише 400 бійців, розташовувався в Новогеоргіївську¹¹¹. Двотисячний повстанський загін було помічено у районі ст. Бобринська–Фундукліївка, значні сили повстанців діяли також у районі Таганча – Городище – Мошни¹¹². Поблизу Корсуня виник партизанський загін колишнього прапорщика Гаркуші, який 22 грудня вчинив напад на Нарбутівський цукровий завод. У Васильківському повіті білогвардійцям вдалося розбити повстанський загін отамана Дьякова і навіть захопити його командира, якого було страчено. Уцілілі бійці загону Дьякова приєдналися до відділу отамана Й.Завзятого¹¹³. До боїв із повстанцями додавалися ще й сутички з армією УНР у південно-західному районі Київщини. 26 грудня білогвардійська кіннота розгромила поблизу містечка Животова 3-тю дивізію армії УНР, але вже 28 грудня під Жашковом українські частини завдали противникові значних втрат¹¹⁴.

Безумовно, діяльність повстансько-партизанських загонів сповільнювала евакуацію білогвардійцями залізничних ліній Біла Церква – Цвіткове – Бобринська. Унаслідок псування повстанцями залізниці зазнали катастрофи ешелони штабів Зведеної гвардійської пішої дивізії, 15-ї пішої дивізії, 2-го армійського корпусу. Міст біля ст. Таганча було висаджено в повітря саме перед проходженням ешелону штабу військ Київської області ЗСПР¹¹⁵. Відступ білогвардійських частин похідним порядком надзвичайно ускладнювався внаслідок постійних сутичок із повстанцями¹¹⁶. Денікінська адміністрація на місцях припинила своє існування, а її вцілілі співробітники прагнули лише евакуюватися разом із військами. До речі, разом із білогвардійськими частинами відступав на південь і партизанський загін отамана І.Струка, який не кинув своїх покровителів у час скрути¹¹⁷.

Наприкінці грудня 1919 р. остаточно дезорганізовані війська Київської області ЗСПР під натиском 12-ї більшовицької армії відтягнулися до району Черкаси – Цвіткове – Тальне – Умань¹¹⁸. 26 грудня червоні вибили білогвардійців із Кременчука, а 31 грудня за допомогою холоднорських повстанців захопили Черкаси¹¹⁹. Рештки військ Київської області ЗСПР відступили на Єлисаветград – Ольвіопіль, що дало змогу армії УНР безперешкодно зайняти район Умані. До початку січня 1920 р. переважну частину теренів Київщини знову зайняли російські більшовицькі війська. Холоднорська повстанська організація деякий час уникала прямої конфронтації з червоними, прагнучи виграти час для організаційної розбудови власних сил. Як писав 27 січня 1920 р. командувач армії УНР генерал М.Омелянович-Павленко своєму заступникові отаманові Ю.Тютюннику, загонами А.Гулого-Гуленка, С.Коцура, В.Чучупаки «визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу»¹²⁰. Та якщо окремі повстанські отамани (С.Коцур) не побажали поривати з радянською орієнтацією, то основні сили Холоднорської республіки вже невдовзі розгорнули бойові дії проти червоних під прапором УНР. В історії повстансько-партизанського руху на Київщині розпочиналася нова сторінка...

Таким чином, наприкінці 1919 р. повстансько-партизанський рух на Київщині став головним чинником дестабілізації денікінської влади в регіоні. Узятися за зброю селянина здебільшого змушували безчинства і свавілля білогвардійських частин, що досягли масового характеру. У політичному плані серед повстанців домінували самостійницькі (уенерівські) настрої. Повстанський рух, що здійснювався під прапором УНР, виявився найбільш масштабним і організо-

ваним. Слід відзначити, що незважаючи на певні симпатії до гасел радянської влади, прибічників комуністичної доктрини у повстанському середовищі було обмаль. Протягом кількох місяців партизанські загони цілковито дезорганізували ворожі комунікації у безпосередньому запитлі військ Київської області ЗСПР й знищили місцеву адміністрацію. Утім, поразка УНР у війні з А.Денікіним не дала змоги українському уряду скористатися наслідками повстанської активності. Зробити це вдалося більшовикам – адже саме діяльність повстансько-партизанських загонів у білогвардійських тилах на Київщині значною мірою й забезпечила успіх наступальних операцій Червоної армії на Правобережній Україні наприкінці 1919 р.

¹ Надмірно тенденційні й узагальнені праці радянських дослідників фактично не розкривають теми і мають надзвичайно низьку наукову вартість. Див., наприклад: *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине // *Летопись революции.* – 1926. – №3/4 (18/19) – С.70–90; *Мищенко С.* Борьба трудящих Украины против білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; *Балковий П.* Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966. – 303 с.; *Супруненко М.* Борьба трудящих Украины против деникинщины. – К., 1979. – 287 с.; *Вовк Т.* Збройна боротьба трудящих Украины в тилу денікінської армії // *Укр. іст. журн.* – 1980. – №10. – С.66–75.

² *Шкуро А.* Записки белого партизана // *Белое дело. Добровольцы и партизаны.* – Москва, 1996. – С.222.

³ *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4, 5. Вооружённые силы Юга России. – Москва, 2005. – С.498; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.5956. – Оп.1. – Д.391. – Л.3 об. – 4.

⁴ *Шкуро А.* Записки белого партизана. – С.223.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.116. – Арк.105.

⁶ Там само. – Оп.18. – Спр.63. – Арк.20.

⁷ Там само. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.56, 61–62. Невдовзі виявилось, що навіть перейшовши на бік білогвардійських військ, Струк не позбувся звички до грабунків та єврейських погромів. «Найбільше зло – це отамани, що перейшли на наш бік, типу Струка, – писав А.Денікіну з цього приводу головнокомандувач військами Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров. – Це типовий розбійник, якому судилася, поза всяким сумнівом, шибениця. Приймати їх до нас і зберігати їх загони – це [означає] лише паплюжити нашу справу» (*Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4, 5. – С.520). Водночас серед білогвардійців існували різні думки щодо моральної вартості повстанців. Так, один із керівників білогвардійської контррозвідки в Україні поручник М.Ціммерман вважав отамана Струка та його партизанів надійними й перевіреними борцями проти більшовизму (ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.724. – Л.28).

⁸ *Сергійчук В.* Погроми в Україні 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – С.479–488.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.24. – Арк.3–4; КП(б)У за денікінщини (матеріали й документи) // *Летопись революции.* – 1930. – №1 (40). – С.222.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.39540. – Оп.1. – Д.35. – Л.93 об. – 94, 124–124 об.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.533.

¹¹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.4.

¹² Там же. – Ф.39660. – Оп.1. – Д.178. – Л.61.

¹³ *Палій-Сидорянський М.* «На рейді» // *Гуртуймося.* – 1931. – Ч.VIII. – С.27–30.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ України). – Ф.4592. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

¹⁵ РГВА. – Ф.39660. – Оп.1. – Д.178. – Л.61; Там же. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.25. – Л.202; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.79.

¹⁶ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.1, 187.

¹⁷ Там же. – Л.1 об.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.78.

- ¹⁹ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.1; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.23. – Арк.12–12 зв.; Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.235. – Арк.35; Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т.2: Борьба против денкинской и пеллуровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – К., 1967. – С.334; *Габинский И. (Калев)*. Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.27.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.
- ²¹ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.) // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х., 1922. – С.643.
- ²² РГВА. – Ф.39667. – Оп.1. – Д.20. – Л.4.
- ²³ *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. – С.90.
- ²⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.131.
- ²⁵ Там же. – Д.41. – Л.16; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.200 об.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.92, 194.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.194. Див. також: *Коваль Р.* Отамаи гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.259.
- ²⁷ Див. докладніше: *Ковальчук М.* Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстанського формування (жовтень–грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2005. – Вип.10. – С.55–69.
- ²⁸ *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд (из истории красной партизанщины) // Летопись революции. – 1926. – №1(16). – С.144–145.
- ²⁹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л. 77; Там же. – Д.43. – Л.15.
- ³⁰ ЦДАВОУ України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.210. – Арк.101.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.5. – Арк.8.
- ³² РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.77; Там же. – Д.43. – Л.188.
- ³³ Там же. – Д.43. – Л.15; Там же. – Д.50. – Л.8 об. За даними більшовицького Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, станом на 22 жовтня 1919 р. в загонах С.Коцура налічувалося до 5000 повстанців (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.).
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.156 зв.
- ³⁵ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.77, 92; Там же. – Д.43. – Л.15.
- ³⁶ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.). – С.643; РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.15; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.
- ³⁷ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.735.
- ³⁸ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.97.
- ³⁹ ЦДАВОУ України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.481а. – Арк.121–122; РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.92.
- ⁴⁰ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.185.
- ⁴¹ Там же. – Л.162.
- ⁴² Див.: Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.40–41.
- ⁴³ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.140.
- ⁴⁴ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.121; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.29.
- ⁴⁵ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.152 об.
- ⁴⁶ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.203.
- ⁴⁷ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.119.
- ⁴⁸ Там же. – Л.201.
- ⁴⁹ Там же. – Л.100 об.
- ⁵⁰ Там же. – Д.6. – Л.146.
- ⁵¹ Там же. – Д.13. – Л.12.
- ⁵² Там же. – Д.6. – Л.97 об.
- ⁵³ Там же. – Л.98 об.; Там же. – Д.12. – Л.19; Там же. – Д.13. – Л.40, 85.
- ⁵⁴ Там же. – Д.13. – Л.101.
- ⁵⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.178; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65.
- ⁵⁶ Там же. – Л.12.
- ⁵⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.89, 91, 99.
- ⁵⁸ Там же. – Л.89, 91, 99.
- ⁵⁹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.30.
- ⁶⁰ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.181.

- ⁶¹ Там же. – Л.188, 189, 191 об., 223, 225; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.64, 66 об., 67.
- ⁶² Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.193.
- ⁶³ Там же. – Л.174–174 об.
- ⁶⁴ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.66.
- ⁶⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.9–9 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.118; Там же. – Д.12. – Л.21, 58; Там же. – Д.13. – Л.18.
- ⁶⁶ Там же. – Д.12. – Л.21.
- ⁶⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.5; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.201; Там же. – Д.12. – Л.6.
- ⁶⁸ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.185, Л.186–187, 191; Там же. – Д.50. – Л.17 об.
- ⁶⁹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.37–38.
- ⁷⁰ Там же. – Д.43. – Л.116; Там же. – Д.50. – Л.5 об.; Там же. – Д.6. – Л.201.
- ⁷¹ Там же. – Д.13. – Л.17.
- ⁷² Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.10 об., 14 об.; Там же. – Д.43. – Л.224 об.
- ⁷³ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.). – С.643.
- ⁷⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.223.
- ⁷⁵ Там же. – Д.50. – Л.16.
- ⁷⁶ Там же. – Д.43. – Л.223.
- ⁷⁷ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.29; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.223–223 об.; Там же. – Д.41. – Л.140.
- ⁷⁸ Там же. – Д.43. – Л.223 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.67 об.
- ⁷⁹ Там же. – Д.12. – Л.20.
- ⁸⁰ Там же. – Д.6. – Л.115; Там же. – Д.13. – Л.145.
- ⁸¹ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.3, 14.
- ⁸² РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.152 об.
- ⁸³ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.535–537.
- ⁸⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.41.
- ⁸⁵ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.58–58 об.
- ⁸⁶ Там же. – Л.58–58 об.
- ⁸⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.159.
- ⁸⁸ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70–70 об.; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.144; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. – С.276.
- ⁸⁹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.144.
- ⁹⁰ Там же. – Л.144.
- ⁹¹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70–70 об.; Там же. – Ф.40238. – Оп.1. – Д.45. – Л.40.
- ⁹² Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70 об.
- ⁹³ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К., 2001. – С.129; ЦДАВОУ України. – Ф.3275. – Оп.1. – Спр.5а. – Арк.58 зв.; РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65 об.; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.175 об. – 176.
- ⁹⁴ РГВА. – Л.173.
- ⁹⁵ Там же. – Л.175; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – С.228.
- ⁹⁶ РГВА. – Л.167, 175 об. – 176.
- ⁹⁷ Там же. – Л.166 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65.
- ⁹⁸ Там же. – Д.6. – Л.69.
- ⁹⁹ Там же. – Л.162.
- ¹⁰⁰ Там же. – Л.160–160 об.
- ¹⁰¹ Там же. – Л.173 об.
- ¹⁰² Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.553–554, 563.
- ¹⁰³ *Клавинг В.* Гражданская война в России: белые армии. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.139; ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.21.
- ¹⁰⁴ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.22 – 22 об.
- ¹⁰⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.205 – 205 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.49 – 49 об.
- ¹⁰⁶ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.16.

- ¹⁰⁷ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.21.
- ¹⁰⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.2. – С.6.
- ¹⁰⁹ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.71 об. Водночас у зведенні білогвардійської розвідки від 17 грудня вказувалося, що загін В.Чучупаки налічує 600 бійців (у тому числі 200 озброєних) при 1 гарматі, 18 кулеметах, а загін С.Коцура – 600 озброєних повстанців при 8 легких гарматах, 32 кулеметах (Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.168).
- ¹¹⁰ Там же. – Д.43. – Л.168.
- ¹¹¹ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.153 – 153 об., 155.
- ¹¹² Там же. – Л.152.
- ¹¹³ Шляховий М. Записки повстанця. – К., 1999. – С.20; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.210. – Арк.101.
- ¹¹⁴ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.229–232; Стольпин А. Записки драгунського офіцера (1917–1920 гг.). – Санкт-Петербург, 1992. – С.93–94; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С.245.
- ¹¹⁵ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.45.
- ¹¹⁶ Див. наприклад: Корсак В. Великий исход // Белое дело. – Т.10. Бредовский поход. – Москва, 2003. – С.13–57.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.40.
- ¹¹⁸ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.22.
- ¹¹⁹ Там же. – Л.31; Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе) // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.102–103.
- ¹²⁰ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С.138.

On the base of the unknown archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the expanding of insurrectional movement in the Kyiv's region against the white troops of general A.Denikin in 1919–1920, reconstructs course of the operation activity of the insurgent detachments and determines their political trend.

С.В.Кульчицький*

КОЛИ І ЯК ВІДБУЛОСЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З УРСР

Автор твердить, що пакт Ріббентропа–Молотова передував приєднанню Західної України до СРСР, але не став безпосередньою причиною возз'єднання земель українського народу. У 1941 р. німецько-радянські договори щодо Польщі були визнані такими, що втратили силу. Право українського народу на возз'єднання своїх земель було визнане керівниками трьох держав антигітлерівської коаліції, які виступали від імені Об'єднаних Націй.

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і розпочала «визвольний похід». Сталінський уряд приступив до реалізації пакту Ріббентропа–Молотова. Цей пакт є швидше живим, ніж мертвим навіть тепер. Аж до червня 1997 р. Румунія висувала територіальні претензії до України, пов'язані з анексією Радянським Союзом Бессарабії і Північної Буковини. Із заяви президента Румунії Траяна Басеску, яку він зробив у травні 2009 р., випливає, що румунсько-молдовський кордон не є державним¹. Цим ставиться під сумнів існування Молдови.

Коли мова заходить про возз'єднання українських земель в єдиній державі – Українській РСР, історики поєднують два протилежні за змістом твердження: по-перше, з правового погляду возз'єднання було наслідком злочинної змови двох

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

диктаторів; по-друге, історичне значення досягнутої соборності українських земель применшувати не можна².

Автор цієї статті в різні часи робив спроби зняти тінь пакту Ріббентропа–Молотова з ідеї соборності³. Публікації останніх років дозволяють повніше обґрунтувати ці спроби. Варто звернутися до читачів журналу з концепцією, що відмежовує ідею соборності від зовнішньої політики Кремля як за змістом вересневих подій 1939 р., так і у хронологічному вимірі.

1

Обставини, пов'язані з укладенням пакту Ріббентропа–Молотова, добре відомі. Щоб виявити в них щось нове, треба уникнути «накладання» наступних подій на попередні, тобто іншим поглядом подивитися на причинно-наслідкові зв'язки.

Друга світова війна була своєрідним рیمейком попередньої. Країни, що здобули перемогу у 1918 р., бажали відстояти версальсько-вашигтонську систему мирних договорів. Поставлена у становище країни-ізгоя, Німеччина прагнула скинути із себе «версальське ярмо». Не дивно, що вона порозумілася з іншою країною-ізгоем – радянською Росією. Обидві країни з 1922 р. налагодили співробітництво, в тому числі й у військовій сфері. Після приходу до влади нацистів це співробітництво було згорнуте через ідеологічні причини. Однак радянські вожді ставилися до ідеології прагматично.

У другій половині 1930-х рр. ситуація в Європі нагадувала літо 1914 р. Різниця була в тому, що склалося не два, а три центри протистояння. Розстановка сил за цих умов могла непередбачувано змінюватися.

У жовтні 1936 р. Німеччина та Італія підписали протокол про співробітництво, тим самим утворивши «вісь» Берлін–Рим. Місяцем пізніше Німеччина і Японія уклали Антикомінтернівський пакт. У листопаді 1937 р. до пакту приєдналася й Італія. Так утворилася воєнно-політична коаліція країн-агресорів – «трикутник» Берлін–Рим–Токіо.

Наприкінці 30-х рр. Кремль уже завершував «революцію зверху», яка дозволила вождям більшовиків вільно розпоряджатися ресурсами величезної країни. Сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)» дав відповідь на те, як ресурсами розпорядитися: «для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення»⁴. Роз'яснюючи положення короткого курсу, начальник Політуправління РСЧА Л.Мехліс підкреслив і те, що читалося між рядками: «Якщо друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої у світі соціалістичної держави, то ми зобов'язані будемо перенести воєнні дії на територію противника, використати свої інтернаціональні зобов'язання і помножити число радянських республік в усьому світі». Свою промову-лекцію на зібранні партійного активу Київського особливого військового округу Мехліс закінчив такими словами: «Соціалістичний корабель потужний, всесильний, непереможний. Не страшні йому негоди і бурі. Великий керманіч Сталін веде корабель на останній і рішучий бій, на штурм капіталізму, до світової Комуні»⁵.

Німеччина раніше від інших держав підготувалася до війни. Франція і Велика Британія, як і в 1914-му, відставали. Маневруючи, вони робили спроби «каналізувати» агресію нацистів у бік СРСР. Сталіна не запросили у вересні 1938 р. до Мюнхена, де західні держави задовольнили вимоги Гітлера щодо Чехословаччини, щоб здобути від нього гарантії «вічного миру». Гітлер проковтнув Чехословаччину, як перед тим Австрію. Однак цим він не обмежився і звернув увагу на Польщу.

Від березня 1939 р. у Москві тривали переговори з представниками Великої Британії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Однак керівники демократичних країн побоювалися, що радянська сто-

рона не виконає взятих на себе зобов'язань. Зі свого боку, Сталін відчував себе в ізоляції після Мюнхена. У промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. він заявив, що Радянський Союз не збирається тягати каштани з вогню для країн Заходу. «Каштанова» промова привернула увагу в Берліні, так само, як і відставка прибічника зміцнення стосунків із Великою Британією і Францією М.Литвинова з посади наркома закордонних справ. Цю посаду зайняв голова Раднаркому В.Молотов.

3 квітня Гітлер затвердив директиву «Операція “Вайс”», що передбачала поглинення Польщі. Перед тим, 31 березня прем'єр-міністр Великої Британії Н.Чемберлен заявив у палаті громад про те, що його країна і Франція нададуть Польщі всю можливу допомогу, якщо вона стане жертвою агресії. Отже, напад на Польщу загрожував європейською війною. Проте (що важливо для розуміння концепції, яка лягла в основу цієї статті) у директиві «Операція “Вайс”» знаходимо таку тезу: «Політичне керівництво вважає своїм завданням добитися по можливості ізольованого вирішення польського питання, тобто, обмежити війну виключно польською територією»⁶.

Враховуючи відносини США з Великою Британією, а Японії – з Німеччиною, і також те, що Англія володіла імперією, розкиданою на всіх континентах, європейська війна автоматично ставала світовою. Гітлер мусив потурбуватися про надійний тил на Сході, тим більше, що окупація Польщі означала появу спільного кордону між Третім райхом і СРСР. Не дивно, що він побажав використати для цього прагнення Сталіна «примножити число радянських республік в усьому світі».

З ініціативи німецьких дипломатів Німеччина і СРСР почали переговори про активізацію економічних зв'язків. 20 травня новий наркомзаксправ Молотов у бесіді з послом Німеччини у Москві Фрідріхом фон дер Шуленбургом зауважив, що для успіху економічних переговорів треба створити політичну базу⁷. Німці зайняли вичікувальну позицію, побоюючись, що радянська сторона прагне використати їхню готовність до порозуміння тільки з метою шантажу представників Великої Британії і Франції, які провадили переговори в Москві. 5 червня Шуленбург доповів, що Молотов запропонував розпочати політичний діалог⁸. Навіть після цього і, як можна припустити, з цієї ж причини вичікування тривало. Аж врешті 29 липня статс-секретар МЗС Німеччини Е.Вайцеккер доручив Шуленбургу передати Молотову дослівно таке: «За будь-якого розвитку польського питання, чи мирним шляхом, як ми цього хочемо, чи будь-яким іншим шляхом, тобто із застосуванням нами сили, ми готові гарантувати всі радянські інтереси і досягнути розуміння з московським урядом»⁹.

1 серпня в МЗС Німеччини надійшло повідомлення про сприятливе ставлення Кремля до такої угоди. Глава зовнішньополітичного відомства Й. фон Ріббентроп зустрівся в Берліні з повіреним у справах СРСР Г.Астаховим і заявив: «З усіх проблем, які стосуються території від Чорного до Балтійського моря, ми могли б домовитися без будь-яких утруднень»¹⁰.

Серпневі переговори між Німеччиною і Радянським Союзом відстежені істориками по днях і годинах. Досить зауважити, що 23 серпня Ріббентроп з'явився в Москві. Пізно ввечері радянсько-німецький договір про ненапад був підписаний, а наступного дня опублікований. До нього долучався секретний додатковий протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» – пакт Ріббентропа–Молотова. У статті 1 йшлося про країни Балтії. До радянської сфери інтересів відносилися Фінляндія, Естонія і Латвія. Литва входила до сфери інтересів Німеччини. Стаття 2 визначала, як розмежовувати Польщу: «У випадку територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарева, Вісли і Сяну». Це означало, що більша частина Польщі в її тогочасних кордонах опинялася у сфері інтересів СРСР. Варшавське передмістя

Прага, яке розташовувалося на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської сфери. Стаття 3 відзначала «інтереси СРСР щодо Бессарабії»¹¹.

2

1 вересня 1939 р. Гітлер вторгся у Польщу. Маючи з нею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Друга світова стала фактом.

У день оголошення війни Ріббентроп через посла в Москві передав Молотову, що розгром польської армії завершиться через кілька тижнів, після чого доведеться покінчити з тими військовими з'єднаннями, які опиняться в сфері інтересів СРСР. Послу доручалося з'ясувати, чи може Радянський Союз ввести свою армію в ці райони. Нарком відповів 5 вересня, що необхідно почати конкретні дії, але цей час ще не настав¹².

У літературі утвердилася думка про те, що Сталін чекав, поки польський уряд капітулює або емігрує. Таке судження прямо впливає з причини, названої В.Молотовим польському послу в Москві В.Гжибовському в день вторгнення – 17 вересня. Молотов зазначив, що Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Саме тому, підкреслювалося в офіційній ноті, радянське керівництво дало наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. У промові по радіо, яка негайно була надрукована у газетах, Молотов повідомив, що Червона армія перейшла кордон із метою подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу.

У 1930-х рр. СРСР брав активну участь у переговорах, пов'язаних з утворенням системи колективної відсічі агресору. Однією з ключових тем переговорів було визначення агресії. Виступаючи в лютому 1933 р. на конференції, присвяченій проблемі роззброєння, М.Литвинов від імені свого уряду заявив, що збройний напад на будь-яку країну без оголошення війни не може бути виправданий її внутрішнім становищем, можливою небезпекою життю або майну іноземців, запереченням за цією країною ознак її державної організації тощо¹³. Під таким кутом зору «визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно. Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, ставало можливим оголосити возз'єднанням братніх народів.

Залишається виявити, чому і коли виник концепт возз'єднання. Треба пам'ятати, що він змусив Сталіна відмовитися від частки територіальних надбань (Люблінського і частини Варшавського воеводств), уже здобутих 23 серпня 1939 р. пактом Ріббентропа–Молотова.

Відповідь на запитання «чому?» лежить на поверхні. Досить згадати, що трапилося між 23 серпня і 17 вересня. 3 вересня німецько-польська війна раптом перетворилася на світову. У цій війні вихід Червоної армії на Віслу робив із Сталіна союзника Гітлера.

Німецький фюрер і радянський вождь знали, що напад на Польщу загрожує світовою війною. Однак пасивна реакція демократичних країн Європи на поглинення Австрії та Чехословаччини давала підстави сподіватися, що Велика Британія і Франція так само відреагують на вторгнення Німеччини у Польщу. 25 серпня палата громад ратифікувала укладений 6 квітня англо-польський договір про військову допомогу Польщі у разі агресії проти неї. Однак, як свідчив Ріббентроп у своїх спогадах, «у той момент Гітлер ще не розраховував, що Англія втрутиться і почне через Польщу війну»¹⁴. Судження Гітлера, як і Сталіна, мали

під собою об'єктивну основу. Обом диктаторам було відомо, що Велика Британія і Франція не готові розгорнути військові дії. Вони їх і не розгорнули, але війна все-таки почалася.

Відповідь на запитання «коли?» встановлюється за рішеннями політбюро ЦК ВКП(б) у першій половині вересня. 1 вересня політбюро ЦК прийняло рішення створити додатково 76 стрілецьких дивізій із тим, щоб довести їхню загальну кількість до 173. Рішення про підготовку військової операції у Польщі було ухвалене 6 вересня. У ньому містився пункт, яким наркомату внутрішніх справ доручалося терміново систематизувати відомості про Польщу і надати їх А.Жданову. Зі змісту підготовлених довідок випливало, що Жданова особливо цікавило те, в яких воеводствах поляки були етнічною меншиною¹⁵.

Співробітниця Інституту загальної історії РАН Н.Лебедева, якій належить нарис про поділ Польщі у книзі «Другая война. 1939–1945», день за днем перелічує події, не задумуючись над тим, коли вторгнення в Польщу набуло вигляду «визвольного походу». Але зміст доповідних записок НКВС СРСР не залишає сумніву у тому, що це сталося тоді, коли виникла потреба у згаданих записках.

Дату 6 вересня верифікуємо на підставі інших даних, які також наводяться в нарисі Лебедевої. У перші дні війни керівництво Комінтерну схвально ставилося до заяв компартій із засудженням німецької агресії. У низці країн компартії почали створювати військові підрозділи на допомогу Польщі. Але 7 вересня Сталін викликав до себе генерального секретаря виконкому Комінтерну Г.Димитрова і роз'яснив йому, що Польща є фашистською державою, яка пригноблює українців, білорусів та інші національні меншини. Інформуючи Димитрова про крутий поворот у зовнішній політиці Кремля, генсек заявив таке: «Знищення цієї держави в сучасних умовах означало б однією буржуазною фашистською державою менше! Що поганого було б, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення?». Наступного дня ВККІ розіслав компартіям обіжник із директивою: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному разі захищати фашистську Польщу, яка відкинула допомогу Радянського Союзу і пригноблює інші національності»¹⁶.

Прийняте 6 вересня рішення треба було довести до відома Берліна. Молотов зважився на це тільки 10 вересня. Він повідомив німецького посла, що вступ Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю захистити від війни братні народи – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався Молотов, необхідне, щоб Радянський Союз зміг пояснити своє втручання широким масам і не виявився б в їхніх очах агресором¹⁷.

Шуленбург назвав це повідомлення Молотова справою «найбільш терміною» і «цілком секретною». Мабуть, він сподівався, що Гітлер здатний переконати Сталіна відмовитися від наміру замаскувати вторгнення в Польщу під «визвольний похід», яке яскраво підкреслювало агресію з боку Німеччини. Гітлер, однак, тривалий час не реагував. Можна вважати, що він не знав, як реагувати. Німеччина уже втягнулася у війну з найбільш потужною в Європі французькою армією. На континент готувався прибути англійський експедиційний корпус. У більш віддаленій перспективі слід було чекати вступу у війну американців з їх невичерпними людськими і матеріальними ресурсами. У такій ситуації сваритися з Радянським Союзом не було резону.

Тим часом 14 вересня газета «Правда» виступила з редакційною статтею «Про внутрішні причини поразки Польщі». У цій статті (її підготував А.Жданов) підкреслювалося, що поразка польської армії була викликана не лише перевагою німецької військової техніки й організації і не тільки відсутністю ефективної допомоги з боку Великої Британії та Франції. Поразка, твердила газета, значною мірою пояснювалася внутрішніми суперечностями Польської держави, яка мала багатонаціональний характер і в якій придушувалися національні меншини.

У статті використовувалися дані, запозичені з доповідних записок НКВС СРСР. Вказувалося, зокрема, що поляки становили тільки 60% населення Польщі, а представники національних меншин – 40%. Ці дані являли собою розрахунок радянських фахівців. Перепис 1931 р. зареєстрував у країні 69% поляків, але він проходив у ситуації безсумнівного тиску, і тому немало представників нацменшин записувалися поляками. Повідомлялося, що в 1938 р. у Польщі проживало вже до 8 млн українців і 3 млн білорусів. Газета підкреслювала, що правлячі кола цієї держави «зробили все, щоб перетворити Західну Україну і Західну Білорусію в безправну колонію, віддану польським панам на пограбування».

Становище населення «східних кресів» Польської держави у міжвоєнний період справді було важким. Становлячи в них меншість населення, поляки залишалися привілейованою державною нацією. Українці й білоруси зазнавали не тільки соціального гноблення (життя переважної більшості місцевих поляків теж було нелегким), вони пригноблювалися і в національному, і в релігійному відношеннях. Становище особливо загострилося після смерті Ю.Пілсудського, коли до влади прийшла генеральська кліка. Але Кремль не реагував на те, що відбувалося в сусідній країні.

Увечері 15 вересня Ріббентроп адресував Молотову депешу, в якій повідомляв, що Варшава буде здобута найближчими днями, і вони чекають, коли почнуться радянські військові операції. Міністр зауважив при цьому, що обтяження Німеччини виною за вторгнення росіян у Польщу суперечило б домовленостям, досягнутим у Москві, бо це твердження представляло дві держави перед усім світом як противників. Наступного дня з Молотовим зустрівся Шуленбург. Депеша Ріббентропа (Гітлер, як бачимо, ухилився від втручання) не мала ефекту. Послу вказали, що головний мотив буде таким: радянський уряд вважає своїм обов'язком втрутитися, щоб взяти під захист українських і білоруських братів і дати можливість цим нещасним людям жити в умовах миру. Коли Шуленбург запротестував, Молотов пояснив свої мотиви цілком відверто. У викладі Шуленбурга це звучало так: «Молотов погодився з тим, що запропонований мотив радянського уряду містить у собі посилення, яке вражає німецьку чутливість, але просив нас, враховуючи скрутне становище радянського уряду, не надавати значення цьому мотиву. У радянського уряду, на жаль, нема можливості висунути якінебудь інші мотиви, оскільки раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі і змушений так або інакше виправдовувати своє теперішнє втручання перед закордоном»¹⁸.

Логіка «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель із відповідними союзними республіками у складі СРСР. Іншими словами, вона вимагала ліквідації Польської держави в її довоєнних кордонах. Такий висновок Сталін зробив уже 7 вересня у згадуваній вище бесіді з Г.Димитровим. А 19 вересня Молотов натякнув Шуленбургу, що радянський уряд схильний ліквідувати Польщу як державу і поділити польські землі між Німеччиною та СРСР за узгодженою у серпні лінією чотирьох річок (Піса – Нарев – Вісла – Сян). Німецьке керівництво не заперечило, у зв'язку з чим стало необхідним укласти договір про кордон між Німеччиною і СРСР.

25 вересня до переговорів підключився Сталін. Зустрівшись із німецьким послом, він приголомшив його новою пропозицією, яка у викладі Шуленбурга звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії – всю Варшавську провінцію, що простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших домагань Литви»¹⁹. Логіка «визвольного походу» пов'язувалася з відмовою від загарбання польських етнічних земель, але Сталін вимагав компенсації. Гітлер мусив погодитися і з цією вимогою.

Територіальна «рокіровка» свідчить, що у своїй «шаховій партії» з Гітлером Сталін розраховував події на кілька ходів наперед. Рано чи пізно Гітлер мусив

програти війну з країнами Заходу. Генсек не міг у цьому сумніватися, тому що у зручний для себе час, тобто після взаємного ослаблення противників, він обов'язково втрутився б у хід подій своєю велетенською армією. А потім, у переговорах про повоєнний світовий порядок Радянському Союзу довелося б мати справу з країнами Заходу. Вони розпочали війну непередбаченими, щоб захистити Польщу від агресора, і майбутнє польського народу турбувало б їх незрівнянно більше, ніж литовці.

Повернемося, однак, до ситуації, яка складалася восени 1939 р. Сталіну треба було показати, що його турбує тільки одне: доля українців і білорусів у охопленій війною Польщі. Він домігся свого: «проковтнув» половину Польщі, але залишився в позиції нейтралітету. Тепер він міг дозволити собі виказати дружнє ставлення до однієї з воюючих сторін, на чому наполягав Гітлер. Укладений 28 вересня у Москві новий пакт дістав офіційну назву «Договір про дружбу і кордон». Відповідно до нього, Німеччині припали польські землі площею 188 тис. кв. км, на яких проживало 23 млн осіб. До Радянського Союзу перейшла територія площею близько 200 тис. кв. км із населенням 12 млн осіб²⁰.

Заключним акордом злочинної змови двох диктаторів стала доповідь В.Молотова про радянську зовнішню політику у Верховній Раді СРСР, яку він проголосив 31 жовтня 1939 р. Критикуючи правлячі кола Великої Британії і Франції за те, що вони зображають війну проти Німеччини як ідеологічну битву за демократію і повалення гітлеризму, голова радянського уряду заявив: «Не тільки безглуздо, але й злочинно провадити таку війну, як війна за “знищення гітлеризму”, прикриваючись фальшивим прапором боротьби за “демократію”»²¹.

3

Чи стала переконливою версія «визвольного походу» для населення УРСР? Навесні 2009 р. до наукового обігу ввійшов збірник документів з архіву Служби безпеки України «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.» У 18 повідомленнях показано, як населення реагувало на звістку про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Це – чотири друкованих аркуші безцінної інформації, близько 300 висловлювань, зафіксованих сексотами чекістської мережі так, як вони звучали між 17 і 28 вересня 1939 р. Вражає, що відверто висловлювалися навіть ті, хто знав, що перебуває під пильним наглядом. Необережність пояснювалася просто: сексотами були ті, кому вони безмежно довіряли.

Як радянські люди реагували на ейфорію, що охопила західноукраїнське населення? Робітник Полтавського цегельного заводу Козій прокоментував це так: «Зустрічають із квітами, а проводжатимуть камінням»²². Викладач курсів Вукоопспілки Баас говорив: «Вони там тепер в омані і не знають ще усіх тих припад, які довелося нам витримати за ці двадцять років»²³.

Висловлювань на тему возз'єднання було лише декілька. Київський художник Середа характеризувався чекістами так: «український націоналіст, під наглядом». Він знав, очевидно, що перебуває в полі зору чекістів, і попередив свого співбесідника-сексота: «Я тепер удостоєний честі ілюструвати книгу, яка буде піднесена тов. Сталіну від українського народу в день його 60-річчя». Політичні наслідки «визвольного походу» Середа визначив досить обережно: «Скільки століть боролися кращі люди за об'єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і тільки тепер так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це вийшло»²⁴.

Здавалося б, М.Рильський мав відчутти непередбачену радість, коли дізнався, що втрачена у 1919 р. соборність українських земель починає реалізуватися. Але співбесіднику, якому довіряв, він зізнався: «Я все-таки не бачу вагомих причин, які

спонукали нас кинутися на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про які ми стільки завжди кричали. Ось я пишу кожний день вірші, що вихваляють доблесть радянських військ і мудрість нашої політики, а у серці нема будь-якого ентузіазму»²⁵. У письменника А.Любченка, якого чекісти називали «колишнім активним петлюрівцем», «визвольний похід» теж не асоціювався із соборністю. «Щоб зжерти беззахисну країну, у нас вистачило совісті», – заявив він²⁶.

Академік АН УРСР М.Ротмістров оцінював вторгнення в Польщу під кутом зору «збирання земель російських»: «Наші законні російські землі Галіції і Білорусії відійдуть до СРСР. Це буде поворотний хід Росії на Захід»²⁷.

Представники інтелігенції, які знали, як Річ Посполита була поглинута сусідами у три прийоми у XVIII ст., не зговорюючись, назвали поточну подію четвертим поділом. Старший інженер заводу ім. Леніна в Дніпропетровську Праздников зазначав: «Тепер ми присутні при четвертому поділі Польщі»²⁸. Син Михайла Драгоманова, який працював перекладачем у видавництві «Мистецтво», заявив: «По суті, це – четвертий поділ Польщі, здійснений за домовленістю між Сталіним і Гітлером»²⁹.

Думку про існування таємної домовленості висловлювали й інші. Студент індустріального інституту у Києві Биск зазначав: «Червона армія вступила на територію Західної України і Білорусії не на прохання пригноблених народів, а по завчасно обдуманому плану Радянського Союзу з Німеччиною»³⁰.

Ті, хто добре орієнтувався у міжнародному становищі, одразу побачили, які можливості відкриваються у Москві після порозуміння з Берліном. Коректор видавництва «Радянська Україна» Степняк зазначив: «Червоний імперіалізм є і дає про себе знати. Якщо це так, то я за те, щоб забрати ще Буковину і Бессарабію. Тепер якраз зручний момент для цього»³¹.

Міркуючи про ставлення Великої Британії і Франції до радянської акції, академік АН УРСР М.Крилов передбачав, що ці країни обмежаться протестом і активно не виступатимуть проти СРСР³². Науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР П.Білик зробив припущення про те, що країни Заходу припинять війну з Німеччиною, якщо виявиться, що на її боці стоїть Радянський Союз³³.

Серед громадян України знайшлося немало людей, які бездумно повторювали ази радянської пропаганди. Проте зріз думок, який містився в солідному масиві висловлювань із приводу переходу радянсько-польського кордону Червоною армією, дозволяє зробити два висновки. По-перше, покоління громадян, яке пройшло через випробування ленінсько-сталінської «революції зверху», було надзвичайно критично налаштоване до радянської влади. По-друге, приєднання західноукраїнських земель до СРСР сприймалося як четвертий поділ Польщі, а не досягнення соборності українських земель. Після голодомору 1932–1933 рр. і великого терору 1937–1938 рр. в Україні не залишилося реальних ознак державності, з якими асоціювалося поняття соборності.

4

Гітлер панічно боявся війни на два фронти. Однак доведена у 1940 р. сила вермахту і виявлена в радянсько-фінській війні слабкість Червоної армії переконали його у можливості покінчити з Радянським Союзом за кілька місяців. Тому Німеччина та її союзники опинилися у стані війни одночасно з Великою Британією і СРСР.

Голова британського уряду В.Черчілл не гаяв часу, і вже 12 липня 1941 р. у Москві була укладена угода про спільні дії у війні. 14 серпня В.Черчілл і президент США Ф.Д.Рузвельт підписали Атлантичну хартію, в якій проголошувалася відданість таким принципам, як недоторканність територій, право народів вільно

обирати форму правління, повоєнне економічне співробітництво на рівноправних засадах, відмова від застосування сили у міжнародних відносинах, створення системи загальної безпеки і роззброєння. 24 вересня до Атлантичної хартії приєднався Радянський Союз, після чого уряд США поширив на нього дію прийнятого у березні 1941 р. закону про ленд-ліз.

Коли виявилось, що війна на Сході затягується, Гітлер не зміг знайти собі нових союзників. У затяжній війні втягнуті у «трикутник» Берлін–Рим–Токіо країни через обмеженість людських і сировинних ресурсів втрачали шанси на перемогу. Навпаки, антигітлерівська коаліція у складі Великої Британії, США і СРСР постійно поповнювалася за рахунок країн, які погоджувалися з принципами Атлантичної хартії. 1 січня 1942 р. представники 26 країн підписали у Вашингтоні декларацію, в якій зобов'язувалися докласти всіх зусиль для перемоги у війні. Під декларацією стояв підпис – Об'єднані Нації.

Наведений вище перелік загальновідомих положень є необхідним для усвідомлення якісно нової ситуації, в якій опинилася проблема возз'єднання українських земель. Внутрішня стійкість антигітлерівської коаліції і перемога союзників значною мірою залежали від розв'язання польського питання, і передусім – від вирішення долі західноукраїнських і західнобілоруських земель. Емігрантський уряд Польщі, що перебував у Лондоні, мусив бути тепер союзником уряду, який допоміг Гітлеру зруйнувати його країну.

Перша зустріч голови лондонського уряду В.Сікорського і міністра закордонних справ А.Залеського з радянським послом у Великій Британії І.Майським відбулася 5 липня 1941 р. Майський зазначив, що його уряд підтримує відродження Польщі «в її національних кордонах». На вимогу поляків конкретизувати це формулювання він сказав, що майбутня польська держава мусить складатися «лише з поляків і охоплювати території, населені поляками». Сікорський відповів, що СРСР, будучи сам багатонаціональною державою, не має підстав нав'язувати Польщі етнографічні кордони, і зажадав від радянської сторони повернення до правової ситуації, передбаченої Ризьким договором 1921 р.³⁴

Обидві сторони залишилися на своїх позиціях, але угода про відновлення дипломатичних відносин все-таки була підписана. Міністр закордонних справ Великої Британії А.Іден запропонував компромісне формулювання, яке влаштувало обидві сторони. Радянсько-польська угода від 30 липня 1941 р. починалася з такої декларації: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу»³⁵.

Цю формулу польська сторона розуміла так, що СРСР відмовляється від радянсько-німецького договору 28 вересня 1939 р. про дружбу і кордон, тобто повертається до кордону, встановленого Ризьким договором 1921 р. Радянська сторона розуміла її так, що укладений із Німеччиною договір більше не затмарює кордон 1939 р.

Одночасно слід зазначити, що вжита в угоді від 30 липня 1941 р. формула означала визнання радянською стороною відсутності легітимної основи для територіальних здобутків, здійснених за рахунок польської сторони. Керівництво СРСР постало перед необхідністю повернути Польщі загарбані у 1939 р. землі або заручитися підтримкою союзників для здійсненого всупереч Ризькому договору приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних союзних республік. Зі сказаного випливає, що визнання недейсними радянсько-німецьких договорів 1939 р. відродило проблему східного кордону II-ої Речіпосполитої. Ця проблема уперше постала в результаті розпаду Російської і Австро-Угорської імперій у 1917–1918 рр. і потягла за собою дві війни – українсько-польську 1918–1919 рр. і радянсько-польську 1920 р. У 1941–1945 рр. проблема польського східного кордону розв'язувалася з не меншим драматизмом.

Спілкуючись упродовж трьох останніх десятиліть із визначними польськими істориками, автор цієї статті не раз запитував, чому проблема східного кордону мала таке доленосне значення для всіх політичних діячів – від Ю.Пілсудського до С.Миколайчика. Відповіді завжди були однаковими: так розпорядилася історія.

Східний польський кордон одночасно являв собою західний український. Отже, питання кордону для української сторони перевтілювалося у проблему соборності, що добре висвітлено у нашій історіографії. Але українські вчені, як правило, недооцінюють важливості проблеми кордону в історії польського народу.

Конфігурація польських земель за сотні років зазнала істотних змін. Поляки поступово відступали зі своїх корінних земель на заході і населяли землі інших народів на сході. На західних і північних землях первинної території, тобто в Польщі Пястів, відбувалася посилена німецька колонізація. Від XVI ст., коли виникла Річ Посполита, почалася польська колонізація Литви, Білорусії і українських земель, розташованих на правому березі Дніпра. Сюди переселилися або вже тут народилися мільйони поляків, хоч вони й залишалися етнічною меншиною серед місцевого населення. Кордони Польщі Ягеллонів істотно відрізнялися від кордонів середньовічної, тобто п'ястівської Польщі.

У 1918 р. польські політичні лідери не погодилися з рекомендацією Антанти обмежитися територією з переважанням польського населення, тому що вважали її недостатньою для нормальної життєдіяльності держави. Вони створили багатонаціональну державу, наближену за конфігурацією кордонів до Речі Посполитою XVI–XVIII ст. Не випадково ця держава була названа II-ю Річпосполитою.

Польський уряд у Лондоні відстоював відродження II-ї Річпосполитою, а тому зайняв безкомпромісну позицію у питанні про східний кордон. Однак позиція Великої Британії і США не була у цьому питанні безкомпромісною. Пояснюючи своє ставлення до територіального питання, В.Черчілль через багато років вказував, що воно мусило врегулюватися так, аби «не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу»³⁶. Не менш рішучу позицію займав Ф.Д.Рузвельт. Стурбований затягуванням у підписанні радянсько-польської угоди про відновлення дипломатичних відносин, він попередив англійців, щоб ті не брали на себе зобов'язань щодо кордонів будь-якої держави до мирної конференції³⁷.

Потрібно звернути увагу на висловлену тут позицію керівників урядів Великої Британії і США під кутом зору Атлантичної хартії. Поляки з ентузіазмом сприйняли появу цього основоположного для повоєнного світоустрою документа, особливо коли його визнав Радянський Союз. Адже Атлантична хартія проголосувала принцип недоторканності території держав. Друга світова війна почалася внаслідок знищення Польської держави, і вони сподівалися, що перемога в ній відродить їхню батьківщину у попередніх кордонах. Але Черчілль і Рузвельт готові були розглянути територіальні домагання третього члена антигітлерівської коаліції, хоч відкладали їх на період після закінчення війни. Принципи принципами, але вони підходили до справи прагматично. У своїх повоєнних спогадах Черчілль писав, що англійський уряд був зобов'язаний підтримувати інтереси старого союзника (тобто Польщі), а тому не міг визнати законною окупацію росіянами польської території в 1939 р. Проте з літа 1941 р., коли Росія стала на боці Великої Британії у боротьбі з Німеччиною, писав далі Черчілль, «ми не могли змусити нашого нового союзника, який опинився у великій небезпеці, відмовитися хоча б на папері від прикордонних областей, які він протягом ряду поколінь вважав життєво важливими для своєї безпеки»³⁸.

Територіальна проблема знову спонтанно виникла під час радянсько-польських переговорів у Москві у грудні 1941 р. Польська сторона порушила

питання про звільнення з таборів і призов до польської армії, що формувалася в СРСР, колишніх мешканців Західної України української та єврейської національностей. Радянська сторона, однак, визнавала польськими громадянами лише етнічних поляків, а українських і єврейських мешканців східних польських воєводств розглядала як радянських громадян. Після звільнення з таборів вони мали призиватися до Червоної армії. Під час прийому у Кремлі на честь В.Сікорського генерал В.Андерс у розмові зі Сталіним знову порушив тему визнання українців та євреїв Західної України польськими громадянами. Не бажаючи загострювати ситуацію, Сталін запропонував розглянути питання про кордони між обома зацікавленими сторонами ще до мирної конференції, «як тільки польська армія піде у бій». Завершуючи розмову, він підкреслив: «Заспокойтеся, ми вас не скривдимо»³⁹.

Можна тільки здогадуватися, що мав на увазі Сталін, обіцяючи не кривдити поляків. Зважаючи на те, що союзники по антигітлерівській коаліції були настроєні захищати національні інтереси відроджуваної Польщі, а також на те, що кривдити самого себе він не збирався, задовольнити територіальні претензії поляків мали переможені німці. Проте у грудні 1941 р. думати про перемогу над Німеччиною було зарано.

Щоб добитися визнання кордону 1939 р. своїм англійським союзником, радянська дипломатія вирішила скористатися історичним прецедентом. Коли війська М.Тухачевського у 1920 р. почали наступати, польське керівництво кинулося в бельгійське курортне містечко Спа, де відбувалася конференція країн Антанти. Велика Британія і Франція погодилися допомогти, але на певних умовах. Поляки повинні були прийняти будь-яке рішення Верховної ради Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини і погодитися з «Декларацією Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону» від 8 грудня 1919 р. За цим документом лінія кордону накреслювалася від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилов і далі західніше від Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат. Ця лінія в основному обмежувала територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями. У межах Польщі залишалися тільки сполонізовані українські землі – Холмщина, Посяння, Підляшшя, Лемківщина.

Польське керівництво погодилося з цими умовами, і 11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Раднаркому. У ній пропонувалося, щоб Червона армія зупинилася за 50 км від лінії, яку Антанта визнала 8 грудня 1919 р. тимчасовим східним кордоном Польщі. Так, лінія Верховної ради Антанти здобула власну назву – лінія Керзона.

У грудні 1941 р. у Москву прибув А.Іден, щоб підписати розроблений зовнішньополітичними відомствами двох країн договір про взаємодію у війні з Німеччиною і про повоєнну організацію світу. Сталін вимагав від А.Ідена визнати західні кордони СРСР, як вони склалися на 1941 р. Пропонувалося, зокрема, на радянсько-польському відтинку кордону взяти за основу лінію Дж.Керзона. А.Іден не погодився, і договір залишився не підписаним. Це було зроблено лише наприкінці травня 1942 р. у Лондоні, і документ не містив територіальних статей⁴⁰.

Тим часом відносини між радянським і польським еміграційним урядами невпинно погіршувалися, особливо після виведення армії Андерса за межі СРСР. Причина була одна – нерозв'язане територіальне питання. 19 лютого 1943 р. газета «Радянська Україна» надрукувала статтю О.Корнійчука «Возз'єднання українського народу у власній державі». Наступного дня стаття була демонстративно передрукована на першій шпальті газети «Правда». Як свідчить І.Козловський, посилаючись на польські джерела, стаття була замовною, це визнав Сталін у бесіді з польським послом Т.Ромером⁴¹. Український письменник у різних виразах зви-

нувачував лондонських поляків у прагненні відірвати від Радянського Союзу західні області України.

Як і Ю.Пілсудський у 1918–1920 рр., генерал В.Сікорський не покладався у розв'язанні територіального питання на сприяння демократичних країн Заходу. На окупованих землях повинні були створюватися великі військові підрозділи. В.Сікорський вимагав зосередити у Вільно і Львові сильні військові підрозділи, які «в момент безперечного зламу східного фронту повинні виступити зі зброєю в руках, щоб роззброїти німців, взяти в свої руки службу безпеки в тих областях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду»⁴².

У квітні 1943 р. набула розголосу катинська справа, що призвело до припинення дипломатичних відносин між радянським і польським урядами. У липні 1943 р. загинув генерал В.Сікорський, і на чолі лондонського еміграційного уряду став С.Миколайчик. Його позиція з територіального питання не відрізнялася від позиції В.Сікорського.

Нерозв'язаність питання про радянсько-польський кордон істотно впливала на політичну ситуацію в окупованих Німеччиною західних областях України. Тут розгорнулася боротьба між українськими і польськими націоналістами, яка часто переростала у страхітливі етнічні чистки (наймасштабніша з них – Волинська трагедія). Протистояння між Українською повстанською армією та Армією крайовою найбільш детально висвітлене в останній монографії проф. І.Ільюшина⁴³.

6

Поразки Червоної армії на першому етапі війни були зумовлені не тільки помилками воєнно-політичного та армійського керівництва, але й низьким морально-психологічним станом військ. Усупереч розрахункам німецького командування, Радянський Союз витримав перший удар, але зазнав величезних втрат. Загальна кількість радянських військовополонених за всю війну визначилася цифрою в 5,7 млн осіб, із них 3,3 млн припало на 1941 р.⁴⁴

На північному і центральному напрямках наступу німецькі війська зустрічали сильний опір, але на південному фронті постійно провалювався. Переважна частина бійців і командирів Червоної армії потрапляли в полон внаслідок оточення. Оточенці часто не чинили жодного опору. Під Києвом в оточення потрапили 665 тис., у районі Умані – до 100 тис., під Мелітополем – до 100 тис., на Керченському півострові – до 100 тис. червоноармійців⁴⁵. Мобілізовані в армію, люди не бажали воювати за владу, яка завдала їм стільки лиха.

У 1942 р. настрої червоноармійців і цивільного населення України почав радикально змінюватися. На відміну від «перших німців» 1918 р., які погоджувалися на існування хоч і маріонеткової, але все-таки національної держави, гітлерівські окупанти зайнялися систематичним винищенням населення, щоб підготувати «життєвий простір» для переселенців із райху. Зрозумівши, що йдеться про фізичне існування народу, громадяни України почали воювати в армії і в партизанських загонах по-справжньому.

Національна політика Кремля в ході війни змінилася. 25 грудня 1942 р. у Москві була урочисто відзначена 25-та річниця проголошення радянської влади в Україні. Забута тема національної радянської державності зазвучала під час відзначення цього ювілею на повний голос.

Сталінградська битва, яка завершилася на початку 1943 р., означала корінний перелом у війні. Після двох років воєнних дій Радянський Союз здобув стратегічну перевагу над Німеччиною та її союзниками на Східному фронті. Курська битва у липні 1943 р. та її безпосередній результат – звільнення Лівобережної України цілком змінили розстановку сил у війні Об'єднаних Націй із державами «трикутника». Виникла потреба в координації стратегічних дій СРСР, США і

Великої Британії на рівні глав держав. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. у Тегерані відбулася перша зустріч Ф.Рузвельта, Й.Сталіна і В.Черчілля, на якій розглядалися спільні дії щодо розгрому ворога і проблеми повоєнного світового устрою та безпеки народів.

Розуміючи, що після поразки Третього райху першою на територію Польщі ступить Червона армія, В.Черчілля визнав за потрібне своєчасно розв'язати всі вузли польського питання. У неофіційній (після обіду у Сталіна) зустрічі зі Сталіним 29 листопада він підкреслив, що Польща багато важить для Великої Британії, яка через неї почала війну з Німеччиною. Разом із тим, підкреслив далі прем'єр-міністр, для нього нема нічого важливішого, ніж безпека західного кордону Росії. Тому він чекає відповіді на запитання, як його співбесідник розуміє цю безпеку. Сам він вважає, що Польща може просунутися на захід, як солдати по команді «два кроки вліво». Якщо Польща наступить при цьому на ногу Німеччині, то нічого не зробиш, сильна Польща є інструментом, необхідним для європейського оркестру⁴⁶.

У цьому короткому і назовні легковажному, але добре продуманому монолозі приховувалося розв'язання проблеми, яка народилася у 1918 р. Черчілля пропонував Сталіну переформатувати Польщу, тобто перетворити її за рахунок переможеної Німеччини з ягеллонської на п'ястівську. Переходячи далі на серйозний тон, прем'єр-міністр зазначив: «У мене нема жодних повноважень від парламенту визначати кордони і, як я вважаю, їх нема й у президента. Однак ми можемо тут, у Тегерані, перевірити, чи зможуть глави трьох урядів, діючи в злагоді, накреслити певну політику, яку ми могли б рекомендувати полякам і порадити їм прийняти її»⁴⁷.

Присутній при розмові А.Іден зауважив (так зазначав Черчілля у спогадах), що його дуже вразила заява Сталіна про можливість для поляків просунутися на захід аж до Одера. Цю репліку Сталіна в розмові з Черчіллем ми встановлюємо у передачі А.Ідена. Вона показує, що Сталін «на ходу» ухопив пропозицію Черчілля про переформатування Польщі і визначив географічні координати цієї пропозиції. Польща повинна була відмовитися від західноукраїнських та західнобілоруських земель і в компенсацію здобути територію Німеччини, обмежану на заході Одером. Однак у цій розмові радянський лідер зробив вигляд, що не знає, як діяти в подібній ситуації і чекає пояснень. «Тоді, – писав Черчілля, – я показав за допомогою трьох сірників, як я уявляю собі пересування Польщі на захід»⁴⁸. Усі сірники, якими позначалися СРСР, Польща і Німеччина, пересувалися у західному напрямі. По суті, це була предметна ілюстрація попереднього виразу Черчілля про солдатів, які виконують команду «два кроки вліво».

Польське питання стало предметом обговорення на підготовчій зустрічі міністрів закордонних справ В.Молотова, А.Ідена і спеціального помічника президента США Г.Гопкінса 30 листопада. А.Іден заявив, що його уряд бажає перешкодити тому, щоб це питання стало джерелом неприємностей між трьома країнами. Тому, продовжив він, було б добре, якби радянський уряд погодився з пропозицією Черчілля, яку він вчора проілюстрував на трьох сірниках. Молотов відповів, що це був би найкращий вихід зі становища. Тоді його англійський колега зобов'язався поінформувати поляків і попросити їхньої згоди на цю пропозицію. Потім учасники зустрічі вирішили винести польське питання на офіційний розгляд керівників трьох союзних держав⁴⁹.

1 грудня польське питання було розглянуто спочатку на неофіційній зустрічі Сталіна і Рузвельта. Рузвельт повідомив, що він не має заперечень щодо пересування кордонів Польщі зі сходу на захід – аж до Одера, але попередив, що з політичних причин не зможе брати участь у розв'язанні цього питання. Він зізнався, що в 1944 р. збирається висувати свою кандидатуру на посаду президента, і не хотів би втратити голоси 6–7 млн американців польського походження⁵⁰.

Президент передбачав, наскільки непопулярною буде серед поляків ідея пересування кордонів.

Офіційне засідання за круглим столом, на якому розглядалося польське питання, почалося в другій половині дня. Рузвельт розпочав з тези про необхідність відновити радянсько-польські дипломатичні взаємини. Черчілль оприлюднив свою ідею пересування кордонів, проілюстровану трьома сірниками. Сталін висловив подив із приводу пропозиції Рузвельта розпочати переговори з польським урядом. «Учора розмовляли про те, що треба запропонувати польському уряду те-то й те-то», – зауважив він. Чудово розуміючи суть питання, він завершив виступ словами: «Черчілль говорив про три сірники. Я хотів би спитати, що це означає».

Черчілль відповів дипломатично: «Було б добре тут, за круглим столом, ознайомитися з думками росіян відносно кордонів Польщі». І додав: «Ми вважаємо, що Польщу слід задовольнити за рахунок Німеччини. Ми були б готові сказати полякам, що це добрий план і що кращого плану вони не можуть чекати». Викликаний на відвертість, Сталін таким чином відповів на ремарку Черчілля: «Ідеться про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською конституцією»⁵¹. Історикам, які вважають 1939-й рік датою возз'єднання українських земель, варто перечитати цей документ. Датований 1943-м роком, він говорив про возз'єднання у майбутньому часі.

Редакційна колегія на чолі з А.Громико, яка готувала до друку збірник документів Тегеранської конференції, зробила у цьому протоколі досить велику купюру, яку можна відновити за спогадами В.Черчілля, де використовувався цей же протокол. Отже, після згадки Сталіним кордону 1939 р. у розмову вступив А.Іден і запитав, чи означає цей кордон лінію Ріббентропа–Молотова? «Називайте її як хочете», – недбало відповів Сталін. Молотов знайшов інший варіант відповіді: «Цю лінію звичайно називають лінією Керзона»⁵². Після цього він показав карту з лінією Керзона і текст радіограми лорда Дж.Керзона, в якій перелічувалися назви всіх населених пунктів.

На цьому обговорення польського питання перервалося, але Черчілль незабаром знову повернувся до цієї теми, вважаючи її найбільш терміною. Цього разу він не став говорити про сірники, а запропонував цілком точну формулу такого змісту: «У принципі було прийнято, що вогнище польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, із включенням до складу Польщі Східної Пруссії й Опельнської провінції. Але остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах»⁵³.

Обґрунтовуючи свою формулу, Черчілль зауважив: «Я скажу полякам, що вони одержують чудове місце для існування – територію завдовжки понад 300 миль у будь-який кінець»⁵⁴. Із цього випливає, що прем'єр-міністр чудово розумів «головний біль» усіх польських політиків ХХ ст.: старовинні західні землі були германізовані, в Литві, Білорусії та Україні поляки залишалися національною меншиною, а центральна смуга корінних земель із Краковом і Варшавою здавалася їм надто вузькою.

Сталін із формулою погодився, але «на ходу» зарезервував за Радянським Союзом два незамерзаючих порти на Балтійському морі – Мемель і Кенігсберг. Рузвельт, як і обіцяв Сталіну, не висловив офіційно свою позицію. На цьому обговорення польського питання завершилося.

Після Тегеранської конференції уряди СРСР і Великої Британії почали тиснути на еміграційний уряд у Лондоні, щоб змусити його визнати східний кордон

Польщі 1939 р. Зокрема, 13 січня 1944 р. центральні радянські газети опублікували довідку ТАРС «Лінія Керзона» з географічною картою Західної України та Західної Білорусії і прилеглих районів Польщі. У ній містилися історія виникнення і докладні характеристики лінії Керзона. 22 лютого під час обговорення рішень Тегеранської конференції в парламенті В.Черчілль роз'яснив свою позицію цілком відверто: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантії щодо будь-якої прикордонної лінії. Ми не схвалювали захоплення Вільна Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему... Я можу визнати, що російські вимоги у питанні забезпечення безпеки західних кордонів не виходять за межі розумного або законності. Маршал Сталін і я обговорювали ці питання і дійшли спільного висновку, що Польща повинна одержати компенсацію як на півночі, так і на заході за рахунок Німеччини»⁵⁵.

Тиск Черчілля на лондонських поляків мав вагомі причини. Після вступу на територію Польщі радянських військ Сталін сформував у Любліні свій кишеньковий уряд. Черчілль розумів, що в разі відходу уряду С.Миколайчика від конструктивної позиції у питанні про східний кордон Сталін вестиме справи тільки з люблінцями. Щоправда, люблінські поляки теж не були у захваті від кордону по лінії Керзона. Аби вплинути на них, Сталін використав нову політичну силу – керівництво УРСР.

На останньому етапі війни до Конституції СРСР і конституцій союзних республік були внесені зміни, які передбачали можливість утворення національних збройних формувань і право республік встановлювати безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими країнами. На практиці до національних збройних формувань справа в Україні не дійшла, але в уряді УРСР з'явився наркомат оборони, очолений генерал-лейтенантом В.Герасименком. Утворився й наркомат закордонних справ, хоч його позбавили права засновувати посольства і консульства в інших країнах. Голова уряду і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов із трибуни Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. почав вимагати «включення до складу української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»⁵⁶.

Проект М.Хрущова про створення у складі УРСР Холмської області і розпочата на його підтримку петиційна кампанія місцевого населення використовувалися винятково з пропагандистською метою. Керівники СРСР насправді не бажали підірвати значення лінії Керзона вимогами про приєднання до УРСР стародавніх українських земель на захід від неї. Питання про Закерзоння порушувалося як контраргумент у дискусіях із люблінськими поляками, які наполегливо вимагали приєднання до Польщі Львова та нафтових районів. Після багатомісячних дискусій 26 липня 1944 р. із ними був підписаний таємний договір, за яким західні кордони Польщі пересувалися до лінії Одер–Нейссе, а східні визначалися по лінії Керзона з деякими відхиленнями на користь поляків.

Причини неприйняття поляками лінії Керзона були зрозумілі: втрачалася половина міжвоєнної території Польщі. У Тегерані Рузвельт не дозволив собі підтримати формулу Черчілля, хоч погоджувався з нею і розумів, що тільки з її допомогою можна розрубати сформований століттями польської історії гордіїв вузол. Як уже зазначалося, він боявся втратити голоси мільйонів американців польського походження. Представники еміграційного уряду в Лондоні так само боялися поставити хрест на своїй політичній кар'єрі і не піддавалися зовнішньому тиску. Люблінські поляки були більш піддатливі, тому що залежали не від виборців, а від окупаційної влади.

Польщі пропонували інші землі як компенсацію територіальних втрат. Черчілль у Тегерані підкреслював, що промислово розвинуті німецькі території набагато цінніші, ніж пінські болота⁵⁷. Але поляки знали, що втрачали і не мали

упевненості в тому, що одержать. Одне знали напевно: впродовж п'яти–шести поколінь на цих землях жили німці, і вони продовжували там жити.

Коли в Тегерані обговорювалася формула Черчілля, Рузвельт поцікавився, чи буде можливим організувати в добровільному порядку переселення поляків із територій, які передавалися Радянському Союзу. Сталін запевнив, що це можна буде зробити⁵⁸. Нікому, однак, не спало на думку запитати, чи можливо організувати переселення німців із територій, які передавалися Польщі. Вважалося, мабуть, що ці території передаватимуться разом із населенням. Це не викликало ентузіазму ні у польських політиків, ні у пересічних поляків.

У червні 1944 р. С.Миколайчик зустрівся з Рузвельтом у Вашингтоні. Останній вказав, що вважає територіальні поступки невідворотними, але обіцяв переконати Сталіна залишити за Польщею Львів і нафтові родовища Дрогобицького району. Водночас президент повідомив, що Польща одержить Східну Пруссію, за винятком району Кенігсберга, і на захід від неї – все узбережжя Балтики до Одера включно зі Штеттіном (Щецінім). Миколайчик відповів, що всяка надмірна окупація на заході створювала б непотрібне тертя з німецькою національною меншиною⁵⁹.

Аналіз рішень Ялтинської конференції керівників трьох союзних держав зайвий раз переконує у тому, що проблема польського східного кордону вже була розв'язана тегеранською формулою В.Черчілля. Після президентських виборів у США Ф.Д.Рузвельт дістав можливість офіційно приєднатися до цієї формули, внаслідок чого вона перетворилася на один із наріжних каменів повоєнного світового порядку.

В Ялті Рузвельт зробив обережну спробу (згідно з обіцянкою, яку дав у Вашингтоні Миколайчику) залишити Львів за Польщею. У протоколі засідання глав урядів від 6 лютого 1945 р. це виглядало так: «Було б добре розглянути питання про поступки полякам на південній ділянці лінії Керзона. Він, Рузвельт, не наполягає на своїй пропозиції, але хоче, щоб радянський уряд прийняв це до уваги». Заперечуючи Рузвельту, Черчілль підкреслив, що він постійно і публічно заявляв у парламенті та в інших місцях про намір британського уряду визнати лінію Керзона в тому вигляді, як її тлумачить радянський уряд, тобто із залишенням Львова Радянському Союзу. «Після тієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, – додав прем'єр-міністр, і після тих зусиль, які Росія доклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві»⁶⁰.

Наступного дня радянській делегації були вручені письмові пропозиції США з польського питання, в яких визнавалося проходження східного кордону Польщі по лінії Керзона. Делегація одержала також британський документ – резюме з обговорюваного на попередньому засіданні питання під назвою «Переглянута формула для Польщі». У ньому був зафіксований консенсус із приводу східного кордону Польщі і перелічувалися німецькі райони, які вона мала одержати в компенсацію. Тут же формулювалося рішення величезної ваги: «Домовлено, що німці зі вказаних районів повинні бути репатрійовані в Німеччину, і що всі поляки в Німеччині повинні за своїм бажанням репатріюватися в Польщу»⁶¹. Якщо для поляків переселення було справою добровільною, то німці, як впливало з документа, репатріювалися примусово.

Як відомо, з територій, які перейшли до Польщі і Радянського Союзу, було виселено до 10 млн німців, а із Судетської області Чехословаччини – до 3 млн. Ці депортації за своїми масштабами були безпрецедентними.

Восени 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР у Любліні були укладені угоди про обмін населенням. За два роки, до серпня 1946 р., з України в Польщу переселилися 810,4 тис. поляків, а з Польщі в Україну – 482,9 тис. українців⁶². Повоєнна Польща стала однією з найбільш етнічно однорідних країн.

8

Аналіз документів із розглядуваної проблеми дозволяє зробити низку важливих висновків.

1. Зміна статусу поділених між різними державами українських земель у формі возз'єднання або переходу від однієї держави до іншої могла відбутися тільки в ситуації війн і революцій. Під час Першої світової війни західноукраїнські землі були поглинуті Росією. Розпад Російської імперії у 1917 р. і Австро-Угорщини у 1918 р. створили передумови для злуки двох українських народних республік у січні 1919 р., які виникли в ході національних революцій. Пізніше, однак, українські землі були поділені між чотирма державами.

2. Пакт Ріббентропа–Молотова передував приєднанню західноукраїнських земель до СРСР, але не став його безпосередньою причиною. Передбачуваний злочинною змовою двох диктаторів вступ Червоної армії у Польщу був замаскований під «визвольний похід» не відразу, а тільки після того, як Друга світова війна стала фактом. Маскувальна інтерпретація радянського вторгнення мала на меті зберегти нейтралітет Радянського Союзу у війні Великої Британії і Франції з Німеччиною.

3. Приєднання Західної України і Західної Білорусії не варто називати «возз'єднанням». Навіть національно свідомі українці у вересні 1939 р. розглядали «визвольний похід» як четвертий поділ Польщі. Можна сказати навіть більше: анексія цих територій не стала їх реальним приєднанням до Радянського Союзу. Після вторгнення вермахту радянський уряд був змушений оголосити договори 1939 р. стосовно Польщі такими, що втратили силу.

4. Напад Німеччини на Радянський Союз перетворив війну для його народів на війну вітчизняну. Вони відстоювали в цій війні не тільки свою незалежність, але й право на життя. Вирішальний вклад народів СРСР у перемогу над ворогом, який загрожував світовій цивілізації, став об'єктивною основою для визнання Об'єднаними Націями права українського народу на возз'єднання своїх земель. Це визнання знайшло конкретний вираз у запропонованій Черчіллем і прийнятій Великою трійкою 1 грудня 1943 р. у Тегерані формулі реформатування державної території польського народу. Формула Черчілля враховувала безпосередні національні інтереси трьох головних держав антигітлерівської коаліції і Польщі на завершальному етапі війни. Разом із тим вона спиралася на історичний прецедент – лінію Керзона, запроповану Антантою у 1918 р. із метою визначення кордонів країн, що виникли після розпаду імперій у Східній Європі.

¹ День (Київ). – 2009. – 16 травня.

² Див., наприклад: *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Л., 1998. – С.11.

³ *Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство (Київ), 1991. – №11. – С.6–13; *Його ж.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С.80–96.

⁴ *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).* Краткий курс. – Москва, 1946. – С.318, 261.

⁵ На штурм капитализма – к мировой коммуне. Стенограмма доклада Л.З.Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого военного округа 4 апреля 1939 г. // Исторический архив. – 2005. – № 2. – С.84.

⁶ *Ширер У.* Взлёт и падение Третьего рейха. – Москва, 1991. – Т.1. – С.503.

⁷ Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – Москва, 1990. – Т.1. – С.482–483.

⁸ *Лебедева Н.С.* Четвёртый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939–1945 / Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – Москва, 1996. – С.238.

⁹ Там же. – С.239.

¹⁰ Документы внешней политики. – Москва, 1992. – Т.ХХІІ. – Кн. 1. – С.568.

¹¹ Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – Москва, 1990. – Т.2. – С.321.

- ¹² Лебедева Н.С. Указ. соч. – С.241.
- ¹³ Документы внешней политики. – Москва, 1970. – Т.ХVI. – С.80–82.
- ¹⁴ Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата. – Смоленск, 1998. – С.193.
- ¹⁵ Лебедева Н.С. Указ. соч. – С.241–243.
- ¹⁶ Там же. – С.244.
- ¹⁷ Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха. – Москва, 1991. – Т.2. – С.5.
- ¹⁸ Там же. – С.6.
- ¹⁹ Там же. – С.8.
- ²⁰ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S.32.
- ²¹ Правда. – 1939. – 1 ноября.
- ²² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С.1028.
- ²³ Там само. – С.1056.
- ²⁴ Там само. – С.1029.
- ²⁵ Там само. – С.1030.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. – С.1007.
- ²⁸ Там само. – С.1041.
- ²⁹ Там само. – С.999.
- ³⁰ Там само. – С.1055.
- ³¹ Там само. – С.1025.
- ³² Там само. – С.1023.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.40.
- ³⁵ Правда. – 1941. – 31 июля.
- ³⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. – Москва, 1991. – Кн.2. – С.182.
- ³⁷ Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.43.
- ³⁸ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 2. – С.182.
- ³⁹ Див.: Козловський І. Указ. праця. – С.51–52.
- ⁴⁰ Там само. – С.55.
- ⁴¹ Там само. – С.64.
- ⁴² Там само. – С.53.
- ⁴³ Див.: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009.
- ⁴⁴ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения. – Москва, 2000. – С.512.
- ⁴⁵ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С.292.
- ⁴⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С.203–204. Черчилль вказує, що ця розмова відбулася 28 листопада після обіду у Рузвельта. В офіційному радянському виданні вона відсутня, але за іншими документами і примітками до них встановлюється, що розмова відбулася по обіді у Сталіна 29 листопада. Радянське видання документів Тегеранської конференції звірялося з американськими записами, опублікованими Державним департаментом у 1961 р., а також з архівними англійськими записами, відкритими для дослідників із початку 1970-х рр. Див.: Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. док. – Москва, 1978. – С.149, 186.
- ⁴⁷ Там же. – С.204.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.149.
- ⁵⁰ Там же. – С.168.
- ⁵¹ Там же. – С.163–165.
- ⁵² Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С.225–226.
- ⁵³ Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.167. Оппелън (Ополе) – порт на Одері (Одра), заснований у Х ст., неподалік від Бреслау (Вроцлав).

⁵⁴ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.225–226.

⁵⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1974. – Т.VIII. – С.57.

⁵⁶ Козловський І. Указ. праця. – С.105.

⁵⁷ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.226.

⁵⁸ Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.165.

⁵⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.VIII. – С.112–114.

⁶⁰ Крымская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г.: Сб. док. – Москва, 1979. – С.97–98.

⁶¹ Там же. – С.159–160.

⁶² Буцко О.В. Украина–Польша: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С.62, 69.

The author argued that the Molotov–Ribbentrop pact before joining Western Ukraine to the USSR, but not the direct cause of the reunification of ethnic lands Ukrainian people. In 1941 German-Soviet treaty on Poland were found to have lost power. The right of people in the reunification of their lands recognized leaders of the Allies of World War II, who spoke on behalf of the United Nations.

Р.Я.Генега*

СУСПІЛЬНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ПРИКЛАДІ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СКЛАДІ Й СТАНОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х рр.

У статті проаналізовано характер соціальних, економічних і культурних змін у Львові у 1944–1953 рр. Розкрито формування нових етнічних груп. Продемонстровано вплив змін на подальший розвиток міста.

Основні чинники, що вплинули на етнічну та соціально-економічну ситуацію у Львові, були викликані воєнним лихоліттям та політикою радянської влади, спрямованої проти окремих національних спільнот. Ці фактори призвели до майже повного зникнення єврейської громади і до значного зменшення частки поляків у місті. Реалізація домовленостей про трансфер населення між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. призвела до виселення зі Львова більше 80 тис. поляків. Після цього у місті почалося поступове зростання українського населення, яке в перше повоєнне десятиліття так і не досягло більшості.

Огляд наукової літератури з характеристиками етнічної та соціально-економічної ситуації у Львові дає підстави стверджувати про те, що різні аспекти міського життя в повоєнний період висвітлені неоднаково. Коли такі теми, як кількість жителів, історико-географічний аналіз формування етнічного складу населення Львова, його зайнятість, соціальне походження, більшою чи меншою мірою ставали предметом вивчення¹, то характер демографічних, соціальних, економічних, культурних змін у місті в перші повоєнні роки досі залишалися поза увагою істориків. Тому висвітлення цих процесів є актуальним дослідницьким

* Генега Роман Ярославович – канд. іст. наук, асистент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: r_genega@yahoo.com

завданням, а його вирішення дасть змогу ґрунтовніше й науково достовірніше зрозуміти суспільно-політичну атмосферу повоєнного Львова.

Згідно з результатами перепису населення, проведеного 1942 р. німецькою окупаційною владою в дистрикті Галичина, у Львові проживало 319 606 осіб, серед них 83 570 українців, 172 735 поляків, 50 000 євреїв, 13 301 представник інших національностей². У період війни чисельність населення міста не була стабільною. Наприклад, у травні 1940 р. під впливом утікачів із Польщі кількість його мешканців сягнула 430 тис. Із просуванням фронту на схід відбувалося зменшення чисельності львів'ян, особливо під час німецької окупації у зв'язку з антиєврейською акцією³. На час повернення з 1944 р. до Львова радянської влади в місті залишилися фактично тільки дві національні групи – поляки та українці⁴. Згідно зі звітами комунальних служб, котрі надсилалися до обкому КП(б)У, на 1 жовтня 1944 р. із 154 тис. мешканців Львова 85 тис. були поляками⁵. Спираючись на досвід 1939 р., польське населення міста не мало ілюзій щодо радянської влади, убачаючи у ній силу, від якої можна було очікувати хіба що репресій⁶. Але його сподівання на еміграційний уряд не справдилися. Єдиною реальною силою, котра після відступу німців кілька днів намагалася контролювати ситуацію в місті, була підпільна Армія крайова (АК). У зв'язку із заборонаю інших політичних інституцій вона стала найвпливовішим чинником, навколо якого об'єднувалося польське населення Львова.

Із початком евакуації німців із міста польські загони самооборони розпочали сутички з регулярними частинами вермахту згідно з планом «Буря». Найбільші бої проходили 21–22 липня 1944 р. в районі головного вокзалу, площі Бема (нині Ярослава Мудрого), оперного театру, на вулицях Ясній (нині М.Конопницької) та Кароля Ліщинського (нині братів Міхновських)⁷. Фактично на момент вступу у Львів радянських військ місто було вільне від німців і значна його частина контролювалася поляками⁸. На ратуші майорів польський прапор. Діяли відповідні органи самоврядування – повітові представництва уряду, польська міліція, здійснювався підбір кадрів для адміністративних та господарських установ⁹.

Армія крайова керувалася директивами лондонського еміграційного уряду, з яким підтримувався радіозв'язок. Протягом 1944–1945 рр. органи НКДБ виявили у Львові 18 радіостанцій АК¹⁰. Це була розгалужена й структурована організація. Своім впливом вона охоплювала всі верстви польського суспільства, маючи осередки в інститутах, школах, серед робітничої молоді. Львівський осередок Армії крайової підпорядковувався штабу Південно-східного округу на чолі з полковником (пізніше генералом) В.Філіпковським. Округ ділився у межах міста на 5 дільниць, а ті – на райони. Сам штаб складався з 9 відділів: організаційного, розвідки і контррозвідки, оперативного, пропаганди, зв'язку, інженерно-диверсійного, громадського, фінансового та господарського¹¹. Після приходу радянських військ керівництво АК зайняло вичікувальну позицію, утримуючи збройні підрозділи в підпіллі до з'ясування намірів нової влади. Із часом Армія крайова більш чітко окреслила свою позицію, розглядаючи більшовиків як воєнних союзників і політичних ворогів.

Радянська влада зробила спробу здійснити набір серед польського населення у добровольчу дивізію ім. Т.Костюшка під командуванням З.Берлінґа. Відсутність бажаних зумовила примусову мобілізацію. Але ці «добровольці», як вказував один із представників влади, не могли «зрозуміти усю глибину і значення братньої допомоги, яку надає Радянський Союз польському народові»¹². Переважна більшість польського населення Львова дотримувалася чіткої національної орієнтації. У місті відбувалися мітинги. У листівках пропагувалося гасло «Львів – польське місто». У день католицького свята Всіх Святих 1 листопада 1944 р. близько 4 тис. польських мешканців міста з національними прапорами й під гаслами «Згинеш трупом, впадеш за Львів, але він буде наш» зібралися біля меморіалу «Львівських орлят» на Личакові¹³. Мітинг тривав цілий день, його учасники співали свій гімн

та патріотичні пісні. 30 листопада 1944 р. на обласній нараді інтелігенції області професор медінституту З.Белінський єдиний звернувся до учасників зібрання польською мовою¹⁴. Влада намагалася подолати негативне ставлення до неї польського населення міста. З цією метою 6 грудня 1944 р. Львівський обласний комітет КП(б)У скликав збори інтелігенції. Поряд із демонстрацією уваги до проблем розвитку польської культури радянські представники на зборах засудили «нахабну вилазку польських націоналістів» на Личаківському цвинтарі. Підсумовуючи численні промови про дружбу і братерство, перший секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький наголосив, що Львів залишиться українським містом¹⁵.

До кінця 1945 р. докорінно змінити антирадянські настрої поляків не вдавалося. Вони відзначали національні свята, поширювали листівки¹⁶. В багатьох вищих навчальних закладах викладання проводилося трьома мовами – польською, українською та російською. Із 700 студентів політехнічного інституту 308 були поляками¹⁷. У тих навчальних закладах, де лекції читали російською чи українською мовами, відбувалися студентські заворушення з вимогою викладати польською¹⁸. Щоб уникнути подібних непорозумінь, директор медичного інституту Г.Скосогоренко вдався до безпрецедентного кроку. В доповідній записці він просив міську владу зважити на польську традицію і перенести святкування п'ятдесятиліття навчального закладу із червня на жовтень 1945 р.¹⁹

У Львові активно діяла польська партія націонал-демократів (ендеків), яка видавала тижневик «*Słowo Polskie*» (накладом 300 примірників). Редакція розташовувалася у приватному помешканні Я.Новаковського по вул. Копцовій, 5/4 (тепер вул. Княжа). До редакційної колегії входили 12 осіб. Усі вони разом із заступником головного редактора З.Флясинським наприкінці 1945 р. були заарештовані органами НКВС. До серпня того ж року у місті видавалася газета «*Wytrwamy*», а до лютого – офіційний друкований орган Армії крайової – «*Przebojem*»²⁰. Якщо врахувати, що до кінця 1944 р. радянські газети надходили у Львів тільки раз на місяць (і то нерегулярно)²¹, можна припустити, що підпільна українська та польська преса були чи не єдиним джерелом відомостей в охопленому інформаційним голодом місті. Спроби радянської влади впливати на польське населення міста через газету «*Czerwony Standard*», котра пропагувала гасло побудови соціалістичної Польщі й українсько-радянського Львова, успіху не мали²².

Доволі швидко радянська влада перестала загравати з поляками. Одним із перших заходів у цьому напрямі, розроблених першим секретарем Львівського обкому КП(б)У І.Грушецьким, було видання 3 серпня 1944 р. документа «Про заходи у галузі національної політики в місті Львові». Зміст його зводився до кількох основних завдань: провести «добровільний» переїзд українського населення з польської території у Львівську область; запропонувати «добровільне» переселення поляків з території УРСР на територію ПНР та найважливіше – провести масовий набір робітників й інтелігенції зі східних областей України для переїзду на постійне місце проживання в західні області, особливо у Львів²³. Усього з міста, згідно з планами радянського керівництва, мали виселити 24 180 польських родин, які налічували 85 тис. осіб, що становило приблизно 55% від загального числа мешканців Львова²⁴. В дані підрахунки не входили ті з них, які були лояльно налаштовані до радянської влади, особливо спеціалісти, задіяні у відновленні інфраструктури міста. Багато поляків, прагнучи уникнути виселення, видавали себе за українців. У цілому переселення проходило дуже мляво. Польське населення саботувало виїзд, маючи надію, що Львів усе ж таки відійде до ПНР. На 12 грудня 1944 р. було переселено тільки 862 сім'ї (1510 осіб)²⁵.

Складним після завершення війни виявилось становище єврейського населення Львова. Внаслідок антисемітських акцій із боку німецької влади влітку 1944 р. у місті залишилося, за твердженням Я.Хонігсмана, близько 800 місцевих євреїв²⁶. Майже таку саму кількість (1000 осіб) подають і тогочасні підпільні документи

ОУН²⁷. Українсько-єврейські відносини в перші повоєнні роки були досить напруженими. Українці вважали, що євреї стануть на бік нової влади на шкоду їх інтересам, як це було 1939 р. Однак радянська влада утримувала виразну дистанцію щодо вцілілої єврейської громади, будуючи відносини з нею залежно від політичної кон'юнктури. Хоча, справді, в індивідуальних висловлюваннях чиновників та військових час від часу проявлявся відвертий антисемітизм. На збори з нагоди звільнення Львова, що відбулися 30 липня 1944 р., були запрошені представники від українського, польського, російського, але не єврейського населення²⁸. Згодом кількість його у місті трохи зросла, передусім за рахунок приїжджих радянських чиновників. Щоправда, більшість із них воліла називатися росіянами.

Відносини між радянською владою й єврейською громадою Львова загострилися в 1940–1950-х рр. під час боротьби з «лікарями-отруйниками» і «безрідними космополітами». Тоді з Львівської колегії адвокатів було звільнено більшість євреїв²⁹. У вищих навчальних закладах міста пройшла кампанія боротьби з їх націоналізмом. З університету було виключено ряд євреїв за надуманими звинуваченнями, як, наприклад, студента 3-го курсу юридичного факультету Е.Бермана за «неповагу до російської мови і відмову від російської писемності»³⁰. Конфлікт набув такого розголосу, що проблемі єврейського націоналізму було присвячено наказ міністра вищої освіти СРСР С.Кафтанова. Перераховуючи недоліки в роботі Львівського університету, він наголосив на діяльності «буржуазно-єврейського націоналіста» О.Зусмановича. Той, мовляв, на лекціях із міжнародного права пропагував антипартійні погляди й хибно висвітлював національно-визвольну боротьбу народів Сходу. А викладачі юридичного факультету П.Домбровський, Ю.Макарович, Д.Шахов пропагували на лекціях «буржуазно-космополітичні» та «об'єктивістські» ідеї³¹. Разом із викладачами з університету були відрохонані й деякі студенти, котрі з ними контактували. Студента юридичного факультету В.Кутика за зв'язок з О.Зусмановичем у 1949 р. було виключено і тільки завдяки заступництву письменника І.Еренбурга поновлено в університеті. Однак 1953 р. черговий раз виключений у зв'язку зі «справою лікарів» він отримав змогу відновити навчання тільки після смерті Й.Сталіна³².

В період німецької окупації представники українського етносу домінували у робітничому середовищі Львова. Із 31 тис. працюючих у місті українців найбільшу частку становила домашня прислуга (9700), далі йшли промислові робітники (8600), сторожі (2000), некваліфіковані робітники (1400). Незначна частина була зайнята в кооперативній торгівлі. Дуже малу частку у структурі зайнятості становила інтелігенція. Серед українців відсоток безробітних був значно більший, ніж серед поляків і євреїв³³.

Повернення радянської влади у липні 1944 р. українське населення Львова сприйняло з недовірою. Досить свіжими були спогади про 1939 р.³⁴. Частина інтелігенції, передусім та, що співпрацювала з Українським центральним комітетом (УЦК), покинула Львів разом із німецькими військами. Місто знову поринуло у хаос, черги та репресії. Соціальні переваги нового ладу відчували тільки нові привілейовані верстви міського населення³⁵. Дисонанс посилювало те, що корінні львів'яни за короткий відрізок часу мали змогу порівняти декілька державних систем. І це порівняння було не на користь радянської влади, «обличчям» якої в очах львів'ян була Червона армія. І хоча окремі радянські підрозділи справляли загалом позитивне враження – добре обмундировані та озброєні вони прихильно (інколи байдуже) ставилися до місцевого населення, уже наступні частини, які прибували до міста, це враження наблизили до реальності. Упадав у вічі брак достатньої кількості зброї й техніки, що компенсувалося людськими ресурсами. Частина бійців їхала на коровах, що справляло гнітюче враження на галичан³⁶. На офіційному ж рівні панували інші настрої. У листі до Й.Сталіна М.Хрущов відзначав позитивні зміни в настроях міського населення щодо радянської влади порівняно з 1939 р.³⁷

Разом із військами до Львова прибула радянська адміністрація та численні відділи НКВС. Першими заходами її були: введення комендантської години, вимога до населення здати вогнепальну зброю, заборона самовільно займати помешкання. Згодом з'явилося звернення до бійців УПА з вимогою здатися. Підрозділи НКВС початково спрямували зусилля проти поляків, провівши кілька акцій проти українського підпілля на підставі польських доносів (для їх захоплення при відповідних комісаріатах було встановлено спеціальні поштові скриньки)³⁸. Усе це вказувало на те, що друге повернення радянської влади не буде тимчасовим.

У перші повоєнні роки львів'яни жили в очікуванні нової війни. Такі настрої переважали тоді не тільки серед українців, а й приїжджих російськомовних мешканців, навіть військових. На зміну цьому очікуванню, котре виснажувало психологічно, прийшла байдужість, згодом – переконання у недоцільності подальшої конфронтації з радянською владою. В цьому складному виборі одні відмовлялися від переконань, ідучи на відверту співпрацю з нею, інші стали частиною системи для збереження себе та своїх близьких. Однак прищепити симпатію до нової влади й радянських звичаїв цим людям так і не вдалося. Вони замикалися в домашньому оточенні, культивуючи там мову й традиції краю, тим самим відкидаючи неодноразові спроби перетворити зростаючу кількість україномовних львів'ян у зрусифікований радянський народ³⁹.

Головним фактором визначення нового соціального обличчя Львова була зміна структури міської виробничої сфери. До приходу радянської влади соціальний характер міста визначали адміністративні функції. Намагаючись змінити характер його з міста чиновників на місто робітників, нова влада розпочала широкомасштабну індустріалізацію. П'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. передбачав «перетворити м. Львів у великий індустріальний центр України»⁴⁰. Однак втілення цього плану розпочалося на кілька років раніше. Ще в 1944 та 1945 рр. у місті відбулося укрупнення підприємств і збільшення кількості працюючих. Якщо на середину 1944 р. у Львові нараховувалося 180 промислових підприємств, на котрих працювали 7738 робітників⁴¹, то станом на 20 червня 1945 р. в місті діяло тільки 130 підприємств, на яких працювало 12 372 робітники й 3974 службовці. Крім того, у місті працювало 91 промислово-кооперативне підприємство, де були задіяні 3304 робітники та 748 службовців.

Уже невдовзі, згідно зі звітом секретаря обкому КП(б)У Ф.Горбаня «Про перетворення Львова у крупний індустріальний центр радянської України», у квітні 1947 р. в місті нараховувалося 40 150 робітників. У 1949 р. відповідне населення міста досягло 46 500 осіб⁴².

Однак точні масштаби зростання чисельності робітників у Львові встановити важко, оскільки для радянського діловодства і статистики були характерні значні приписки. Приклад їх чітко простежується за поданою нижче таблицею (укладена за збірником «Радянський Львів...». – С.341). Динаміка зростання робітничого населення міста, згідно з даними Центрального статистичного управління СРСР (див. табл.), удвічі менша, ніж у згаданому звіті Ф.Горбаня.

Рік	Усього робітників і службовців	У т.ч. робітників
1945	15 517	11 014
1946	17 389	13 077
1947	23 487	18 084
1948	27 542	22 225
1949	40 676	28 053
1950	44 922	32 087

Індустріалізація не тільки змінювала етнічний склад населення Львова, а й стала вагомим чинником його русифікації. На роботу до міста масово направлялися російські чи російськомовні спеціалісти, котрі поступово змінювали обличчя Львова. У 1944–1945 рр. щомісяця населення міста зростало за рахунок приїжджих із сходу у середньому на 7374 осіб⁴³. 13 квітня 1945 р. РНК СРСР видала постанову «Про відбудову і розвиток промисловості, транспорту і міського господарства міста Львова». Вона зобов'язувала зокрема мобілізувати тільки в першому півріччі 1945 р. 16 тис. осіб із числа непрацюючого населення України для роботи в промисловості міста. Відповідальними за виконання постанови було призначено М.Шверника (Комітет з обліку й розподілу робочої сили при РНК СРСР) і М.Хрущова (РНК УРСР)⁴⁴.

У 1946 р. тільки з території РРФСР на Львівщину прибули 38 780 осіб, 1947 р. – 22 470 осіб, у 1948 р. – 12 595 осіб. Найбільше росіян прибуло з Москви, Ленінграда, Курської та Воронежської областей. Окрім цього, до Львова направлялися переселенці з Білорусії, Казахстану, Узбекистану, Грузії, Молдови. Окрему групу мігрантів становили вихідці із сходу України та українці-переселенці з Польщі⁴⁵.

Про концентрацію росіян у Львові свідчать заяви робітників заводу №647 телефонно-телеграфної апаратури з вимогою не надсилати їм україномовних газет у зв'язку з незнанням української мови. Такі самі заяви надійшли із заводів паровозоремонтного та №87⁴⁶. У січні 1951 р. частка росіян у місті становила 30,8% порівняно з 5,5% у 1944 р. Як привілейована верства суспільства вони працювали у сфері судочинства, торгівлі, культури, транспорту, почасти промисловості. Але особливо великим було їх зосередження в галузі управління. Вони мали вирішальний вплив на формування кадрової політики⁴⁷.

У 1946 р. росіяни й євреї становили понад 37% керівників підприємств та установ міста, а в 1949 р. цей показник перевищив 60%⁴⁸. У 1948 р. львівська обласна партійна організація на 49,1% складалася з росіян. Українці становили в ній 37,5%, представники інших національностей – 13,4%. Тільки наприкінці 1953 р. частки українців і росіян зрівнялися: перші – 43,4%, другі – 42%, інші – 14,6%⁴⁹. Кваліфіковані місцеві кадри залишалися незадіяними у галузі освіти. Сумарна кількість викладачів вищих навчальних закладів Львова на 25 грудня 1944 р. становила 635 осіб, із них – тільки 122 місцеві; учителів – 894, з них 252 українці (125 галичан). З усіх викладачів тільки 460 мали вищу освіту⁵⁰. Представників місцевого населення вкрай неохоче залучали до роботи на керівних посадах.

На підприємствах та у промислово-кооперативних артілях Львова працювали 189 осіб із місцевого населення, з них – тільки 57 українців: 24 директори підприємств, 8 головних інженерів, 5 начальників відділу кадрів, 14 голів артілей, 6 завідуючих виробництвом⁵¹. Українці-галичани фактично не займали керівних посад, про що зазначалося навіть у зведеннях ЦК КП(б)У⁵². У 1945 р. в Львівську міську раду, Сталінську, Залізничну, Шевченківську і Червоноармійську районні ради було прийнято на роботу 96 осіб із місцевого населення, з яких тільки 41 українець. Усі вони обійняли другорядні посади інструкторів та інспекторів (87 осіб), щонайбільше – завідувачів відділами секторів⁵³. Як згадував В.Заведнюк, у всіх установах, куди він звертався в пошуках праці, йому відмовляли як представнику місцевого населення. Відділами кадрів у них керували росіяни⁵⁴. Уже на початку 1950-х рр. перевага російської мови в офіційному житті міста стала такою значною, що інколи навіть розмова українською у транспорті розцінювалася як провокація⁵⁵.

Більшість прибулих до Львова характеризував низький рівень освіти. Із 31 секретаря райкому КП(б)У (без міських) тільки 7 мали вищу освіту⁵⁶. Зі сходу до Львова переселялися переважно незаможні особи, які завдяки переїзду і політичній кон'юктурі прагнули покращити власний матеріальний стан. Образ

прибулих відбивав лист ректора Львівського університету І. Білякевича до голови Всесоюзного комітету у справах вищої школи при РНК СРСР С. Кафтанова з проханням надати матеріальну допомогу викладачам та студентам. Більшість їх (520 осіб) були вихідцями зі східних областей України (місцевих – тільки 260). Ректор наголошував, що приїжджі студенти й викладачі вирізняються серед місцевих непривабливим зовнішнім виглядом і тому потребують негайної допомоги. До листа додавався список із 27 найбільш нужденних викладачів. До списку був включений сам ректор, проректори та завідувачі кафедр. Подібний лист І. Білякевич надіслав і заступникові голови РНК УРСР Л. Корнійцю 10 лютого 1945 р., де вже прямо вимагав 1000 комплектів одягу і взуття⁵⁷. О. Нестайко, тоді студент сільськогосподарського інституту, згадував, що «...східняки мали у вбранні елементи військового одягу, жінки ж одягалися без смаку, використовували надміру косметичку...»⁵⁸.

Як свідчать матеріали підпілля ОУН, більшість приїжджих декларували себе українцями, але користувалися, особливо у службових справах, тільки російською мовою. Вони й обійняли керівництво підприємствами. Галичан тут називали «бандитами» і при першій нагоді звільняли⁵⁹. Приїжджі зосереджувалися у містах та містечках, що ставало вагомим фактором впливу на психологічну й політичну ситуацію у регіоні. Демобілізовані червоноармійці зокрема відразу отримували квартири, які були відібрані в місцевого населення⁶⁰. Інтернаціональний, російськомовний елемент, відіграючи значну роль у громадсько-політичному житті Львова, тим самим сприяв поглибленню радянзації міста⁶¹. Намагаючись використати в своїх інтересах спеціалістів старої школи, радянська влада розробила систему заходів марксистсько-ленінського «перевиховання», котра на практиці вилилася у переслідування української інтелігенції. За таких умов відбувалося поступове формування нової інтелігенції, але вже з іншим духовним рівнем. Багато її представників, хоча й усвідомлювали антигуманний характер радянської системи, продовжували всупереч власним переконанням втілювати в життя її ідеї⁶².

Ситуацію у Львові й регіоні яскраво характеризують свідчення українського підпільника Мостикаша (ім'я невідоме), котрий прийшов із повинною 23 травня 1945 р. На основі власних спостережень він зробив розгорнутий аналіз ситуації в місті, який віддзеркалює обстановку у Львові з погляду пересічної людини. За його свідченнями, найбільше дестабілізували ситуацію в місті частини Червоної армії. Військові грабували місцеве населення, торгували трофейним майном, влаштували п'янні бешкети, безпричинно застосовували зброю. Незадоволення львів'ян посилювало втручання влади у церковні справи, насильницьке навернення їх на православ'я і, найбільше, читання проповідей російською мовою. Згадувалося також про призначення керівників підприємств не за фаховими якостями, а за ідеологічно-партійним принципом. Переслідувань із боку влади зазнавали ті особи, які свого часу добровільно не пішли до Червоної армії або були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Селянство було деморалізоване колгоспною системою⁶³.

Ще одним видом примусової еміграції місцевого населення став набір у школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Молодих людей везли на схід України, де вони відбудовували вугільні й залізорудні копальні. Повернутися можна було тільки після відпрацювання певного терміну. Про умови праці та побут у школах ФЗН свідчить таке: більшість «учнів», котрі втекли з Донбасу, воліли здатися з повинною як учасники підпілля, ніж повертатися туди на роботу⁶⁴. Збільшило частку українського населення в Львові й включення до його складу кількох приміських сіл – Скнилова, Старих Стоїнців, Кривчиць⁶⁵.

Таким чином, згідно з офіційною статистикою, станом на 16 квітня 1950 р. чисельність жителів міста збільшилась і становила 378 552 особи, з них тільки

80 179 осіб належали до місцевого населення, 144 583 – східні українці, 93 379 – росіяни, 29 893 – поляки, 18 614 – євреї, 4894 – представники інших національностей. Номінувалося також близько 12 тис. репатріантів, реемігрантів і переселенців із Польщі⁶⁶.

Різкі зміни етнічної й соціальної структури населення Львова сталися на тлі складної економічної ситуації. У перші тижні після відновлення радянської влади відбувалися масові пограбування військовими магазинів, складів, баз, ресторанів, ідалень, готелів та приватних помешкань. Працівники НКВС, НКДБ, Львівського обкому КП(б)У самовільно захоплювали помешкання в місті. Траплялися випадки, коли мешканців вивозили на заслання чи навіть убивали⁶⁷. З обігу були вилучені польські злоті, але заробітна плата рублями ще довго не виплачувалася (у Львові жартували, що це «плата за визволення»). Ситуацію у місті ускладнювало те, що запаси продовольства, розграбовані Червоною армією, не поповнювалися. Над Львовом нависла загроза голоду. В цих умовах у місті почалася реалізація третьої державної воєнної позики. Сума її становила 25 млрд руб., термін погашення – 20 років. Внесок кожного мешканця неофіційно мав становити 60 % від уявної місячної зарплати⁶⁸. З цією метою в установах міста скликалися мітинги трудових колективів, на котрих проводився збір коштів. У Львівському університеті протягом першої години з часу оголошення позики було зібрано 710 635 руб. із 3-тисячного колективу. У приклад ставили професора М.Возняка, який передплатив позики на 6000 руб. (усю суму вніс готівкою)⁶⁹. Четверта воєнна позика була випущена в 1945 р. Слідом за нею розпочалася передплата на першу повоєнну позику 4 травня 1946 р. для відбудови і розвитку народного господарства – 20 млрд руб. терміном на 20 років. У наступні роки позики стануть важким матеріальним тягарем для населення. Аби зменшити його невдоволення, влада з 1948 р. вдавалася до щорічного зниження роздрібних цін на деякі товари. Відповідні постанови про зниження цін завжди з'являлися на місяць раніше від чергової державної позики. Усі вони 1945–1953 рр. мали однаковий термін погашення – 20 років. Сума кожної з них становила 20 млрд руб. (у 1951–1952 рр. – 30 млрд руб.)⁷⁰.

Забезпечення Львова товарами першої необхідності відбувалося вкрай незадовільно. Хліб у місті видавали за списками організацій. Багато людей, залишаючись поза ними, перебували на межі голоду. Особливо це стосувалося тих львів'ян, котрі не мали зв'язку із селом. Аби виправити становище, з 1 вересня 1944 р. в місті були запроваджені продуктові картки для чотирьох категорій населення: службовців, робітників, утриманців та дітей. Але відсутність централізованого забезпечення ними і труднощі з їх отоварюванням призводили до значних зловживань⁷¹. Щомісяця робітник міг отримувати за карткою: м'яса, риби – 1800 г, жирів – 400 г, круп, макаронів – 1200 г, цукру – 400 г, хліба (добова норма) – 500 г⁷². Таке постачання не забезпечувало харчових потреб людини. Постанова уряду про відкладення скасування карткової системи до 1947 р. й жорсткішу економію хліба при пайковому постачанні викликала серед львів'ян обурення. Навіть за зниженими нормами продуктових карток не вистачало. Особливо від цього потерпали діти. При потребі 66 126 дитячих карток вони отримали тільки 63 900⁷³. Але картки не завжди можна було отоварити. Директор Львівського державного музею українського мистецтва І.Свенціцький 15 жовтня 1945 р. на нараді художників Львова заявляв, що лімітні картки повністю не отоварюються, а за хлібом – цілодобові черги⁷⁴. Дефіцит продуктів зумовлював зростання цін на ринках. Це зокрема викликало масові протести студентів Львівського університету та ветеринарного інституту⁷⁵.

Голод 1946–1947 рр. у південних і східних районах України позначився й на становищі Західної України. У Львів масово прибували виснажені голодом, часто хворі на тиф люди. Стиль поведінки та мова вирізняли їх серед місцевого

населення, нерідко наражаючи на небезпеку з боку антирадянських формувань. Переселенці, аби зменшити загрозу своєму життю, інколи видавали себе за парашутистів чи навіть американців, направлених на терени Західної України для підпільної боротьби⁷⁶. Швидко концентрація прибулих сягнула критичної межі. Це змусило завідуючого обласним здороввідділом Ганулу звернутися до секретаря Львівського обкому КП(б)У з проханням вжити заходів для боротьби з дистрофією. Аналогічний лист до обласного комітету партії надійшов від заступника лікарсько-санітарної служби Львівської залізниці Разумеєва. Напруженість досягла апогею взимку 1946–1947 рр. Якщо в лютому 1947 р. у Львівській області було зареєстровано 101 хворого на висипний тиф, то вже в березні тільки у Львові хворіли: висипним тифом – 59 осіб, поворотним – 373, паратифом – 13, черевним – 27. До цього потрібно додати ще 4829 хворих на грип. Смертність тільки від цих недуг становила 17%⁷⁷.

Найуразливішими в епідеміологічному відношенні були студенти, які проживали в гуртожитках. Військова цензура УНКДБ вилучала їх листи, де йшлося про захворювання тифом і дизентерією⁷⁸. Для боротьби з епідемією у Львові було створено 10 спеціальних загонів, котрі виявляли хворих. На залізничних станціях Красне й Підзамче, що на під'їздах до міста, діяли санітарно-контрольні пункти, які перевіряли поїзди зі сходу. Незважаючи на запобіжні заходи, епідемія відступала повільно. Поширенню її сприяла незадовільна робота міського моргу та похоронного бюро. Тільки в морзі судмедекспертизи Львівського медичного інституту у лютому 1947 р. зафіксовано більше трьохсот трупів осіб, котрі померли від тифу. Усі померлі були заражені педикульозом і до невпізнаності погризені пацюками, які розносили інфекцію містом. Нехтуючи християнською етикою, адміністрація моргу кидала в підвал трупи, аби відволікти щурів від решти тіл померлих. Поховання здійснювалися вкрай недбало. Підводу завантажували людськими останками, нічим не прикритими, зваленими на купу, і везли через ціле місто. Усе це відбувалося на очах перехожих та загострювало атмосферу⁷⁹. Подолати епідемію вдалося тільки на початку 1950-х рр. Цьому сприяло поступове покращення життєвого рівня населення, скасування карткової системи, хоча й тоді ще траплялися випадки захворювання на тиф (протягом одинадцяти місяців 1950 р. зафіксовано 39 хворих)⁸⁰.

Незважаючи на значне зростання виробничого потенціалу Львова, обсяги виготовленої продукції зростали повільно. Навіть за даними радянської статистики з її тенденцією до перебільшення показники були низькими. Наприклад, протягом 1945–1951 рр. виробництво емальованого посуду в місті зросло в 5,2 раза, борошна – в 2,1, шкіри – в 2,2, тоді як виробництво горілки – у 81,2 раза. На західноукраїнських землях утверджувалася радянська «культура споживання» оковитої. Значною мірою це було пов'язане з докорінними змінами у соціальному складі населення Львова, п'ята частина котрого була зайнята в промисловості⁸¹. Місто відчувало гострий дефіцит готівки. Тільки за дві декади липня 1947 р. було недоотримано касової виручки на 21 млн руб., що зумовило затримку зарплат, стипендій і розрахунків за сільськогосподарську продукцію. Основна причина готівкової кризи – відсутність у магазинах товарів першої необхідності. Вони були переповнені низькоякісною, але дорогою солоною тюлькою. Організації «Продторгу» намагалися отоварювати нею всі можливі види продуктивних карток. Тим часом кількість випадків отруєння неякісною рибою зростала, з'явилася загроза епідемії дизентерії⁸².

Утримати економічну ситуацію у Львові під контролем вдавалося завдяки дрібним приватним закладам. Уже у вересні 1944 р. в газетах міста з'явилися оголошення про реєстрацію кустарних і ремісничих промислів та приватних торговельних і промислових підприємств. Під час видачі реєстраційного посвідчення сплачувалося державне мито у розмірі 50 руб., а також аванс, який становив 15%

від передбачуваних доходів за період від відкриття підприємства після німецької окупації й до кінця 1944 р.⁸³ До 1948 р. багато торговельних закладів, їдалень, чайних, райпромкомбінатів, майстерень, ОРСів (мережа робітничого постачання) належали на правах оренди приватним особам. Найбільшого поширення набули кравецькі та шевські артілі, котрі розташовувалися у приватних помешканнях. Траплялися випадки, коли протягом одного дня вони виконували державну норму, а решту днів місяця працювали як повністю приватне підприємство. Навіть за таких обставин вони давали левову частку готівки. Крім приватних підприємств, на ринкових засадах деякий час працювали державні заклади. Магазин №1 Головособторгу по вул. 1-го Травня, 12 (просп. Свободи, Гороδοцька, Загірна) і його філіал по вул. Академічній, 10 (просп. Т.Шевченка) широко використовували рекламу у газетах, практикували попередні замовлення по телефону, пропонували готові пакети з набором продуктів, заохочували покупців різноманітними акціями⁸⁴. 14 квітня 1948 р. було опубліковано постанову Ради Міністрів СРСР «Про засміченість фінансових та господарських органів приватними підприємствами». Відразу ж після цього відбулося засідання Львівського обкому КП(б)У, на котрому було прийнято рішення припинити всі прояви приватної ініціативи⁸⁵. Але питання про «остаточне і повне викорінення цих настроїв» із системи промкооперації Львова неодноразово порушувалося в пресі й на партійних зборах аж до початку 1950-х рр. Деякі керівники сфери торгівлі втратили навіть посади через протидію ліквідації приватних артілей⁸⁶.

Подоланню економічної кризи мала сприяти постанова Ради Міністрів СРСР «Про проведення грошової реформи і відміни карток на продовольчі та промислові товари»⁸⁷. Цей захід мав тимчасовий ефект. Найгостріше відчувалася нестача хліба. Брак продуктів у Львові спостерігався ще в 1952 р. Влада пояснювала це низькими темпами колективізації й незадовільною роботою колгоспів⁸⁸. Нерівноцінний обмін грошей посилив чутки про наближення нової війни (на цей раз із США). На чорному ринку розпочався стихійний обмін рублів на американські долари. Факт масового поширення чуток про можливу війну підтвердив на одній із нарад представників львівської інтелігенції Д.Мануїльський⁸⁹. Аби встановити контроль над жителями міста, Львівський обком КП(б)У організував проведення на підприємствах 350 доповідей «про поточну ситуацію у світі».

Комунальне господарство Львова також перебувало в глибокому занепаді. Пошкоджений водопровід давав 8 тис. куб. метрів води на добу при потребі 44 тис. Через брак її у місті з'явилися ознаки епідемії тифу і дизентерії, про що свідчать звіти завідуючого обласним відділом охорони здоров'я й листи громадян, перехоплені обласним УНКДБ⁹⁰.

Трамвайний рух у Львові був відновлений 1 березня 1945 р. Трамваї були основним видом міського транспорту, курсували за маршрутами №1, 6, 10, що зв'язували околиці міста з центром⁹¹. У Львові на маршрутах працювало тільки 32 трамваї, які були перевантажені втричі⁹². Пасажири їхали також на підніжках та зчепленнях. Більшість їх за проїзд не платили. За це був затриманий навіть завідувач однієї з кафедр сільськогосподарського інституту А.Ангаров⁹³. Ціна трамвайного квитка становила 20 коп., але часто кондуктори не давали здачі з рубля через брак монет. Про це свідчили численні скарги у редакцію газети «Вільна Україна». У результаті було вирішено видавати здачу проїзними квитками⁹⁴. Відомий прозаїк Р.Іваничук згадував, що одна з перших його поїздок у львівському трамваї ледь не закінчилася трагічно. У надзвичайній тісноті орудували злодії. Російськомовні бандити, погрожуючи свідкам, розрізали бритвою піджак Р.Іваничука, а коли там не знайшли грошей, то спробували вирвати з рук валізу. Тільки щасливий випадок врятував майбутнього письменника від пограбування⁹⁵.

Типовими для повоєнного Львова були численні сміттєзвалища на площах, ринках, у дворах. П'яні військовослужбовці грабували людей або просто чіпляли-

ся до перехожих, без потреби застосовували зброю, не дотримувалися правил дорожнього руху⁹⁶.

Величезні матеріально-побутові незручності поєднувалися в повоєнному Львові із сильним ідеологічним тиском. Анонімний автор – представник оунівського середовища – напередодні виборів 1947 р. обурювався їх безальтернативністю, вказував на постійний ідеологічний прес і, як наслідок, страх, у котрому жили львів'яни⁹⁷. Засобом поширення комуністичної ідеології в місті, крім періодичних видань, було радіо. На кінець липня 1944 р. у Львові діяли тільки два пересувні малопотужні радіовузли, що не забезпечувало потреб радянської пропаганди. Згодом було відновлено роботу радіовузла потужністю 1000 Вт і розпочато радіомовлення по місту. На травень 1945 р. у Львові діяло 2500 радіоточок і 40 вуличних динаміків⁹⁸.

Отже, перші повоєнні роки у місті характеризувалися нестабільною економічною і політичною ситуацією, а також глибокими змінами національної та соціальної структури населення – майже повним винищенням єврейської громади Львова під час Другої світової війни, а також прибуттям до міста в 1944–1953 рр. великої кількості російськомовного населення. Усі владні органи, що діяли у Львові в той час (прокуратура, суди, органи правопорядку і безпеки тощо), а також переважаюча частина закладів торгівлі, культури, транспорт, частково промисловість опинилася в руках росіян. Водночас радянська влада всіляко заохочувала виїзд поляків до ПНР, причому до них навіть застосовувався примус. Та частина польської громади міста, котра не бажала виїжджати, змушена була покинути Львів під загрозою репресій.

Окрім цього, чисельність жителів міста швидко зростала за рахунок українського населення, яке переселялося до Львова із сільської місцевості. Виїзд із міста польських фахівців, а також поява нових промислових підприємств викликали потребу в кваліфікованих кадрах. Наслідком цього стало збільшення частки українців серед жителів Львова. У перші повоєнні роки лейтмотивом такої міграції було значне погіршення умов проживання на селі (колективізація, примусове виселення за співпрацю з підпіллям тощо). Пізніше зростанню чисельності українського населення Львова сприяла промислова розбудова міста. Водночас докорінно змінювалася структура зайнятості українців. Будівництво нових заводів у Львові зумовило зростання кількості серед українського населення робітників та інженерів. Вищі навчальні заклади міста активно долучилися до індустріальних процесів, збільшуючи набір на технічні спеціальності. В загальній структурі міського населення швидко зростала кількість громадсько активної студентської молоді.

Зосередивши головну увагу на ідеології, влада нехтувала облаштування жителів Львова належними умовами для проживання. Серед львів'ян у перші повоєнні роки переважали настрої незадоволення новою владою, викликані насамперед різким погіршенням рівня життя, труднощами із забезпеченням товарами першої необхідності та продуктами харчування. Показником масштабу цих настроїв були чутки про невідворотність нової війни СРСР із західними державами. Вони поширювались як серед місцевого українського, так і приїжджого російськомовного населення Львова.

¹ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965; Степанів О. Сучасний Львів. – Л., 1992; Хонигсман Я. Катастрофа львовського єврейства. – Л., 1993; Терлюк І. Місто Львів: етносоціальний склад населення у перші післявоєнні роки // Львів. Історія – населення – культура. Українсько-польська наукова конференція. Тези доповідей та повідомлень. – Л., 1994; Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова. (У контексті суспільного розвитку Галичини). – Л., 2005; Макарчук С. Зміни в етносоціальній структурі населення Львова в першій половині ХХ століття // Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць. – Л., 2007. – Т. 6. – С. 445–455.

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. Р. 35. – Оп. 9. – Спр. 49. – Арк. 1.

- ³ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т.4. – С.1411–1412.
- ⁴ Терлюк І. Указ. праця. – С.53.
- ⁵ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.527. – Арк.106; Спр.68. – Арк.210.
- ⁶ *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – S.35–37; *Tomaszewski T.* Lwów 1940–1944. Pejzaż psychologiczny. – Warszawa, 1996. – S.203.
- ⁷ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.84–86; *Mękarska-Kozłowska B.* Burza nad Lwowem. Reportaż z lat wojennych 1939–1945 we Lwowie. Kartki z pamiętnika. Wyd. 2. – Londyn, 1996. – S. 146.
- ⁸ *Jaworski E.* Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956. – Pruszków, 1999. – S.140.
- ⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 6, 20.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 67. – Арк. 48.
- ¹¹ Там само. – Спр. 63. – Арк. 35.
- ¹² Там само. – Арк. 10.
- ¹³ Прикметно, що в доповідній записці першому секретарю Львівського обкому КП(б)У І.Грушецькому («Інформація про антирадянський виступ поляків 1 листопада 1944 р.») меморіал названо цвинтарем Визволителів Львова.
- ¹⁴ Обласна нарада інтелігенції Львівської області 30 листопада 1944 р. – Л., 1945. – С. 75.
- ¹⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 64.
- ¹⁶ Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 174.
- ¹⁷ Там само. – Спр.26. – Арк. 3, 38.
- ¹⁸ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 70.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 242. – Арк. 56.
- ²⁰ Там само. – Спр. 63. – Арк. 38; *Cieslikowa A.* Prasa okupowanego Lwowa. – Warszawa, 1997. – S. 132–133.
- ²¹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 10.
- ²² *Czerwony Standar (Lwów).* – 1946. – Nr. 761. – 14 kwietnia.
- ²³ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 14; *Грушецький І.* Соціалістичні перетворення на Львівщині. – Л., 1950. – С. 8–15.
- ²⁴ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 21.
- ²⁵ Там само. – Арк. 27.
- ²⁶ *Хонигсман Я.* Вказ. праця. – С. 55.
- ²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 118–122.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 409. – Арк. 95.
- ³⁰ Там само. – Оп. 4. – Спр. 172. – Арк. 38.
- ³¹ Наказ міністра вищої освіти СРСР №810 про роботу Львівського університету та наказ ректора ЛДУ №230 про виконання наказу міністра. – Л., 1949. – С. 2.
- ³² *Мирський Р., Рабінович П.* Віталій Кутик – талановитий історіограф-енциклопедист // Галицька брама. Євреї Львова. – Жовтень–листопад 1997 р. – №10–11 (34–35) (Львів). – С. 21.
- ³³ *Степанів О.* Вказ. праця. – С. 81, 82.
- ³⁴ Інтерв'ю з Юрієм Божейком, Львів, 27 квітня 2002 р.
- ³⁵ Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, Львів, 27 квітня 2002 р.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 20–37.
- ³⁷ *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 91–94.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 119–121.
- ³⁹ Інтерв'ю з Романом Іваничуком, Львів, 6 лютого 2002 р.
- ⁴⁰ Вільна Україна (Львів). – 1946. – № 81. – 20 квітня.
- ⁴¹ Радянський Львів 1939–1955. Документи й матеріали. – Л., 1956. – С. 248.
- ⁴² Там само. – С. 273, 292, 322.
- ⁴³ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 121.
- ⁴⁴ Радянський Львів 1939–1955. – С. 270.
- ⁴⁵ *Лозинський Р. М.* Вказ. праця. – С. 195–196.
- ⁴⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 174. – Арк. 90.
- ⁴⁷ Терлюк І. Вказ. праця. – С. 52–54.

- ⁴⁸ Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто–суспільство–культура: Збірник наукових праць. – С. 610.
- ⁴⁹ Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис. – Л., 1961. – С. 192.
- ⁵⁰ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1, 7 (підрахунки автора статті).
- ⁵¹ Там само. – Арк. 6–7.
- ⁵² Там само. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 434. – Арк. 23.
- ⁵³ Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 6.
- ⁵⁴ Заведнюк В. На Півночі, на Волині створилась армія УПА. Спогади. – Тернопіль, 1996. – С. 171.
- ⁵⁵ Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, 27 квітня 2002 р.
- ⁵⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 79.
- ⁵⁷ Там само. – Ф. Р-119. – Оп. 6. – Спр. 8. – Арк. 10, 38.
- ⁵⁸ Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, 27 квітня 2002 р.
- ⁵⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 47, 48, 50.
- ⁶⁰ Львовская правда (Львов). – 1948. – № 125. – 28 мая.
- ⁶¹ Гаврилук О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці другої світової війни // Українська історична наука на порозі XXI століття. Міжнародний Науковий Конгрес. – Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 110–121.
- ⁶² Сливка Ю., Луцький О. Національна еліта західного регіону України в період становлення тоталітарного режиму (40-ї – поч. 50-х років) // Міжнародна наукова конференція: «Національна еліта та інтелектуальний потенціал України» 18–20 квітня 1996 р. Тези доповідей. – Л., 1996. – С. 41.
- ⁶³ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 41–42, 66.
- ⁶⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 460. – Арк. 43.
- ⁶⁵ Наулко В. І. Вказ. праця. – С. 90.
- ⁶⁶ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 3. – Спр. 460. – Арк. 44–45.
- ⁶⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 9, 16.
- ⁶⁸ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 71, 74, 84.
- ⁶⁹ Вільна Україна (Львів). – 1948. – № 88. – 4 травня.
- ⁷⁰ Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф. История Украинской ССР. Хронологический справочник. – К., 1990 – С. 379–409.
- ⁷¹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 149; Спр. 420. – Арк. 74.
- ⁷² Там само. – Ф. Р-119. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 1.
- ⁷³ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 32.
- ⁷⁴ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 211.
- ⁷⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 132.
- ⁷⁶ Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, 27 квітня 2002 р.
- ⁷⁷ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 1, 3. Наведені дані стосуються тільки госпіталізованих хворих.
- ⁷⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 200.
- ⁷⁹ Там само. – Арк. 200; Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 4–5, 16.
- ⁸⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 581. – Арк. 209–210.
- ⁸¹ Радянський Львів... – С. 342, 335.
- ⁸² ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 117 зв.
- ⁸³ Вільна Україна (Львів). – 1944. – № 54. – 10 вересня.
- ⁸⁴ Там само. – 1945. – № 219. – 4 листопада.
- ⁸⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 1–4; Спр. 456. – Арк. 121.
- ⁸⁶ Вільна Україна (Львів). – 1951. – № 32. – 8 лютого.
- ⁸⁷ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 175.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 522. – Арк. 113.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 21.
- ⁹⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 200.
- ⁹¹ Радянський Львів... – С. 258.
- ⁹² ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 18.
- ⁹³ Січкаренко П. На підніжці трамвайного вагона // Вільна Україна. – 1949. – 1 березня.
- ⁹⁴ Вільна Україна (Львів). – 1946. – № 74. – 10 квітня.
- ⁹⁵ Іваничук Р. Дороги вольні і невольні. Спогади та медитації. – Л., 1999. – С. 437.

⁹⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 153.

⁹⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 47.

⁹⁸ Вільна Україна (Львів). – 1945. – № 89. – 6 травня.

The character of social and cultural changes in L'viv in the 1940-th of the 20-th century is the subject of the analysis in the article. The formation of new ethnic groups is being pointed out. The influence of national changes upon the forming of Ukrainian national movement is investigated as well as upon further development of West Ukrainian region.

Т.М.Євсєєва*

МЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст. (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

У пропонованих нарисах характеризуються основні етапи формування єдиної політичної нації в Росії/СРСР спочатку на православній основі, а згодом – на немонархічних тоталітарних засадах, а також їх вплив на перебіг процесів формування та збереження української нації й державності наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст.

Від самодержавства до тоталітаризму

Застосування модернізаційних підходів до оцінки історичних подій вимагає насамперед комплексного дослідження суспільства, порівняння та встановлення співвідношення впливів інновацій і традицій на розвиток суспільних явищ у багатьох площинах. На сучасному етапі кожна окрема фаза єдиного процесу модернізації українського суспільства «на принципах комунізму» – політика воєнного комунізму, неі і «соціалістична» реконструкція (колективізація, індустріалізація, масовий політичний терор) – досить ґрунтовно досліджена вітчизняними фахівцями та зарубіжними колегами. Частково критичному переосмисленню також піддавалася вся система духовного життя: більшовицька українізація, радянська освіта, ідеологізація культури та мистецтва, церковно-державні стосунки. Проте системного аналізу історичного розвитку українського суспільства у даний період із погляду пізнавального інструментарію модернізації у вітчизняній історіографії не здійснено, зокрема, тому, що досі недостатню увагу приділяли комплексному дослідженню в контексті історії України одного з найважливіших і найцікавіших суспільних феноменів, що супроводжують процеси модернізації, – формування націй та виникнення націоналізму в тих чи інших його проявах. Тому із загального історичного контексту випадала низка важливих суспільних явищ, тенденцій, суттєво зміщувалися акценти при визначенні причинно-наслідкових зв'язків, зрештою, в історичній свідомості українців продовжує панувати відчуття штучного «конструювання тяглости з уривчастого й фрагментарного»¹. Недооцінка того факту, що індустріальне суспільство визначило шляхи побудови суспільних взаємин на універсальному політичному принципі націоналізму (тут і далі курсив – Т.Є.) – етнічні, культурні кордони мають збігатися з політичними, тобто державними – унеможливила встановлення спорідненості та комплексне дослідження причинно-наслідкових зв'язків між політичними системами самодержавства Російської імперії і тоталітаризму в СРСР, а також

* Євсєєва Тетяна Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

їхнього впливу на історичні долі України та її громадян. Поза контекстом феномену націоналізму (в даному випадку його російського варіанту в самодержавній чи радянській формі) самодержавство й радянський тоталітаризм завжди будуть сприйматись як абсолютно відмінні політичні системи, розділені надійним історичним бар'єром – революцією.

Грунтовний аналіз обраного періоду – від занепаду теократії до становлення тоталітаризму – крізь призму феномену націоналізму дозволяє спостерегти існування форми тяглості, що, перетинаючи історичні бар'єри, продовжує буття однієї форми суспільної організації в іншій. У даному випадку це один із аспектів культури – релігія та церква. Саме конфесійна ідентифікація (у вигляді сформованих нею у свідомості архетипів політичної культури), як особлива форма культурної тяглості, перетинає історичний бар'єр, що позірно відділяє самодержавство від тоталітаризму. Віддавна в Європі християнство різних конфесій, як надетнічна релігія, утворювало простір, що полегшував взаємодію національних культур, а в Російській імперії єдиний православний простір забезпечував контроль над ними і полегшував денаціоналізацію. Уніфікація богослужбової мови й практики та універсалізація православних концепцій легітимації політичної влади, а на цій основі – культури загалом, зміцнювали штучно утворений політичний зв'язок між частинами імперії.

Отже, постає низка закономірних питань: якого характеру набули взаємодія та співвідношення православної культури і теократичної влади в Росії в епоху націоналізму? Як це позначилося на процесах трансформації політичної системи в Росії/СРСР від самодержавства до тоталітаризму? Як вказані трансформації відбивалися на історичних долях української нації та української державності від моменту інтеграції в єдиний православний простір імперії до остаточного перетворення України на складову Союзу Радянських Соціалістичних Республік? Адже у СРСР принцип розвитку і територіального розширення великої імперії був збережений, хоча й у дещо модернізованому вигляді. Концепція здійснення Третього Риму через злиття вселенських церков Сходу й Заходу в лоні Російської православної церкви була трансформована в ідею «пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу» та створення внаслідок «світової перемоги пролетаріату... Інтернаціональної Радянської Соціалістичної Республіки»². Фактично, неупереджений і ґрунтовний аналіз історичного розвитку Росії/СРСР у зазначений період дає підстави стверджувати, що марксизм-ленінізм виявився однією з форм універсального політичного принципу націоналізму, а саме – російським націоналізмом. А не навпаки, як стверджував Б.Андерсон, «націоналізм виявився для марксистської теорії незручною *аномалією*»³. Війна з духівництвом та церквою, тотальна атеїзація суспільства поряд із запровадженням радянської культури й зміною політичного принципу легітимації влади, утворили надійне підґрунтя для збереження імперії на неправославних немонархічних засадах та формування з її населення російської комуністичної нації, в якій не церква, а партія «освячувала» нову культуру й нову спільну для імперських земель і народів націоналістичну державу – СРСР з усіма притаманними таким державам рисами аж до етнічних (та класових) чисток включно.

Саме внаслідок успадкування основних рис політичної культури теократії комуністична Росія/СРСР залишилась єдиною багатонаціональною імперією, яка пережила катаклізм світової війни 1914–1918 рр. Натомість Європа пододала кризу принципів західної цивілізації (як сусідства «націй-держав») на засадах самовизначення націй. Попри високу імовірність нових міжетнічних конфліктів, Версальсько-Вашингтонська система вперше в історії спробувала реалізувати ідею застосування міжнародного правового механізму врегулювання конфліктів через Лігу Націй. А які цінності зуміли знайти російські комуністи для того, щоб радикально замінити традиційні самодержавні основи консолідації політичної спіль-

ноти – «Бога, царя та вітчизну» в епоху становлення нових і зміцнення давніших держав-націй? Чи вони взагалі їх шукали? На перший погляд могло здаватися, що так. Відсутність офіційних даних про долю сім'ї Романових знімала переважну більшість питань про легітимну владу в Росії. Проте Установчі збори, що так і не відбулися, та відновлення інституту Всеросійського патріарха залишали відкритою проблему російської державності. Тому для ліквідації правового простору Російської імперії, крім таємного вбивства царської родини, треба було ліквідувати і Російську православну церкву (РПЦ), як духовний, суспільно-політичний, ідеологічний інститут та частину правосвідомості й основу теократичної політичної культури. Найзручнішим засобом для цього був, безперечно, яacobинський терор, як «всеохоплююче і дійсно всенародне явище», що його нестимуть «загони озброєних робітників». Однак на привнесенні в суспільну свідомість і політичну практику «культури терору» більшовицькі новації в політичній культурі та державному будівництві закінчуються. Решту компонентів політичної культури теократії, що раніше забезпечували політичне балансування між російською імперією та політичною нацією модерного типу, більшовики досить органічно застосували для побудови тоталітарної держави. Наприклад:

1) абсолютна влада генерального секретаря комуністичної партії, його невідповідність, повна безкарність, «абсолютна безпомилковість» діяльності, що виходять із «глибокого пізнання законів суспільного розвитку» – *імператор – абсолютний законодавець, джерело церковно-державного права, перевіряє себе критеріями Божого суду, має тотальну владу;*

2) партійний нагляд за політичними, суспільними і культурними процесами через систему партапарату, «громадських», «суспільних організацій» – *Синод, обер-прокурор і його апарат, православні робітничі організації та політичні спілки;*

3) призначення на посади заступників функціонерів усіх рівнів так званих комісарів – *практика, щоправда, прийшла через традиції Великої французької революції з глибокого середньовіччя, але попри все, належала церкві: інквізитор мав право призначати в інші міста своєї округи уповноважених – комісаріїв, або вікаріїв, котрі шпигували за різними особами, здійснювали арешти та конфіскацію майна запідозрених у ересі, допитували, катували їх і навіть виносили їм вирокі⁴;*

4) антагонізм між державою та суспільством, перманентні конфлікти між суспільними групами, штучне формування категорій осіб, позбавлених частково або повністю прав на політичну чи економічну діяльність – «позбавленців» – *юридично оформлене прикріплення до певного віровизнання з урахуванням пріоритету РПЦ; переслідування незгодних як кримінальних злочинців;*

5) русифікація через заклади освіти, культури й армію, як засіб штучного стирання «грані, що відділяє імперію від нації, престол від пролетаріату»⁵. Російська мова, якщо перефразувати думку Б.Андерсона, мусила стати не лише ланкою між зовнішньою владою й людиною, але й внутрішнім простором, який творять і використовують її носії – *російська модель «офіційного націоналізму»: юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоруського населення імперії, асиміляція ним інших націй. У цій моделі універсальність російської мови одночасно означала універсальність політичної системи та сакральність і стародавність імперії, де сфери впливу мови й бюрократії збігалися. Таким чином, царський уряд намагався «у відповідь на масове розповсюдження національних рухів у Європі (особливо! – Авт.) після 1820-х рр. свідомо поєднати два протилежні політичні устрої: націю та династичну імперію»⁶;*

6) переміщення номенклатурних кадрів на різні партійні чи господарські посади та в різні регіони залежно від потреб партії – *синодальна практика (суворо заборонена канонами! – Авт.) регулярного переміщення єпископів із кафедри на кафедру, щоб запобігти «зроценню» єпископа з паствою; система призначення випускників семінарії на парафії;*

7) консолідація спільноти кумулятивними лініями репресивного типу: вплив на кожну особистість незалежно від віку й статі через надмірну політизацію суспільного й особистого життя, догматизм, різновиди терору, – *будь-яке відхилення в розумінні й тлумаченні православних догматів від традиційно-ортодоксального в Росії каралося як кримінальний злочин*;

8) святкові демонстрації з прапорами, транспарантами, портретами вождів – *хресні ходи з іконами та корогвами*;

9) ідея «світової комуністичної революції» як можливість ідеологічно консолідувати неправославне й штучно атеїзоване суспільство. По закінченні світової війни потреба в «захисті православних» зникла: під захистом кордонів національних держав вони чудово давали собі раду власними силами. Але стійка традиція розглядати міжнародні відносини, як суто російські проблеми, залишилася. Звичне поняття «захисту чистоти вселенського православ'я» органічно трансформувалося у відстоювання інтересів «світового пролетаріату», а традиційна політична установка православної свідомості – з «особливої відповідальності церкви за здобутки і цілісність імперії» у «відповідальність» за «визволення світового пролетаріату від гніту світової буржуазії». Місце ідеї розгортання Третього Риму до «вселенського» масштабу в новітній «інтернаціональній» державній ідеології посіла (з відповідними атрибутами) ідея «пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу», а після всесвітньої комуністичної революції – «заснування міжнародної Радянської республіки»⁷. Той же світовий устрій під російським, але вже комуністичним, контролем. А традиційні розбіжності між «західниками» та «слов'янофілами» у поглядах на найбільш оптимальний напрям початку православної експансії – на ісламський Схід чи на католицький Захід – у нових історичних обставинах також доволі органічно переросли на: 1) підготовку на початку 1920-х рр. вибуху світової революції в Болгарії та інших балканських країнах⁸; 2) а після поразки згаданих спроб – «з метою революціонування Близького Сходу, півдня Європи, а також Півночі Африки»⁹ створення на території Кримського півострова Кримської АСРР; проведення там політики коренізації, щоб перетворити Крим на повноцінний «аванпост, фортецю світової революції..., вогнище революційної пожежі для усього світу»¹⁰;

10) перебування України у складі СРСР – основний чинник збереження єдності країни рад. Адже за економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим¹¹ – 1) *статус київських митрополитів: спільно із митрополитами петербурзьким та московським – постійні члени Синоду; поза межами Російської імперії для православних єпархій: у Речі Посполитій, парафій в австрійській Галичині, у Закарпатті, в Румунії (Буковині та Бессарабії), у Канаді й США вони продовжували залишатися екзархами Вселенського патріарха. Київські митрополити ніколи не втрачали цих прав (невизнаних Московським патріархом у 1686 р.), хоча й не користувалися ними протягом XVIII – початку XX ст.*¹² Також київські митрополити зберігали за собою гідність священноархієпископів однієї з найбільших святинь православного світу – Києво-Печерської лаври. Наявність у ній великої кількості канонізованих святих, прославлених нетлінням мощів, з еkleзіологічного боку надавала б самодостатності відновленій національній помісній православній церкві України¹³. Такою ж мірою цієї якості їй надало б і збережене київськими митрополитами виключне право першоєрархів помісних церков – варити й посилати церквам-дочкам святе миро¹⁴. 2) *статус Київської митрополії, попри ліквідацію територіальної цілісності та зведення до становища інтегральної частини РПЦ, Київська митрополія залишалася основою сакральної генеалогії Третього Риму як імперії; матеріальним втіленням націєтворчого міфу «общерусского единства» – ідеологічної конструкції, яка здатна поглинати або бути поглинутою різноманітними ідеологічними утвореннями, що дають можливість*

перетворювати у свідомості нової уявленої спільноти історію давніх династій на колективне минуле народу. Іншими словами, використання ідеологічного інструментарію, який витворили масові національні рухи в країнах Європи, дозволяло Романовим зберігати династичну владу над величезними багатомовними територіями, нагромадженими від часів середньовіччя. Як дотепно зауважив Б.Андерсон, «натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії»¹⁵.

Отже, комуністична Росія/СРСР не лише повністю успадкувала традиції і стереотипи політичної культури теократії, але й продовжила злиття нації та імперії, розпочате ще Петром I. Наважимося стверджувати, що й донині покоління російських громадян, духовних і політичних лідерів Росії виховуються на цих традиційних засадах. Громадянське суспільство або громадянська війна (нехай навіть в її повзучій, перманентній і навіть часом в архаїчній конфесійній формі) донині залишаються єдиною суттєвою альтернативою сучасної російської історії. Крім того, «українське питання» також є актуальним у російській політиці до сьогодні та суттєво впливає на міждержавні відносини України і Росії. Тому в контексті політичного застосування конфесійної ідентифікації та розрізнення, дослідження суспільних явищ, в яких культура переходить у площину політичного принципу, і сьогодні викликає значний науковий інтерес. Природно, що така багатоаспектна і складна проблема не може бути висвітлена у рамках невеликої комплексної наукової статті. З огляду на це, авторка вважає доцільним коротко охарактеризувати ментальні аспекти у формі низки окремих нарисів, що охоплюють період від кінця XIX – першу третину XX ст. і висвітлюють основні етапи формування єдиної політичної нації в Росії/СРСР спочатку на православній основі, а згодом – на немонархічних тоталітарних засадах, їхній вплив на перебіг процесів формування і збереження української нації та української державності.

Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції»

У сучасній історіографії прийнято вважати, що на формування принципів теоретичних основ антирелігійної політики більшовиків вплинуло кілька класичних чинників: а) ворожий до релігії та церкви інтелектуальний клімат епохи від кінця XIX – початку XX ст.; б) народжена в часи Просвітництва ідея можливості створення на науковій основі «нового суспільства» та виховання «нової людини»; в) атеїстичний марксизм та г) столітній досвід радикальної боротьби європейської буржуазії з релігією¹⁶. Однак, крім цього, радянська держава отримала й оригінально використала багатий теоретичний і ментальний спадок політичної культури Російської імперії. Це сформовані у синодальний період основні характерні особливості православної «симфонії» влади в Росії та спосіб її реалізації у суспільстві в тому числі й у вигляді правової традиції і політичної культури. А саме: найбільш прийнятний для збереження Російської імперії механізм передачі й асиміляції національних традицій; спосіб встановлення довгострокових зв'язків між суспільством і державою для забезпечення лояльності народу стосовно влади, а також характер саморефлексії та офіційного ідеологічного образу імперії.

Конструюючи власну православну «симфонію», Російська держава протягом синодального періоду (1700–1917 рр.) синтезувала два протилежні по своїй суті правові принципи: теократію й територіалізм. Ця конструкція покликана була суттєво модернізувати тогочасне суспільство, відкривши нові перспективи для розвитку, та сприяти творенню в імперії єдиної політичної нації: одна держава, одна церква (культура). В основу теократії класична церковна канонічна традиція покладає концепцію «симфонії» (consonantia) влади. Згідно з нормами церковного права, вона передбачає взаємодію і співіснування «найвеличніших дарів Божих – священства та царства. Перше з них служить справам Божим, а друге опікується

справами людськими. Обидва ж походять з одного джерела й прикрашають життя людське»¹⁷. Реалізація ідеї «симфонії» у практичній політиці вимагала принципового визнання рівнозначності й рівнозвучності державної та церковної влади. Разом із тим порядок ідей церковних мав би визнаватися політичною елітою дещо вищим стосовно ідей державних. Тому держава покликана постійно вдосконалювати свій принцип справедливості (права), беручи за взірць надправовий принцип – любов – яким живе церква¹⁸.

Принцип територіалізму, навпаки, ґрунтується на засадах теорій «природного права» і «суспільного договору», запозичених у європейських мислителів епохи Просвітництва. Але в Росії територіалізм був утілений через досить оригінальну рефлексію засадничих ідей просвітителів крізь призму російського монархізму. Теоретично він може бути сформульований наступним чином. Абсолют проявляється через «національну» державу. Оскільки остання займає певні терени, то цілком виправданим є «територіальне самоствердження» держави як єдиного, безумовного та всеохоплюючого джерела повноважень: будь-яких законодавства, діяльності, й творчості¹⁹. Таке «вбирання» владних функцій і повноважень державою, їх абсолютизація в ній і створило характерний для Росії «поліційний» стиль життя. Причому цей російський «поліцейзм», влучно охарактеризований богословом Г.Флоровським, як замисел побудувати та «регулярно сочинити» усе життя країни, народу, а також кожного окремо взятого пересічного громадянина заради його власного і загального блага, органічно поєднав у собі риси політичної теорії та релігійної установки²⁰. Держава перебрала на себе суто церковні обов'язки і функції – всеохоплюючу турботу про релігійну належність, духовну опіку народу і навіть брала участь у вирішенні питань, що стосуються православної догматики та віровчення²¹.

Цей оригінальний синтез наведених вище типів християнської держави в російську політичну систему видатний російський історик церкви й міністр сповідань у Тимчасовому уряді А.Карташов умовно назвав «суб'єктивною теократією»²². Найважливішою характерною ознакою цієї винайдені у Росії християнської політичної системи було те, що верховна влада втратила початковий канонічний дуалізм. Дві паралельні верховні влади, два маєстати – духовний і світський – наклалися й абсолютизувалися в особі монарха. Цар (започаткував традицію Петро I) отримав право подвійного миропомазання, а з ним – права духовної особи (причастя двох видів, читання Євангелія у храмі під час служби)²³. Як хранитель «обох скрижалей», російський імператор став абсолютним законодавцем, джерелом церковно-державного права, що перевіряє себе безпосередньо критеріями закону Божого і підлягає тільки Божому суду. Патріарх, як блюститель совісті імператора та його підданих, у такій схемі був зайвим. Відтак церкву й ієрархію ніби прирівняли до категорії «суду людського», автоматично позбавивши сакральності і, значною мірою, легітимності та впливу на рівні церковно-державного законодавства. За дотепною характеристикою А.Карташова, православний єпископат замість Кормчої книги мусив звикнути бачити свого законодавця в живій особі монарха²⁴.

«Суб'єктивна теократія» залишила надзвичайно глибокий відбиток і в правосвідомості громадян, і в державному праві. За посередництвом церкви у правосвідомості підданих сформувався поняття про тотальність влади імператора. Глибока адаптація цього поняття у політичній культурі знімала з його «священної особи» будь-яку (навіть моральну) відповідальність за долю народів, які населяли імперію. Даний стереотип виявився чи не найстійкішим у політичній і правовій свідомості підданих. Можливо, що саме з цієї причини проблему легітимації влади та реалізації повномасштабної політичної відповідальності (тобто побудову держави на немонархічних демократичних засадах) не змогли розв'язати ні Тимчасовий, ні національні уряди колишніх «околиць» імперії. Проте з цим

завданням досить успішно впоралися більшовики. Адаптований до їхніх політичних потреб, принцип священної тотальності імператорської влади став одним із чинників, що зробили перехід від самодержавства до радянського тоталітаризму цілком органічним.

Що стосується державного права, то ліквідація патріаршої кафедри нівелювала не лише паралельне джерело законодавства, але й саму ідею особливого канонічного законодавства, усунула будь-яку можливість самостійної правотворчості церкви. Паралельно з узурпацією патріарших прерогатив, Петро I повністю змінив функціонування надзвичайних органів канонічного законодавства – церковних соборів – незначною законодавчою діяльністю Синоду під керівництвом обер-прокуратури й перетворив церкву на «ведомство православного исповедания». А реальним носієм влади (з винятковим правом репрезентувати позицію Синоду та церкви перед царем) у цьому відомстві був – «око государеве» – обер-прокурор. Він виконував функції державного службовця. Його контроль позбавляв архієреїв (постійних та змінних членів Синоду) канонічних переваг стосовно управління усією церквою. На єпархіальному рівні функції обер-прокурора дублювали представники його апарату. Єпископи залежали від секретарів своїх консисторій – осіб переважно світських. Усе це перетворило Синод на «передавальний механізм» для реалізації державної політики. Тому, незважаючи на те, що східні патріархи визнали російський Синод «своїм братом», а деякі російські каноністи виправдали його існування (Є.Голубинський, наприклад), очолювана ним вертикаль управління церквою (прокуроро-папізм, як його називали самі владика) мало відповідала класичним традиціям православ'я.

Радикалізмом та оригінальністю відзначилось і врегулювання проблеми канонічного зв'язку РПЦ із повнотою православ'я. Серед православних церков-сестер було прийнято, щоб на патріарших літургіях після виголошення «Достойно есть...» архідиякон поминав імена всіх чотирьох православних патріархів. Це вважалось канонічним символом православного братства, єдності православ'я та нормальною канонічною практикою²⁵. Однак успішне функціонування «суб'єктивної теократії», як політичної системи, вимагало «усунути навіть саму ідею існування будь-якої вищої апеляційної інстанції [курсив авт.], крім свого монарха та створеного ним Синоду»²⁶. Відтак, через скасування патріаршої кафедри в Російській імперії утвердилася по суті своїй протиканонічна практика поминати імена східних патріархів тільки під час служіння літургії самим президентом Синоду і тільки після поминання титулу останнього, що містить у собі «яко правильну владу й правильного судію самого монарха»²⁷.

Традицію функціонування держави як «суб'єктивної теократії» зберегли й ухвалені в 1906 р. і чинні аж до Лютневої революції 1917 р. Основні Закони, в яких самодержець усе ж запровадив деякі елементи конституційного самообмеження, визнавши своє управління підзаконним та допустивши до співучасті у здійсненні влади представницькі установи – Державну думу та Державну раду.

Проте суто прикладне застосування функціональних особливостей «суб'єктивної теократії» у внутрішній політиці держави довгий час було досить зручним інструментом для здійснення самодержавством своєї влади в імперії, зовнішньої експансії або дипломатичного тиску на політичних опонентів. Ідеться про відому триєдину формулу «самодержавство, православ'я, народність». Першу ланку ми охарактеризували вище. «Народність» же передбачала юридично зафіксовану перевагу вільного розвитку великоруського населення й асиміляцію ним інших націй, котрі населяли імперію. А оскільки росіяни в більшості своїй належали до православної віри, то поняття «руський» та «православний» в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданими відповідно магометанського, католицького або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як «іногородців», або «іновірців».

Дана політична практика і відповідний їй правовий статус РПЦ перетворили останню на офіційний форпост імперії на інонаціональних та інорелігійних околицях країни²⁸. Так, наприклад, денаціоналізація православної Грузії провадилася за допомогою призначення на місцеві кафедри архієреїв-росіян, русифікації духовних навчальних закладів, викорінення, по можливості, національних духовних традицій. Церковна, а з нею й імперська єдність із неправославними Фінляндією, Польщею та країнами Балтії підтримувалася шляхом створення там переважно штучних православних єпархій. Приміром, Фінляндську створили на протигагу лютеранству з політичних розрахунків і вона об'єднувала дуже незначну кількість жителів князівства нефінського походження²⁹. Аналогічною була ситуація на території Царства Польського. Утримання духівництва Варшавської єпархії здійснювалося за рахунок спеціальних капіталів Синоду й, крім основного окладу, воно мало 20% спеціальної грошової надбавки за службу. Проте кількість церковного майна була неадекватною чисельності православного населення, а нові храми, побудовані з метою демонстрації могутності імперії, часто зовсім не мали парафіян³⁰. Найменша у структурі РПЦ церковно-адміністративна одиниця – Холмська єпархія, заснована 1905 р. на території Царства Польського, – також існувала винятково за прямої політично-фінансової підтримки держави³¹.

Проблему національно-церковних рухів православних неросіян у полінаціональних єпархіях вирішували способом «захисту» російського населення, уникаючи перерозподілу канонічної території відповідно до етнічних чи історичних особливостей. Надійним способом русифікації підданих та уніфікації церковної свідомості був відбір кандидатів на архієрейські катедри. Єпископам, як представникам не тільки церкви, а й державної еліти, не дозволялося виявляти національні почуття (окрім, звичайно, «великорусских») у жодній формі. У церковній періодиці підкреслювалося, що потурання національному – це єресь філетизму, капітуляція перед секуляризмом та зрада кафоличності вселенського православ'я. Тому людина, помічена у симпатіях до національного руху, назавжди втрачала можливість бути піднесеною до єпископського сану. Бажання ж окремих груп православних (абхазів, латишів, греків) мати єпископів, котрі б володіли національними мовами і, відповідно, були б близькими до їхніх потреб, як правило, ігнорувалися. Натомість протиканонічна практика частих переміщень єпископів із кафедри на кафедру дозволяла Синоду оперативно реагувати на симптоми зближення єпископа зі своєю паствою, видаляючи їх до єпархій з інонаціонального складом населення³².

Також досить вільно імперська бюрократія дозволяла собі застосовувати на практиці церковні канони, які регулювали адміністративні повноваження єпископату (8-е правило I Вселенського собору). Це стосувалося випадків, коли реальної можливості для вирішення своїх завдань через православну експансію держава не бачила. Тоді вона залишала систему церковного управління, що склалася на момент початкового підпорядкування краю. Наприклад, у Туркестані переважна більшість православного населення і церковного майна перебувала у підпорядкуванні відомству протопресвітера військового та морського духівництва, котрий мав право особистої аудієнції у царя, минаючи Синод. Таке вилучення військових священників із-під юрисдикції місцевого архієрея суперечило церковному праву і традиціям³³, але абсолютно влаштовувало місцеві адміністрації. Існування підзвітного одночасно Синоду та військовому міністру відомства протопресвітера дозволяло місцевим чиновникам безпосередньо впливати на діяльність військового духівництва³⁴.

Що ж стосується державних функцій і правових засад останнього чинника тріади – «православ'я», то тут слід відзначити наступне: аж до закінчення періоду синодальної доби в Росії діяла практика юридично оформленого прикріплення до певного віровизнання з урахуванням пріоритету Російської православної церкви

як «первенствующей». «Регламентация совести» починалася обов'язковістю для християн і нехристиян (за винятком старообрядців і баптистів) релігійної форми шлюбу. При цьому всі шлюбні справи вважалися підсудними духовним установам відповідних віровизнань. Жорстка регламентація шлюбу тягнула за собою подальші обмеження юридичної дієздатності громадян. Наприклад, при зміні віри. Християнам не просто категорично заборонялося офіційно переходити у нехристиянські віросповідання, а православним – виходити з церкви. *Закон переслідував незгодних як кримінальних злочинців*. Спочатку «отпавшие» в інославні сповідання, згідно зі ст. 188 «Уложения о наказаниях», відсилалися до церковного керівництва «для увещания и вразумления» та застосування церковного покарання. Якщо ж після цього підданий продовжував «упорствовать», цивільна влада застосовувала до нього адміністративно-поліційні заходи впливу. «Отпавшему» заборонялося проживати у своїх маєтках, населених православними, над його власністю призначалася опіка. При наявності неповнолітніх дітей держава вживала заходів, щоб забезпечити їх від «совращения»³⁵. Також у разі, коли певна особа, знаючи про наміри дружини, дітей чи інших осіб, за котрими вона наглядає або ними опікується, відступити від православного до іншого християнського сповідання, не намагалася перешкодити їм у здійсненні цих намірів, – вона підлягала арешту терміном до трьох місяців³⁶.

Ще суворіше ставився закон до осіб, винних у «совращении» православного в інше християнське віровизнання. Означена особа підлягала заслання до Сибіру або примусовій службі в арештантських відділеннях терміном до півтора року й позбавлялася усіх виняткових прав та переваг³⁷. Подібне суворе покарання – каторгу або висилку на поселення – передбачав закон для винних у «совращении» в нехристиянську віру, котрі для цього вдавалися до зловживання владою, примусу, обману або насильства. Відповідним чином Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославною. Дітей, народжених у такому шлюбі, вважали юридично приналежними до православного віровизнання (деякі винятки допускалися лише в прибалтійських губерніях)³⁸.

Так само цілу низку суворих кримінальних переслідувань проти формальних православних – так званих «упорствующих в вере предков» – викликало проведене в 1915 р. «відомством православного сповідання» бюрократичне «возз'єднання» уніатів із православними. Примусово «возз'єднані» уніати відмовлялися брати шлюб за православним чином, віддаючи перевагу католицькому («краківському»). Місцева консисторія притягувала до відповідальності за цей «злочин», зобов'язуючи подружжя давати підписку про припинення «купножителства» та у деяких випадках відбираючи у нього дітей³⁹. Притягали до адміністративної відповідальності й подружжя, яке відмовлялося хрестити дітей за православним чином. Тоді консисторія накладала грошові стягнення, а його виплата часто призводила до продажу всього родинного майна з аукціону і банкрутства господарства⁴⁰.

Окрім свободи совісті чад, приналежних до «первенствующої церкви», держава жорстко регламентувала «волю віри» неправославних і нехристиян. Керівництво духовними справами інославною та іновірних віровизнань здійснювало міністерство внутрішніх справ через департамент духовних справ іноземних сповідань. Тому перехід з одного інославною сповідання до іншого допускався, згідно з проханням громадянина, лише з дозволу міністра внутрішніх справ. При цьому позиція духовництва того віровизнання, до якого проситель бажав перейти, до уваги не бралася⁴¹. Перехід нехристиян до інославною церков можна було здійснити лише отримавши через міністра внутрішніх справ особливий дозвіл самого імператора. Виняток із цього правила становили євреї, котрі могли переходити до інославною церков із дозволу міністра внутрішніх справ, та нехристияни Кавказького краю. Для цього останнім досить було отримати дозвіл головного начальни-

ка цивільної частини⁴². Але офіційний позавіросповідний стан російською владою не допускався.

Такий специфічний спосіб рефлексії православ'я у політичну культуру російських підданих закладав і постійно посилював деструктивні тенденції у процес формування в Росії політичної нації на православній основі. Абсолютно природна всередині будь-якої конфесії диференціація обсягу прав для приналежних до неї осіб і сторонніх, піднесена до рівня державного закону, обмежувала правоздатність великої кількості нехристиянського та інославного населення. Ці категорії осіб фактично перманентно опинялися на становищі «поза законом» і на власному досвіді повною мірою відчували всі особливості такого становища. А імперія, відповідно до політичної ситуації, змінювала лише негативний вектор протистояння (ортодоксальний-доктринальний, або політично-доктринальний) чи ситуативно призначала опонента. Але у структурі матриці загальної та політичної культури підданих імперії завдяки цим особливостям церковно-державного права закріпилося усвідомлення норми та необхідності наявності перманентного конфлікту всередині держави між суспільними групами. Верховна влада могла його стримувати політичними або придушувати репресивними засобами, могла спрямовувати в річище зовнішньої експансії, але ментальна традиція фактично досить жорстко вимагала його наявності.

Реалізація завдань власне зовнішньої експансії вирішувалася або способом «захисту всіх православних», або організації місіонерської діяльності РПЦ за кордоном. Російські православні місії діяли у Північній Америці, Ірані, Китаї, Кореї, Японії. Їхнім керівникам та особовому складу належало віддавати перевагу не місіонерській роботі, а збору політичних відомостей⁴³. Практикувалося також відкриття паралельно з місією російського дипломатичного представництва (як це було в Урмії), яке брало під своє покровительство навернених у православ'я громадян інших країн⁴⁴. Ченці закордонних православних монастирів (насамперед афонських та єрусалимських) залишалися російськими підданими й у цивільно-правовому відношенні підпорядковувалися тільки російським посольствам, а не законам країни перебування⁴⁵. Натомість у регіонах, що опинялися поза сферою безпосередніх політичних інтересів держави, наприклад, у Північній Америці, РПЦ не виявляла власної зацікавленості у поширенні впливу православ'я і самостійно розгортанням повноцінних місій практично не займалася⁴⁶.

Особливості тогочасної геополітики примушували виявляти найбільшу політичну активність на Балканах. У даному регіоні, а також на закавказьких виходах до Близького Сходу Росія активно створювала напругу практично півстоліття. А в 70-ті роки XIX ст. конфлікт з Австрійською й Османською імперіями та загальною балканською інтересами Росії набули вже світоглядного значення. Послідовник «почвенника» Ф.Достоевського – Вл.Соловйов, із цього приводу писав: «Наше східне питання – це спір першого, Західного Риму з другим, Східним Римом, політичне представництво якого ще в XV ст. перейшло до Третього Риму – Росії»⁴⁷. А близький до слов'янофілів консерватор і фаховий дипломат Ф.Тютчев визначав Росію як ірраціональну світову силу, Велику Державу – спадкоємицю світових імперій аж від Ассирії. Бо «справжня» імперія – одна-єдина й вона не гине, а тільки «переходить із рук у руки». Отже, п'ять імперій: Ассирія, Персія, Македонія, Рим, Східна імперія від Константинополя Великого до Росії, – це продовження історії єдиної імперії людства⁴⁸.

Іншими словами, концепція Ф.Тютчева легітимізувала владу православного російського царя харизмою єдиної світової імперії і це створювало ідеологічну підставу для абсолютних претензій на спадщину візантійської імперії. Тобто Росія, як колись Візантія, мусить успадкувати не лише території, але й ідеологічну «вселенськість»: «з'єднати всіх людей на землі, котрі – в ідеалі – мали б стати членами єдиної істинної християнської церкви, її власної православної церкви»⁴⁹. Реаль-

ною ж російська загроза Босфору стала за правління Олександра III: на 1897 рік було заплановано експедицію для захоплення проток. Військовий план передбачав навіть завоювання Ірану та вихід у Перську затоку. Для цього треба було остаточно розгромити Туреччину й оволодіти Балканами⁵⁰. Здійснювати експансію найзручніше було під гаслом «захисту всіх православних». З огляду на слабкість і нечисленність православних церков Сходу священна місія «відновлення, забезпечення, утвердження православ'я на його історичних просторах та звільнення Царгорода» покладалася на російського царя, як «спадкоємця політичних надбань візантійських василевсів». Відповідно, успадкувати першість у православному світі повинна була Російська православна церква. Спеціальними проектами передбачалося навіть провести перерозподіл влади й реорганізацію управління східних патріархатів за допомогою встановлення інституту представників РПЦ при помісних церквах, які б координували їхню політику. Також розглядалася можливість скликання під егідою РПЦ всеправославного собору⁵¹. Ці ідеї часів Кримської (1853–1856 рр.) і російсько-турецької (1877–1878 рр.) воєн набули нового звучання напередодні та під час Першої світової війни.

Користуючись матеріалами, що відклалися у фондах Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, А.Стародуб у своїй дисертації описав цікаві проекти перетворення Константинопольської патріархії на васальну структуру при РПЦ. Для прикладу згадаємо хоча б документ, поданий на розгляд Синоду перед війною 1914 р. Його автором був професор Санкт-Петербурзької духовної академії О.Дмитрієвський. У зв'язку з передбачуваними успіхами Росії та анексією частини турецької території у документах під назвою «Константинопольская церковь в Русском государстве» та «Россия в Святой земле» автор пропонував спеціально обумовити те, що Вселенським патріархом може бути тільки російський підданий та заснувати посаду вікарного єпископа Вселенського патріарха, якого б призначав російський Синод. Обережність і послідовність дій повинна була сприяти поступовій, але неухильній уніфікації російської та грецької систем церковного управління. Збереження формально незалежного Константинопольського патріархату мало слугувати підґрунтям для російських претензій на всі його митрополії у Малій Азії, незалежно від того, кому відійшли б ці території внаслідок поділу Туреччини⁵².

Подібні проекти фактично зводили проблему визначення центру вселенського православ'я до врегулювання відносин між Константинопольською і Російською патріархіями. Цікаво, що багато хто з тогочасних авторів застосовував термін «греко-російська церква». Такий «делікатний» підхід знімав проблему відсутності в Константинополі християнського імператора, а в Петербурзі – православного патріарха й формально перебував у рамках канонічних вимог до християнської держави. Саме таким конкретним змістом ліберально-консервативні політики Росії, до яких належали О.Гучков, С.Сазонов, О.Родзянко, С.Мілюков, В.Вернадський та П.Струве, в публічних дискусіях і на шпальтах різноманітних періодичних видань наповнювали поняття «російська ідея» та «ліберальний імперіалізм». Напередодні Першої світової війни П.Струве писав із цього приводу: «Імперіалізм означає великі завдання зовні, які здійснюються внутрішньо примиреною і духовно об'єднаною країною, перетвореною на справжню імперію в сучасному, вищому англосаксонському сенсі, – максимум державної могутності, поєднаної з максимумом особистої свободи і громадянського самоуправління»⁵³.

Ідея оволодіти Константинополем і західним узбережжям Мармурового моря, спираючись на південноукраїнські землі, знаходила підтримку російського суспільства⁵⁴. Так, князь Є.Трубецькой у своїй публічній лекції, виданій у 1915 р. масовим накладом, відверто визнавав: «Усіма сторонами нашого життя ми пов'язані з цією метою. Це для нас питання нашого хліба насущного, нашої політичної могутності та нашої культурної місії і, зрештою, духовного «я» Росії»⁵⁵. Таку

позицію поділяло православне духовництво. Архієпископ харківський Антоній (Храповицький) писав: «На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали єретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення священного Царгорода з церквою Св. Софії та Єрусалима з Господнім гробом. Усе це живо цікавить не тільки солдат наших, а й більшою мірою мешканців російських і малоросійських сіл»⁵⁶.

У подібному специфічному ракурсі російські теоретики розглядали й сформовану приблизно в кінці XIX ст. єкуменічну ідею. Навіть попри те, що єкуменізм не був популярним у церковних колах, а такі відомі його прихильники, як І. Аксаков та Вл. Соловйов перебували практично в інтелектуальній ізоляції. Особливо це стосувалося Вл. Соловйова: царська цензура часто забороняла друкувати його праці в російських духовних журналах і йому доводилося публікувати їх у різних виданнях за кордоном. Отже, суть «російського єкуменізму» або, за Соловйовим, – російської ідеї – полягала в тому, щоб визнати нерозривний зв'язок «із вселенською сім'єю Христа та спрямувати усі наші національні здібності, усю потужність нашої імперії на відновлення на землі та остаточне здійснення соціальної Трійці»⁵⁷. Під останньою малися на увазі церква, держава і суспільство. А «відновлення та остаточне здійснення...» передбачало ліквідацію розділення вселенських церков Сходу і Заходу, котре через «міжособні суперечки відібрало у християнської релігії повноту її культурно-історичної дії»⁵⁸. Тому обов'язок Росії – «явити світові новий культурний тип, який на православно-слов'янській основі примирить Схід та Захід. Загалом же, Російська імперія, бажаючи служити вселенській церкві й справі суспільної організації народів, повинна взяти їх під свій патронат. Цим вона внесе у сім'ю народів мир і благословення»⁵⁹.

Названі особливості російської ідеї у формі «ліберального імперіалізму» зробили російський чинник визначальним для долі всієї європейської війни 1914 р. Історики традиційно залишають поза увагою дані аспекти, бо Росії у перший, маневрений період світової війни була відведена другорядна роль, вона ніби була десь на узбіччі. А, по суті, російський чинник вирішував, чи буде війна і якою вона буде. «Саме тому врешті складаються європейські комбінації: Росія проти Туреччини – Австрія проти Росії; Німеччина за Австрію – проти Росії; Німеччина проти Росії – Франція за Росію; Німеччина проти Франції – йде напролом через Бельгію – Англія проти Німеччини»⁶⁰. Іншими словами, аж до війни 1914 р. у російському суспільстві на рівні формування новочасної національної ідеї активно дискутувалася проблема вибору оптимального напрямку розширення «життєвого простору» Росії до масштабів вселенської православної імперії. Цілком природно, що більшовики використали цю традиційну концепцію консолідації суспільства для збереження імперії та здійснення сталінської модернізації. Більшовицька ідея здійснення «світової революції» силами інтернаціонального пролетаріату – пряма спадкоємиця «ідеї служіння Росії як вселенської імперії».

Таким чином, від самого початку синодальної доби в Росії зусиллями царя та імперської бюрократії відбувалося цілеспрямоване злиття нації і династичної імперії. Консолідація підданих різних національностей у національно уявлену спільноту здійснювалася переважно навколо двох чинників: православної церкви (інославні та іновірні розглядалися як другорядні елементи) та імператорської династії. Державний зв'язок у суспільстві та лояльність населення забезпечувалися за допомогою жорсткого контролю церковної інфраструктури з боку монархії. Окрім вирішення поточних проблем внутрішньої політики Росії, церква обслуговувала експансіоністську модель розвитку православної цивілізації. Підтримка РПЦ месіанської ідеологічної установки «Москва – Третій Рим» забезпечувала державі можливість виправдовувати свої загарбницькі дії захистом інтересів Російської православної церкви та вселенського православ'я. Зворотним ефектом церковної підтримки імперіалізму було утвердження у православній свідомості і

політичній культурі російських підданих ідеї особливої відповідальності церкви за здобутки і цілісність імперії. Цю позицію (запозичену зі сформульованої у 1620-х рр. концепції З.Копистенського) пізніше відверто відстоювали делегати Всеросійського собору 1917 р.⁶¹

Завершення промислового перевороту та розвиток індустріального суспільства робили суто поліційні засоби управління державою неспроможними. Існуюча система «ієрархічних соціальних зв'язків, статусних взаємин і бар'єрів, обмеженої соціальної мобільності і розмаїття взаємно ізольованих локальних діалектів і культур»⁶² більше не відповідала вимогам часу. На відміну від європейців, піддані багатонаціональної імперії не стали єдиною політичною нацією. Навпаки, всі три компоненти політичної системи – «православ'я, самодержавство, народність» – опинилися у стані конфлікту одна з одною. Одним з аспектів цього розкладу були глибокі розбіжності між церквою та громадськістю, яку підтримувала більшість населення Росії (праві партії, до яких належали деякі представники православного єпископату, великою популярністю не користувалися). Тобто, гармонізація суспільних відносин (або модернізація в дусі епохи) не в останню чергу залежала від посилення релігійного імпульсу у суспільстві⁶³. Єдиним практичним способом посилення могла бути віросповідна реформа. Її підготовкою займалася відповідна комісія у Державній думі всіх скликань. Зрештою, найкращий проект закону про свободу віровизнання та загальну концепцію свободи совісті у Росії запропонувало Міністерство внутрішніх справ. Взявши до уваги й, по можливості, застосувавши наукову концепцію та аналогічні принципи західних правових систем, МВС так сформулювало принцип віротерпимості. Свобода совісті – це право кожної особи, котра досягла зрілого самоусвідомлення, без перешкод і без будь-яких правових обмежень визнавати свою віру та проявляти її у зовнішніх обрядах свого культу спільно з іншими особами, які визнають одну й ту ж віру. Проект подав і розгорнуте тлумачення поняття, власне, «свободи совісті»: 1. Будь-яка особа має право декларувати свою віру та залучати неофітів до прийняття цього віровчення, якщо його зміст не порушує кримінальних законів. 2. Особи, які мають однакові релігійні погляди, мають право утворювати відповідні союзи, проводити спільні зібрання для здійснення богослужінь. 3. Кожна особа має право без перешкод переходити з одного віровчення до іншого та змінювати віровизнання своїх неповнолітніх дітей. 4. Державна влада повинна дотримуватися невтручання у духовні відносини приватних осіб з їхнім віровченням і відмовитися від будь-яких обмежень прав – політичних або громадянських, – пов'язаних із належністю до певного віровизнання⁶⁴.

Тобто, деспотичній монархії її власна бюрократія пропонувала делегувати частину своїх повноважень суспільству через Думу: офіційно розпочати фундаментальну кодифікацію прав людини й громадянина; привчити підданих брати участь (автономно й організаційно) у великій політиці; нести громадянську відповідальність перед суспільством за свої акції. Іншими словами, «епоха націоналізму» (першу хвилю якої до того часу вже пережила Європа) змушувала імперію «дозволити» формування незалежної проміжної ланки між державою, церквою та підданими – громадянського суспільства. Крім того, неупереджений підхід до вирішення проблеми свободи віровизнання, як це продемонструвало МВС, ставив на порядок денний питання відокремлення церкви від держави. Цим актом у перспективі монархія не тільки позбавлялася важелів абсолютного контролю над суспільством. Неминуче повинна була зазнати трансформації сама природа держави. По-перше, для вищої влади було цілком очевидно, що після віросповідної реформи імператор дуже швидко перетвориться на декоративний політичний символ. Він буде правити, але не управляти імперією. По-друге, російське законодавство було побудоване таким чином, що інославні й іновірні піддані, а особливо старообрядці, перебували фактично на становищі «поза законом». Даний аспект слід особливо підкреслити, адже така політична стратифікація суспільства про-

тягом синодального періоду встигла не лише набутти правової традиції, вона перетворилася на стійкий *політичний стереотип*, який закріпив у суспільній свідомості застосування кумулятивних ліній консолідації спільноти переважно репресивного типу як *етичну норму*. Цей спосіб штучної політичної стратифікації суспільства також успадкував СРСР у вигляді інституту «лишенцев» («позбавленців»). По-третє, і це найважливіше – зрівняння у правах представників усіх віровизнань не лише відкривало в російському суспільстві канали вертикальної соціальної мобільності в економічній, політичній, професійній сферах, а й тягнуло за собою посилення циркуляції еліт у суспільстві. Публічні та кулуарні дискусії в Державній думі, пристрасна полеміка навколо проблеми нації у пресі та наукових колах наочно демонстрували, що в Росії природний перебіг процесу формування єдиної політичної нації на православній основі неможливий. А спроби подолати вплив соціалізму на суспільну свідомість через «общерусский» православний імперський патріотизм дали зворотний ефект: вони істотно посилили серед православних народів формування потужних тенденцій до відновлення національних церков та утворення модерних націй європейського типу. Іншими словами, глибокі демократичні перетворення і парламентаризм у дуже близькій перспективі загрожували утворенням у межах кордонів імперії цілої низки держав-націй, а в межах єдиного православного простору – національних автокефальних церков. Природно, що така перспектива не влаштувала ні державну бюрократію, ні ієрархію РПЦ.

Світова війна 1914–1918 рр. внесла свої корективи в еволюційний за характером процес дистанціювання духовної та світської влади. Із 1914 р. імперія підпадає під дію другої хвилі європейського націоналізму, яка до лютого 1917 р. радикалізувала все ще доволі статичне російське суспільство. Старий державний апарат ефективно протистояти розпаду імперії вже не міг і сецесія «національних окраїн» від політичного центру стала справою часу. А єдиний православний простір (у межах якого інтереси держави і церкви збігалися), наслідуючи давню християнську традицію, почав диференціюватися за національною ознакою. Кардинальні зміни в церковно-адміністративній системі імперії почалися навесні 1917 р., і до початку 1920-х рр. РПЦ поступово втратила контроль над більшістю національних «окраїн». Грузинська православна церква вийшла з-під юрисдикції Московського патріархату шляхом відновлення автокефалії національним єпископатом. Фінляндія та Естонія здобули автономію у складі Вселенського патріархату, Латвія – у складі Московського. Польща здобула автокефалію через визнання останньої Константинопольським апостольським вселенським престолом, а Молдавія приєдналася до Румунської автокефальної церкви. У кожній країні уряди робили все можливе для того, щоб їхні національні церкви стали інтегральною частиною суспільства. У такий спосіб, по-перше, почалося припинення русифікації і ліквідація конфліктогенних зрушень у структурі менталітету, а по-друге, – визнання юрисдикції Вселенського патріарха було запорукою загального міжнародного визнання держави.

Проте факт спонтанного падіння монархії в лютому 1917 р. не ліквідував автоматично політичних рахунків між Російською православною церквою й самодержавством. Адже для православних християн грецьке слово *ecclesia*, або «церква», завжди означало зібрання віруючих: живих і тих, хто помер. У такому сенсі церква визначається у Символі віри⁶⁵, і на відміну від країн Заходу, у церковній свідомості православної імперії держава та церква були практично нероздільним релігійним феноменом. Більше того, політична форма державного устрою імперії – теократія – була усвідомлена на рівні релігійного догмату і протягом двохсот років встигла перерости у світоглядну категорію. Тому для тих, хто служив самодержавству з ідейних міркувань, падіння монархії стало особистісною трагедією: воно сприймалося не лише як політичний факт, але й як релігійний, морально-етичний. Православний християнин одночасно із втратою відчуття сакральної

обраності та вічності «Третього Риму» ніби опинявся поза межами категорій етики, по ту сторону добра і зла. Природно, що в умовах зміни влади й розпаду імперії суспільство та церква потребували «розрішення християнської совісті» насамперед із релігійно-догматичних позицій⁶⁶. Тобто, врегулювання церковно-державних відносин, а разом із ними – формування нового стилю політичної культури та архетипу у церковній свідомості через скликання помісного собору.

14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав чи не найважливіший документ у царині церковно-державних відносин постанову «Про свободу совісті». Його демократичний характер нагадував аналогічний законопроект, запропонований свого часу міністерством внутрішніх справ. Закон передбачав не лише скасування обмежень у правах та переслідувань за віру, але й офіційно вводив поняття позавіресповідного стану і регламентував реєстрацію таких актів громадянського стану, посиляючись на ст. 39-51 розділу «II іменного височайшого указу 17 жовтня 1906 р.»⁶⁷. Однак РПЦ, успадкувавши від монархічного ладу специфічні структурно-функціональні особливості та з огляду на нестабільність влади, не визнала за Передпарламентом права остаточно вирішувати характер стосунків і правове положення РПЦ у демократичній державі до скликання Установчих зборів. Тому внутрішню кризу свободи, викликану падінням самодержавства, РПЦ взялася розв'язувати у контексті внутріцерковного життя та церковно-державних стосунків самостійно, вперше за двісті років скликавши помісний собор. А церковний форум, розробляючи комплекс аспектів політично-правового статусу РПЦ у пореволюційній Росії, ще у листопаді 1917 р. відзначав, що «перед церквою може бути виправдана будь-яка форма політичного устрою, якщо вона сповнена християнським духом, або прагне цього»⁶⁸.

Проте більшовики, котрі прийшли на зміну Тимчасовому уряду, ніколи не прагнули сповнитися «християнським духом». Розбіжності між християнством та марксизмом корінилися у різниці (навіть антагонізмі) поглядів на власне принцип свободи та спосіб її реалізації у соціумі. Наслідуючи давню традицію формування політичної культури й способу здійснення влади в Росії, більшовики поглибили антагонізм між суспільством і державою до гострого протистояння. При цьому традиційно (як при зміні імператора) перша хвиля репресій була спрямована проти православного духовництва. Постанова РНК від 23 січня 1918 р. «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства»⁶⁹ поставила РПЦ – ієрархію, клір і віруючих – поза законом. Патріарх та собор із цього приводу констатували, що даним документом комуністичною державою «...відкрито узаконюються гоніння як проти церкви православної, так і проти всіх релігійних товариств, християнських і нехристиянських. Під претекстом «відокремлення церкви від держави» РНК намагається зробити неможливим саме існування церкви у державі, церковних установ і духовенства»⁷⁰.

Отже, з листопада 1917 р. РПЦ фактично перестала бути інституцією, яка виконувала державні функції «збирача земель» і консолідації нації, втратила статус урядового органу й опинилася на становищі поза законом. Декретом про «відокремлення церкви від держави і школи від церкви» РНК не тільки підвела юридичну базу під свої дії та окреслила певне правове поле, в якому отримала можливість офіційно відкидати звинувачення у злочинній узурпації влади в країні, що їх постійно висували комуністам церковна свідомість та ієрархія. Фактично постанова стала базовим документом, на основі якого більшовики розпочали повномасштабне формування російської радянської комуністичної атеїзованої нації. Вони не лише добре засвоїли традиції політичної культури та державного управління, що їм залишила імперія. Радянський тоталітаризм спромігся повністю перетворити колективне минуле російської династії на колективне минуле «радянського народу», обумовивши, таким чином, органічність переходу від російського самодержавства до радянського тоталітаризму.

Росія й Україна: конфлікт національних ідентичностей у православному полі

Церковна історія, а в даному випадку її церковно-державна проекція – для православної свідомості не просто спадщина. Це *живий процес*, що постійно триває, відтворюється, повторюється і моделює історичну перспективу. Тому традиційний стереотип політичної культури, який закріпив у політиці та церковній свідомості специфічну модель поступового розвитку православної імперії від «Святого Києва до загальноруської єдності», безперервно спрацьовував на рівні нація – нація. Спробуємо у рамках короткого нарису схематично реконструювати цей складний процес.

Традиція приєднання нових територій із православним населенням до складу РПЦ, що склалася протягом століть, передбачала перевезення ікон найбільше шанованих місцевих святих до головних або спеціально збудованих столичних храмів. Це було так зване «полонення святих»⁷¹. В особливих випадках для закріплення домінування РПЦ практикувала об'єднання найбільш значимої частини культу місцевих святих із загальною обрядовою практикою, а потім застосовувала цей синкретичний варіант богослужіння в новоприєднаній церковній області. Крім того, практикувалося будівництво храмів на честь небесних покровителів представників правлячої династії та створення навколо патрональних храмів міст, названих на честь того чи іншого правителя⁷².

Така практика (спосіб формування церковного націєтворчого міфу) зберігалася протягом XII–XV ст. У той період найважливішим було закріпити через церкву в політичній культурі усвідомлення того, що династія та населення Північної Русі, завдяки славному предку – «великому київському князю й царю» Володимирі – є приналежними до єдиної християнської ойкумени. У часи ординського сюзеренітету над Північною Руссю «київська спадщина» набула нового, більш пафосного звучання. Через успадковану від Київської держави літописну традицію підкреслювати політичний престиж померлого великого князя⁷³, творці суспільно-політичної думки із середовища московського духовництва в кінці XV ст. спробували укорінити у політичному вжитку тенденцію визнання московським «царем» хрестителя Русі – Володимира Святославича⁷⁴. А з нею закріпити у суспільній свідомості стійке уявлення про більш давнє походження московського князя, його рівність із татарським ханом та нелегітимність ординського сюзеренітету над Північною Руссю.

На початку XVI ст. московські книжники вдосконалили «київську легенду» і створили концепцію походження Рюриковичів безпосередньо від римських імператорів. Дуже швидко легенда про отримання Володимиром Мономахом царських інсигній (разом із цілком матеріальними легендарними «регаліями візантійського імператора») ввійшла до складу чину вінчання на царство московських самодержців. У політичній культурі еліт сформувалося уявлення про «царське» походження московських князів через наслідування царської гідності й титулу з Візантії. А до політичного вжитку ввійшла нова концепція про «вищість» «російського царства» над «татарським». Паралельно у масовій свідомості міцно закріпилася ідея, що «царем» можна стати і внаслідок «завоювання царства»⁷⁵.

Інкорпорація України до складу Московії у кінці XVII ст., окрім «завоювання царства», вимагала гнучкої концепції почесного «возз'єднання» Київської митрополії з «Третім Римом». Адже церковна традиція, попри все, доносила крізь століття уявлення про Київ, як богоспасенне місто, столицю богохранимого царства. Глибока рефлексія у політичну культуру середньовічної Русі-України образів Священного Града Єрусалима та Нового Єрусалима – Константинополя, знайшла своє віддзеркалення у сакральній архітектурі й священній топографії Києва та в особливому пошануванні тут Божої Матері. Спираючись на екзегетичну традицію східної патристики, в якій Богоматір осмислювалася як центральний образ у

Спасенному плані Бога, староруські книжники детально обґрунтували ідею її патронату над Києвом. Ушанування Богородиці Заступниці, що поширилося із середини XI ст., сформувало та зберегло міфологізований образ Києва, як столиці вселенського православ'я і своєрідної земної ікони біблійного Єрусалима⁷⁶. З огляду на це затьмарити авторитет і святість Києва (навіть у часи занепаду) красою і величчю «Нового Єрусалима» (Владимира-на-Клязьмі) чи «Третього Риму» (Москви) звичайним завоюванням було неможливо. Тому процес інкорпорації, окрім «полонення святинь», мав включати асиміляцію культурних цінностей та носіїв культури, що їх продукували. На нашу думку, саме зазначена традиція спонукала Петра I у пошуках державотворчої (а для тієї епохи – вже й універсальної націєтворчої також) концепції орієнтуватися на «київські» культурні сили⁷⁷.

Відзначаючи факт культурної гегемонії України у XVII–XVIII ст., деякі російські дослідники свого часу навіть висунули тезу про «фактичну окупацію Московії українськими культурними силами, українізацію великоруської духовної культури на зламі XVII–XVIII ст.»⁷⁸. Проте бажання інкорпорувати Україну було настільки сильним, що «спільність візантійської спадщини» «змушувала» дивитися на ці дві культури, як на «різні редакції, різні індивідуалізації однієї і тієї ж спільноруської культури». Природно, що одна з цих редакцій обов'язково мала бути «зіпсованою»: чи то «неписьменними москвинами», чи то «еретичними латино-польськими впливами», і її треба було «скасувати»⁷⁹. Адже тогочасні політичні теоретики прекрасно розуміли, що приєднання цілого народу до культури, створеної іншим, без антропологічного змішання їх обох, неможливе. Бо народ, який не брав участі у творенні «української редакції культури», втратить динаміку розвитку власної, завжди буде жити «відбитим світлом» і одночасно чинити спротив подальшому проникненню та синтезу культурних інновацій⁸⁰. Оскільки з часів Петра I й до лютого 1917 р. повноцінна секуляризація освіти не відбулася, то церква, що зберігала патронат над освітою, була найзручнішою і найвпливовішою інституцією, яка давала можливість суттєво міняти з плином часу структуру менталітету та спосіб ідентифікації особистості. Саме через церкву відбувався процес «скасування культури, зіпсованої латино-польськими впливами».

Внаслідок цього постраждала насамперед Київська митрополія, як матеріальне втілення «спільного» націєтворчого міфу. Вже на кінець XIX – початок XX ст. колишня повноцінна митрополія не становила єдиної церковної області. РПЦ в Україні була представлена 9 єпархіями: Київською, Полтавською, Чернігівською, Харківською, Катеринославською, Херсонською, Таврійською, Волинською, Подільською. Територіально єпархії збігалися з адміністративними одиницями – губерніями. Київський митрополит, хоча й був (поряд із московським та петербурзьким) постійним членом Синоду, але його адміністративні повноваження не виходили за межі компетенції звичайного єпархіального архієрея. Національний склад ієрархії також змінився. Із-поміж усіх єпископів українських єпархій тільки 3 архієреї були етнічними українцями: канівський Василій (Богдашевський), уманський Дмитрій (Вербицький), катеринославський Агапіт (Вишневський). Із них лише останній був повноправним єпархіальним архієреєм, решта – вікарії Київської єпархії. Але й вони, наскільки вдалося документально прослідкувати, беззастережно підтримували російські націоналістичні кола⁸¹. Водночас на 1917 р. поза межами України перебували 20 єпископів-уродженців українських єпархій і тільки один із них – архієпископ таський Парфеній (Левицький) виявляв деякі проукраїнські симпатії⁸². Так само у середовищі церковної інтелігенції практично не залишилося людей, чия українська самоідентифікація або українські симпатії виходили б за вузькоетнографічні межі.

Як відзначають дослідники, серед нижчого духовництва єпархій краю відсоток українців хоча і був вищим, однак неадекватним складу населення. За державним переписом 1897 р., на Правобережжі росіяни становили 4,3% населення,

а священники та ченці – 48,5% від загальної чисельності останнього. На Лівобережжі, відповідно, 13,3% населення й 31,3% священнослужителів, а на Півдні України ця пропорція становила 21,4% та 64%⁸³. Крім значної русифікації нижчого духовництва, загальна уніфікація обрядової практики, особливо мови богослужіння та проповідей, також перешкождали збереженню давньої спільності українських епархій між собою, виробленню ними розуміння своєї унікальності й відмінності від російських. Ніхто з активних пізніше борців за автокефалію на початку сторіччя публічно не пов'язував потребу реформування РПЦ з утворенням в її структурі української помісної церкви, чи автономної церковно-адміністративної одиниці. На організацію активного руху за створення цієї церкви не вплинули і революційні події 1905–1907 рр. А перші публікації, в яких висловлювалися міркування стосовно необхідності автономії Київської митрополії (у перспективі – УПЦ) з'явилися у світській періодиці не раніше 1911 р.⁸⁴ Тобто тоді, коли статус автокефалії національної церкви вже багато років досить активно відстоювали грузини. Таким чином, до 1917 р. православна церква в Україні фактично була інтегральною частиною РПЦ. Ліквідація територіальної цілісності митрополії, постійна нівеляція з активного вжитку в богослужінні специфічно національних рис обрядової практики, відсутність національно свідомого єпископату й теоретичного обґрунтування автокефалії призвели до втрати чинників, які б сприяли швидкій самоорганізації українських епархій і перетворили їх у ядро для створення помісної церкви.

Однак зовсім погасити конфлікт національних і культурних ідентичностей у православному полі імперії навіть протягом кількох століть інтенсивної русифікації все ж не вдалося. Цьому суттєво перешкождали деякі обставини, що за певних умов могли б у перспективі посприяти інституалізації української помісної церкви. Насамперед це погодження Синодом питання про переклад Святого Письма. Перекладене у 1906 р. українською мовою (за редакцією єпископа Парфенія (Левицького)), Четвероевангеліє принципово знімало проблему збереження у церковній практиці старослов'янської, як єдиної придатної для богослужіння, мови. Це питання повертало Київ та Петербург (Москву) до 1686 р. Крім мови, з періодом 1686 р. українські епархії пов'язував статус Київської митрополії та київських митрополитів. Як відомо, однією з умов переходу під омофор Московського патріарха було збереження Києвом обласного статусу, наданого Вселенським престолом. Проте у РПЦ київські митрополити були зведені до становища єпархіальних. Однак це не завадило їм зберегти формальну юрисдикцію над територіями, що належали митрополії, але знаходилися за кордонами Російської імперії.

Як справедливо зазначає А.Стародуб, для православних епархій у Речі Посполитій, парафій в австрійській Галичині, у Закарпатті, в Румунії (Буковині та Бессарабії), в Канаді й США київські митрополити продовжували залишатися екзархами Вселенського патріарха. Свого часу архієпископ Антоній (Храповицький) використав цей канонічний нюанс для здобуття екзарших повноважень для себе особисто, вказуючи на те, що київські митрополити ніколи не втрачали цих прав (невизнаних Московським патріархом у 1686 р.), хоча й не користувалися ними протягом XVIII – початку XX ст.⁸⁵ Поряд з екзаршими повноваженнями, київські митрополити зберігали за собою гідність священноархімандритів однієї з найбільших святинь православного світу – Києво-Печерської лаври. Наявність у ній великої кількості канонізованих святих, прославлених нетлінним мощів, з еkleзіологічного боку також надало б самодостатності православній церкві в Україні⁸⁶. Такою ж мірою цієї якості їй надало б і збережене київськими митрополитами право миротворіння. Як підкреслював О.Лотоцький, воно було ексклюзивним правом першоєрархів помісних церков. Так, наприклад Константинополь, надаючи автокефалію балканським церквам, намагався якомога довше зберегти за собою право надсилати святе миро⁸⁷.

Показово, що у середовищі церковних інтелектуалів також існувало розуміння того, що в українських епархіях збереглися значні відмінності від російських. Роботи істориків школи Київської духовної академії, присвячені добі від поділу на Київську та Московську митрополії (1458 р.) до перепідпорядкування першої Московському патріархату (1686 р.), виявили, що традиції православ'я в Україні відрізнялися від російських. Незважаючи на те, що більшість авторів історичних екскурсів були «общерусскими» патріотами, їхні детальні студії навіть проти волі самих науковців надавали підстави для обґрунтування ідеї церковної самостійності⁸⁸. На цій спадщині і будувалися всі юрисдикційні претензії автокефалістів у період 1917–1921 рр.

Відтак, керівництво РПЦ прекрасно усвідомлювало всі наслідки, які могли з цього випливати за нових історичних умов. Тому завданням Всеросійського помісного собору при визначенні статусу українських епархій було більшістю голосів заново утвердити легітимність приєднання Київської митрополії. Треба визнати, що патріарх та собор, нехай і під тиском обставин, але пішли на максимально можливий (із позиції збереження імперії та відчуття «русскости») компроміс. Вимоги української сторони, що спиралася на історичний прецедент, РПЦ повністю задовольнила, виділивши їх епархії в особливу церковну область «на правах автономної української церкви». Такий спосіб врегулювання проблеми формально демонстрував збереження прав і привілеїв Київської митрополії, гарантоване Москвою в 1686 р., і робив зайвим втручання повноти православ'я у вирішення «внутрішньоросійської» проблеми. Саме це пояснював у листі до Вселенського патріаршого престолу (березень 1922 р.) святійший Тихон «братам – східним патріархам»⁸⁹.

Для української ж сторони, яка не мала прихильників автокефалії у середовищі єпископату та церковної інтелігенції, не спиралася на тверду і послідовну позицію соціалістичних урядів та не мала відповідних інтелектуальних сил, щоб концептуально ув'язати вимоги автокефалії з «відновленням стародавніх прав», оптимальним варіантом могло бути погодження на поетапність набуття УПЦ статусу помісної церкви. Тут не можна не погодитися з А.Стародубом, який визнав продуктивною іншу принципову позицію прихильників автокефалії: «Для УПЦ Російська церква не є «церквою-матір'ю», а отже, остаточне врегулювання статусу мало бути легітимізоване справжньою «церквою-матір'ю» – Вселенською патріархією»⁹⁰.

Показово, що архієреї, які підтримали український православний рух у 1917–1921 рр., – архієпископи Олексій (Дородніцин), Агапіт (Вишневський), Парфеній (Левицький) та гетьманські урядовці це прекрасно розуміли. З ініціативи та за активної участі міністра сповідань В.Зінківського учений комітет міністерства напружено працював над виробленням церковно-історичного обґрунтування автокефалії УПЦ. До праці в ньому було залучено провідних науковців Київської духовної академії, передбачалося запрошення богословів із-за кордону, зокрема, з Росії. На сторінках друкованого органу міністерства сповідань «Слово» розгорнулася широка дискусія між прихильниками та противниками автокефалії. Внаслідок цього обміну думок було віднайдено певні компромісні засади, які публічно не ставилися під сумнів і російськими церковними лібералами (єпископ Сергій (Лавров), професор Б.Титлінов). УПЦ дійсно має церковно-історичні підстави для автокефалії, однак їх реалізація залежатиме винятково від подальшої політичної долі України⁹¹. Фактично дискусія у пресі змусила російських церковних лібералів публічно озвучити позицію Всеросійського собору, який волів визнавати юрисдикційні вимоги продуктом боротьби політичних партій, а не прагненням церковної свідомості⁹².

Таким чином, попри бажання російських еліт повного злиття духовних традицій (а з ним – асиміляції українців) через єдиний правовий простір православної

церкви та «спільний» націєтворчий міф не відбулося. Остання, покликана стабілізувати суспільство через внесення морального закону у політичну культуру, в умовах протистояння на рівні «нація–нація» виявилася чинником, який зберігав і продовжував відтворювати різні національні традиції. Іншими словами, на певному етапі єдиний православний простір імперії став настільки конфліктогенним середовищем, що перестав утримувати в її орбіті не лише інославні складові. Під впливом другої хвилі націоналізму український церковний рух так активізувався, що досить декларативними вимогами «автономної України у федеративній Росії та автокефалії церкви» зруйнував усю концепцію державо-ї націєтворення, яку РПЦ активно експлуатувала протягом усього синодального періоду.

Тому ієрархія та соборна більшість дозволяли собі розглядати Україну лише як автономне утворення у складі Росії, яке не мало й не може мати державницької традиції. Більше того, ідентифікаційна концепція автономістських кіл, згідно з якою українці становили окремий народ і не поступалися в цьому відношенні росіянам, в очах останніх була тотожною ідеєю свідомого розвалу Росії. Тому всі прецеденти української державності вони розцінювали винятково як політичні курйози. З огляду на це, «істинна православна свідомість», тобто «общерусская», повинна була чітко зафіксувати, що автокефалія української церкви не просто позбавлена історичного підґрунтя, але й увесь час коли вона фактично існувала, в митрополії панував безлад. Відтак, сприяння інституалізації помісної церкви в Україні означає добровільну згоду на втрату цього краю для вселенського православ'я (охоронцем чистоти й недоторканності останнього вважалася тільки Росія і ніхто інший) і поширення там унії та католицизму.

Таким чином, з огляду на потребу збереження юрисдикції Московського патріархату в межах колишньої імперії, за українськими єпархіями не визнавалося навіть формальне право на самостійність. Російська духовна влада продовжувала відстоювати думку, що політична стабільність в Україні можлива лише за умови збереження єдиного російсько-українського політичного простору. Отже, самостійна Україна не може бути православною, а православної Україні не потрібна політична незалежність. Тому відсутність широкої підтримки ідеї автокефалії, непослідовність і суперечливість позиції національного церковно-демократичного руху дали можливість патріархові врегулювати проблему й без підтримки російської світської влади. Також за допомогою тиску на прихильних до ідеї українізації єпископів, Москві вдалося вивести проблему в площину збереження православ'я і не розглядати її як національну у всеправославному контексті. Необхідність обслуговувати імперські амбіції династії та формувати універсальний націєтворчий міф, який відводив російському народові «світову роль саме через тісний взаємозв'язок із православною церквою»⁹³, неминуче фатально відбивалася на українсько-російських відносинах. Більшовики успадкували цю концепцію націєтворчого міфу. Але замість Третього Риму для консолідації спільноти запропонували Третій Комуністичний Інтернаціонал.

Соціальна доктрина церкви як компонент конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом

У Росії в індустріальну добу почався еволюційний за характером процес дисанціювання влади, аналогічний до більш ранніх відповідних подій в європейських країнах. Природно, що він мав би призвести до утворення між державою та громадянами проміжної політичної ланки, яка б зняла традиційний антагонізм між ними – громадянського суспільства. У російських умовах розвиток цієї ланки на початковому етапі гармонізації суспільних відносин міг би опертися на соціальне служіння РПЦ. Індустріальна революція і розвиток капіталізму поступово міняли деякі традиційні закони та соціальні інститути, призводили до появи

нових класів, нових форм багатства й бідності. Вона відкривала нові можливості, а паралельно – створювала нові види несправедливості. Тому суспільство потребувало створення певної універсальної доктрини, що «мала б своєю підвалиною «неспіввідношуваність», яка дає змогу людині реалізувати свій критичний потенціал на тлі будь-якої системи, партії чи культури»⁹⁴. В останній період синодальної доби (1906–1917 рр.) проникнення капіталізму в російську економіку цілком природно тягнуло за собою ідеологічне відлуння культурних модернізаційних процесів першої хвилі європейського націоналізму. Тобто, поширення протестантизму, широкого спектру комуністичних і соціалістичних теорій: від класичних середньовічних утопій до християнського соціалізму, а також запозичення модернізованого католицького трактування ставлення до держави (церковна історія природного права Томи Аквінського), відносин особи і суспільства (спільного блага), власності, соціальної справедливості, війни і миру тощо.

Суть католицького погляду на соціальні проблеми папа Лев XIII висловив у енцикліці «*Regum novarum*» від 1891 р. Згідно з документом, церква категорично не погоджувалася з ідеєю соціалістів скасувати приватну, а натомість встановити спільну власність і передати управління нею представникам общин або керівникам держави. Бо загальним засобом задоволення життєвих потреб є праця. Оскільки працівник ділиться своєю працею з іншими, то набуває повне право отримувати й вільно використовувати або розпоряджатися її оплатою. У цьому сенсі, якщо працівник використав заощаджені кошти на придбання землі, то вона є винагородою за його працю і повинна залишитися в його приватній власності. Таке право людина, будучи наділена розумом та волею, отримала від природи. Натомість, відбираючи у трудящих право на свободу довільного використання заробітку, соціалісти тим самим відбирають у них перспективу й можливість нагромадження власності та покращення долі⁹⁵. Людина мусить мати право на рухому і нерухому власність. А соціалісти пропонують тяжку кабалу та нестерпну залежність від держави; ворота, відкриті настій заздощам, невдоволенню, незгоді; відсутність стимулу для таланту і працелюбності, тобто засмічують джерело з якого тече багатство. Зрештою, замість чудесної рівності (суспільство отримає – *Т.Є.*) однакову в усіх бідність і однакові злидні⁹⁶. Крім того, людина давніша від держави й мала право на збереження свого життя задовго до того як з'явилася держава⁹⁷. Тому соціалісти, які прагнуть замістити батьківську опіку над дітьми (в т.ч. і стосовно права власності) загальною опікою держави – руйнують сім'ю.

Стосовно рівності папа Лев XIII висловився так. Між людьми з народження існує значна різниця. Не всі рівні за здібностями, бажанням працювати, здоров'ям, силою і за цим криється різниця у становищі та скороминущий успіх. Відтак багаті й бідні не є природними антагоністами. Праця і капітал не можуть обходитися один без одного. Тому працівник повинен повністю та якісно виконувати свою роботу, а працедавець – поважати його людську гідність. Не обтяжувати робітників непомірним навантаженням, або працею, що не відповідає статі чи віку. Основним обов'язком працедавця є справедлива оплата праці. Ні Божі, ні людські права не дозволяють експлуатувати нужденних і бідних для особистої користі. Затримати або, ще гірше, позбавити працівника заслуженої оплати – значить вчинити злочин, що волає до неба про помсту (так само, як і невинна кров Авеля – *Т.Є.*)⁹⁸. Принагідно зазначимо, що православна церква також традиційно відносила затримання заробітної плати до категорії смертних гріхів⁹⁹.

Крім полеміки із соціалістами, понтифік нагадував про необхідність вирішення соціальних питань: створення товариств взаємодопомоги, заснування приватними особами компаній для страхування робітників, вдів, сиріт у разі нещасного випадку, хвороби або смерті; товариства для опіки над дітьми, молоддю, а також над дорослими. Передбачав створення християнських робітничих об'єднань для врегулювання трудових спорів¹⁰⁰.

У Росії активна суспільна діяльність РПЦ розпочалася під час революції 1905–1907 рр. Ініціатива цієї акції загалом походила від урядових кіл і була викликана гострою необхідністю погасити революційні настрої у суспільстві та організувати протидію соціалістичним ідеям у робітничому середовищі. Саме таку мотивацію можна знайти у «Всепожданнейшем отчёте обер-прокурора Святейшого Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы». «Соціал-демократична пропаганда знайшла для себе в Росії сприятливий ґрунт у робітничому середовищі. Духівництво не було готове до боротьби із соціалізмом. [Тому] соціалістичне вчення, не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, широкою хвилею розлилося по нашій вітчизні»¹⁰¹. Більш детально масштаби проблеми і рівень стурбованості офіційних кіл відбив на своїх сторінках «Богословский вестник». У липневому числі за 1907 р. часопис зазначав: «...І в Європі, й у Росії розвивається вплив «чистого соціалізму». [Доводиться констатувати, що] до бойового соціалізму втікають усі кращі суспільні сили, гарячі голови, палкі серця, свіжі таланти робітничого класу, моральні сили інтелігента; там відчувається кипіння живого життя, повної віри у себе, у своє майбутнє, відчувається постійний приплив сили»¹⁰².

Небезпечний характер розвитку соціалізму в Росії змусив уряд звернутися до досвіду країн Західної Європи й особливо уважно вивчити соціальну доктрину католицької церкви. В.Саблер, на той час кандидат на посаду обер-прокурора, відвідав у 1906 р. європейські країни й ознайомився з діяльністю клерикальних організацій. За його активною участю у церковному середовищі порушувалося питання можливого створення в Росії християнської партії та лояльних політичних соціалістичних робітничих організацій по всій країні за зразком Західної Європи¹⁰³. Таким чином, католицька СДЦ, запропонована Левом XIII, була визнана з боку РПЦ і стала універсальною основою християнського світогляду в питаннях духовного розвитку індустріального суспільства. Досить швидко до офіційної полеміки на боці російського уряду, а також до практичної політичної діяльності (звісно, в межах російської традиції) приєдналися представники консервативних суспільних верств: духівництва, особливо нижчого, кадетської партії, правих есерів та інші. Одночасно на політичній арені виникали й розпадалися різноманітні християнські партії та братства, з'являлися незалежні християнські політики. Активна політична позиція і діяльність останніх часто виходили не лише з-під контролю вищої церковної влади, але і за межі лояльності урядові, фактично опиняючись у стані конфлікту з державною владою.

Тобто, спрямована на захист монархії контрсоціалістична пропаганда церкви та розвиток процесу якісного перетворення підданих на політично активних громадян поступово підштовхували політичну систему і суспільство до модифікації. Із зовнішнього боку – офіційна підтримка власника, виховання поваги до інституту приватної власності руйнували суб'єктивну теократію як беззастережну культурну та моральну цінність. Із внутрішнього – привнесена у суспільну думку протестантизмом, Лютерова концепція прирівнювання праці до молитви, а професійної діяльності до мирської аскези конфліктувала з існуючою у практиці РПЦ і свідомості віруючих східною святоотецькою традицією оцінки світу, яка розглядала останній як «справу рук диявола», а працю – як тяжку повинність, визначене Господом покарання, і не визнавала професійну діяльність, спрямовану на задоволення «гріховних потреб духу і плоті», богоугодною справою. Тобто, усталена в російському православ'ї концепція вищості молитвенної праці над мирською поступово переоцінювалася під впливом реалій індустріального світу. Одночасно лютеранство (а ще більше кальвінізм) примушувало переглядати вкорінений у православну духовну культуру погляд на ідею священницько-чернечої спокутної аскези як абсолютну цінність, а пошуки «Небесного Града» – як мету земного життя. Відкидаючи аскезу, лютеранський протест сприймав життя як дар Божий

разом із його радістю, доступною для всіх віруючих через спілкування з Богом і творчу працю. Радістю, що може служити не лише роз'єднанню егоїстичних індивідів, а й їх єдності. Крім того, тогочасні лютеранська та католицька концепції модернізації суспільних відносин привнесли ідею розділення ідеалів національної державності та «вселенської церковності». Тобто, офіційного відокремлення церкви від держави й заповнення ареалу між державою, церквою та суспільством динамічним і вільним політико-правовим полем, сформованим вільними, творчими та відповідальними громадянами.

Реалізація масштабного політичного проекту на основі даних ідей неминуче призвела б до утворення на теренах Російської імперії національних держав і відновлення в єдиному православному просторі давніх помісних церков. Інстинкт самозбереження примусив імператора та бюрократію відмовитися від боротьби із соціалізмом через використання європейських моделей суспільного розвитку, а єпископат РПЦ мусив підтримати верховну владу. Тому полемічні праці владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та «правдою» сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад, глибоких теоретичних підходів та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька соціальна доктрина в енцикліці «*Regum novarum*». Їхні праці мали характер загального богословського аналізу, який дуже опосередковано й розпливчато окреслював тогочасні економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуки засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Дмитрія (Богдашевського) «Блаженства Господни (Євангельская правда и «правда» современного социализма)», оприлюднена в «Трудах Киевской духовной академии» за 1909 р.¹⁰⁴

Відтак, капіталістична модернізація залишила у спадщину радянській владі незавершені демократичні й церковні реформи; централізовану Російську православну церкву, яку, користуючись термінологією Е.Гелнера, можна назвати тінювою державою¹⁰⁵; єдиний православний простір, що одночасно був правовим полем, в якому тривалий час відбувалося взаємне зіткнення православних і неправославних національних ідентичностей. За умови подальшого демократичного розвитку православна імперія була приречена на розпад. Цей висновок неспростовно підтвердили розгорнуті резолюції з'їздів духівництва і мирян, що прокотилися українськими єпархіями навесні – влітку 1917 р. Поряд із вимогами встановлення восьмигодинного робочого дня; унормування заробітної платні; встановлення пільгових категорій працівників; охорони дитячої і жіночої праці та іншими економічними інтересами, резолютивні частини протоколів єпархіальних з'їздів містили вимоги «визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут і культуру у шкільному, церковному та громадському житті»¹⁰⁶.

Названі чинники – захист приватної власності та власника; гармонізація відносин між працею та капіталом за католицьким зразком; поступове ствердження цінності життя й гідності людської особистості; переплетення національного й церковного відродження – робили створення модерної російської нації та збереження імперії на православній основі неможливим. Натомість радянський комуністичний тоталітаризм для самозбереження і розвитку мусив перетворити колективне минуле російської династії на колективне майбутнє «радянського народу», винайти свій спосіб «осмислено поєднати солідарність, владу і час»¹⁰⁷. Для цього потрібно було, по-перше, ліквідувати церкву як інституцію, що, солідаризуючи спільноту на основі політичної культури теократії, в межах останньої продовжувала зберігати різні православні ідентичності (російську та українську). По-друге, створити новий соціальний і культурний контексти, прищепити нову політичну культуру, яка б гарантувала збереження влади комуністичної партії. Тому комуністичний тоталітаризм поступово «втягнув практично усіх громадян у відпові-

дальність за кожен зі своїх дій»¹⁰⁸. У цьому, власне, й полягала його тотальність, «відмінність у гірший бік від більш архаїчних видів деспотизму, які задовольнялися безсловесною покірністю підданих і не вимагали квазі-спонтанної співучасті у вигляді імітації виборів, демонстрації з вимогами розправ»¹⁰⁹. Адже «здійснювати комуністичне будівництво можна було тільки засобами громадянської війни, масового політичного й економічного терору з боку держави»¹¹⁰.

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.9.

² Бухарин Н. И. Теория пролетарской диктатуры // Избранные произведения. – Москва, 1988. – С.15, 24.

³ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В.Морозова. – К., 2001. – С.20.

⁴ Григулевич И.Р. История инквизиции (XIII – XX вв.). – Москва, 1970. – С.103.

⁵ Андерсон Б. Указ. праця. – С.139.

⁶ Там само. – С.113.

⁷ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т.37. – С.8, 156, 468, 488.

⁸ Кулешов С.В. Размышления о революции // Отечественная история. – 1996. – №5. – С.127.

⁹ Докладніше про це див.: Бикова Т.Б. Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917 – 1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 94–134.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.114. – Арк.93.

¹¹ Кульчицький С. В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. – К., 2005. – С.12.

¹² Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.143.

¹³ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.175. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.5–7.

¹⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – Варшава, 1935. – Т.1. – С.198.

¹⁵ Андерсон Б. Вказ. праця. – С.112–113.

¹⁶ Филиппов Б. А. Государство и Церковь: детерминанты политики // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традиции. – Санкт-Петербург, 1996. – С.127.

¹⁷ Николин А. Церковь и государство. (История правовых взаимоотношений). – Москва, 1997. – С.15–18.

¹⁸ Рклицкий С. К вопросу о церковной автономии. – Кременчуг, 1917. – С.19.

¹⁹ Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1983 – С.83.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. – С.84.

²² Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви: В 2 т. – Москва, 1991. – Т.2. – С.341.

²³ Там же. – С.354.

²⁴ Там же. – С.361.

²⁵ Бердников И.С. Курс церковного права православной греко-российской церкви с указанием главнейших особенностей католического и протестантского церковного права. – Казань, 1888.

²⁶ Карташев А. В. Указ. соч. – Т.2. – С.362.

²⁷ Там же. – С.362–363.

²⁸ Рейснер М. А. Духовная полиция в России. – Санкт-Петербург, – 1907. – С.81.

²⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.3431. – Оп.1. – Спр. 454. – Арк.37–40; Стародуб А. Вказана праця. – С.58.

³⁰ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.249. – Л.23, 28–30 об.; Стародуб А. Указ. праця. – С.59.

³¹ Стародуб А. Указ. праця. – С.59.

³² Там само. – С.60–62.

³³ Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств. – Санкт-Петербург, 1890.

³⁴ Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. – Нью-Йорк, 1954. – Т.2. – С.45.

- ³⁵ Устинов В. М. Основные понятия русского государственного, гражданского и уголовного права. Общедоступные очерки. – Москва, 1907. – С.35.
- ³⁶ Там же. – С.36.
- ³⁷ Там же. – С.132–134.
- ³⁸ Там же. – С.135.
- ³⁹ Там же; Каменев П., Витте С. Ю., Победоносцев К.П. О современном положении православной церкви // Вестник Европы. – 1909. – Кн.2. – С.671–672.
- ⁴⁰ Там же. – С.672.
- ⁴¹ Рожков В., прот. Церковные вопросы в Государственной Думе. – Рим, 1975. – С.115.
- ⁴² Там же. – С.116.
- ⁴³ Никонов А. Б. Критический анализ миссионерской деятельности Российской православной церкви (1721–1917): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Ленинград, 1989. – С.7.
- ⁴⁴ Полтавская И. Русские православные духовные миссии на Дальнем, Среднем и Ближнем Востоке (обзор документов в РГИАП) // Дипломатический ежегодник. – Москва, 1995. – С.122.
- ⁴⁵ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997. – С.143.
- ⁴⁶ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.347. – Л.23–24.
- ⁴⁷ Соловьёв В. С. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т.1 – С.71–72.
- ⁴⁸ Цит. за: Литературное наследство. – Москва, 1988. – Т.97. – Кн.1. – С.227.
- ⁴⁹ Характеристика принципу вселенськості Візантійської імперії подається за: Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия / Пер. с англ. – Москва, 1998. – С.142.
- ⁵⁰ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С.121.
- ⁵¹ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.354, 432.
- ⁵² Стародуб А. Указ. праця. – С.64.
- ⁵³ Мальков В.Л. Вудро Вильсон и новая Россия (февраль 1917 – март 1918 гг.) // Новая и новейшая история. – 1999. – №6. – С.114.
- ⁵⁴ Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя, 2005. – С.32.
- ⁵⁵ Трубецкой Е.Н. Национальный вопрос. Константинополь и Святая София. (Публичная лекция). – Москва, 1915. – С.3.
- ⁵⁶ Антоній, архиеп. Чей должен быть Константинополь? – Таганрог, 1916. – С.5.
- ⁵⁷ Соловьёв Вл. Россия и Вселенская церковь. – Минск, 1999. – С.205.
- ⁵⁸ Там же. – С.39–41.
- ⁵⁹ Там же. – С.205.
- ⁶⁰ Попович М. Вказ. праця. – С.120–121.
- ⁶¹ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.168. – Л.51; Д.278. – Л.13, 23–27.
- ⁶² Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. – К., 2003. – С.17.
- ⁶³ Росницин П. Церковная жизнь и вопрос о патриаршестве // Русская мысль. – 1913. – Кн.1 (отд.3). – С.4–5; Шмеман А., прот. Исторический путь православия. – Париж, 1989. – С.142; Масарик Т.Г. Світова революція за війни і у війні 1914–1918 рр. Спомини / Пер. М.Саєвича. – Л., 1930. – С.481.
- ⁶⁴ Рожков В. Указ. соч. – С.52–53.
- ⁶⁵ Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия... – С.143.
- ⁶⁶ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1 – Д.27. – Л.90 об.
- ⁶⁷ Николин А. Указ. соч. – С.367.
- ⁶⁸ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.277. – Л.154 об.
- ⁶⁹ Незабаром у збірнику урядових документів №18 за 1918 р. цей документ був опублікований під назвою «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за підписами Леніна, Подвойського, Алгасова, Трутовського, Шліхтера, Прош'яна, Менжинського, Шляпникова, Петровського та керуючого справами РНК Бонч-Бруєвича.
- ⁷⁰ ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.621. – Л.58–59.
- ⁷¹ Горский А. А. Представления о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века) // Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества. – Москва, 1999. – С.17–37.
- ⁷² Мельник А. Г. Практика посвящений храмов во имя патрональных великокняжеских и царских святых в XVI веке // Царь и царство в русском общественном сознании. – Москва, 1999. – С.44–45.

- ⁷³ Перший відомий науці випадок застосування царського титулу, як підкреслення імператорської гідності князя, відноситься до 1054 р. Графіто на стіні Київського собору Св.Софії говорить про «успение царя нашего» (йдеться про особу Ярослава Мудрого).
- ⁷⁴ Горский А. А. Указ. соч. – С.30.
- ⁷⁵ Там же. – С.30–31. Особливої популярності ця ідея набула після завоювання Казанського ханства (за тодішньою термінологією – «царства») у 1552 р.
- ⁷⁶ Ричка В. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія – 1998. – №2. – С.72–80.
- ⁷⁷ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.1–2.
- ⁷⁸ Там само. – С.133–134.
- ⁷⁹ Там само. – С.134.
- ⁸⁰ Трубецкой Н. Европа и человечество (цит. за: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.137).
- ⁸¹ Стародуб А. Указ. праця. – С.141.
- ⁸² Теодорович Н. Стан православної синодальної церкви в Україні в 1917 р. // Український збірник. – Мюнхен, 1959. – Кн.15. – С.110.
- ⁸³ Стародуб А. Указ. праця. – С.142; Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – Москва, 2000. – С.65–66.
- ⁸⁴ Стародуб А. Указ. праця. – С.143; Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.13.
- ⁸⁵ Стародуб А. Указ. праця. – С.143.
- ⁸⁶ НБУВ. ІР. – Ф.175. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.5–7.
- ⁸⁷ Лотоцький О. Автокефалія. – Варшава, 1935. – Т1. – С.198.
- ⁸⁸ Стародуб А. Указ. праця. – С.145.
- ⁸⁹ Грамота его святейшества святейшего московского патриарха Тихона местоблюстителю вселенского патриаршего престола митрополиту кессарийскому Николаю // Людина і світ. (Публікація та коментарі А.Стародуба). – 2000, серпень. – С.22–26.
- ⁹⁰ Стародуб А. Указ. праця. – С.147.
- ⁹¹ Там само. – С.148.
- ⁹² ГАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Д.251. – Л.38–40.
- ⁹³ Деяния священного собора Российской православной церкви 1917–1918 гг. – Москва, 1994. – Т.1: Документы. Материалы. – С.105.
- ⁹⁴ Соціальна доктрина церкви. Короткий огляд документів // Соціальна доктрина церкви. – Л., 1998. – С.55.
- ⁹⁵ Энциклика его святейшества папы римского Льва XIII «Regum novarum» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики его святейшества папы римского 1891, 1911, 1917 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К., 1993. – С.61–105.
- ⁹⁶ Там же. – С.68.
- ⁹⁷ Там же. – С.65.
- ⁹⁸ Там же. – С.74.
- ⁹⁹ Молитовник. – Монастир монахів студійського уставу, видавничий відділ «Свічадо», 1998. – 3-е вид. – С.418.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.103–104.
- ¹⁰¹ Всеподданнейший отчёт обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы. – Санкт-Петербург, 1910. – С.120–121.
- ¹⁰² Смирнов Н. Христианско-социальное движение // Богословский вестник. – 1907, июль – август. – С.552.
- ¹⁰³ Саблер В. О мирной борьбе с социализмом. – Сергиев Посад, 1911. – 42 с.
- ¹⁰⁴ Український переклад: Богдасьевський Д. Блаженства Господні (Євангельська правда і «правда» сучасного соціалізму) // Хроніка-2000. – Вип.37/38. – К., 2000. – С.578–585.
- ¹⁰⁵ Геллер Е. Указ. праця. – С.71.
- ¹⁰⁶ Докладніше про це див.: Євсєєва Т. Російська православна церква на Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – С.128–133.
- ¹⁰⁷ Андерсон Б. Указ. праця. – С.56.
- ¹⁰⁸ Аверинцев С. Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації // Дух і літера. – К., 2001. – №7/8. – С.7.

¹⁰⁹ Там само.¹¹⁰ Кульчицький С. В. Указ. праця. – С.38.

In the outline of the main stages are characterized by a single political nation in Russia/USSR first on the basis of orthodox, and later – on unmonarchist totalitarian basis, and their influence on the processes of formation and preservation of the Ukrainian nation and state in late XIX – the first third of XX century.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А.Ю.Парфіненко*

ГНОСЕОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПУБЛІЦИСТИКИ ЯК ІСТОРИЧНОГО ТА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛА (НА ПРИКЛАДІ ОСВІТНЬОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.)

У статті розглядаються пізнавальні можливості публіцистики як історичного та історіографічного джерела. Аналізується, що саме слід розуміти під публіцистикою як такою, висвітлюється розуміння публіцистики у джерелознавстві та літературознавстві, визначаються її пізнавальні можливості як джерела з урахуванням літературознавчого доробку. За допомогою категорії когнітивної лінгвістики «образ» на прикладі освітньої публіцистики 1920-х – початку 1930-х років продемонстровано історіографічний потенціал останньої.

Важливість періодики як історичного джерела давно не викликає сумніву. Публіцистика, як один із найважливіших жанрів періодики, досліджувалася ще теоретиками радянського джерелознавства, хоч розглядалася лише як історичне джерело і не отримала окремого висвітлення. Водночас публіцистика аналізувалася й у літературознавчому середовищі. Досягнення радянського літературознавства з цього приводу становлять неабиякий інтерес і можуть бути екстрапольовані в площину джерелознавства та історіографії. Це передовсім відкриває можливість для віднесення публіцистики не лише до історичних, а й до історіографічних джерел. Отже, в даному випадку, пропонується простежити розуміння публіцистики у джерелознавстві та літературознавстві, визначити її пізнавальні можливості як джерела з урахуванням літературознавчого доробку та продемонструвати на прикладі освітньої публіцистики 1920-х – початку 1930-х років історіографічний потенціал останньої.

За радянських часів дослідники неодноразово підкреслювали, що преса є «комплексним джерелом», «сховищем» інших видів джерел¹. Такий погляд на пресу існує і серед сучасних науковців, які визначають її як «комплексний, синтетичний» матеріал², що вміщує найрізноманітнішу за жанром, походженням та змістом інформацію (офіційні повідомлення і документи, законодавчі акти, публіцистику, листи, хроніку, різноманітну інформацію (замітки – звіти, репортажі, інтерв'ю і т. ін.), оголошення, белетристику, некрологи і т. ін.). Вважається, що

* Парфіненко Анатолій Юрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

наявність у періодиці такого широкого і різновекторного спектру інформації робить її «багатоплановим» джерелом³.

Водночас специфічність преси як джерела деякі дослідники вбачали не лише у складній структурі, але й в особливій інформаційній функції (різномітному відображенні дійсності), різноманітності її специфічних жанрів. У цілому інформацію періодичних видань пропонувалося умовно розрізняти за мірою близькості до події – на таку, що безпосередньо і опосередковано відображає дійсність, та за співвідношенням фактичного матеріалу і авторського коментарю (міри узагальнення фактів) – на фактографічну та аналітичну. У зв'язку з цим жанри періодики умовно поділяли на інформаційні, аналітичні та художньо-публіцистичні⁴.

Водночас у радянському джерелознавстві закріплюється думка, згідно з якою саме публіцистика визначає особливість періодики як джерела⁵. Таке твердження аргументувалося тим, що значна частина інформації, що поширюється через періодичні видання (наприклад, офіційні документи, статистика, звіти, листування тощо), лише фрагментарно відображає дійсність та, як правило, зберігається в архівах. Тоді як публіцистика, всебічно відображаючи життя сучасності, виступає джерелом, властивим лише для періодичних видань. У цьому, вважав В.Я.Борщевський, і полягає «особлива цінність» періодичного друку як історичного джерела⁶. Але що ж у такому разі розуміти під публіцистикою як такою?

Інтерпретації і тлумачення поняття «публіцистика» вражають своєю різноманітністю, суперечністю думок та емоційних оцінок. Перш за все зауважимо, що слово «публіцистика» використовується як у широкому контексті, так і у вузькому значенні цього слова. У широкому контексті під публіцистикою розуміють усі публічні виступи на актуальні суспільно-політичні теми. Тобто, мова йде про всі публікації або матеріали, що потрапляють до читача за допомогою засобів масової інформації, за винятком художніх творів, об'яв, офіційних документів. У такому розумінні, справедливо зазначає В.Здоровега, публіцистика не є цілісним внутрішнім утворенням, хоча й може вивчатися як в історичному плані, так і у деяких теоретичних та практичних аспектах⁷.

У вузькому значенні слова, власне публіцистика, означає особливий вид літературної творчості з певними властивими йому особливостями та внутрішніми закономірностями. Аналізуючи публіцистику як джерело для вивчення минулого, будемо дотримуватися саме такого «вузького» її розуміння.

Дослідження публіцистики як історичного, історіографічного та літературного джерела міститься у чисельних узагальнюючих працях із джерелознавства та теорії публіцистики. Переважна більшість видань з означеної проблематики належить до радянської історіографії.

Узагальнюючі праці з джерелознавства⁸ розкривають, головним чином, пізнавальні можливості періодичних видань як джерела, описують основні прийоми роботи з даним видом джерел, знайомлять з його особливостями, жанрово-видовою специфікою тощо.

Висвітлюючи принципи і методи джерелознавчого аналізу преси, дослідники розрізняли в ній газети й журнали – не лише за оперативністю, але й за інформативними якостями. Зокрема, вважалося, що інформативні якості журнальних публікацій поступаються газетним. Пояснювалося це тим, що основним жанром суспільно-політичних журналів є стаття (притаманні елементи дослідження), тоді як у газетах переважають інформаційні жанри (замітка, репортаж, звіт, кореспонденція).

Виходячи з цього, М.А.Варшавчик поділяв жанри періодики на «оповідні» джерела, до яких відносив інформативні жанри, та на так звані «історичні рештки» (публіцистичні жанри), джерела, які своїм утворенням начебто самі брали участь у перебігу історичних подій, безпосередньо впливали на них⁹.

У даному випадку важливо підкреслити, що констатуємо специфічність публіцистичних жанрів періодики, чіткого визначення поняттю «публіцистика»

радянське джерелознавство не дає. Науковці відзначали лише, що публіцистика являє собою особливий вид літературних творів, що трактують актуальні суспільно-політичні питання¹⁰. При цьому специфічність публіцистики практично не розкривалася. Хоча й відзначалося, що, окрім загальних принципів джерелознавчого аналізу преси, вона вимагає особливих прийомів. А саме, урахування того, що у цьому жанрі співіснують документалізм та літературна вигадка, присутня емоційна оцінка подій¹¹. У зв'язку з цим підкреслювалося, що бажано визначити основні літературні засоби, що використовує автор для розкриття головної ідеї свого твору¹².

Зауважимо також, що доволі часто у деяких виданнях при характеристиці преси як історичного джерела публіцистика не згадувалася навіть як окремий жанр періодики¹³.

Показово, що, визнаючи присутність у публіцистиці всіх основних елементів дослідження, відзначаючи претензію на науковість її висновків, врешті-решт, розглядаючи її як «історію сучасності», радянські дослідники так і не висловлювали чіткої думки про можливість віднесення її до кола не лише історичних, а й історіографічних джерел. Швидше це пояснюється слабким міждисциплінарним зв'язком між джерелознавчими дослідженнями і напрацюваннями в літературознавстві щодо розробки власне теорії публіцистики (ідеться фактично про ігнорування висновків літературознавства в цьому плані).

Певні зрушення у цьому напрямку відбуваються лише останнім часом. Перш за все, зазначимо, що у деяких працях із джерелознавства публіцистика розглядається як окремий вид історичних джерел. Відповідно, пропонуються чіткіші формулювання поняття «публіцистика». Зокрема, відзначається, що суть публіцистики – мова, «що спрямована до публіки, вільна, відверта, особиста», підкреслюється, що вона «може містити все – від наукових аргументів до індивідуальних спостережень та емоцій»¹⁴.

Водночас наголошується, що публіцистика не лише є змістовним джерелом для з'ясування якихось певних фактів, але й дає можливість вивчати суспільно-політичні настрої, визначати рівень зрілості суспільства, тенденції його розвитку, виявляти актуальні проблеми. І все ж таки, як і раніше, вона розглядається переважно лише як історичне джерело. Віднесення її до джерел історіографічного характеру останнім часом все частіше пропонується в історіографічному середовищі.

Такий погляд на публіцистику аргументується тим, що вона виступає як безпосередня реакція на подію і внаслідок цього являє собою «історію сучасності». Відзначається також, що в публіцистичних працях формується концепція й визначається авторський погляд на події, висловлюється їхня оцінка. Зокрема, у монографічному дослідженні М.П.Мохначової вже недвозначно йдеться про можливість віднесення публіцистики до джерел історіографічного характеру¹⁵.

Питання про використання публіцистики як історіографічного джерела неодноразово порушувалося у працях С.І.Посохова. Відповідне розуміння публіцистики було представлено ним у доповіді на VIII історіографічних читаннях, що відбулися у червні 2006 р. у Харківському університеті. На думку С.І.Посохова, питання про віднесення публіцистики до історіографії має вирішуватися в кожному окремому випадку. «Якщо нас цікавить оцінка подій, процес осмислення минулого, можливі точки зору на проблему, то, на нашу думку, – відзначає він, – публіцистика однозначно може бути віднесена до історіографічних джерел»¹⁶.

Можливість використання публіцистики як історіографічного джерела буде більш очевидною, якщо звернутися власне до теорії публіцистики, яка активно розроблялася радянськими літературознавцями¹⁷. Велика кількість досліджень із зазначеного питання супроводжувалася й відповідним спектром плідних думок та поглядів щодо розуміння публіцистики.

Дискусії з цього приводу точилися протягом 1950-х – 1960-х років і лише у 1970-х роках знайшли втілення у ґрунтовних монографіях. І все ж таки, незважаючи на поліваріантність інтерпретацій, переважна більшість дослідників зробила тоді висновок про те, що публіцистика є самостійною, особливою формою творчості, засобом відображення дійсності¹⁸.

Важливо відзначити, що, вивчаючи гносеологічні аспекти публіцистики, науковці звертали увагу не лише на жанрові й текстологічні особливості, але й неодноразово зверталися до розробки її об'єкта й предмета, методів та функцій. Наголос при цьому ставився на з'ясування взаємозв'язків публіцистики з наукою та мистецтвом. У даному випадку, визначення таких взаємозв'язків дає змогу більш аргументовано твердити про можливість використання публіцистики як не лише історичного, але й історіографічного джерела.

Перш за все, спробуємо простежити ці зв'язки на рівні об'єкта і предмета. Як вважає В.Здоровега, об'єктом публіцистики, власне як науки і мистецтва, є реальна суспільна дійсність у всій її складності та взаємозв'язках (включаючи виробництво, економіку, право, науку, побут, мораль та ін.). Щодо предмета (тобто виокремленої суб'єктом із пізнавальною метою частини дійсності чи її певного аспекту) – то це, передусім, соціальні відносини між людьми, соціально-політичний аспект виробничих, економічних, наукових, морально-етичних, літературних та інших явищ життя¹⁹. Приблизно такого ж погляду дотримуються й інші дослідники.

Виходячи з цього продукувалася думка, що публіцистичний твір містить у собі два елементи: відображений у свідомості суб'єкта специфічний предмет та його осмислення, оцінку. І якщо перший виходить із конкретної реальності, то другий – залежить від особистості автора. Публіцистика має не лише теоретико-пізнавальне, але й аксіологічне значення. Вона часто цікавить нас саме з погляду з'ясування тих чи інших оцінок певних явищ, суспільних цінностей із позиції конкретної особистості. Отже, і в цьому плані ми знаходимо аргументи для віднесення публіцистики до історіографічних джерел.

Не менш показовими є також визначення її функції та методу. Як справедливо відзначає В.В.Ученова, значна частина методів, якими користується публіцист, має спорідненість із методами наукового дослідження. Відповідно, вона вважає, що можна говорити про науковість публіцистичних висновків. Адже публіцистика містить відносно істинне відображення дійсності. Однак дослідниця не отожднює публіцистику і науку, аргументуючи це тим, що знання в системі публіцистики не може претендувати на інваріантність, тобто можливість його використання і повторюваність у будь-яких схожих ситуаціях²⁰. За її словами, публіцисти обов'язково використовують засоби дослідження з наукового арсеналу. Але публіцистиці також необхідно передавати явища в їх безпосередній життєвості. Це означає, вважає дослідниця, що, крім наукових засобів, публіцистика звертається водночас і до художніх засобів освоєння дійсності. Отже, із цього боку публіцистика не тотожна науці, оскільки знання, що вона генерує, не можуть досягати ступеня абстрактності науки.

І все ж В.В.Ученова не висловлює жодного сумніву щодо достовірного характеру публіцистичного знання. Різниця публіцистичного і наукового знання, на її думку, полягає лише в тому, що висновки публіцистики можуть бути застосовані до значно меншого кола явищ²¹.

Зауважимо, що позицію В.В.Ученової поділяє чимало науковців. У такому ж контексті мислить, наприклад, і А.А.Круглов, який теж не висловлює сумніву щодо науковості публіцистичних висновків. Він вважає, що публіцистика використовує такі методи і засоби розробки теми, які дозволяють якомога переконливіше розкрити тему²². Це пояснюється тим, що публіцистика не лише фіксує ту чи іншу тенденцію історичного розвитку, але й прагне показати, у формі яких соці-

альних дій та процесів вона може і має виявитися, які соціальні сили будуть її підтримувати, які – протидіяти. Отже, прагне дати оцінки перебігу подій історичного розвитку. Більше того, А.А.Круглов підкреслює, що журналістику не можна розглядати як «історію сучасності», а публіцистику – як особливу форму її осмислення і вираження. На його думку, журналістика лише збирає матеріал для «історії сучасності», а пише цю «історію» саме публіцистика²³.

Погляд на публіцистику як на «історію сучасності» пов'язаний із питанням про функції публіцистики. Як зазначає з цього приводу Є.П.Прохоров, функцію публіцистики треба бачити не лише у плані формування суспільної думки (соціальної активізації), але й у плані її відображення. Реалізуючи цю функцію, вважає він, публіцисти створюють таку сукупність творів, кожен з яких відображає, пояснює і оцінює актуальні явища суспільного життя, але в цілому вони створюють живу «історію сучасності»²⁴.

Вважається, що публіцистична творчість передбачає, як правило, документальне відображення дійсності, створення її моделі, максимально наближеної до оригіналу. При цьому, як наголошує М.І.Стюфляєва, про документальність слід говорити лише як про певне прагнення, оскільки в жанровій палітрі публіцистики присутні белетризований нарис та белетризований фейлетон – «жанри вигадки»²⁵. Виходячи з цього, логічно поставити питання: чи можуть такі жанри публіцистики розглядатися як історіографічне джерело?

Зазначимо, що дискусії про те, як виявляється художній елемент у публіцистиці, тривають уже давно. Існує думка, що методом художнього відображення дійсності є публіцистична образність. Як вважає Є.П.Прохоров, образна підструктура публіцистики (разом із соціологічною) є обов'язковою типологічною властивістю будь-якого публіцистичного твору²⁶. Розглядаючи взаємодію логічних та образних елементів у публіцистичному творі, він наголошує на їхньому рівноправ'ї.

Приблизно у такому ж напрямку розмірковує і В.Здоровега. Однак, на його думку, щодо публіцистики точнішим буде твердження не про художню образність, не про художнє засвоєння світу, а про конкретно-образне мислення, до якого поряд з абстрактним удається публіцист²⁷. Даючи визначення поняття «образ», Є.І.Пронін зазначає, що під образом слід розуміти зафіксовану в уявленні, емоційно забарвлену, предметно виявлену (тобто чуттєво-наочну) елементарну одиницю відтворювального відображення дійсності. Образ має перевагу опосередкованості, типізованої на підставі суспільно закріпленого досвіду²⁸. Вочевидь, що при розумінні образності як «одиниці відображення дійсності», публіцистичний образ цілком можна вивчати не лише у літературознавчому, але й у історіографічному ракурсі. Перш за все, розглядаючи образ як певний «культурний код», за яким стоять певні оціночні судження.

З іншого боку, крапкою в питанні щодо згаданих особливостей жанрової палітри публіцистики і можливості віднесення їх до джерел історіографічного характеру можна вважати висловлене Є.П.Прохоровим бачення специфіки зв'язків між функцією, предметом, методом, змістом та формою публіцистичних творів. Він стверджує, що визначене функцією пізнання предмета може відбуватися лише за допомогою відповідного методу, який розглядається у зв'язку з функцією і предметом. Результатом застосування методу, продовжує він, у пізнанні предмета є створення творів, в яких специфічний зміст фіксується у відповідній формі, вбачаючи це загальні особливості форми мають, на його думку, закономірні риси, і характер закономірності обумовлюється особливістю змісту, визначеного методом, предметом та призначенням²⁹.

Безумовно, як і будь-які теоретичні побудови, викладені вище міркування щодо можливості віднесення публіцистики до історіографічних джерел потребують практичного підтвердження. У цьому сенсі публіцистика 1920-х – початку 1930-х рр., присвячена освітнім питанням, являє неабиякий інтерес. Здебільшого

вона представлена журнальними публікаціями. Передусім, це такі видання, як «Знамя рабфаковца» (1922–1924 рр.), «Комуністична освіта» (1931–1941 рр.), «Красное студенчество» (1925–1935 рр.), «Народное просвещение» (1918–1930 рр.), «Наука на Украине» (1922 р.), «Просвещение Донбасса» (1922–1924 рр.), «Радянська освіта» (1923–1931 рр.), «Радянська школа» (1925–1930 рр.), «Робітник освіти» (1924–1925 рр.), «Робітнича освіта» (1927–1932 рр.), «Студент революції» (1922–1933 рр.), «Червоний шлях» (1923–1926 рр.), «Шлях освіти» (1922–1930 рр.) та ін. Інформаційний потенціал згаданих журналів було проаналізовано автором, головним чином, задля виявлення публіцистичних праць, що торкаються проблеми ліквідації університетської освіти в Україні.

Концептуальні статті з проблем реформування системи освіти, як правило, належали керівникам Наркомосу, які пояснювали переваги впроваджуваної в Україні системи освіти. Іноді їхні публікації спричиняли неабиякий резонанс серед освітян та громадськості, ставали приводом для тривалих дискусій на сторінках цих видань. Взагалі дискусії щодо змісту освітньої політики, напрямків освітнього будівництва, були для деяких журналів перманентними.

Головним чином, учасники дискусії дотримувалися і захищали позиції двох «ворожих» таборів, згуртованих навколо наркомосів союзних республік – України та Росії. Обидві республіки мали власні погляди щодо шляхів освітнього будівництва, темпів розвитку країни. Їх, так би мовити, «офіційними» виразниками були журнали, які видавалися наркомосами республік – «Шлях освіти» та «Народное просвещение» відповідно.

Більшість авторів, що висловлювалися із зазначених проблем, мали вищу, у тому числі університетську, освіту. Деякі з них мали досвід викладацької роботи, високий рівень наукової підготовки, досвід журналістської діяльності, займали активну громадську та педагогічну позицію.

Для сприйняття загалом основних позицій своїх творів автори вдавалися до сатиричного висміювання, афористичності характеристик, образності багатьох сюжетів. Освітні перетворення висвітлювалися ними у тісному зв'язку із суспільними явищами радянського життя і царської Росії. Протиставлення радянського ладу капіталістичному, розкриття соціальних контрастів досить часто використовувалися для пояснення різниці між дореволюційною та радянською системами освіти. Досить поширеним у всіх публікаціях було використання статистичних даних, різних схем та діаграм. Зустрічаються й окремо видані праці, що також мали яскраву публіцистичну спрямованість.

Для публіцистичних творів найзапекліших противників «старої» системи освіти як такої та найактивніших критиків «старих» університетів були властиві численні історичні екскурси-порівняння, організаторські висновки та політичні узагальнення. В їх основу було покладено аналіз великої кількості фактів та подій. Передові статті відрізнялися неабиякою полемічною загостреністю, концептуальним змістом і, водночас, адаптованістю до масового читача. Це досягалося завдяки постійному використанню певних комунікативних формул, які, вочевидь, сприймалися значною частиною суспільства.

Відповідно, розглядаючи згадану публіцистику як історіографічне джерело, нашу увагу було зосереджено на аналізі дискурсивної практики, що втілювалася у публіцистиці 1920-х – початку 1930-х рр. Зазначена обставина передбачає з'ясування та аналіз ключових слів і виразів публіцистів із метою розкриття сенсів основних ідей, фіксації їхньої маніфестації на всіх стадіях історіографічного процесу.

Показово, що жанрово-видова та змістовна специфіка публікацій були схожими для багатьох авторів, чиї праці містили концептуальну критику колишніх університетів і «старої» системи освіти. Певною мірою, наприклад, це стосується публікацій наркома освіти Г.Ф.Гринька, незмінного заступника багатьох наркомосів

мів освіти Я.П.Ряппа, та чисельної літературної спадщини голови Наркомосу М.О.Скрипника. Публіцистичний доробок останнього тільки з питань культури, освіти і виховання становить понад 130 публікацій. У даному випадку схожість спостерігається не лише на тематичному полі, але й на рівні архітектури тексту, ідейного змісту, семантичних конструкцій, образних елементів тощо.

Дослідження публіцистики 1920-х – початку 1930-х рр. із зазначеного питання дає підстави стверджувати, що вона не лише містить інформацію про якісні факти чи явища, але й характеризується наявністю багатьох оціночних суджень, різних думок та концепцій, образних складових.

Взагалі, аналізуючи матеріали публіцистики із проблем реформування університетської освіти, не можна не помітити, що у тогочасній періодиці відбувався процес наближення, а іноді і зрощування пропагандистської функції періодики з організаційською і виховною функціями держави. І це виявлялося не тільки у тому, що відповідальні посадовці займалися публіцистичною творчістю, але й у, так би мовити, своєрідній «публіцистизації» державної документації, що відзначають і деякі дослідники радянської періодики³⁰.

У цілому навіть загальні характеристики освітньої публіцистики демонструють не лише її важливі інформативні можливості, але і значний історіографічний потенціал. Ця публіцистика представлена значним спектром оцінок та поглядів, осмисленням перебігу історичного розвитку. Врешті, вона сама, як свідчить аналіз історіографії освіти, стала джерелом формування багатьох історіографічних оцінок.

Аналіз праць із джерелознавства та теорії публіцистики засвідчив, що гносеологічні можливості публіцистики як такої є значно ширшими. Публіцистика цілком може розглядатися як самостійний від періодики вид джерел, який має власні засоби відображення дійсності, потребує не лише загальнонаукових, але й специфічних прийомів вивчення, врешті, може бути віднесений не лише до історичних чи літературних, а й до історіографічних джерел.

¹ Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса України (1917–1918 рр.) як історичне джерело. – К., 1967. – С.8; Ждановская З.В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении КПСС. – Москва, 1965. – С.9.

² Історичне джерелознавство: Підруч. / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – С.403; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники рос. истории: Учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. – Москва, 1998. – С.6.

³ Источниковедение: Теория. История. Метод. – С.621.

⁴ Источниковедение истории СССР. – К., 1981. – С.450.

⁵ Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС: Учеб. пособие. – Москва, 1973. – С.297.

⁶ Борщевский В.Я. Источниковедение истории СССР (1917–1985). – К., 1985. – С.163.

⁷ Здоровега В.И. Слово тоже есть дело: Некоторые вопр. теории публицистики. – Москва, 1979. – С.14.

⁸ Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР (советский период). – Москва, 1966. – 342 с.; Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. – Москва, 1989. – 224 с.; Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения. – Ростов-на-Дону, 1976. – 497 с.; Копотиенко И.И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины. – Днепропетровск, 1978. – 84 с.; Источниковедение истории СССР. – К., 1981. – 496 с.; Борщевский В.Я. Источниковедение истории СССР (1917–1985). – К., 1985. – 232 с.; Источниковедение: Теория. История. Метод; Источниковедение. – С.488.

⁹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. – С.302.

¹⁰ Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. – С.255.

¹¹ Источниковедение истории СССР. – К., 1981. – С.449, 451.

¹² Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. – С.266.

¹³ Довгопол В.М. Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986. – 238 с.; Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму: Навч. посіб. – К., 1958. – 480 с. та ін.

¹⁴ Источниковедение: Теория. История. Метод. – С.613.

¹⁵ Мохначева М.П. Журналистика и историографическая традиция в России 30–70-х гг. XIX в. – Москва, 1999. – 511 с.

¹⁶ Посохов С.І. Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів) // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип.8. – С.49–56.

¹⁷ Лазебник Ю.А. Публицистика в литературе: Лит.-критич. дослідж. – К., 1971. – 320 с.; Учёнова В.В. Гносеологические проблемы публицистики. – Москва, 1971. – 146 с.; *Её же.* Исторические истоки современной публицистики. – Москва, 1972. – 73 с.; Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – Москва, 1973. – 316 с.; Горохов В.М. Закономерности публицистического творчества. – Москва, 1975. – 192 с.; Стюфляева М.И. Поэтика публицистики. – Воронеж, 1975. – 153 с.; Здорова В.И. Слово тоже есть дело: Некоторые вопр. теории публицистики. – Москва, 1979. – 174 с.; Прохоров Е.П. Искусство публицистики. – Москва, 1984. – 360 с. та ін.

¹⁸ Здорова В.И. Слово тоже есть дело. – С.17.; Стюфляева М.И. Поэтика публицистики. – С.6.; Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – С.8; та ін.

¹⁹ Здорова В.И. Слово тоже есть дело. – С.31.

²⁰ Учёнова В.В. Гносеологические проблемы публицистики. – С.80.

²¹ Там же. – С.81–82.

²² Круглов А.А. Становление советской прессы. – Москва, 1973. – С.63.

²³ Там же. – С.159.

²⁴ Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – С.102.

²⁵ Стюфляева М.И. Поэтика публицистики. – С.7.

²⁶ Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – С.228.

²⁷ Здорова В.И. У мастера публіциста: Проблеми теорії, психології публіцист. майстерності. – Л., 1969. – С.80.

²⁸ Пронин Е.И. Факт и образ // Мастерство журналиста. – Москва, 1977. – С.141–142.

²⁹ Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – С.11.

³⁰ Круглов А.А. Становление советской прессы. – С.164.

The article considers the educational potential of political essays as a historical and historiographical source. The author analyzes what exactly should be understood under the political essay as it is, the understanding of the political essay in source and literature studies is explained, its educational potential as a source together with literary work is determined. With the help of the cognitive linguistic concept of «image» by example of the educational political essays of the 1920s – early 1930s the historiographical potential of educational political essays is shown.

В.Ф.Голубєв*

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА (ГРОМАДА) XVI–XVIII ст. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті аналізується українська історіографія історії сільської громади періоду XVI–XVIII ст. Автор доходить висновку, що попри значний інтерес, який інститут громади викликає у дослідників соціально-економічної історії, культури, побуту українського народу та наявність певної кількості спеціальних праць цілісне дослідження громади як в межах України, так і по окремих історико-географічних регіонах (зокрема, Правобережжя, Лівобережжя та ін.), а також за видами феодального землеволодіння на сьогоднішній день ще є справою майбутнього.

У XVI–XVIII ст. сільська община (громада) на землях Великого князівства Литовського (ВКЛ) представляла собою доволі складний суспільно-господарський інститут, що виконував ряд функцій, основними серед яких були дві – організаційно-оборонна (для населення, що входило до її складу) і представницька (у стосунках общини із землевласником або державою).

Стосовно територій Білорусі й України термін «община» в історичних джерелах до кінця XVIII – початку XIX ст. не зафіксований, але в білоруській та українській історіографії він набув досить широкого поширення для позначення форми самоорганізації населення від первіснообщинного ладу до феодальної доби включно. Щодо періоду до початку XIII ст. термін «община» історики використовують нарівні з поняттями «мир», «вервь», «погост»¹. Терміном «община» у значенні «сільська громада» білоруські дослідники послуговуються при характеристиці відповідної структури на білоруських землях після їх включення до складу Російської імперії, як синонімом російського поняття «община». Відтак вважаємо цілком можливим і науково обґрунтованим застосовувати його нарівні, а подеколи й замість ідентичного та поширеного в білоруських історичних джерелах другої половини XVII–XVIII ст. терміна «громада».

Як свідчать історичні джерела, поняття «громада» на позначення інституту селянського самоврядування в білоруських землях виникає не раніше першої половини XVII ст. (у документах XVI ст. не зустрічаємо жодного випадку використання терміна «громада» у значенні «община») і, найімовірніше, прийшло в білоруську мову з польської.

В історичних джерелах XVI–XVIII ст. для позначення територіальної общини на білоруських землях, в яку входило декілька сіл, об'єднаних, як правило, за ознакою належності тому або іншому землевласникові, широко вживався термін «волость». Територіальна, або волосна, община складалася з менших одиниць, сільських общин, що їх називали «весь», «село». Саме ці сільські общини й отримали пізніше назву «громада».

У XVI–XVIII ст. «двори», «дворища», «селища», «жеребки», «служби», які одночасно були одиницями оподаткування, здебільшого представляли собою господарства великих складних сімей, водночас будучи частиною сільських общин. У XVI–XVIII ст. вони ще не були общинами у розумінні суспільно-територіальних організацій.

* Голубєв Валентин Федорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії НАН Білорусі (Мінськ, Республіка Білорусь).

E-mail: v_goloubeu@mail.ru

** Переклад з російської – редакція «УІЖ».

Українська історіографія сільської общини* відрізняється від білоруської більшою репрезентативністю, наявністю відповідних праць, авторами яких є як представники дорадянської науки, так і історики Української РСР та дослідники історії селянства періоду незалежності України. Проте необхідно відзначити, що в Україні досі не створено цілісного, комплексного дослідження общини у всіх видах феодального землеволодіння впродовж XVI–XVIII ст. (у Білорусі така книга вже з'явилася²). Вочевидь підготовка узагальнюючої праці з історії сільської общини (грумади) в Україні ускладнюється тим, що умови для розвитку цього соціально-економічного інституту у Правобережній і Лівобережній Україні впродовж даного часу були неоднаковими, відтак необхідно розглядати і зіставляти принаймні два варіанти розвитку общини на українських землях.

Відзначимо, що більшість істориків і юристів, представників київської школи, які займалися проблематикою Великого князівства Литовського, зазвичай писали про общину не лише українського, але і білоруського селянства. У своїх студіях вони виокремлювали територію Литви, але не завжди робили розмежування між білоруськими та українськими землями.

Першими дослідженнями селянської общини на території ВКЛ відзначилися представники саме київської школи, що її заснував професор юридичного факультету Київського університету М.Д.Іванишев, який і став автором однієї з перших праць з історії общини у «Південно-Західній Росії». В.І.Пічета у своїй студії із джерелознавства та історіографії, у розділі «Українська історіографія», саме М.Д.Іванишева назвав дослідником, який «зацікавився також копними судами, як віддзеркаленням того общинного начала, яке мало настільки велике значення в первинній історії слов'янства і яке не було задушене польським впливом»³.

Справді, однією з перших праць з історії общини на українських землях стала студія засновника київської школи М.Д.Іванишева «Про древні сільські общини в Південно-Західній Росії»⁴. Учений відзначав, що на території України відомі випадки, коли сільську общину складало населення одного села, яке до того ж могло належати різним власникам (наприклад, с.Богуринське Луцького повіту). Але найчастіше, за спостереженням дослідника, общини «об'єднували у собі декілька, від чотирьох до дев'яти, сусідніх селищ»⁵.

При дослідженні матеріалів про общинне судочинство М.Д.Іванишев, як професор юриспруденції, зосереджував увагу в першу чергу на юридичних моментах діяльності общини. Зокрема, він звернув увагу на те, що до Литовського статуту 1588 р. було внесене доручення підкоморіям призначати на ввірені їм територіях місця для проведення селянських судів (коп). На думку вченого, це було зроблено з метою «поширити сільські народні зібрання в Південно-Західній Русі і надати їм законної сили»⁶. Цілком можливо. Але, на наш погляд, це пояснювалося тим, що у другій половині XVI ст. у ВКЛ проходив процес кодифікації неписаного традиційного, або звичаєвого, права, що передбачало включення общинного судочинства до загальнодержавної судової системи.

Важко погодитися і з твердженням ученого, що статут 1588 р., «приймавши у свій склад постанови про копні суди, ... підтвердив існування древніх сільських общин у Південно-Західній Русі»⁷. Насправді копні суди не були судами лише сільських громад. Так, копи дійсно могли вирішувати будь-які спірні питання всередині конкретної сільської общини, але більшою мірою вони регулювали відносини населення певної території, на якій перебувало декілька общин, – нерідко це були відносини між окремими селами і навіть волостями. До того ж компетенція копних судів поширювалася не лише на селянство – інколи вони розглядали

* Останньою концептуальною працею з даної тематики, опублікованою в «УІЖ», була стаття А.О.Гурбика «Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм» (1997, №5) (прим. ред.).

справи, в яких відповідачами виступали жителі міст і містечок, а то і шляхтичі. Загалом М.Д.Іванишев уперше досить широко показав діяльність «копи» як слідчого, судового і компенсаційного інституту, попри те, що у назві його праці задеклароване вивчення саме «древніх сільських общин», а не общинного суду. М.Д.Іванишев підкреслював, що вже у XVI ст. община не мала повного права власності на свої землі⁸.

Але «справжнім засновником української історичної школи» В.І.Пічета все таки назвав В.Б.Антоновича⁹. С.І.Михальченко, аналізуючи методологію творчості та історичні погляди В.Б.Антоновича, відзначив великий вплив на його наукову діяльність ідей М.Д.Іванишева, що виявилось в оцінці ролі общини в історії¹⁰. В одній із найбільш ранніх праць В.Б.Антоновича («Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.»), в основі якої лежало припущення про безперервність існування общини в «Південній Русі», наголошувалося, що «основною рисою общинного порядку було визнання рівноправності всіх членів общини, вирішення всіх зовнішніх і внутрішніх питань спільно, через общинний приговор на зборах усіх членів або на віче, самоврядування або самосуд за допомогою тих же вічових приговорів»¹¹. В.Б.Антонович, розвиваючи висловлену М.Д.Іванишевим теорію постійного, із глибокої давнини існування у слов'ян общини, спробував створити власну концепцію історії Південної Русі, в основі якої лежала теорія походження козацтва від давньослов'янських общин¹².

М.Д.Іванишев та В.Б.Антонович стояли біля витоків не лише історіографії сільської громади – з їх іменами пов'язане дослідження общини і на території Білорусі, та й узагалі становлення української (і, до певної міри, білоруської) історіографії як науки.

Багато хто з представників київської школи (В.Б.Антонович, М.Ф.Владимирський-Буданов, Ф.І.Леонтович, М.В.Довнар-Запольський, І.О.Малиновський, О.С. і М.С. Грушевські, М.М.Ясинський та ін.), які у своїх працях писали і про білоруські землі, повною мірою може бути зарахованим як до української, так і до білоруської й російської історіографій (як за місцем, де вони працювали, так і за темою дослідження). Сучасний російський історіограф С.І.Михальченко навіть видав монографію з характерною назвою – «Київська школа в російській історіографії (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольський та їх учні)»¹³.

Одним із таких дослідників, який належить як українській, так і білоруській та російській історіографіям водночас, є М.В.Довнар-Запольський. Білорус за походженням, що працював у тому числі і в Білоруському державному університеті і студії якого з історії общини присвячені території Білорусі, М.В.Довнар-Запольський є одним із засновників білоруської національної історіографії¹⁴. Водночас ми повністю усвідомлюємо величезний вклад, зроблений М.В.Довнар-Запольським в українську та російську історіографії, про що переконливо свідчить його наукова біографія та бібліографічний покажчик праць¹⁵.

Після закінчення в 1894 р. історико-філологічного факультету Київського університету М.В.Довнар-Запольський жив у Москві, працюючи старшим помічником архіваріуса по Метриці Великого князівства Литовського в Московському архіві міністерства юстиції¹⁶. Уже восени 1895 р. учений почав готувати до видання дві збірки документів, виявлених їм у складі книг метрики¹⁷ – перша вийшла в 1897 р.¹⁸, а друга з'явилася 1899 р.¹⁹ Саме на основі цих матеріалів була підготовлена його магістерська дисертація «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах»²⁰, яку він захистив у Київському університеті і яка була досить високо оцінена науковою громадськістю²¹.

Перший варіант свого дослідження східнобілоруської общини під назвою «Західноруська сільська община у XVI ст.» М.В.Довнар-Запольський видав 1897 р. – одночасно у «Журналі міністерства народної освіти»²² та окремою відбиткою²³. Нам відома лише одна рецензія на цю публікацію – українського

історика І.Ю.Черкаського²⁴, згодом автора фундаментальної праці про копні суди в Білорусі й Україні²⁵. Рецензент відзначав, що у своїй невеликій статті, написаній на архівному матеріалі, який пізніше був опублікований під назвою «Акти Литовсько-руської держави», М.В.Довнар-Запольський «поставив багато питань і коли він за нестачею джерел не міг їх порішити зовсім, то дяка йому і за те, що він їх поставив і витичив дорогу для їх порішення²⁶. Примітно, що І.Ю.Черкаський у цій позитивній рецензії звернув увагу на те, що М.В.Довнар-Запольський відзначив існування в історіографії двох поглядів на общину – професора М.Ф.Владимирського-Буданова (завідувача кафедри історії російського права Київського університету, який визнавав існування громади на «західноруських землях») і доцента Московського університету М.К.Любавського (який пояснював «деякі з'явища ніби громадського життя простою сусідською і повинністю солідарністю»). Сам М.В.Довнар-Запольський, на думку рецензента, пристає до першої думки, але «запримічає, що він має на увазі волосну (окружну) громаду, а не сільську, бо різниця між селом і волостью виступає тільки з початку XVI віку, коли громада вже починає відмирати; з другого боку, волость в актах зустрічається частіш, ніж село»²⁷. Відзначимо, що наукові суперечки і, можливо, навіть деяке суперництво, змагання в питаннях дослідження історії ВКЛ між М.В.Довнар-Запольським та М.К.Любавським триватимуть і надалі.

Дійсно, М.В.Довнар-Запольський підтримував погляди М.Ф.Владимирського-Буданова, хоча ані один, ані другий не змогли навести реальних фактів розподілу чи переділу землі всередині общин. Попри це, у другому, доопрацьованому, варіанті свого дослідження про общину в білоруських подніпровських і подвинських волостях, яке вийшло під назвою «Західноруська волосна і сільська община» у складі «Нарисів з організації західноруського селянства у XVI ст.»²⁸, М.В.Довнар-Запольський продовжував стверджувати, що М.К.Любавський не визнавав існування общини в Білорусі, заперечуючи її право брати участь у переділі землі: «Професор М.К.Любавський узагалі дуже негативно ставиться до всякого роду проявів общинного життя у Західній Росії. Він абсолютно заперечує право сільських общин брати участь у роздачі вільних ділянок. Нічого й говорити, що професор М.К.Любавський не визнає поземельного зв'язку у волосній общині, вважаючи абсолютно суперечливим положення професора Буданова, за яким право приватної власності поєднується з общинним, оскільки саме общинне землеволодіння є «невловимою примарою»²⁹.

Водночас ознайомлення з текстом праці М.К.Любавського «Обласний поділ і місцеве управління Литовсько-руської держави до часу видання першого Литовського статуту»³⁰, на яку посилався М.В.Довнар-Запольський, свідчить, що М.К.Любавський дійсно критикував формально-юридичний підхід М.Ф.Владимирського-Буданова до деяких явищ соціально-економічного життя ВКЛ. Останній, як історик права, нерідко дозволяв собі вдаватися до досить вільних порівнянь, переносячи юридичні практики XIX ст. на реалії XVI ст. – приміром, міркування про те, що сільські землі колись перебували у розпорядженні всього села, яке потім ділило їх на дворища³¹. У цьому випадку, на наш погляд, простежується пряма аналогія з життям російського села після ухвалення маніфесту від 19 лютого 1861 р. Крім того, М.Ф.Владимирський-Буданов, стверджуючи про «права сільських общин» розподіляти землю в білоруському або українському селі XVI ст., не назвав жодного документа, який підтвердив би існування таких прав, і не навів жодного факту, що свідчив би про такі розподіли. З урахуванням цього М.К.Любавський просто не міг не відповісти М.В.Довнар-Запольському, тим більше, що вони займалися близькими питаннями соціально-економічного розвитку Великого князівства Литовського, посилаючись в основному на матеріали Метрики ВКЛ, причому кожен – здебільшого на виявлені та опрацьовані ним особисто.

Необхідно звернути увагу і на те, що в питанні походження общини й оцінки її ролі в історії Росії М.В.Довнар-Запольський поділяв позиції представників російської державної школи, які виступили з концепцією про «державне походження общини в Росії». Згідно з нею, історія общини як універсального інституту, що існував у всіх народів Європи, пройшла в Росії три основних етапи: перший – родова община, яка була зруйнована «на Русі» із приходом норманів; другий – власницька община, побудована на стосунках між феодалом і селянами, які вільно оселилися на його землях; третій – «з XV ст., коли російська держава в тяглових інтересах перетворила власницьку общину на державну, яка представляла союз людей, об'єднаних уже не на приватній основі, а на загальних зобов'язаннях щодо держави»³². Ця теорія розвитку російської общини, що сформувалася перед проведенням селянської реформи 1861 р., трималася не на наукових фактах, а радше на бажаннях її авторів, але послужила своєрідним обґрунтуванням можливості черговий раз прикріпити селян до общини, а саму общину зробити майже цілковито прикріпленим до держави інститутом.

Головною вадою студій М.В.Довнар-Запольського з історії сільської общини було те, що він, перебуваючи під впливом російської державної школи, і білоруську общину XVI ст. трактував не інститутом селянської самоорганізації і самоврядування, а створеною владою структурою. Тому-то, відзначаючи риси самостійності в діях громади у державних володіннях на сході Білорусі в XVI ст., які виявлялися в першу чергу у боротьбі сільських і волосних громад за свої права здебільшого шляхом апеляцій до верховної влади ВКЛ, і не знайшовши бажаного для нього керівництва общиною з боку держави, учений зробив помилковий висновок про те, що община тут у XVI ст. зникла. Прояви її реального існування – колективне відстоювання селянством загальних інтересів, діяльність громади, організована «знизу» селянами, а не «згори» владою – дослідник чомусь оцінив не як силу, а як слабкість общинних інститутів у Білорусі. Показово, що у вступі як до першого, так і до другого видання названої праці з історії общини у XVI ст. М.В.Довнар-Запольський відзначав, що він не просто вивчає цей інститут, а досліджує «його розпад»³³. Більше того, свою першу студію, присвячену общині, він закінчив словами, які свідчать про його впевненість у тому, що до кінця XVI ст. вона зникає: «Ці реформи (волочна поміра і пов'язані з нею заходи – В.Г.) довершили розклад общини, підготовлений попереднім життям. Насправді до кінця XVI ст. прояви общинного життя завмирають»³⁴.

Необхідно відзначити, що в остаточному варіанті дослідження общини М.В.Довнар-Запольський визнав безсумнівність самого факту «общинного самоврядування, і притому не створеного якимись спеціальними заходами уряду»³⁵. Проте висновки він зробив майже такі ж, як і в попередній праці, засновані на тому ж самому помилковому судженні про зникнення общини в результаті реформ: «Але історик застає общину в момент її агонії. Вона локалізувалася серед данників подніпровських і подвинських волостей, хоча ґрунтовні сліди її можна спостерігати і в тих жмудських та руських областях, які оточували власне Литву, частково навіть у самій Литві (в останніх місцевостях общинне життя досить помітне у приватновласницьких землях навіть у порівняно пізній час (друга половина XVI ст.)) і майже зникла на господарських землях. Це пояснюється тим, що у західних дворах було запроваджене управління на підставі устав»³⁶.

На згадані вади дослідження М.В.Довнар-Запольського звернув увагу і М.К.Любовський. У своїй ґрунтовній рецензії на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» він не лише піддав критиці методику дослідження М.В.Довнар-Запольського, але й заявив, що «ставлячи своїм завданням відтворення старовинної західноруської общини, як історичної реальності відомого часу, автор піддався впливу поглядів, які панували в нашій історіографії в п'ятдесятих-шістдесятих роках XIX ст., але які на даний час уже не мають визнання в науці»³⁷.

М.К.Любавський доказово стверджував, що М.В.Довнар-Запольський помилявся і тоді, коли заявляв, що сільська община перестала існувати в Білорусі після проведення волочної поміри і пов'язаних із цим заходів.

У цей же час на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» вийшла коротка рецензія відомого українського історика М.С.Грушевського³⁸. Автор, відзначивши, що книга М.В.Довнар-Запольського, хоч і під новою назвою, «дає не так багато», пояснив це тим, що її авторові було просто необхідно виступити з працею, що була запропонована Київському університетові як докторська дисертація, і яку він скомплював із двох своїх опублікованих раніше і певним чином доопрацьованих статей (перша – «Західноруська волосна і сільська община», друга – «Селянська реформа половини XVI ст.» – *В.Г.*). Багато зауважень М.С.Грушевського і М.К.Любавського майже збіглися, особливо про штучність об'єднання нарисів про аграрну реформу й общину під однією палітуркою. М.С.Грушевський відзначав, що автор, «переробляючи свою першу розвідку, очевидно, мусів старатися приладити її до другої, однак вони лучаться між собою слабо і роблять вражінне механічного сполучення, викликаного більш сторонніми мотивами, ніж змістом»³⁹. М.С.Грушевський висловив думку, що це сталося тому, що М.В. Довнар-Запольський у своїй другій статті «займається більше технікою ... тих реформ, які переводило правительство Великого князівства Литовського у середині XVI в., та дуже мало входить у питання, поставлені в першій розвідці – вплив тих реформ на селянські відносини, спеціально громадську організацію, організацію білоруського (в часті українського) селянства, якою займається в першій своїй статті»⁴⁰.

Позитивна рецензія на «Нариси з організації західноруського селянства у XVI ст.» вийшла за підписом декана історико-філологічного факультету Київського університету В.Б.Антоновича, що був науковим керівником М.В.Довнар-Запольського. Під цією рецензією стоїть також запис «згоден», який належить П.В.Голубовському⁴¹. У підготовленій за дорученням історико-філологічного факультету рецензії на книгу М.В.Довнар-Запольського, представлену їм на здобуття ступеня доктора російської історії, міститься такий висновок: «Деякі здобуті ним положення – як виділення сільської общини з волості, різниця між іноземним впливом на общини західної та східної половин русько-литовських земель, співвідношення реформ другої половини XVI ст. із майбутнім закріпаченням селян – усе це положення самостійні і є позитивним внеском у скарбницю науки»⁴². Привертає увагу те, як В.Б.Антонович розставив акценти щодо двох нарисів, з яких складається рецензована книга М.В.Довнар-Запольського: «Увесь твір п. Довнар-Запольського розпадається на дві половини: у першій він розглядає устрій і діяльність общин у першій половині XVI ст.; у другій – знищення общинного ладу реформами великого князя Сигізмунда-Августа другої половини того ж століття»⁴³. Таким чином, науковий керівник, сказати б, «згладив» зауваження до книги М.В.Довнар-Запольського, висловлені М.К.Любавським.

При дослідженні найрізноманітніших проблем історії Великого князівства Литовського на існування і діяльність общинної організації в білоруському та українському селі XVI ст. звертали увагу й інші вчені – представники київської історичної школи, зокрема Ф.І.Леонтович (у праці «Селянський двір у Литовсько-руській державі»⁴⁴) та М.Ф.Владимирський-Буданов (у студіях з історії селянського землеволодіння)⁴⁵.

М.Ф.Владимирський-Буданов, як прихильник російської історико-правової школи середини XIX – початку XX ст. й керівник кафедри історії російського права юридичного факультету Київського університету, писав про общину можливо навіть більше, ніж його колеги з київської історичної школи. Він займався питаннями селянського землеволодіння і землекористування, і тому не міг обійти увагою проблеми життєдіяльності великої складної сім'ї, історичного походження та функціонування таких соціально-господарських одиниць, як дворище,

жеребій, служба, сільська й волосна община. М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що «головна основа західноруської общини – общинне володіння землею». На його думки й саме на ці слова посилався у вступі до першої своєї книги про общину М.В.Довнар-Запольський⁴⁶.

М.Ф.Владимирський-Буданов не пішов слідом за представниками російської державної школи, які писали про штучне виникнення общини. Його праця «Форми селянського землеволодіння у Західній Росії XVI ст.» є ніби відповіддю на слов'янофільську концепцію Б.М.Чичеріна й частково І.Д.Беляєва з їх ідеєю про те, що первинна «вільна община», яка існувала серед населення староруських князівств, зникла сама собою ще у IX–XI ст., а нова «поземельна община» XIII–XIV ст. була створена вотчинною владою для забезпечення тяглового обкладання. У XVI–XVII ст. на зміну останній приходять «община державна», запроваджена як фіскальний орган для забезпечення збору податей і виконання державних повинностей⁴⁷. Водночас М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що погіршення становища селянства у ВКЛ було викликане не ходом розвитку феодальних відносин, а тим, що держава скасувала древні норми народного, традиційного права, запровадивши нові закони, так зване «німецьке право», яке «прийшло на західноруські землі з Польщі»⁴⁸. Історик писав, що «ми повинні визнати дворище явищем одвічним, побутовим, такою общинно-родовою формою, яка корениться в якнайглибшому ґрунті родинних і майнових основ суспільства. Але як на сільську общину Північної Русі, так і на дворище Західної можливі й інші погляди, а саме можна припустити штучне утворення дворощ з огляду на повинністі цілі держави»⁴⁹. Навівши декілька прикладів з історичних джерел, учений зробив висновок: «Факти свідчать, що держава (і пани) користувалися для повинністних цілей готовими народними одиницями (але не створювали їх)»⁵⁰. М.Ф.Владимирський-Буданов уважав, що іншими древніми формами общини було село, яке могло складатися з декількох дворощ, і волость, до складу якої входило декілька сіл⁵¹.

Говорячи про українську історіографію сільської общини, не можна обійти увагою праці дослідників, методологічні підходи яких дещо відрізняються від їх колеґ – представників київської історичної школи. У першу чергу йдеться про І.В.Луцицького та О.Я.Єфименко.

Так, в останній чверті XIX ст., коли акцент у дослідженнях історії Російської імперії (у тому числі й у справі вивчення селянської общини) був перенесений із центру та півночі власне Росії на західні й південно-західні околиці імперії, вийшло декілька праць відомого представника російської позитивістської школи медієвістів – І.В.Луцицького, які присвячувалися волосній общині на Лівобережжі України у XVIII ст. та функціонуванню тут інституту сябринного землекористування⁵². Історик уважав, що сябринство було такою формою общини, яка виникла в результаті розпаду великої сім'ї на менші родинні групи, пов'язані між собою спільністю походження та кровною спорідненістю. За спостереженнями І.В.Луцицького, сябринні землі були розподілені на частини (паї) залежно від кількості сімей у селі. Водночас це була інша, відмінна від Росії, безпередільна форма общинного землекористування. На території Білорусі також відомі випадки сябринства, але сябр тут – це не родич, а здебільшого стороння людина, яка на певних умовах (зазвичай рівного розподілу результатів спільної роботи) укладала тимчасову угоду на сябринне (спільне, на рівних долях) господарювання. До речі, висновки І.В.Луцицького, наскільки нам відомо, не знайшли свого підтвердження у працях інших дослідників.

Більше того, опонентами І.В. Луцицького були Д.І. Багалій та О.Я. Єфименко⁵³, котрі, як відзначає А.О.Гурбик, заперечували існування громади на Лівобережжі. Зокрема, О.Я.Єфименко вважала, що в Україні, на відміну від Росії, з дольового сябринного села виросла не громада з переділами, а окремі поселення хутірського типу»⁵⁴.

Історик О.Я.Єфименко народилася на крайній півночі Росії, вийшла заміж за відомого етнографа Петра Єфименка та переїхала на південь, «де своє велике обдарування присвятила вивченню минулого українського народу»⁵⁵. Нам представляється дуже вдалою оцінка наукової діяльності дослідниці, зроблена В.І.Пічетой: «У своїй «Історії України» вона не стільки досліджує минуле народу, скільки неупереджено і водночас захоплює, із великим художнім хистом розповідає про нього»⁵⁶.

О.Я.Єфименко писала, що українські й білоруські дворища були власністю великої сім'ї найближчих родичів⁵⁷ і відзначала, що «маса беззаперечних свідчень із XVI ст. підтверджує, що дворища, як і північні села, були власністю «роду-племені», тобто більш-менш широкої групи найближчих родичів, інакше кажучи – великої, або задружної, сім'ї»⁵⁸. Щоправда, реальних фактів, які могли б підтвердити дану думку, О.Я.Єфименко не навела. Дослідниця, перебуваючи під впливом російської державної школи, так і не змогла відкрито визнати очевидні факти існування в Україні «власної» общини, постійно силкуючись віднайти аналогії з Росією. Досить відомі також праці О.Я.Єфименко, присвячені селянському судочинству, у першу чергу характерові діяльності копних судів⁵⁹.

У 1886 р. невелику замітку про проведення наприкінці XVII ст. судово-слідчих дій громадою села Азарівки на Лівобережжі України опублікував у журналі «Киевская старина» Н.Бакай⁶⁰. Цікавий документ, на основі якого й був підготовлений допис, автор виявив серед матеріалів магістрату міста Стародуба. Н.Бакай навів факти, які свідчили про те, що громада не лише вела слідство та проводила допити, але при необхідності могла вдаватися до тортур («и Васко для виявлення злого мордерства печен на тортурах, по трикрати, з легкости роспаленою шиною») та виносити рекомендаційну ухвалу для вищого суду («просили прилежно, абы с ними в одном селе не мешкал»)⁶¹. Цей матеріал органічно доповнює інформацію про копні суди, що міститься в «Актах Віленської археографічної комісії» та інших збірках джерел.

Глибоке дослідження діяльності копних судів на території Білорусі й України провів І.Ю.Черкаський, опублікувавши працю під промовистою назвою «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.»⁶². Автор проаналізував практично всі матеріали по копних судах, опубліковані в «Актах Віленської археографічної комісії» та інших археографічних виданнях, а витяги з цих документів рясно цитуються чи не на кожній сторінці його книги, майже повністю побудованій на матеріалах, що стосуються території Білорусі (утім, замість назви «Білорусь» історик уживає термін «Україна-Русь»). Праця І.Ю.Черкаського і до сьогоднішнього дня не втратила свого наукового значення, а що стосується деяких неточностей, то вони, очевидно, зумовлені певними перекосами політики українізації, яка проводилася у другій половині 1920-х рр., у час, коли й готувалося згадане дослідження. Зауважмо також, що навіть у назві відповідного структурного підрозділу Всеукраїнської академії наук щодо Білорусі вжито російське імперське визначення – Комісія для виучування історії *західноруського* та *українського* права.

Слід наголосити, що, на нашу думку, визначення копних судів як общинних (громадських) не зовсім повно відповідає вказаній в історичних джерелах сфері їх діяльності та компетенції, звужує її. Це, радше, суд міжобщинний, територіальний, своєрідний судово-слідчий інститут громадського співтовариства певної місцевості, який має дуже глибоке історичне коріння.

Багато хто з дослідників історії Великого князівства Литовського сам займався вивченням та виданням першоджерел, будуючи на них власні праці. Так, Ф.І.Леонтович, який підготував і видав два томи Метрики ВКЛ⁶³, студював загальну історію великого князівства і видав декілька статей, присвячених теорії походження селянської общини, її функціонуванню на території України і

віддзеркаленню у законодавстві Київської Русі та ВКЛ⁶⁴. Будучи істориком права, головну увагу Ф.І.Леонтович звертав саме на юридичні основи діяльності громади і селянства, підкреслюючи, що община, втративши право власності на землю, переставала бути самостійною, а селяни, втрачаючи права на землю, опинялися в юридичній залежності від землевласника: «У сільському побуті все визначається перш за все тим та іншим характером відносин селян до землеволодіння. Допоки община була самостійним землевласником, доти за нею визнавалася автономія та повноправність окремих її членів. Втрата селянським населенням самостійних прав на землю у старі часи оберталася встановленням залежності юридичної»⁶⁵. Слід відзначити, що більшість студій Ф.І.Леонтовича, як, наприклад, про суть поняття «дворище», ґрунтуються на широкому фактичному матеріалі⁶⁶.

Не можна обійти увагою праці двох українських дослідників зі Львова, які у другій половині ХХ ст. досить глибоко вивчили питання історії сільської громади – Д.Л.Похилевича та В.Ф.Інкіна. Вивчаючи історію селянства Білорусі й Литви, Д.Л.Похилевич багато уваги приділив і проблемі сільської громади⁶⁷. Так, у статті, присвяченій її становищу у західних областях ВКЛ після аграрної реформи Сигізмунда-Авґуста, він спробував довести, усупереч думці В.І.Пічети й М.В.Довнар-Запольського, що община продовжувала існувати також і на сході та на заході Білорусі (Д.Л.Похилевич користувався джерелами, які здебільшого стосувалися білоруської території – *В.Г.*). Загалом праці історика досить доказові й аргументовані. Проте не з усіма висновками, яких дійшов Д.Л.Похилевич, можна погодитися. Так, не викликає заперечень його теза про те, що «за селянськими сільськими громадами в основному були збережені громадські землі тих угідь, переважно пасовиська, ліски, болота, якими вони користувались і до реформи, а часто просто ті ж самі, як іноді їм залишені і громадські орні землі»⁶⁸. Водночас твердження автора, що «основною селянською громадою замість колишньої волості стало війтівство»⁶⁹ навряд чи може бути прийнятним. До речі, ця теза у працях Д.Л.Похилевича про сільську громаду більше ніде не зустрічається.

У монографії, присвяченій історії селянства Білорусі і Литви у ХVІ–ХVІІІ ст., у спеціальному параграфі під назвою «Сільська община», Д.Л.Похилевич висловив свої думки щодо її становища в Білорусі і Литві у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст., звернувши увагу на те, що громада тоді змогла зберегти свої землі загального користування, як зберегла і право відкритих полів та примусової сівозміни. Історик писав, що під час післявоєнних потрясінь державній скарбниці було вигідно передавати общинам право збирання і виплати контрибуцій та інших екстрених зборів. За його спостереженнями, у деяких випадках скарб навіть передавав общинам весь земельний фонд. Дослідник зробив висновок про те, що «на покриття общинних платежів або екстрених зборів общини за давнім звичаєм практикували розкладки або, як їх ще називали, «розмети» і «розруби». Ця форма фінансової діяльності була вповні легальною, постійною і навіть заохочувалася адміністрацією»⁷⁰. Важливі зауваження й висновки автора, на жаль, не підкріплені посиланнями на використані ним історичні джерела і, відтак, радше мають характер особистих міркувань Д.Л.Похилевича, а не наукового розгляду проблеми.

Із посиланням на деякі опубліковані джерела написана присвячена сільській общині глава монографії Д.Л.Похилевича «Селяни Білорусії і Литви у другій половині ХVІІІ ст.»⁷¹. Тут автор здебільшого на підставі аналізу економічних інструкцій до інвентарів феодалних володінь зробив спробу розглянути склад общинної адміністрації. Посилаючись на використані ним документи, дослідник відзначає, що керівником сільської адміністрації був війт, який допомагав економі в його господарській діяльності й управлінні селянами. В окремих володіннях з'явилися нові посади сільської адміністрації – підвойські і лавники, а найнижчою вважався десятник – посада, яку Устава на волоки 1557 р. навіть не передбачала і, як уважав Д.Л.Похилевич, за уставою «лавник і десятник – одна

особа»⁷². Історик дійшов висновку, «що селянська община, хоча і під панською опікою, але проіснувала в Литві та Білорусії до занепаду феодального суспільства. Більше того, під його кінець вона навіть дещо пожвавилася. Неважко бачити, що у цей час в її діяльності вимальовувалися і нові риси, нові турботи, нові установи, такі, як каси, магазини, школи, лікарні тощо»⁷³.

Дослідженням різних сторін діяльності сільської громади в Галицькому Прикарпатті займався В.Ф.Інкін⁷⁴. Вивчаючи організацію внутрішнього життя общини у Самбірській волості, її судову систему і стосунки з владою, питання общинного землеволодіння, землекористування і т.д. історик дійшов висновку про наявність загальних тенденцій розвитку сільської общини в різних країнах Східної Європи.

В.Ф.Інкін досить критично поставився до концепції виникнення і функціонування сільської общини, що панувала в радянській історіографії. Автор твердив, що радянська історіографія, рятуючи марксистську концепцію общини (за якою первинною формою власності на землю була колективна, а не приватна), просто «намагалася всіма доступними засобами усунути очевидні суперечності між теоретичними висновками і нагромадженим фактичним матеріалом»⁷⁵. Учений відзначав, що певні суперечності склалися і з розподілом общин на передільні і безпередільні. Наявність перших повністю відповідала запозиченій К.Марксом і Ф.Енгельсом у російських народників ідеї про традицію зрівняльних переділів, що нібито споконвіку існувала у сільських общинах і повністю вписувалася в марксистську концепцію «аграрного комунізму». На думку В.Ф.Інкіна, «погляд на так звану поземельну (земельнопередільну) громаду як первісну форму середньовічного сільського ладу..., внесений у науку слов'янофільськими та народницькими авторами, ліг в основу марксистської общинної концепції в той час, коли сама община була ще мало вивчена і фактичного матеріалу бракувало для глобальних узагальнень. Позитивістська історіографія кінця XIX – початку XX ст. виходила з того ж народницького розуміння общини як зрівняльно-передільного землеволодіння»⁷⁶.

За В.Ф.Інкіним, критичне ставлення до марксистської общинної теорії посилювалося наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Так, автор відзначав, що про помилковість обов'язкового ув'язування питання про існування общинної організації селянства з наявністю земельних переділів у другій половині XX ст. також писали деякі російські дослідники. Зокрема, А.Л.Шапіро твердив, що питання про генезис і характер староруської територіальної общини не можна об'єднувати з приватним питанням про переділи. На думку останнього, зрівняльні переділи були «прадавнім звичаєм у домашній общині – великій сім'ї», але для територіальної сільської общини це явище у XIV–XVI ст. не було типовим⁷⁷. В.Ф.Інкін заявив, що поділяє думку В.П.Данилова про те, що відсутність зрівняльних переділів свідчить не про відсутність общини, а про відсутність общинної тісноти⁷⁸.

Значну кількість студій з історії общини (громади) в Україні XIV–XVIII ст. опублікував А.О.Гурбик⁷⁹. Найбільш вагомим працею є його монографія «Еволюція соціально-територіальних спільнот у середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)», в якій досліджується сільська громада в Україні XIV–XVI ст.⁸⁰ Головну увагу автор звертає на виникнення і функціонування територіальної общини – волості в українському селі у вказаний період. Для цього він розглядає роль волості в політико-адміністративній структурі українських земель, у фіскальній системі держави, досліджує внутрішню еволюцію волості. Необхідно також відзначити, що праця містить досить вичерпний огляд історіографії з проблеми сільської громади на території України⁸¹.

У своїй монографії А.О.Гурбик простудіював проблему історії общини впродовж достатньо обмеженого періоду (особливо, якщо врахувати те, що письмові джерела, якими можна оперувати при дослідженні, з'явилися приблизно в остан-

ній чверті XV ст.), і дійшов висновку, що «у XIV–XVI ст. на більшій частині території України ... суть процесу еволюції сільської громади становив перехід від волосної її форми до громади окремого багатодвірного села, яка ставала основною формою територіальної громади»⁸². Автор розглянув внутрішній устрій громади у вказаний період, поземельні стосунки та її функції у фіскальній системі держави. А.О.Гурбик висловив свій погляд на дворища і сябринні співтовариства: «Враховуючи той факт, що дворище було складним соціально-господарським комплексом, можна говорити про нього як про мікрокопію сільської громади, бо в досліджуваний період у ньому з'являються неродинні елементи»⁸³, а сябринні співтовариства, «по-перше, ... виникали в результаті розпаду великосімейних господарств (дворищ), а, по-друге, шляхом домовленості окремих подимних господарств про спільний обробіток землі та використання угідь, які переходили у спільне володіння новоствореної сябринної спілки. Створені таким чином громади сябрів можна вважати одним з етапів еволюції сільської громади, своєрідною перехідною формою між дворищем – складовою частиною волосної форми територіальної громади, і громадою багатодвірного села, яке формувалося на його (дворища) основі»⁸⁴.

Матеріали по білоруських володіннях свідчать, що, навпаки, волосна форма громади зберігалася у всіх видах феодалного землеволодіння аж до включення білоруських земель до складу Російської імперії. Причому це зовсім не заперечувало існування громад окремих сіл, які (громади) складовими частинами входили до складу волосної громади.

Таким чином, аналіз української історіографії історії общини у період феодалізму свідчить, що незважаючи на наявність певної кількості відповідних праць, на даний час узагальнююче дослідження історії цього соціального інституту як загалом по країні, так і по історико-географічних регіонах (Правобережна, Лівобережна Україна тощо), а також за видами феодалного землеволодіння, відсутнє. Відзначаємо як важливий факт, що на громаду звертають увагу практично всі дослідники, які займаються питаннями соціально-економічної історії України, культури і побуту українського народу.

¹ Черепнин Л.В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т.1. – Москва, 1985. – С.325; Іоў А. Сельская абшчына і вёска // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Мінск, 2000. – Т.1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – С.261–268 та ін.

² Голубей В.Ф. Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. – Мінск, 2008. – 407с.

³ Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). – Москва, 1923. – С.194.

⁴ Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – 72 с.

⁵ Там же. – С.3.

⁶ Там же. – С.27.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.5.

⁹ Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). – С.194.

¹⁰ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – Москва; Брянск, 1997. – С.59.

¹¹ Антонович В.Б. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К., 1863. – С.П.

¹² Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.59–61.

¹³ Михальченко С.И. Указ. соч.

¹⁴ Ліс А. Доўнар-Запольскі Мітрафан Віктаравіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.3. – Мінск, 1996. – С.272–273.

¹⁵ Матяш И. К вопросу о концепции научной биографии М.В.Довнар-Запольского // Чацвёртыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні «Рэчыца ў часе і прасторы: 790 год зас-

навання горада». Рэчыца, 18–19 верасня 2003 г. – Ч.І. – Гомель, 2004. – С.5–17; Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Бібліяграфічны паказальнік. – Мінск, 2007. – 168 с.

¹⁶ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.88.

¹⁷ *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – Москва, 1973. – С.240.

¹⁸ Документы Московского архива министерства юстиции. – Т.І. – Москва, 1897. – XXIII, 570 с.

¹⁹ Акты Литовско-русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. – Вып.І. – Т.2: 1390–1529. – Москва, 1899. – XII, 258 с.

²⁰ *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – VIII, 807, СХІІ с.

²¹ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – С.89.

²² *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке // Журнал министерства народного просвещения. – 1897. – №7. – С.73–128.

²³ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке – Санкт-Петербург, 1897. – 56 с.

²⁴ *Черкасский І.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Западнорусская сельская община в XVI веке», ст.56 (відбітка з «ЖМНП», 1897, VII) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1899. – Т.ХХІХ. – Кн.ІІІ. – С.10–12.

²⁵ *Черкасский І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4, 5. – К., 1928. – 714 с.

²⁶ *Черкасский І.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Западнорусская сельская община в XVI веке», ст.56 (відбітка з «ЖМНП», 1897, VII) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1899. – Т.ХХІХ. – Кн.ІІІ. – С.12.

²⁷ Там само. – С.10.

²⁸ *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – VI, 307 с.; VIII, 168 с.

²⁹ Там же. – С.8–9.

³⁰ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 998 с.

³¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. – К., 1892. – С.377.

³² *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К., 1971. – С.10.

³³ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С.4; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – С.V.

³⁴ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С.55–56.

³⁵ *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – С.154.

³⁶ Там же.

³⁷ *Любавский М.К.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», Киев, 1905. – Отзыв профессора М.К.Любавского. – Санкт-Петербург, 1907. – С.3–4.

³⁸ *Грушевський М.* [Рец.]. М.Довнар-Запольский. «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», Киев, 1905 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1906. – Т.70. – Кн.2. – С.200–201.

³⁹ Там само. – С.200.

⁴⁰ Там само. – С.200–201.

⁴¹ *Антонович В., Голубовский П.* Рецензия на соч. магистра Довнар-Запольского «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке», представленное для приобретения степени доктора русской истории // Университетские известия. – 1906. – №3. – С.21–24.

⁴² Там же. – С.23–24.

⁴³ Там же. – С.21.

- ⁴⁴ *Леонтович Ф.И.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. I. – Санкт-Петербург, 1897. – 321 с.
- ⁴⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Крестьянское землевладение в Западной Росии до половины XVI века. – К., 1892 – 83 с.; *Его же.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. – К., 1911. – 24 с.
- ⁴⁶ *Довнар-Запольский М.В.* Западнорусская сельская община в XVI веке. – С. 1.
- ⁴⁷ *Александров В.А.* Сельская община в России (XVII – начало XIX в.). – Москва, 1976. – С. 5.
- ⁴⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – Санкт-Петербург, 1868. – 304 с.
- ⁴⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. – С. 369.
- ⁵⁰ Там же. – С. 370.
- ⁵¹ Там же. – С. 375–386.
- ⁵² *Лучицкий И.В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1882. – №11. – С. 92–116; *Его же.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. – Санкт-Петербург, 1889. – 33 с.
- ⁵³ *Багалея Д.И.* [Рец.]. И. Лучицкий. «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в.» // Киевская старина. – 1882. – №2. – С. 409–415; *Его же.* Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – №12. – С. 560–592; *Ефименко А.Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 375–429.
- ⁵⁴ *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 4.
- ⁵⁵ *Пичета В.И.* Введение в русскую историю (источники и историография). – С. 198.
- ⁵⁶ Там же. – С. 199.
- ⁵⁷ *Ефименко А.Я.* История Украины и ея народа. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 37; *Её же.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 375–429.
- ⁵⁸ *Ефименко А.Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 382.
- ⁵⁹ *Ефименко А.Я.* Народный суд в Западной Руси // Русская мысль. – 1883. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 1–29; Кн. 9. – Отд. 3. – С. 21–40; *Её же.* Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина. – 1885. – №10. – С. 189–202.
- ⁶⁰ *Бакай Н.* Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – С. 567–569.
- ⁶¹ Там же. – С. 569.
- ⁶² *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вып. 4, 5. – К., 1928. – 714 с.
- ⁶³ Акты Литовской метрики. – Т. I. – Вып. I: 1413–1498 гг. / Собраны Ф.И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – 169 с.; Акты Литовской метрики. – Т. I. – Вып. II: 1499–1507 гг. – Варшава, 1897. – 200, LV с.
- ⁶⁴ *Леонтович Ф.И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // Киевские университетские известия. – 1863. – №10. – С. 1–48; №11. – С. 1–40; *Его же.* О значении верви по Русской правде и по Литовскому статуту сравнительно с задругою юго-западных славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1867. – Т. 134. – №4. – С. 1–19; *Его же.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. I. – Санкт-Петербург, 1897. – 321 с.
- ⁶⁵ *Леонтович Ф.И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI ст. – С. 4.
- ⁶⁶ *Леонтович Ф.И.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – С. 19–22.
- ⁶⁷ *Похилевич Д.Л.* Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигізмунда-Августа // Наукові записки Львівського державного університету ім. Івана Франка. – Т. X: Серія історична. – Л., 1949. – Вип. 3. – С. 103–130; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957. – 178 с.; *Его же.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. – Вильнюс, 1966. – 216 с.
- ⁶⁸ *Похилевич Д.Л.* Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигізмунда-Августа. – С. 129.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – С.162.

⁷¹ *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. – С.143–154.

⁷² Там же. – С.145.

⁷³ Там же. – С.154.

⁷⁴ *Інкін В.Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: Історичні нариси. – Л., 2004. – С.420; *Його ж.* Сільські суди німецького права в Галичині XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип.20: З історії стародавності і середньовіччя. – Л., 1984. – С.34–40; *Інкін В.Ф.* Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (опыт сравнительного изучения поземельных союзов): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Л., 1978. – 20 с.

⁷⁵ *Інкін В.Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст. – С.87–88.

⁷⁶ Там само. – С.87.

⁷⁷ *Шапиро А.Л.* Проблемы генезиса и характера русской общины в свете новых изысканий советских историков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вып. VI. – Вологда, 1976. – С.140.

⁷⁸ *Інкін В.Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст. – С.88.

⁷⁹ *Гурбик А.О.* Копні суди на Україні // Наука і суспільство. – 1990. – №7. – С.54–55; *Його ж.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.57–70; *Його ж.* Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.111–112; *Гурбик А.А.* Сельская община на Украине в XIV – 60-х годах XVI вв. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1991. – 11 с.; *Гурбик А.О.* Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.7. – Київ, 2007. – С.102–123.

⁸⁰ *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 319 с.

⁸¹ Там само. – С.3–7.

⁸² Там само. – С.251.

⁸³ Там само. – С. 256.

⁸⁴ Там само. – С.257–258.

The article examines the history of Ukrainian historiography of rural communities days of feudalism. The author finds that despite the considerable interest that the Institute is the community of researchers in social and economic history, culture and life of the Ukrainian people and the availability of a number of special works as a coherent research community in Ukraine, as well as individual historic regions (particularly the Right Bank, Left Bank, etc.) as well as the types of feudal tenure to date there is still a matter of the future.

С.Б.Хведченя*

**ДАВНЬОІСЛАНДСЬКІ САГИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ:
ПОДОРОЖ ТОРВАЛЬДА КОДРАНССОНА У СВЯТУ ЗЕМЛЮ І ЙОГО
ПЕРЕБУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ РУСІ (ПОЧАТОК ХІ ст.)**

Стаття розповідає про подорож ісландського євангеліста Торвальда Кодранссона шляхом «із варяг у греки» до Києва та Єрусалима, що її він здійснив на початку ХІ ст. Зроблено спробу визначити місце розташування монастиря, заснованого Торвальдом на теренах Русі. Наведено приклади участі інших варягів у суспільно-політичному житті України-Русі в ХІ ст.

Україну-Русь та Ісландію пов'язують стосунки, що були започатковані ще в епоху вікінгів – у далекому ХІ ст. Обидві країни майже одночасно прийняли християнство: Україна-Русь у 988 р., а Ісландія – близько 1000 р. Віддаленість Льодового острова від давньоруських земель не стала на заваді прямим зв'язкам між країнами.

Вікінги (або нормани) назавжди залишили свій слід в історії України-Русі (де їх називали варягами) та Ісландії. Ці відважні люди відіграли неабияку роль у становленні й розбудові обох країн на ранньому етапі їх історії. Згідно з «Повістю минулих літ», у 862 р. слов'янські племена покликали до себе князів із-за моря Варязького (Балтійського), від варягів, котрі називалися руссю. Відтоді ці краї отримали назву Руської землі. Легендарні правителі Києва – Аскольд і Дір, були першими християнами, що прибули на Русь зі Скандинавії. Майже одночасно, у 860 р., до великого острова посеред Атлантичного океану прибули інші скандинави: швед Гардар та норвезькі вікінги Наддод і Флокі із Рогаланда¹. Останній назвав нову землю Країною Льоду, або Ісландом. Таким чином, одна гілка вікінгів (варягів) у далекому ІХ ст. перемістилася на південь, в Україну-Русь, а друга – на захід, в Ісландію. І ті, і інші взяли активну участь в історії обох країн.

На початку ХІ ст., за часів правління хрестителя Русі князя Володимира Святославича, Київ відвідав ісландець Торвальд Кодранссон (Мандрівник). Ранній період його життя доволі повно відображений у давньоісландських сагах, проте останні його роки, пов'язані з перебуванням на території Гардарики-Русі, укриті суцільним мороком таємниці. Подорожі Торвальда в Русь давньоісландські саги присвятили лише декілька абзаців. На даний момент, окрім відомої праці О.Пріцака, новітніх досліджень українських учених із цього питання немає.

Найповніша та водночас найдавніша оповідь про Торвальда Кодранссона (Мандрівника) та його намагання проповідувати християнство на рідних землях Ісландії розміщена у двох давньоісландських джерелах: «Forvalds þáttir víðforla» («Пасмо про Торвальда Мандрівника») та «Kristni saga» («Сага про хрещення»).

Історики вважають, що твір «Пасмо про Торвальда Мандрівника» виник на початку ХІІІ ст. Автором його називають ченця Гунналауга Лейвссона, який написав «Сагу про Олава Трюггвасона». Латиномовний оригінал не зберігся, проте до наших днів дійшла ісландська версія, датована кінцем ХІІІ ст. Цю розповідь можна знайти на сторінках трьох рукописів, що були створені наприкінці ХІV ст.² Ми також залучили оповідь «The Tale of Thorvald the Far-Traveller» («Історія про Торвальда Мандрівника») з сучасного видання давньоісландських саг у перекладі англійською мовою, що було люб'язно надане нам Консульством Ісландії в Україні³. Найновіше видання тексту «Пасма про Торвальда»⁴ і деякі інші матері-

* Хведченя Сергій Борисович – канд. географ. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: khvedchenia@ukr.net

али з даної тематики у наше розпорядження представив відомий ісландський учений Г. Сігурдссон (Gisli Sigurdsson).

Що стосується «Саги про хрещення», то вона становить собою компіляцію з декількох праць, написаних у XIII ст. Сага, автором якої вважається Стурла Тордарсон (1214–1284 рр.), розповідає про події від 1000 р., коли Ісландія була охрещена, до 1118 р. Оригінальний текст ісландською мовою і його російський переклад наведено у праці Г.В. Глазиріної⁵. Використовуючи всі ці джерела, спробуємо простежити життєвий шлях Торвальда Кодранссона (Мандрівника) від народження до смерті.

Згідно з давньоісландськими сагами, Торвальд Кодранссон (Мандрівник) народився в Ісландії близько 950 р. Він був сином Кодрана, що жив у Гільї, у Ватнсдалі, неподалік від узбережжя Гунавлой. Торвальд походив із роду Барда з Алля (Норвегія) і належав до ісландського клану Скідунгів⁶. У «Пасмі про Торвальда» майбутнього мандрівника зображено як представника одного з найдревніших родів Ісландії, коріння якого сягають початку заселення острова, тобто 860 р.

Г.В. Глазиріна, вивчаючи генеалогію Торвальда Кодранссона, проаналізувала декілька найголовніших давньоісландських джерел: «Книгу про ісландців» Арі Мудрого, створену у 1122–1132 рр.; Аннали (кінець XIII–XVI ст.); «Книгу про заселення країни» у трьох редакціях (1275 – початок XIV ст.); «Пасмо про Торвальда Мандрівника» (третья чверть XIV ст.). Цікаво, що у перших трьох джерелах ім'я Торвальда Кодранссона взагалі не зустрічається, що пояснюється їх структурними та семантичними особливостями. Перші три ступені генеалогічного древа Торвальда присутні у всіх давньоісландських пам'ятках. П'яте покоління роду, яке представляє сам Торвальд, очевидно, було не таким важливим та обов'язковим для «Книги про заселення країни». На перший план Торвальд Кодранссон виходить у «Пасмі про Торвальда» і «Сазі про хрещення», стаючи невід'ємною частиною оповідей, їх головним героєм.

Дитинство Торвальда пройшло в північному районі Ісландії, у Гільї. В юні роки він вирушив у Данію. Там молодий ісландець приєднався до загону вікінгів, очолюваних Свейном Гаральдссоном Вилобородим, який у 984–1014 рр. був данським королем. Кілька років Торвальд прослужив у Свейна, брав участь у нападах на західних сусідів і зажив слави вправного вояка та надійного бойового товариша. Звитяги Торвальда гармонійно поєднувалися з чесністю, щедрістю та справедливістю. Нерідко свою частку здобичі він віддавав бідним людям, за власний кошт визволяв полонених. За такі чесноти Торвальда поважали не тільки друзі-вікінги, але й навіть ті, хто донедавна були його ворогами.

Одного разу репутація Торвальда навіть врятувала життя йому та Свейну Вилобородому. Це трапилось під час невдалого рейду в Уельс. Тоді вікінги занадто віддалилися від своїх кораблів і несподівано наскочили на великі сили валійців. Торвальд та Свейн потрапили в полон, проте завдяки ісландцю, який саме напередодні цих подій звільнив синів ворожого воєначальника, їх обох відпустили на волю.

Торвальд Кодранссон багато подорожував, за що й отримав своє прізвисько – Мандрівник. Серед інших місць він відвідав Саксланд (Саксонію), де зустрівся з єпископом Фридрекком. Близько 980 р. цей єпископ-місіонер хрестив Торвальда на берегах річки Ельби і новий християнин умовив Фридрека вирушити разом із ним на його батьківщину – в Ісландію. Деякі дослідники повернення Торвальда Кодранссона, який супроводжував саксонського єпископа, додому датують 981 р.⁷ Уважається, що Фридрек прибув в Ісландію взимку 981 р.

За деякими даними, саксонський єпископ Фридрек перебував на Льодовому острові з 981 по 985/986 рр.⁸ Проте в «Історії про Торвальда Мандрівника» йдеться, що «Торвальд і єпископ прожили в будинку Кодрана в Гільї 13 років»⁶. Це ж джерело повідомляє, що єпископ, Торвальд і їх прибічники пішли на захід, у Відідал, побудували будинок в Лаек'ямонті й прожили там 4 роки. За 16 років до

хрещення Ісландії, тобто в 984 р., єпископ і Торвальд побудували першу церкву. У написаній ісландським істориком Арі Торгильссоном «Книзі про ісландців» (приблизно 1125–1130 рр.) саксонського єпископа Фридрека названо першим з іноземних місіонерів, які проповідували християнську віру в Ісландії¹⁰.

Місія Торвальда та саксонського єпископа не всіма ісландцями сприймалася схвально, подекуди християнізації острова чинився жорсткий опір. Першу християнську церкву неодноразово намагалися спалити, випробовували на міцність і Торвальда з Фридрекком. Одного разу підкуплені місцевими жителями поетискальди склали сатиричний памфлет про місіонерів. Торвальд не витримав наруги і вбив двох поетів. «Сага про гренландців», де йдеться про Ейріка Рудого (славетного ісландця, який відкрив Гренландію), оповідає, що за п'ятнадцять років до християнізації Ісландії, тобто у 985 р., єпископ Фридрек і Торвальд Кодранссон були змушені залишити Льодовий острів і податися до Норвегії¹¹.

Християнська місія Торвальда в Ісландії (981–985 рр.) не була вповні успішною, адже він разом з єпископом Фридрекком був змушений виїхати з острова ще до офіційного прийняття християнства. Разом вони охрестили лише небагатьох ісландців на півночі країни. Розповідь про місіонерську діяльність Торвальда на рідному острові нагадує оповідь про християнку Гудрит, дочку Торбйорна¹². Гудрит відома своєю мандрівкою до Гренландії і тим, що серед її нащадків були перші ісландські єпископи. Вона здійснила прощу до Риму, а після повернення збудувала церкву й прийняла чернецтво. Очевидно, що такий кінець життя відзеркалював тодішні уявлення про істинний шлях справжнього християнина, який познав єдину віру й приніс її своїм співвітчизникам.

Пізніше, у 997 р., за дорученням Олава Трюггвасона, до Ісландії прибув Тангбранд і хрестив «усіх, хто прийняв віру». Ісландці прийняли християнство на альтингу в 1000 р. За взаємною згодою язичників і християн був оголошений закон, що всі люди повинні бути християнами, і всі, хто ще не був охрещений, мають прийняти нову віру. Той, хто таємно відправлятиме язичницькі обряди жертвопринесення, підлягав трирічному вигнанню.

Після прибуття до Норвегії шляхи-дороги Торвальда і Фридрека розійшлися – єпископ повернувся до Саксонії, де через деякий час помер, а Торвальд продовжив свої мандри, відвідавши Київ, Константинополь та Єрусалим.

Торвальд Кодранссон після подій 985 р. прожив ще багато років. У Норвегії він зустрічався з королем Олавом Трюггвасоном, який правив цією країною з 995 по 1000 рр. Торвальд твердо вирішив не повертатися до Ісландії, оскільки після кількох убивств уже не зміг би проповідувати слово Боже в рідних землях. Після смерті норвезького короля Олава Трюггвасона (1000 р.) Торвальд попрямував на прощу у Святу Землю.

Дорогою до Єрусалима Торвальд Кодранссон побував у стольному граді Києві (приблизно 1000 р.). Православна церква вважає, що неабиякий вплив на Торвальда Мандрівника (до речі, як і на короля Олава Трюггвасона) справив великий київський князь Володимир Святославич – хреститель Русі, який княжив з 978 по 1015 рр. Завдяки князю Володимиру Торвальд начебто прийняв православну віру. Сучасна інтернет-версія «Життя святого рівноапостольного князя Володимира» так сповіщає про це: «Під впливом святого князя (Володимира) хрестилися і деякі відомі іноземці, наприклад, норвезький конунг (король) Олаф Трюггвасон († 1000), що жив декілька років у Києві, знаменитий Торвальд Мандрівник, засновник монастиря святого Іоанна Предтечі на Дніпрі, та інші»¹³.

На шляху до Єрусалима Торвальд також відвідав Грецію і Константинополь. На той час імператором Візантії був Василій II Болгаробоець, який правив з 976 по 1025 р. Згідно з давньоісландськими сагами, візантійський імператор прийняв Торвальда з великою пошаною, обдарувавши цінними подарунками. Можна припустити, що він також зустрічався з візантійським патріархом. Відомо, що пат-

ріаршу кафедру за часів Торвальда Мандрівника обіймали Миколай II Хрисоверг (979–991 рр.), Сісіній I (996–998 рр.), Сергій II Мануїліт (1001–1019 рр.), Євстафій (1019–1025 рр.). Скоріше всього, Торвальд, який мандрував у Святу Землю після 1000 р., зустрівся із патріархом Сергієм II Мануїлітом.

Давньоісландські саги розповідають, в якій би країні не перебував видатний ісландець, скрізь до нього ставилися шанобливо, поважаючи за місіонерські заслуги. Після відвідин Єрусалима Торвальд Кодранссон повернувся в Русь, де знаменитого ісландця прийняли особливо привітно. Згідно з давньоісландськими сагами, Торвальд збудував тут прекрасний монастир поблизу церкви св.Іоанна Предтечі та зробив щедрі пожертвування обителі. Із тих часів цей монастир називали «монастирем Торвальда». Він був розташований під скелею Дрьовн. У цій обителі Торвальд закінчив своє земне життя і там же був похований.

Інформація про заснування Торвальдом Кодранссоном монастиря на давньоруських теренах є найбільш важливим і цікавим сюжетом для нашого дослідження. Адже можна впевнено констатувати, що нині ані в Україні, ані в Білорусі чи в Росії невідомо жодного монастиря, який би носив ім'я Торвальда. Саме тому ми зібрали всі фрагменти давньоісландських саг про обитель і поховання Торвальда Кодранссона та відомості про всі давньоруські храми Іоанна Предтечі, що були на території України-Русі до монголо-татарського нашествия.

Згідно з відомостями, що містяться у «Пасмі про Торвальда Мандрівника»: «Найбільші почесні були віддані йому (Торвальду Кодранссону) в Аустервегу, коли імператор (Візантії) послав його туди як вождя або правителя, настановивши його над усіма королями на Русі та в усій Гардариці. Там Торвальд Кодранссон побудував від самих його підвалин святий монастир поблизу собору, присвяченого Іоаннові Хрестителю, та обдарував його землями. І відтоді той монастир називали його ім'ям – Торвальдова обитель. У цьому монастирі він закінчив своє життя, і там-таки він похований. Ця обитель стоїть під високою скелею, яка називається Дрьопн/Дравн»¹⁴.

Дещо по-іншому останні роки Торвальда висвітлені у творі «Сага про хрещення»: «Обидва вони (Торвальд Кодранссон і Стевнір Торгільссон) багато подорожували світом і дісталися аж до Єрусалима та Константинополя і таким чином до Кенунгарда (Києва) та на північ по Непру (Дніпру). Торвальд помер на Русі неподалік від Палтескі (Полоцька). Його поховано там на пагорбі у церкві св.Іоанна Хрестителя, і називають його святим. Ось як розповідає про це Бранд Подорожник: «Я був там, де Христос упокоїв Торвальда Кодранссона. Там поховано цього святого на високому пагорбі, угорі на Дрьовні, у церкві Іоанна Хрестителя»¹⁵.

Як бачимо, обидва тексти по-різному визначають місце розташування обителі Торвальда та його поховання. «Пасмо про Торвальда Мандрівника» явно перебільшує заслуги, почесні та становище Торвальда Кодранссона, який нібито мав владу над усіма давньоруськими князями. Ісландець заснував нову обитель та обдарував її земельними угіддями. За заслуги перед церквою його поховали у цьому монастирі, місце розташування якого «Пасмо про Торвальда Мандрівника» не вказує, лише називаючи орієнтир у вигляді скелі під назвою Дрьопн, або Дравн.

«Сага про хрещення» не згадує про неабияку владу Торвальда над усіма князями, проте вона називає його «святим». Стосовно місця обителі й поховання твір подає більш детальну інформацію – монастир Торвальда розташовувався поблизу міста Полоцька, там же слід шукати вже відому нам скелю Дрьовн.

Усі редакції розповіді про Торвальда Мандрівника у давньоісландських сагах звела разом Г.В.Глазиріна¹⁶. Оповідь про мандри Торвальда розміщена в усіх трьох редакціях саги «Пасмо про Торвальда Мандрівника», що були створені до 1250 р. Вона також є у «Сазі про хрещення», записаній приблизно протягом 1237–1250 рр. Таким чином, дослідники можуть простежити життєвий шлях Торвальда

Кодранссона за чотирма джерелами. Усі оригінальні тексти давньоісландських саг опубліковано¹⁷. Чотири редакції з невеликими різницями розповідають про мандрівку Торвальда і будівництво монастиря. Згадані вище редакції були створені через 250 років від зазначеної події і розрізняються за деякими суттєвими біографічними та географічними уточненнями.

Проаналізувавши всі наявні на сьогодні варіанти оповідей про Торвальда і його мандри, Г.В.Глазиріна дійшла висновку, що найбільш ранньою сагою є та, що взагалі не прив'язана до Русі. Згідно з цим твором, Торвальда Кодранссона з великою пошаною приймали у Константинополі, а потім він заснував монастир, про місце розташування якого в тексті саги нічого немає. Цій обителі мандрівник зробив щедрі пожертвування і тут-таки закінчив своє земне життя. Важливо, що заснована Торвальдом обитель ніяким чином не пов'язана з Руссю. Навпаки, на основі першої редакції саги можна зробити висновок, що монастир Торвальда був у Візантії. Крім того, немає жодного слова про церкву Іоанна Предтечі поблизу обителі й могили.

Три інші версії саги розповідають цю історію трохи інакше. Після відвідин Візантії Торвальд помандрував у Русь, де й збудував від самих підмурків новий монастир поблизу собору Іоанна Предтечі, пожертвувавши новій обителі великі гроші. За ці заслуги перед церквою монастир назвали його ім'ям. Торвальд перебував в обителі до кінця своїх днів та упокоївся у своєму монастирі. Першого ісландського євангеліста поховали біля гори з назвою Дрьовн (Дріпа, Дравн).

У редакціях саги містяться географічні назви: Русь, Київ, Дніпро і якась невідома «гора Дрьовн». Лише одна редакція саги про Торвальда, а саме «Сага про хрещення», розповідає про смерть Торвальда поблизу від Полоцька. Тільки тут його називають святим.

Г.В.Глазиріна запропонувала свою версію, згідно з якою, після подорожі ісландського скальда Бранда до Русі, він написав рядки, присвячені Торвальдові та його могилі поблизу монастиря. Згодом їх було процитовано у трьох більш пізніх редакціях саги про Торвальда Мандрівника. Таким чином, з'явилася розповідь про монастир Торвальда в Русі, церкву Іоанна Предтечі й могилу засновника обителі поблизу скелі Дрьовн.

Якщо звести всі географічні назви з давньоісландських саг про останню подорож Торвальда Кодранссона в Русь, то вийде чималий перелік: Jorsalaheim (Єрусалим), Miklagarðs (Константинополь), Grikkland (Греція), Syrland (Сирія), Rúzlandi (Русь), Rúzia (Русь), Garðaríki (Русь), Kænugarðs (Київ), Nepr (Дніпро), Pallteskju (Полоцьк), Drofn/Drofn/Drafne (скеля Дрьовн (?)).

У давньоісландських сагах Русь отримала ім'я Garðar/Garðaríki (Гардар/Гардарика). Крім того, існувала ще доволі рідко вживана назва – Ruscia. За підрахунками дослідників, у сагах про норвезьких конунгів Русь згадується таким чином: один раз як Garðar і п'ять разів як Austrvegr («Східний шлях»). У сазі про Олава Трюггвасона Русь позначається за допомогою топонімів із коренем Aust – 3 рази, Garðar – 7 разів, Garðaríki – 8 разів і Garðaveldi – 1 раз¹⁸.

Використання давніми ісландцями кореня garð для передачі східноєвропейської топонімії спонукало істориків звернути увагу на зв'язок давньоісландського garðr і староруського «град» – споріднених слів зі значенням «огорожа, фортеця». Скандинави, які вирушали вглиб слов'янської території шляхом «із варяг у греки», зустрічали ланцюжок укріплених поселень, званих місцевими жителями «градами». Тому цілком природно, що на першому етапі знайомства з Руссю вони називали цю країну Garðar – «Міста-фортеці». Більш пізню назву Garðaríki, що зустрічається у королівських сагах першої третини XIII ст., слід трактувати вже не як «Країну фортець», але як «Країну міст».

Давньоісландська назва Києва – Kænugarðr – окрім «Саги про хрещення» трапляється ще в кількох джерелах, у тому числі в «Описі землі» (остання чверть XII ст.), географічному творі «Які землі лежать у світі» (зберігся в рукописі пер-

шої третини XIV ст.), «Діяннях данців» Саксона Граматика (1208 р.) та цілому ряді більш пізніх ісландських саг про Одде-Стрілу, Грольве-Пішохода, конунга Гаутреке та ін.

Факт належності назви Kænugarðr (Київ) до топонімичного ряду – garðr, в якому Hólmgarðr (Новгород) зафіксовано в рунічному написі першої половини XI ст., а Miklagarðr (Константинополь) – у скальда Бельверка Арнорссона (друга третина XI ст.), так само, як і проміжне положення Києва між Новгородом і Константинополем на шляху «з варяг у греки», освоєному скандинавами вже у IX ст., указує на його появу майже в той самий час, що і топоніма Hólmgarðr.

Дослідники вважають, що основою для створення давньоісландської назви Києва (Kænugarðr) стала билинна назва цього міста – Киянов-град. Проте існує версія, що ця назва походить від давньоісландського слова «кєпа», що означало «човен». У такому разі назва Києва Kænugarðr може трактуватися як «місто човнів», що у X–XII ст. відповідало дійсності, адже через нього проходив великий водний шлях «із варяг у греки».

Відомості ісландських географічних творів і саг про Полоцьк (Pallteskja) вельми різноманітні – тут є загальна інформація про саме місто та Полоцьку землю як складові частини Русі, про місцеву фортецю, інші конкретні відомості XI ст. Найраніше цей топонім зафіксовано у географічному творі з умовною назвою «Опис землі-I» (остання чверть XII ст.). Окрім цього, Полоцьк згадується в «Діяннях данців» Саксона Граматика, ще у двох географічних творах, у пізній королівській сазі про Едмунда і в єпископській сазі про Торвальда Мандрівника. Топонім, судячи з усього, належить до географічної традиції, що знайшла віддзеркалення у трактатах і сагах про стародавні часи. У давньоісландському топонімі Полоцька Pallteskja відбилася зафіксована в Іпатіївському та Псковському літописах давноруська назва цього міста – Полтескъ.

Мандрівка Торвальда Кодранссона до Святої Землі на початку XI ст. не була чимось дивовижним – східний маршрут до Константинополя вікінги освоїли ще з давніх-давен. Він пролягав по річкових системах Русі до Чорного моря, а далі – до столиці Візантійської імперії. У ранніх королівських сагах під Східним шляхом (Austervegr) розумілися землі, розташовані на шляху «з варяг у греки»¹⁹.

Про зацікавленість скандинавів у Візантійській імперії свідчить той факт, що у 980 р. там навіть було сформовано варязький військовий загін, а сімома роками пізніше у Константинополі з'явилася норманська гвардія. На початку XI ст. серед полководців імперії відзначився норвезький конунг Гаральд Гардар, який прибув до Константинополя в першій половині 1034 р. і залишався там на військовій службі до 1042–1043 рр.²⁰ Він відзначився у бойових походах на Схід, Балкани й Південну Італію. Проте нас найбільше цікавить подорож Гаральда до Святої Землі, описана ісландським скальдом XI ст. Стувом Сліпим. Пізніше Сноррі Стурлуссон включив цей епізод до зводу королівських саг (близько 1230 р.). Давньоісландські саги повідомляють, що «Гаральд зі своєю дружиною вирушив до Йорсалаланда (Святої Землі) і через неї – до Йорсалаборгу (Єрусалима)». Норвезький конунг «приніс багаті дари Гробу Господню, Святому Хресту та іншим святиням у Йорсалаланді», після чого повернувся до Константинополя.

Гаральд Гардар (Гаральд Сігурдарссон, Гаральд Суворий) (бл. 1015–1066 рр.) був сином норвезького ярла Сігурда Сира. Його зведеним братом був король Норвегії у 1015–1028 рр. Олав Гаральдссон (Олав Святий), якого скинув із трону данський конунг Кнут Великий. Гаральд був змушений покинути батьківщину. У 1030–1034 рр. він перебував при дворі великого князя київського Ярослава Володимировича. У 1034 р. Гаральд разом зі своїм скандинавським загоном (500 вояків) прибув до Константинополя. На службі у візантійських імператорів він перебував до 1042–1043 рр., після чого знову з'явився у Києві, де одружився з

дочкою князя Ярослава – Єлизаветою. У 1045 р. Гаральд повертається у Скандинавію і двома роками пізніше стає правителем Норвегії. У 1066 р. Гаральд Суровий загинув у битві з англосаксами на сході Англії.

Очевидно, паломництво Гаральда Суворого до Святої Землі відбулося у 1037 р. На той час у Палестині та Північній Сирії склалася дуже непроста воєнно-політична обстановка. Єрусалим і Свята Земля входили до складу Фатимідського халіфату. Правління цими територіями здійснював сирійський намісник халіфа, до компетенції якого входив і допуск прочан в Єрусалим. Це створювало значні перешкоди, шлях європейським пілігримам був практично перекритий, лише невеликі окремі групи їх на власний страх і ризик наважувалися подорожувати до Гроба Господнього. У відповідь на наступ візантійського імператора Василя II на єгипетські володіння у Фінікії халіф ал-Хакім (996–1021 рр.) розпочав репресії проти християнського населення своєї країни. У 1008 р. за його наказом було вщент зруйновано храм Гроба Господнього в Єрусалимі. Лише при халіфі аз-Захірі (1021–1035 рр.) стан справ змінився. Після 1025 р. потік пілігримів зріс. Так, у 1026 р. подорож до Єрусалима здійснив нормандський герцог Роберт разом із великою кількістю своїх співвітчизників. Після поклоніння святим місцям вони поверталися додому через Візантію. Французький хроніст Рауль Глабр сповістив про смерть герцога поблизу Нікеї і його поховання там²¹.

У 1037 р. халіф ал-Мустансір (1035–1094 рр.) наказав відбудувати храм Гроба Господнього. Імовірно саме цього року відбулася подорож конунга Гаральда у Святу Землю, який відвідав Єрусалим, дійшов до Йордану, звільнивши дорогу від розбійників, пожертвував на відбудову храму Гроба Господнього чималі кошти й повернувся до Константинополя.

Однак для нас важливо, що подорож Торвальда Мандрівника до Святої Землі не була чимось екстраординарним. Як і решта варягів, він рушив до Константинополя шляхом «із варяг у греки», що найбільш активно використовувався протягом X–XI ст. За «Повістю минулих літ», це була велика торгівельна магістраль, яка поєднувала північні країни Європи з Візантією. Розпочинався шлях від узбережжя Балтійського (Варязького) моря і йшов через Новгород, Полоцьк, далі водним маршрутом через усю територію Русі, її столицю – Київ, до свого кінцевого пункту – міста Константинополь, столиці Візантійської імперії.

Окрім «Повісті минулих літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує шлях «із варяг у греки» – це трактат із політичної географії тогочасного світу, складений близько 950 р. імператором Константином Багрянородним, який мав назву «Про управління імперією». У розділі 9 ідеться про початковий (із візантійської перспективи) пункт шляху (Константинополь), першу велику зупинку на ньому (Київ) і кінцеву точку (Новгород). У творі перелічено давньоруські міста: Новгород, Смоленськ, Чернігів, Любеч, Вишгород. Київ, який візантійці також називали Самбатас, виділено окремо, зважаючи на його особливе значення, оскільки це була як на той час велика гавань, місце стоянки й ремонту суден. Слід згадати, що давньоісландські саги називають Київ «містом човнів» (Kænugarðr).

Оскільки діяльність Торвальда Кодранссона (Мандрівника) на теренах Русі в давньоісландських сагах чітко пов'язана зі створенням нового монастиря поблизу церкви Іоанна Предтечі, вважаємо за необхідне більш детально розглянути це питання і визначити, які саме храми на честь цього святого, одного з останніх пророків Старого Заповіту, що проповідував наближення Царства Божого, хрестив багатьох людей, у тому числі й самого Ісуса, існували в Русі напередодні монголо-татарської навали.

Нам удалося розшукати в історичних джерелах згадки про понад 20 православних храмів Іоанна Предтечі, що існували на теренах Східної Європи від початку XI до початку XIII ст.:

- Київ, 2 храми: церква Іоанна Предтечі, збудована у XI ст. в Києво-Печерському монастирі біля північно-західного рогу Успенського собору; церква Іоанна Предтечі, монастирський храм на Сетомлі, XI ст.;
- Львів, церква Іоанна Предтечі, друга половина XII ст. або перша половина XIII ст.;
- Полоцьк, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, XIII ст.;
- Переяслав-Хмельницький, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1126 р.;
- Перемишль, церква Іоанна Предтечі, перша згадка 1125 р.;
- Галич, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1189 р.;
- Трубчевськ, церква Іоанна Богослова, кінець XII – перша третина XIII ст.;
- Луцьк, церква Іоанна Богослова, єпископська кафедра, перша згадка 1288 р.;
- Керч, церква Іоанна Предтечі, VIII ст.;
- Рязань (так звана Рязанська Україна), церква Іоанна Богослова, монастирський храм, XIII ст.;
- Москва, церква Різдва Іоанна Предтечі, кінець XI – перша половина XII ст.;
- Смоленськ, церква Іоанна Богослова, перша згадка 1180 р.;
- Псков, церква Різдва Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1243 р.;
- Ростов Великий, 2 храми: церква Іоанна Предтечі на єпископському дворі, перша згадка 1211 р.; церква Іоанна Богослова, монастирський храм, перша згадка 1288 р.;
- Великий Устюг, церква Різдва Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1262 р.;
- Новгород, відомо принаймні 5 храмів: церква Іоанна Предтечі на Опоках, 1127–1130 рр.; церква Усікновення глави Іоанна Предтечі на Чудинцевій вулиці, 1176 р.; церква Іоанна Предтечі в Росткиному монастирі, перша згадка 1179 р.; церква Іоанна Предтечі на Торговищі біля Німецького двору, перша згадка 1181 р.; надбрамна церква Іоанна Милостивого у Воскресенському монастирі, 1193 р.

Точні дати заснування перелічених храмів на честь Іоанна Хрестителя невідомі. Найчастіше вони датуються за першою згадкою в літописах, проте подібне датування не зовсім точне, адже такі церкви могли існувати і понад сотню років до того моменту, коли потрапили на літописні сторінки. Крім того, слід мати на увазі, що у цьому списку немає храмів, які взагалі не згадувалися в давньоруських літописах.

Звичайно, у кожному з цих міст гіпотетично міг існувати монастир Торвальда. Проте майже всі перелічені церкви були збудовані у XII–XIII ст., тобто після смерті ісландського мандрівника. У жодному з них, окрім Києва, на XI ст. не існувало храму Іоанна Хрестителя. Поки що історики не змогли довести існування такої церкви на вказаний час у Полоцьку. Саме тому першим у списку можливих місць розташування монастиря Торвальда стоїть Київ, де була зосереджена як світська, так і церковна влада Русі. Київ називали святим містом, Новим Єрусалимом і Новим Константинополем. Логічно припустити, що ісландський місіонер, скоріше за все, побудував свою обитель саме у Києві, на берегах Дніпра. Про це свідчить і прискіпливий аналіз текстів давньоісландських саґ. Так, свого часу ісландський учений Г. Віґвуссон висунув оригінальну теорію, згідно з якою саґа розповідає не про монастир Торвальда «на горі, що називається Drofn/Drofn (Др'ювн)», а про його обитель «на горі, на березі річки, що називається Dnopr (Дніпро)»²². Тоді виходить, що Торвальд Мандрівник заснував свій монастир на київських горах, і годі шукати якусь таємничу скелю з не менш таємничою назвою Др'ювн.

У стольному Києві серед багатьох церков, побудованих в XI ст., було принаймні дві на честь Іоанна Предтечі. Одна з них – у самому серці майбутньої Києво-

Печерської лаври, біля її головного храму, Успенського собору, який за свою тисячолітню історію так розрісся вшир, що поглинув давню церкву на честь Іоанна, яка в XI ст. стояла біля його стін. Про будівництво церкви Іоанна Предтечі на території лаври розповідає «Києво-Печерський патерик», у слові 5 «З Іоанном і Сергієм чудо дивовижне, [яке] в божественній Печерській церкві було перед чудесною іконою Богородичною». Згідно з джерелом, невелика двоярусна чотиристовпна церква святого Іоанна Предтечі була зведена коштом Іоанна і Захарії у XI ст. у безпосередній близькості від Успенського собору. Її перший ярус відділявся від основної споруди собору, вхід до церкви був із західного боку, вхід на другий ярус орієнтувався на південь, із цього ж боку вона сполучалася з хорами собору.

У XVII–XVIII ст. головний храм лаври неодноразово перебудовували і в результаті невеличка церква Іоанна Предтечі опинилася всередині Успенського собору. З жовтня 1941 р. він був висаджений у повітря. Потужний заряд вибухівки, який не залишив каменя на камені від цієї грандіозної споруди, було закладено саме під фундаментом церкви Іоанна Предтечі.

У 1970–1972 рр. було проведене ґрунтовне археологічне дослідження залишків Іоанно-Предтеченської церкви й Успенського собору. Результати робіт викладено у статті М.В.Холостенка²³. Археологи підтвердили, що церква була збудована в XI ст. і являла собою чотиристовпний храм із трьома апсидами. Внутрішні стовпи першого поверху мали хрещату форму, між ними на подіумі купель знаходилася хрещальня. Церква мала підвал, який у XIX ст. було сполучено з підвальними приміщеннями собору у північній частині нартексу. Під завалами першого ярусу була виявлена смальта – ця знахідка дала підстави вважати, що в XI ст. хрещальню прикрашала така ж мозаїка, як і Успенський собор.

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового Успенський собор було відновлено в архітектурних формах XVIII ст. Церква Іоанна Предтечі відбудована як храм у храмі в північно-західному крилі собору. Відомо, що під фундаментом Іоанно-Предтеченської церкви й Успенського собору перебуває багато стародавніх поховань, проте вони були досліджені лише частково, а найголовніші з них (гробниці преподобного Феодосія, князя К.Острозького та ін.) так і не було виявлено.

На жаль, у «Києво-Печерському патерику» немає жодного слова про варяга Торвальда Мандрівника, проте це зовсім не означає, що цей відомий ісландець не міг побувати на київських пагорбах. Крім того, відомо, що серед фундаторів Успенського собору був інший норман – Шимон. Саме він на виконання власної обітниці зробив перший внесок у будівництво храму, саме його золотим паском князь Святослав визначив розміри майбутньої споруди²⁴. О.Пріцак довів належність першого благодійника Печерського монастиря Шимона до норвезької династії Семінгів²⁵. Відомо, що варяг Шимон був похований в Успенському соборі, але його гробниця до сьогодні не знайдена.

Неподалік від Києво-Печерської лаври є ще одна пам'ятка руських часів – Варязька печера. Практично всі історики сходяться на думці, що вона – найстародавніша на території лаври. Підставою для такого висновку служать літописні відомості про Варязьку печеру. «Києво-Печерський патерик» описує заснування печерського монастиря у розділі «Нестора мниха обители монастиря Печерського, сказание что ради прозвася Печерський монастырь. Слово 7»: «Нѣкый благочестивый муж от града Любеча» повернувся на Русь з Афона (Святої Гори), «нача ходити по дебрем и по горами по всѣм мѣстом, и на Берестово прииде и обрѣтъ печеру, и вселися въ ню, юже бѣша ископали варязи, и в ней пребысть въ велицѣм въздрѣжаніи»²⁶. А в Густинському літописі під 1013 р. (6521 р. «від створення світу») читаємо: «Прійде первѣе в Кієвъ преподобный отецъ нашъ Антоній отъ Святыя Гори и вселися въ пещеру Варязскую»²⁷.

Хоча офіційною датою заснування Печерської обителі є 1051 р., як бачимо, задовго до цього тут уже існувала Варязька печера. І це дуже важливо для нашого дослідження. Саме у Варязькій печері знайшов притулок засновник обителі – преподобний Антоній. Саме звідси розпочалася тисячолітня історія найбільшого монастиря Русі.

Таким чином, проаналізувавши історію створення Печерського монастиря у Києві, доходимо висновку, що Варязька печера – найдавніше рукотворне утворення на його території, точна дата виникнення якого невідома. Але достеменно відомо, що це відбувалося задовго до заснування самої Печерської обителі – десь на початку XI ст., або навіть раніше. Можна напевно стверджувати, що це підземелля у далекому минулому було пов'язане з варягами та, можливо, із першим християнським центром у Києві. Відповіді на всі запитання можуть дати лише ґрунтовні наукові дослідження Варязької печери. У 2006 р. нами у Варязькій печері був проведений великий обсяг науково-дослідних робіт, основні результати якого опубліковано²⁸.

Давньоруські джерела, зокрема «Проложне сказання про перенесення до Києва перста святого Іоанна Хрестителя», розповідають про ще одну київську церкву Іоанна Предтечі на Сетомлі та замський монастир поблизу неї. Ідеться про дарування князем Володимиром Всеволодовичем Мономахом «у літо 6000» (1092 р.) дорогоцінної реліквії, а саме перста Іоанна Предтечі, одному із замських київських монастирів – церкві святого Іоанна на Сетомлі, біля Купшина монастиря. Річка Сетомля, яка згадується у літописах під 1036, 1065, 1150 рр., протікала на захід від Києва в районі Сухої Либеді та Надового озера, поблизу дороги на Білгород. Вона мала знаходитися неподалік від північно-західного передмістя, оскільки автор ототожнював розташований на ній Купшин монастир з обителлю «святого Іоанна в Копиревому кінці». У повноводній Сетомлі київські рибалки неводами ловили рибу, а під час панічної втечі з-під стін Києва тут потонуло чимало печенігів (1036 р.).

Із давньоруських джерел зрозуміло, що Сетомля становила собою досить віддалену замську водну артерію, яка починалася на розгалуженні білгородської і вишгородської доріг. Зараз історики ведуть активні дискусії про те, де ж саме перебувала церква Іоанна Предтечі та обитель. Є кілька версій, кожна з яких потребує ретельного доопрацювання.

Тепер більш детально розглянемо можливість заснування Торвальдом Кодранссоном монастиря поблизу давньоруського міста Полоцька. Наша увага до цього міста пояснюється тим, що в одній із редакцій давньоісландської «Саги про хрещення» (XIII ст.), окрім Києва, згадується Полоцьк²⁹.

У зазначеному творі наведено кілька руських топонімів: Русь (Rúzia), Київ (Kænugarðr), Дніпро (Nepр), Полоцьк (Pallteskju). Відразу треба зауважити, що білоруське місто Полоцьк ніколи не перебувало у центрі історичних подій, і не мало такого політичного та церковного значення, як Київ. О.Пріцак спробував пояснити факт заснування Торвальдом монастиря не в Києві, а в Полоцьку якимись попередніми торговельними або родинними зв'язками ісландського мандрівника³⁰. Таке пояснення має певний сенс, адже на початку X ст. через Полоцьк проходив альтернативний варіант шляху «з варяг у греки». Торгові судна, що рухалися з Балтійського моря Західною Двіною через Полоцьк до Дніпра, оминали таким чином Великий Новгород. Нерідко через це між двома містами виникали досить серйозні суперечки, що не вщухали до XII ст. Проходження великого торговельного шляху через Полоцьк неабияк сприяло процвітання та зростанню міста.

Одночасно з припущенням про торговельні або родинні зацікавлення Торвальда О.Пріцак висловив думку, що заснована ним обитель могла розташовуватися на острові Двінський Острог, на річці Західна Двіна, навпроти старого центру

міста Полоцька, собору Святої Софії та фортеці³¹. Відомості про церкву Іоанна Предтечі на цьому острові можуть бути датовані XIII ст.³²

У деяких працях, присвячених перебуванню Торвальда в Полоцьку, наводиться посилання на географічний словник П.П.Семенова-Тянь-Шанського³³, в якому є вказівка на те, що на зазначеному острові колись існував монастир Іоанна Предтечі. Вважають, що Іоаннова обитель виникла у XII–XIII ст.³⁴ Але навіть існування такого монастиря не є доказом перебування там ісландця Торвальда Кодранссона.

Крім того, деякі дослідники взагалі поставили під сумнів рядки саги, що приписуються скальдові Бранду, про якого нічого не відомо, окрім власне декількох рядків, процитованих у «Сазі про хрещення». Не виключено, що Бранд міг бути вигаданим персонажем, а рядки про Полоцьк написані самим автором саги³⁵.

У фундаментальній праці В.В.Зверинського під номером 1650 подано докладну інформацію про церкву Іоанна Хрестителя та Іоаннівський монастир на Екиманському острові на річці Двіні, навпроти міста Полоцька³⁶. Автор твердить про заснування цієї церкви і монастиря поблизу неї не Торвальдом Кодранссоном на початку XI ст., а полоцьким князем Онуфрієм наприкінці XIV ст. Крім того, цей храм згаданий ще у 1509 р. поряд з ім'ям ігумена Єфимія.

Деякі історичні документи стосовно полоцької церкви Іоанна Предтечі були опубліковані у книзі «Белоруссия в эпоху феодализма». Зокрема з них ми дізнаємося, що у 1399 р. полоцький князь Онуфрій подарував бортні землі цій церкві та Іоаннівському монастирю на острові посеред Західної Двіни: «А в церкву святого Іоанна і в наш монастир, і в села, і у святого Іоанна не вступатися нікому. А володарю з ігумена Іоанна з нашого монастиря Островського оброку не брати. А від кого буде якась образа нашому монастирю, доповідати про це самому князю»³⁷.

Найбільш повний каталог усіх пам'яток давньоруської архітектури домонгольського періоду склав П.А.Раппопорт³⁸, який включив до свого реєстру всі кам'яно-цегляні церковні споруди, що були збудовані на теренах Русі від X ст. до 40-х рр. XIII ст. Сюди також увійшли церкви, що збереглися, або були зруйновані, але про них залишилися хоча б мінімальні відомості. Стосовно полоцького храму Іоанна Предтечі у книзі П.А.Раппопорта немає жодного слова. Це й не дивно, адже інформація про існування цієї церкви до монголо-татарського нашествия відсутня. Перша документальна згадка про полоцьку церкву Іоанна датована лише кінцем XIV ст. Згадка про Полоцьк у давньоісландській сазі не може слугувати доказом існування тут храму Іоанна Предтечі майже на 400 років раніше, тобто на початку XI ст. До сьогодні не збереглися не тільки полоцький храм і монастир XIV ст., але й навіть стародавні підмурки цих церковних споруд. Археологічні дослідження у цьому районі не проводилися взагалі, а тільки на їх основі можна було б твердити про існування тут церкви у далекому XI ст. і точно датувати спорудження храму Іоанна Предтечі у Полоцьку.

Тим більш дивними видаються нам активні зусилля деяких білоруських краєзнавців подати закінчення історії життя Торвальда як цілком з'ясоване і зрозуміле. Такі статті час від часу з'являються у білоруській пресі. Приміром, А.Катлярчук стверджує, що Торвальд був першим християнським місіонером на білоруських землях. А оскільки на початку XI ст. ще не існувало поділу християн на православних і католиків, то Торвальда можна вважати найпершим білоруським святим. Полоцький князь Ізяслав і княгиня Рогніда нібито самі звернулися до візантійського імператора, аби він надіслав до них місіонера задля заснування монастиря у князівській столиці. Коли Рогніда та Ізяслав майже одночасно пішли з життя (відповідно, 1000 і 1001 рр.), то Торвальдові довелося відправити за ними тризну. Невдовзі після цих подій, у 1002 р., помер і сам Торвальд Мандрівник. Тут же з'явилася версія про поховання його неподалік від могили князя. А.Катлярчук

навіть пропонує встановити на острові посеред Двіни, де ймовірно існувала церква Іоанна Предтечі, капличку на честь Торвальда Мандрівника³⁹.

Нас дивує не кількість і якість версій стосовно можливої місії Торвальда до Полоцька, а та зацікавленість, яка останнім часом проявляється до самої постаті ісландського подорожника в Білорусії. Ім'я Торвальда Мандрівника потрапило навіть на сторінки «Енциклопедії історії Білорусії»⁴⁰. Рік його народження не визначено навіть приблизно, рік смерті – близько 1002 р. Самого Торвальда (Thorvalde Kodransson) подано чи не як офіційного представника візантійського імператора. Можливим місцем його поховання вважають острів посеред Двіни, що раніше називався Травен і де був розташований монастир св.Іоанна (Яна). Існують також інші версії локалізації монастиря Торвальда, наприклад на горі Рогніди на півострові Перевіз між річками Ушча і Дриса.

Пошуки таємничої гори Дрьовн поки що не призвели до будь-яких результатів. Згідно з основним перекладом давньоісландської саги, могила Торвальда Мандрівника розташована на високій горі, на Дрьовні⁴¹. Оскільки гори з подібною назвою ніде не виявлено, то знову довелось звернутися до першоджерел. Виявилось, що це могло означати, що поховання було у верхів'ях ріки з назвою Дрьовн. Між Полоцьком та Двінськом тече річка Друя, на яку й звернули свою увагу дослідники. Проте Друя занадто віддалена від Полоцька, тож цю версію відкинули.

Перспективним для пошуку можливого місця розташування монастиря Торвальда деякий час вважали околиці міста Брацлава Завілейського⁴². Ця територія на північному заході Білорусії, на кордоні з Литвою, багата на топоніми, близькі до Дрьовн – зокрема, тут розташовані озера Дривяти і Дрисвяти та ін.⁴³ У 6 км від Брацлава на Масковицькому городищі у 1978 р. археологи виявили понад сто фрагментів кісток із рунічними написами⁴⁴. Знахідки датували XI–XIII ст. Історики дійшли висновку, що тут, можливо, перебували варязькі найманці на службі у полоцького князя. Саме у цьому місці ймовірно міг бути похований ісландський місіонер Торвальд Кодранссон. Проте, звісно, поховання не знайшли. Пошуки монастиря теж нічого істотного не принесли.

Таким чином, на даний час нічого невідомо про локалізацію на території сучасної Білорусії ані монастиря Торвальда, ані його могили, ані загадкової гори або ж річки. Що стосується назви «Дрьовн», яка, на думку деяких дослідників, не є характерною для слов'ян, можна згадати слов'янське плем'я древлян, що жило у межиріччі Случі, Прип'яті і Тетерева⁴⁵. Головне місто древлян Іскоростень було спалене під час древлянського повстання 944–945 рр. За князювання Володимира Святославича ці землі отримав Святослав Володимирович, після вбивства якого їх приєднали до Київської землі. Вважаємо, що варто було б пошукати топоніми, близькі до назви Дрьовн, у колишніх древлянських краях.

Відтак, можемо дійти деяких висновків. Наукові дослідження перебування скандинавів на руських теренах мають бути продовжені. Вивчення життя та діяльності званого ісландця – Торвальда Кодранссона (Мандрівника), є важливим та актуальним як для українських науковців, так і для ісландських фахівців (про останнє свідчить опублікування в ісландській пресі статті про наші дослідження діяльності Торвальда Мандрівника⁴⁶).

Торвальд Кодранссон, безумовно, особа історична. На користь цього свідчать давньоісландські саги і численні розвідки закордонних учених. Наприкінці X ст. він відіграв важливу роль на першому етапі прийняття християнства в Ісландії, коли разом із саксонським єпископом Фридрекком охрестив частину населення цієї острівної країни.

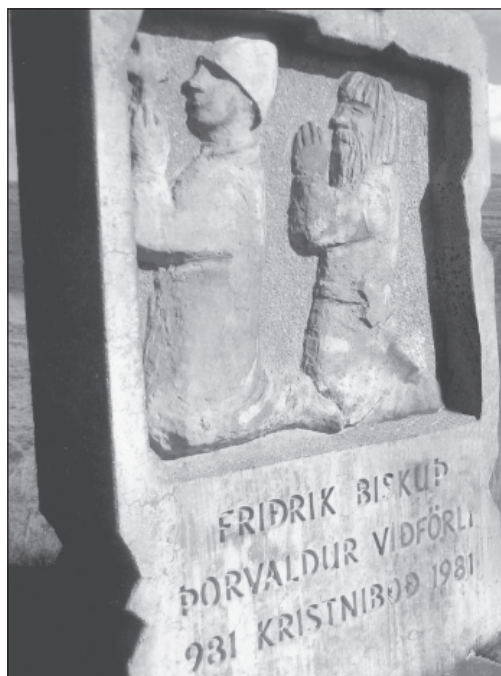
Торвальд Кодранссон був непересічною особистістю, його поважали правителі різних країн, серед яких королі Данії (Свейн Вилобородий) та Норвегії (Олав Трюгтвасон), а також імператор Візантії Василій II, під час правління якого той побував у Константинополі. При подальшому дослідженні важливо вивчити істо-

рію взаємин між київським князем Володимиром Святославичем і першим християнським євангелістом Ісландії Торвальдом Кодранссоном, який свого часу перебував у Києві, імовірно двічі – перший раз дорогою з Норвегії до Єрусалима, а другий – на шляху з Константинополя в північні землі.

Маршрут, яким Торвальд мандрував до Константинополя і Святої Землі, повністю збігався з великим торгівельним шляхом «із варяг у греки», що поєднував північні країни з Візантією і розпочинався на узбережжі Балтійського (Варязького) моря та пролягав через Новгород (або Полоцьк) річковими системами Русі. Кінцевим пунктом було місто Константинополь – столиця Візантійської імперії, а головною зупинкою – Київ, розташований приблизно посередині маршруту.

Давньоісландські саги розповідають про заснування Торвальдом Мандрівником монастиря в Русі, деє поблизу церкви Іоанна Предтечі. Це опосередковано підтверджується відомостями з давньоруських літописів про будівництво монастирів на шляху «з варяг у греки» за часів князя Володимира. На даний час локалізація обителі Торвальда невідома, тому ми зібрали історичні відомості про всі давньоруські храми на честь Іоанна Предтечі, зосередивши увагу на Києві та Полоцьку як найбільш імовірних містах, де Торвальд Мандрівник міг заснувати свій монастир. На нашу думку, Київ набагато перспективніший у цьому плані, аніж Полоцьк, адже церква Іоанна Предтечі у Полоцьку датується кінцем XIV ст., тоді, як у Києві за часів Торвальда вже було дві Іоанно-Предтечинські церкви. Необхідно продовжити пошуки, залучивши до цього фахівців з історії церкви.

Загалом слід зазначити, що нами був зроблений лише перший крок на довгому науковому шляху. Попереду важливі роботи, які вимагають залучення висококласних фахівців із різних галузей знань. Остаточним результатом даного дослідження стане виявлення поховання Торвальда Кодранссона (Мандрівника) і встановлення пам'ятного знака на честь цього визначного ісландця.

Пам'ятний знак на честь 1000-ліття християнської місії Торвальда Мандрівника та єпископа Фридріка, встановлений у 1981 р. поблизу Рейк'явіка (Ісландія)

- ¹ Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. – Москва, 2003. – С.275.
- ² Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Т.2. – К., 2003. – С.268.
- ³ The Complete Sagas of Icelanders. – Reykjavik, 1997. – Vol.V. – P.357–369.
- ⁴ Biskupa sökur. – Reykjavik, 2003. – В.1. – Н.2. – Р.49–89 (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ⁵ Глазырина Г.В. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – Москва, 1987. – С.102–105.
- ⁶ Глазырина Г.В. О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке // Древнейшие государства Восточной Европы. Генеалогия как форма исторической памяти. – Москва, 2004. – С. 78–94.
- ⁷ Моует Ф. От ариев до викингов, или Кто открыл Америку. В поисках арктического Эльдорадо. – Москва, 2004. – С.331.
- ⁸ Глазырина Г.В. О первой христианской миссии в Исландии // XV конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы скандинавских стран и Исландии: Тезисы докладов. – Ч.1. – Москва, 2004. – С.151–154; Islandske Annaler / G.Storm. – Christiania, 1888. – В.1. – Р.16, 48, 104.
- ⁹ The Complete Sagas of Icelanders. – P.362.
- ¹⁰ Íslendingabók. – Ithaca, 1930. – В.1. – Р.54.
- ¹¹ Сага о гренландцах // Исландские саги / Под общ. ред. О.А.Смирницкой, пер. М.И.Стеблин-Каменского. – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – С.454.
- ¹² Там же. – С.472.
- ¹³ <http://www.pravoslavie.ru/put/070727131828.htm>
- ¹⁴ Див.: Прицак О. Указ. праця. – С.271.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Глазырина Г.В. Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь // Общество, государство, верховная власть в России в средние века и раннее новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия): Мат. междуна. конф. – Москва, 2005. – С.104–108.
- ¹⁷ Biskupa sökur. – В.1. – Н.2. (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ¹⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 1994. – С.202.
- ¹⁹ Там же. – С.197.
- ²⁰ Мохов А.С. К вопросу о паломничестве норвежского конунга Гаральда Гардара в Иерусалим и Святую Землю // Sacrum et profanum: Вып.1: Культ святых мест в древних и современных религиях. – Севастополь, 2005. – С.121–128.
- ²¹ Див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях // Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей XI–XII вв. – Москва, 2001. – 113 с.
- ²² Дашкевич Н. Приднепровье: Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия. – К., 1886. – Т.26. – Кн.11. – С.220–242.
- ²³ Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С.131–165.
- ²⁴ Хведченя С.Б., Качан Р.І. Засновники Успенського собору Києво-Печерської лаври: історіографія питання // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Число 13. – Ч.2. – С.112–126.
- ²⁵ Прицак О. Указ. праця. – Т.1. – К., 1997. – С.453.
- ²⁶ Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України / Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С.16.
- ²⁷ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.261.
- ²⁸ Хведченя С.Б. Варязька печера – унікальна пам'ятка історії та культури Київської Русі // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Число 10. – С.64–101.
- ²⁹ Biskupa sökur. – В.1. – Н.2. (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ³⁰ Прицак О. Указ. праця. – Т.2. – С.272.
- ³¹ Там само. – С.271.
- ³² Загорюльский Е.М. Археология Белоруссии. – Минск, 1965. – С.171; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. – Москва, 1966. – С.135.
- ³³ Семёнов-Тянь-Шанский П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1868. – С.165–166.

³⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. – Минск, 1975. – С.31.

³⁵ Прицак О. Указ. праця. – Т.2. – С.271.

³⁶ Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. – Санкт-Петербург, 1897. – Т.III: Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – С.74.

³⁷ Белоруссия в эпоху феодализма. – Минск, 1959. – Т.1. – С.109.

³⁸ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – Ленинград, 1982.

³⁹ Катлярчук А. Торвальд Вандроўнік: Дзе пахаваны наш першы сьвяты? // Наша ніва. – 2005. – №30.

⁴⁰ Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.6. – Кн.1. – Мінск, 2001. – С.516.

⁴¹ Сапунов А.П. Сказания исландских или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и р.Западной Двине // Полоцко-витебская старина. – Витебск, 1916. – Т.IV. – Вып.3. – С.1–33.

⁴² Ушинская В. О древнем Браสลаве // К 1125-летию Полоцка: Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». – Полоцк, 1987. – С.71–72.

⁴³ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). – Москва, 1966. – С.173.

⁴⁴ Глазырина Г.В. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – С.105; Дуциц Л.В., Мельникова Е.А. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) // Древнейшие государства на территории СССР. 1980. – Москва, 1981. – С.185–216; Дуциц Л.В. Городище Масковичи (к вопросу о порубежных пунктах Полоцкого княжества) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – К., 1988. – Вып.2. – С.243.

⁴⁵ Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т.2. – С.462.

⁴⁶ Í fótspor Þorvaldar víðförla // Morgunblaðid. – 1.X.2006. – P.10–13.

The article tells about the trip Iceland Evangelist Þorvaldur Koðránsón through «a Varangian the Greeks» Kyiv and Jerusalem, which he made at the beginning of XI century. There is an attempt to determine the location of the monastery established by Þorvaldur on the territory of Rus'. Examples of other Varangians participation in public and political life of Ukraine-Rus' XI.

Ю.А.Мицик*

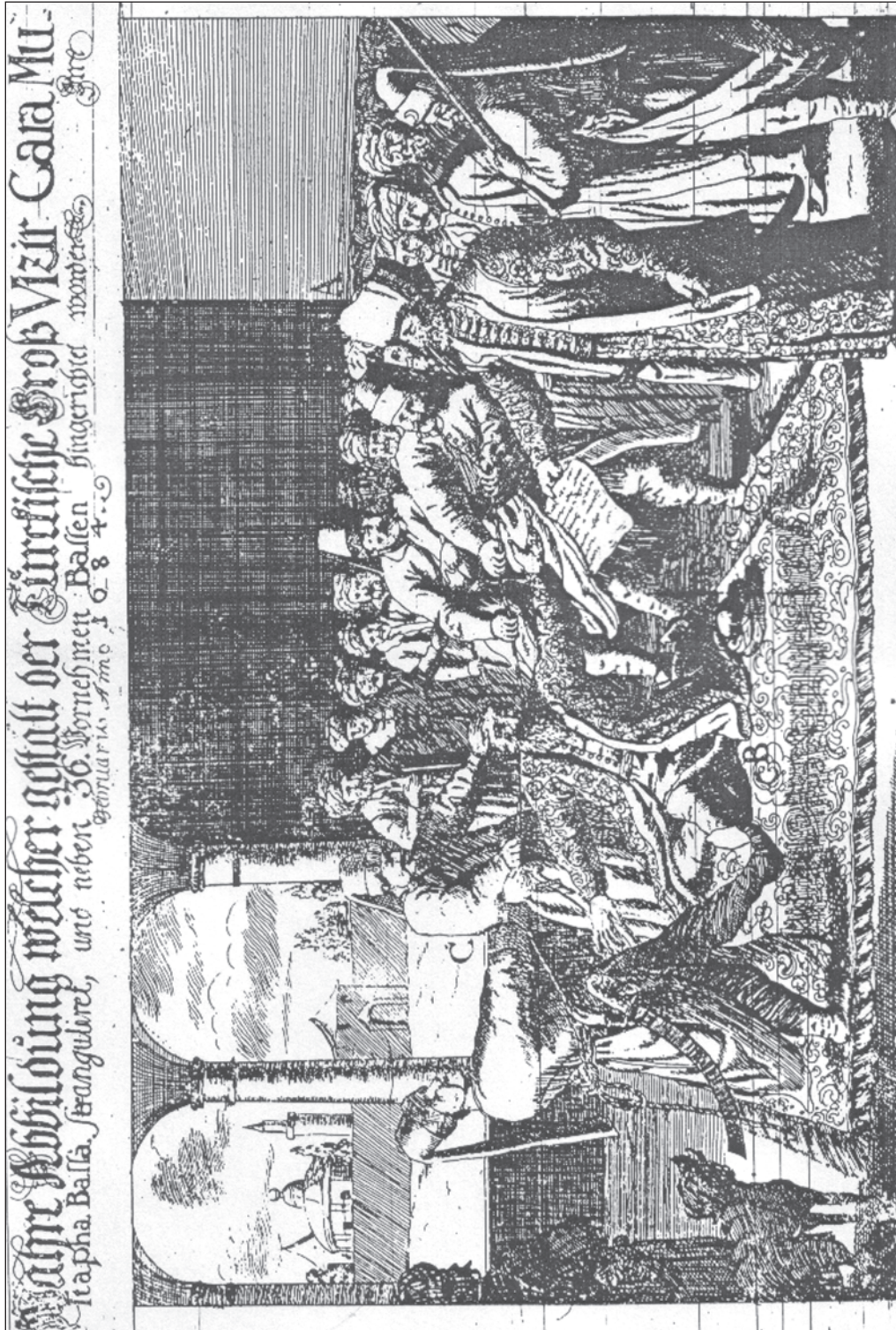
МАЛЮНОК ІЗ НІМЕЦЬКОЇ БРОШУРИ 1684 р.

У замітці йдеться про виявлений автором у польських архівосховищах цікавий історичний малюнок, опублікований 1684 р. в Німеччині, на якому зображено страту великого візира Кара-Мустафи-паши, що відіграв негативну роль в українській історії другої половини XVII ст.

Під час наукового відрядження до Польщі мені до рук потрапила видана у 1684 р. невелика («у четвірку») анонімна німецька брошура під заголовком «Радісна звістка всьому християнству...» («Der ganzen Christenheit erfreuliche Nachricht...»). Вона зберігається у відділі стародруків бібліотеки Вроцлавського університету під шифром 4 F.2019 a adl.21, а я використав її мікрофільм №45886 із відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві. Дана брошура містить тексти листів із Риму, Венеції, Кракова, «з Польщі» з описом здебільшого двох головних і актуальних подій.

Одна з них стосувалась успішних дій українських козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куніцьким проти Османської імперії, зокрема відзначалось, що козаки

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).

спустилися татарські кочів'я у 50 милях від Кам'янця-Подільського і збираються дійти аж до Адріанополя. Про цей похід С.Куницького, що мав на меті розвинути успіх у боротьбі проти турків, досягнутий військами християнської Священної ліги в битві під Віднем 12 вересня 1683 р., досить багато писалося у тогочасній пресі. Відомо, що похід спочатку був дуже вдалим, але згодом козаки були змушені відступити під тиском переважаючих сил супротивника, а сам С.Куницький за втечу з поля бою був страчений (на його місце обрали Андрія Могилу).

Друга подія – це вбивство турками свого великого візира Кара-Мустафи Кепрюлю. Про цю особу слід згадати докладніше. Турецький рід Кепрюлю відігравав велику роль при османському дворі вже від середини XVII ст., а у другій половині XVII – на початку XVIII ст. п'ятеро його представників були великими візирами (Мегмед у 1656–1661 рр.; Фазил-Агмед у 1661–1676 рр.; Кара-Мустафа в 1676–1684 рр.; Фазил-Мустафа у 1689–1691 рр. і Гусейн у 1697–1703 рр.).

У 1656 р. по смерті великого візира група впливових турецьких сановників вчинила тиск на матір султана Мегмеда IV (правив у 1648–1687 рр.) – Турхан. Нам уже доводилося писати про цю неординарну жінку, дружину султана Ібрагіма, що була українкою за походженням і допомагала повстанцям Богдана Хмельницького (див.: *Мицик Ю. Ще одна Роксолана // Жовтень. – 1985. – №3. – С.135–136*). 26 жовтня 1656 р. вони поставили перед Турхан, яка зберігала вплив на свого 16-річного сина, ультиматум – або новим візиром буде Мегмед-паша Кепрюлю, або проти султана спалахне повстання. Турхан погодилася і з того часу до 1661 р. державою керував Мегмед. Потім великими візирами ставали його син – Фазил-Агмед-паша Кепрюлю й онук – Кара-Мустафа-паша Кепрюлю. Усі вони сповідували політику «твердої руки», тож і заходилися зміцнювати дисципліну серед сипахів та яничарів, нещадно придушили опозицію та підняли на щит гасло «священної війни» мусульман проти християн (походи на Крит, яким володіла Венеція, і у Центрально-Східну Європу).

Кара-Мустафа («тиран», як відгукувався про нього король Речі Посполитої Ян III Собеський) наполіг на походах у Східну Європу. Саме він, командує військами султана Мегмеда IV, оволодів Кам'янцем-Подільським (1672 р.), знищив Ладижин та Умань (1674 р.), штурмом узяв Чигирин (1678 р.). Хоча Кара-Мустафа до певної міри підтримував Правобережну Гетьманщину, навіть виявив у ході переговорів із польськими дипломатами розуміння українського питання, однак усе це зумовлювалося державними інтересами Османської імперії (прагнення перетворити Україну на турецьку автономію). Жорстокі розправи над українським населенням, спустошення міст і сіл красномовно свідчили про істинні наміри великого візира.

Улітку 1683 р. турецькі війська під орудою Кара-Мустафи взяли в облогу Відень, але вирішальну битву під стінами столиці багатонаціональної держави австрійських Габсбургів було програно (12 вересня 1683 р.), причому сам великий візир не виявив належного полководницького хисту. Віденська перемога Священної ліги, в якій брали участь і українські козаки, набула всеєвропейського розголосу, назавжди поклавши край завойовницьким війнам турків в Європі. Уже тоді стало зрозуміло, що Османська імперія ввійшла у смугу затяжної кризи, з якої вже так і не зможе вийти.

Звичайно, вороги великого візира не подарували Кара-Мустафі катастрофи під Віднем і, скориставшись слушним моментом, здійснили державний переворот. Після цього не забарилася й розправа – Кара-Мустафу за наказом командира яничарів було задушено шовковим шнуром, за кінці якого тягнули кілька людей. Тоді ж стратили й 36 його однодумців. Саме момент убивства великого візира Османської імперії й було зображено на малюнку, опублікованому у 1684 р. в анонімній німецькій брошурі «Радісна звістка всьому християнству...». Напис на малюнку перекладається з німецької так: «Достовірне зображення того, яким чином було

задушено турецького великого візира Кара-Мустафу-пашу і страчено 36 головних пашів у лютому 1684 року».

Таким чином, маємо унікальне зображення страти людини, яка відіграла важливу, але радше негативну роль в українській історії. Сподіваємось, публікація буде корисною для дослідників козацької доби.

Notes the author found devoted to Polish Archives interesting historical figure, published in 1684 in Germany, which depicts the execution of the great vizier Kara Mustafa Paşa, who played a negative role in Ukrainian history, second half XVII.

РЕЦЕНЗІЇ

Бездрабко В.В.

Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 720 с.

Для історика завжди будуть важливими знання про джерела, і ефективність їх використання лише зростатиме при врахуванні обставин, що вплинули на їх появу. Як і проблема достовірності документів, їх точності, того, що змушує дослідника відсіювати, перевіряти, підраховувати, звіряти, виявляти чинники, які вплинули на створення документа, наміри його авторів і т.ін. Це – лише видима частина того, що можна знайти в рецензованій капітальній монографії про документознавство – наукову дисципліну, покликану так чи інакше співпрацювати з істориками. Не дуже помилюся, якщо відразу зазначу – далеко не всім наукам пощастило мати таку сумлінну історію, як документознавству. Як не можна не зауважити, навіть побіжно, що перебіг становлення і розвитку науки в порубіжні десятиліття ХХ–ХХІ ст. промовисто увиразнив складність внутрішніх і зовнішніх процесів розвитку документознавства у межах пострадянського простору. Відтак праці, які вдало демонструють традиційні й новаторські дослідницькі артикуляції, надзвичайно цінуються за вдалу спробу подолати хаотичну зміну парадигми наукових знань, деструктивну опозиційність у науковому світі, урешті за можливість залишитися вірним класичним цінностям дослідницької роботи. Ось чому знаковою для українського документознавства подією став вихід у світ першого фундаментального комплексного історичного дослідження – «Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток», автором якого є знаний у колах спеціалістів фахівець, кандидат історичних наук Валентина Василівна Бездрабко.

Попри значну кількість публікацій із документознавства, що вийшли протягом останніх двох десятиліть, глибокі та змістовні історичні розвідки про цю наукову дисципліну є досить рідкісним явищем, не кажучи вже про те, що комплексно розвиток документознавства в Україні досі взагалі не розглядався. Саме цю прогалину заповнює монографія В.В.Бездрабко. Автор, аналізуючи всі напрями розвитку науки, не віддає (на відміну від більшості сучасних дослідників у галузі документознавства) переваги жодному з них, що вигідно вирізняє рецензовану працю. У монографії досить точно визначено основні чинники, які вплинули на потужний розвиток наукової дисципліни в останні десятиріччя, серед яких і потреба ефективного державного управління, котре здійснювалося через документ.

За природою історіографічного жанру рецензія завжди існує винятково у просторі дискусії. При найбільшому прагненні до об'єктивності її зміст залишається суб'єктивним і завжди може бути заперечений. Для продуктивного наукового діалогу між автором книги і читачем віддавна існують прийоми вербального домовляння щодо ключових аспектів написання – прочитання наукового тексту. Відтак особливе значення для розуміння наукових ідей і позиції автора має пролог. У передмові до книги також знаходимо набір типових для цієї частини наукового видання сюжетів – актуальність, мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі дослідження, його зовнішня апробація (с.5–16), які виписано абсолютно

коректно та з глибоким знанням наукових ідей своїх попередників. Ознайомлення з ними переконує нас у прийнятності та раціональній обґрунтованості виробленої автором структури праці, а назви розділів ілюструють упривілейовані увагою В.В.Бездрабко теми студіювання. Так, у першому розділі монографії – «Передумови формування теоретичних засад документознавства в Україні (1960–1980-ті рр.)» (с.17–170) – розглядаються наукові напрями досліджень, що представляли історичні студіювання різних характеристик документа, і які передували формуванню теорії науки. Певно, кожен автор, який навіть найменше долучився до даної проблеми, був зауважений дослідницею, не говорячи вже про тих, хто стояв біля витоків цілих напрямів та шкіл наукового документознавства.

Другий розділ книги – «Становлення наукової й освітньої інфраструктури українського документознавства в 1990–2000-х рр.» (с.171–304) – презентує результати аналізу процесів становлення документознавчих наукових центрів, фахової періодики, мережі навчальних закладів, що спеціалізуються на підготовці кадрів із документознавства та інформаційної діяльності, стан навчально-методичного забезпечення спеціалізованої освіти та розвитку однойменної наукової спеціальності. Третій розділ монографії – «Розвиток основних напрямів теорії документознавства» (с.305–451) – присвячено переосмисленню й уточненню окремих положень теорії, виконаної у руслі традиційного документознавства, та його «нової версії» – документології. Завершує рецензовану працю розділ про сучасні документознавчі дослідження та перспективи їх еволюції (с.452–675).

Слід указати на концепційну спрямованість автора при характеристиці чинників, які сприяли формуванню українського документознавства. Вони виразно асоціюються з тими науковими напрямами, які представляли перші світові дослідження інформаційної та матеріальної складової документа, проваджені науковцями в галузі дипломатики, сфрагістики, палеографії, текстології, історичного джерелознавства тощо. В.В.Бездрабко цілком справедливо визнає особливе значення генези та розвитку документознавства тих сфер, які відображають процеси організації роботи з документами. Ідеться передусім про діловодство й архівну справу, зокрема реалізацію у межах української республіканської архівної системи проєктів, пов'язаних із розробленням та впровадженням Єдиної державної системи діловодства (с.17–58). На відміну від загальноприйнятих міркувань про винятково інформаційну чи книгознавчо-бібліотечну сутність документознавства, автор замислюється і стосовно залежності розвитку документознавства від спеціальних історичних дисциплін (с.58–170), що звільняє нас від постулювання однозначної істини в науці. Чи не вперше в українській архівістиці знайшлося місце для розгорнутого висвітлення історії та ролі в укоріненні історико-документознавчих студій постійного семінару з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (с.139–170). Не зайвим буде згадати, що ці семінари користувалися надзвичайною популярністю і тематика кожного із них знаходила жвавий відгук у колі архівістів.

Відзначимо також достатньо повне представлення діяльності в Україні наукових, освітніх інституцій, що провадять документознавчі дослідження, як-то Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, інститути рукопису й архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та ін. Послугуючись наукознавчими підходами, В.В.Бездрабко вдало охарактеризувала основні напрями їх діяльності та здобутки у царині документознавства. Водночас, на нашу думку, можна було б більше уваги приділити історії відділу наукової організації управлінської праці та діловодства Українського філіалу науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві, діяльність якого була провісником документознавчих досліджень в Україні.

Цінним із методологічного погляду є зміст третього розділу, де автор розглянула теоретичні засади сучасного документознавства в Україні, представлені двома концепціями. Безумовним успіхом В.В.Бездрабко є вдало реалізоване прагнення розкрити систему наукових поглядів основоположників дисципліни – К.Г.Мітєєва (с.331–352), П.Отле (с.352–374), а також новітні інтерпретації сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників – В.Д.Банасюкевича, Н.Б.Зинов'євої, М.В.Комової, С.Г.Кулешова, Н.М.Кущаренко, М.В.Ларіна, Ю.І.Палехи, Є.О.Плешкевича, М.С.Слободяника, А.М.Сокової, Г.М.Шведової-Водки та ін. В.В.Бездрабко не тільки детально проаналізувала систему ідей, що побутують у модерному науковому просторі, але й відстежила їх походження, історію розгортання і перетікання в межах різних наук, вдало висвітлила особливості міжособо-

вої комунікації та спілкування через формальні інституції. Не може не імпонувати те, що автор монографії, будучи прихильником класичної версії документознавства, не нехтує раціональними ідеями документології, декларує певні позитивні моменти комунікаційних підходів у документознавстві.

Звернімо увагу на ще одну обставину, яка дозволяє позитивно відгукнутися про рецензовану працю. В.В.Бездрабко засвідчує високий рівень обізнаності щодо змісту напрямів документознавчих студій, які провадяться у сучасній Україні. Автор детально окреслює низку перспективних документознавчих тем (термінологія науки, класифікація, уніфікація документів, керування документаційними процесами, організація електронного документообігу, історичне документознавство і т.д.), що є актуальним і має цілком реальні підстави для розроблення та впровадження у життя. Високий теоретичний рівень розуміння концепційних проблем українського документознавства є ще одним вагомим приводом для особливого поцінування рецензованої монографії.

При написанні книги автор залучила матеріали, що зберігаються у провідних архівах нашої країни, зокрема у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Бездоганно володіючи методами архівної евристики, В.В.Бездрабко вдалося віднайти унікальні, рідкісні документи з досліджуваної тематики, репрезентувавши їх науці та широкому загалові. Склад, зміст архівних документів, залучених при написанні книги, є досить різноманітним, що сприяє уникненню однобічного розкриття теми дослідження. Особливе поцінування знайшли й історіографічні джерела, а загальний список наукової літератури, використаної при розробленні теми, складається з понад 1700 одиниць. Це дозволяє стверджувати про високий ступінь аргументованості запропонованих автором висновків (с.675–687).

Крім основного тексту монографії особливо варто поцінувати, так би мовити, «маргінальні» тексти – кінцеві посилання, довідки, покажчик імен (с.688–711), що налічує близько 1300 позицій, список скорочень (с.712–716), які доповнюють і розширюють можливість розуміння авторських ідей. Відзначимо, що В.В.Бездрабко пише легко, цікаво, вільно оперуючи опрацьованим джерельним та історіографічним матеріалом. Автору вдалося уникнути надмірного перевантаження тексту монографії іншомовною лексикою (чим доволі часто «грішать» сучасні дослідники), а також складних для сприйняття багаторівневих граматичних конструкцій. Усе це значно полегшує читання книги, присвяченої такій далеко непростій темі. Зауважимо також, що монографія вийшла в гарному поліграфічному виконанні, а її художнє оформлення вдало гармоніює зі змістом, позитивно впливаючи на сприйняття складного наукового твору.

Монографія В.В.Бездрабко «Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток» належить до фундаментальних документознавчих досліджень і, безумовно, стане у пригоді не тільки фахівцям – документознавцям, архівознавцям, представникам наук документально-комунікаційного напрямку, але також буде корисною всім, хто цікавиться питаннями історії й теорії вітчизняного документознавства, сучасного його розвитку. Таким чином, можемо зробити закономірний висновок, що із виходом у світ праці Валентини Бездрабко суттєво доповнилася парадигма історичного студіювання документознавства, зміст якої полягає в новому прочитанні й осмисленні його як процесу пізнання.

В.С.Шандра (Київ)

Гелей С.Д.

Львівська комерційна академія: Нарис історії. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. – 624 с.

Після відновлення незалежності України 1991 р. у вітчизняній історичній науці посилюється зацікавлення минулим науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів тощо. Зокрема за останнє десятиріччя з'явилися монографії, нариси, статті, присвячені Інституту історії України НАНУ, Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Києво-Могилянській академії, Національному університетові «Львівська політехніка», Національному лісотехнічному університету й ін. Однак поза увагою вчених залишалася

довгий час минуле економічних науково-дослідних інститутів та вузів. Цю прогалину спробував заповнити доктор історичних наук С.Гелей, який протягом багатьох років досліджував історію одного з найстаріших вищих навчальних закладів – Львівської комерційної академії, яка за час свого існування від 1817 р. і донині дала освіту багатьом українським економістам.

Фундаментальне дослідження містить сотні документів, таблиць і понад тисячу світлин. Воно викликало значний резонанс серед наукової громадськості. У книзі використано матеріали й документи архівів України, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаніка, приватних збірок, а також збірників «Wiadomości statystyczne o stosunkach Galicyi», «Rocznik statystyki Galicyi», «Sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii handlowej we Lwowie» за 1899–1921 pp., «Wiadomości Gospodarcze» Торговельно-промислової палати, «Polski Słownik Biograficzny». Надзвичайно важливим джерелом стали численні праці вітчизняних та зарубіжних авторів, спогади сучасників, законодавчі акти й нормативні документи. Зазначимо, що більшість їх уводиться в науковий обіг уперше.

Джерельна база дослідження дала авторові змогу показати складний історичний шлях, котрий пройшов навчальний заклад упродовж майже двох століть (1817–2007 pp.) своєї історії. На цьому шляху він пережив епоху європейського відродження, що стало головним у подальшій його діяльності, дві світові війни, тоталітарні режими, відновлення української державності.

Аналізуючи діяльність викладацького складу закладу, С.Гелей наголосив на визначній громадсько-політичній роботі його представників – видатних учених і патріотів України: Володимира Залозецького, Іларія Огоновського, Ярослава Гординського, Володимира Калиновича, Григорія Микитея, Володимира Білинського, Олени Дашкевич-Степанів, Петра Франка та ін. Автор не оминув увагою і визначних польських учених та освітянських діячів – Антонія Павловського, Павла Постела, Казимира Петеняка-Санецького, Евґеніуша Ромера, Францішека Томанека, Авґуста Циргоффера та ін.

Понад 190-річний шлях Львівської комерційної академії – переконливе свідчення її успіхів у вихованні багатьох поколінь громадсько-політичних діячів, кваліфікованих фахівців у різних сферах економіки, кооперації, торгівлі. Серед них – активні діячі українського національно-визвольного руху Микола Шраг, Петро Дужий, Роман Ільницький, Ярослав Пришляк, Володимир Паїк, Євгенія Зелінська, Іван Губка; вчені-педагоги, доктори наук Олександр Попов, Григорій Ковальчак, Василь Сопко, Володимир Шевчук, Олександр Зайцев, Степан Шкарабан, Ірина Ткачук, Олександр Литовченко, Володимир Марцин, Володимир Онищенко й ін.

Автор книги висвітлює навчально-виховну діяльність одного з провідних економічних вузів України в умовах австрійського, австро-угорського, польського, радянського режимів і періоду незалежності нашої країни, досліджує цікаве життя колективу, відзначає здобутки його кращих представників на ниві фахової освіти й науки, не приховуючи проблем, які мали місце у житті навчального закладу.

С.Гелей не протиставляє ідей, котрими керувалися освітянські діячі в різні епохи, не прагне представити будь-який досвід у кращому світлі, а інший, навпаки, відкинути, як це намагаються робити деякі сучасні українські дослідники. Його мета – репрезентувати надбання науково-педагогічного колективу закладу на різних етапах його становлення для забезпечення подальшого розвитку й адаптації до сучасних умов. Позитивний досвід минулого дає змогу нинішнім освітянам твердо стояти на засадах високого професіоналізму, духовності та патріотизму.

Автор, узагальнюючи пройдений у майже два сторіччя історичний шлях навчального закладу, осмислюючи його наукові й освітні здобутки, показав тяглість традицій, котрі залишили пам'ять для прийдешніх поколінь. Від Реальної школи в Львові (1817 р.), Цісарсько-королівської реально-торговельної академії (1835 р.), торговельного відділення, а згодом середньої торговельної школи Цісарсько-королівської технічної академії (1844 р.), Вищої торговельної школи (1899 р.), Торговельної академії (1902 р.), Вищої школи закордонної торгівлі (1922 р.), Академії закордонної торгівлі (1938 р.), Львівського інституту радянської торгівлі (1939 р.) і Торговельно-економічного інституту (1947 р.) до сучасного потужного навчального закладу – Львівської комерційної академії (1994 р.) – такі етапи розвитку найдавнішого в Україні вищого торговельно-економічного вузу.

На всіх цих етапах існування академії у центрі уваги завжди була підготовка спеціалістів високого класу – бухгалтерів та економістів, фінансистів та аудиторів, менеджерів і

маркетологів, товаровзнавців, працівників банківської й митної справи, економістів-міжнародників і правників. Надзвичайно важливим завданням її колективу було здійснення глибоких наукових досліджень у галузі економіки, торгівлі та кооперації, формування власної системи відтворення педагогічних кадрів, поширення торговельно-економічних знань серед населення. Ця, за словами автора, благородна мета, закладена ще в перші роки становлення вузу, не втратила актуальності й у наш час.

Вивчаючи першоджерела часів Австрійської імперії, автор вперше у вітчизняній історіографії переконливо довів, що датою заснування найстарішого навчального торговельно-економічного закладу в Україні слід вважати не 1899, а 1817 р. – рік створення у Львові Реальної школи. Адже в Німеччині, Австрії та Швейцарії вищі технічні навчальні заклади були започатковані від шкіл підготовчих – реальних. Оскільки корені Львівської політехніки і Львівської комерційної академії були спільними (Реальна школа мала два відділення – торговельне й технічне), то правомірно розглядати 1817 р. як дату заснування обох навчальних закладів.

В другій половині XIX ст. Львів набував рис європейського міста. Це прискорило розвиток економіки та індустріалізацію краю й потребу у фахівцях технічного профілю. Як і в інших містах, основна економічна функція Львова полягала у торгівлі, котра досягла значного розвитку тут лише наприкінці XIX ст. Це зумовило створення в 1899 р. самостійного торговельного навчального закладу – Вищої торговельної школи, яка у 1902 р. отримала статус академії.

На конкретних фактах автор показав можливості та творчу силу інтелектуальних сил академії. Біографічні мікронариси про кращих представників педагогічного колективу та випускників вдало доповнюють історію цього навчального закладу.

Відомо, що 30 червня 1941 р. частини вермахту зайняли Львів, а вже 4 липня було розстріляно 39 професорів вищих шкіл міста, зокрема – Т.Бой-Желенського, К.Вайгеля, А.Ломницького, Т.Бартеля, Р.Лоншана де Бер'є, Т.Островського, С.Пілята, А.Соловія. Серед жертв нацистських репресій опинився професор, доктор-економіст, колишній ректор Львівської академії закордонної торгівлі Генрік Корович і професор цієї ж академії, доктор математики, один із засновників львівської математичної школи Станіслав Рузевич. Минуло вже понад шість десятиліть від часу цієї жахливої трагедії. Проте обставини загибелі львівських професорів, у тому числі академії закордонної торгівлі, й нині трактуються по-різному. Заслуга автора в детальному дослідженні цієї трагічної сторінки минулого країни та навчального закладу. Незаперечно доведено, що вбивство професорів у Львові здійснено не «українськими буржуазними націоналістами» (як твердили окремі польські й радянські дослідники), а спецслужбами нацистської Німеччини. У 2007 р. – у рік святкування 190-річчя навчального закладу – вчена рада ухвалила розмістити портрети Генріка Коровича й Станіслава Рузевича у залі засідань поряд із портретами інших професорів, а також у пам'ять про них відкрити меморіальну таблицю.

Після закінчення Другої світової війни сталінський режим прагнув ліквідувати національно-визвольний рух в Україні. З цієї метою він розширював проведення збройних акцій, намагався ідеологічно протистояти національній ідеології. Російщення навчальних закладів, денационалізація та комуністична ідеологізація програм, підручників і посібників, зменшення часу на вивчення спеціальних дисциплін й одночасне його збільшення на вивчення російської мови, літератури та «марксистсько-ленінських наук» було, на думку автора, характерним у той час для вищої освіти.

Особливість дослідження ще й у тому, що воно підказує розв'язання низки гострих проблем розвитку сучасної національної торговельно-економічної та кооперативної й загалом вищої освіти в Україні. Принципи Болонського процесу вимагають спрямувати діяльність Львівської комерційної академії, кожного її структурного підрозділу на підготовку фахівців, здатних конкурувати на ринку праці. У книзі акцентується на необхідності підвищувати кваліфікацію викладачів, сприяти їхньому систематичному стажуванню у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах як в Україні, так і за кордоном, зосереджувати зусилля професорського складу на вихованні високодуховного та професійного покоління молодих спеціалістів.

Львівській комерційній академії вдалося не тільки примножити кращі традиції своїх попередників, а й зробити значний поступ у розвитку і становленні торговельно-економічної науки не тільки в Україні, а, зрештою, й в інших містах і країнах. Варто нагадати, що Полтавський університет споживчої кооперації, низка коледжів та технікумів вико-

ристовують інтелектуальний потенціал львівського вузу. Керівні посади в багатьох споріднених навчальних закладах країн колишнього СРСР до нинішнього дня обіймають його випускники.

Викладацький склад і значна частина студентів польської національності академії закордонної торгівлі з приходом радянської влади в 1939 р. й особливо після закінчення Другої світової війни змушені були покинути вуз та Україну. Вони заснували вищі економічні навчальні заклади (академії) у Кракові й Вроцлаві, які нині досягли європейського рівня розвитку.

Критично оцінюючи пройдений шлях, аналізуючи підсумки багаторічної діяльності академії, автор визнає низку проблем, без розв'язання котрих важко буде рухатися вперед. Це – якість навчання і національне виховання студентів, здійснення фундаментальних досліджень у галузі торгівлі, науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку української кооперації. До першочергових завдань навчально-виховного процесу колективу він відніс також формування зі студентів еліти нації зі сформованими лідерськими здібностями, здатними кваліфіковано керувати всіма сферами суспільного життя. Для цього, на його думку, необхідно гармонізувати вищу освіту в Україні за такими принципами, як автономія вузів, єдність навчання, виховання та наукових досліджень, свобода освіти, вірність традиціям європейського гуманізму, взаємний обмін інформацією, виконання спільних проектів, мобільність викладачів і студентів тощо.

Дотримуючись точки зору про роль освіти й науки у добу глобалізації та високих технологій, автор визначає їх як головний чинник соціальної стабільності, економічного добробуту України, її конкурентноздатності й національної безпеки. Дослідник зазначив, що рівень розвитку держави залежатиме від політичних, культурних й освітніх пріоритетів, а її доля великою мірою – від інтелектуального потенціалу та здатності інтегруватися в європейську і світову систему науки й освіти.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу професора С.Гелея, слід зазначити окремі недоліки. Зокрема у такій ґрунтовній праці відсутній іменний покажчик, нерівномірно розподілено матеріал. Насамперед це стосується історичної частини, переважаності прізвищами під час аналізу проблем перебудови освіти.

Читаючи книгу професора С.Гелея «Львівська комерційна академія: Нарис історії», ще раз переконаєшся, що цей навчальний заклад – один із провідних економічних вузів України. Його колектив домогся значних успіхів в інтеграції національної освіти в європейський простір. Дане дослідження вельми прислужиться розвитку торговельно-економічної, кооперативної та загалом вищої освіти в Україні.

І.Г.Патер (Львів), І.Я.Соляр (Львів)

Дацків І.Б.

Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с.

Подколи випадковий збіг обставин чи подій стає підґрунтям для осмисленого поєднання чи обумовлює їх проекції. Опрацьовуючи майже одночасно чергове видання «Українського гуманітарного огляду» (вип.13) та монографію І.Б.Дацківа «Брест 1918: європейський прорив України», мимоволі вдаєшся до рефлексій з приводу сутності дискусії про зміну обличчя історіографії, різний характер дослідницького поля. Хтось буде візіі минулого в постмодерному ключі, а хтось торує шлях віднайдення правди працелюбним пошуком та критикою джерел на основі різних методологій.

Назва монографії кандидата історичних наук, доцента Тернопільського національного економічного університету І.Б.Дацківа «Брест 1918: європейський прорив України» викликає зацікавлення, з одного боку, з огляду на пошук незалежною Україною зовнішньополітичного вектора й, відповідно, екстраполяції історичного минулого на проблеми сьогодення, а, з іншого, – сподівання на оригінальні підходи науковця щодо однієї з проблем періоду національно-визвольних змагань. Осмисленню й сприйняттю зазначеного монографічного видання допомогла публікація доктора історії Люблінського католицького університету М.Філіповича про постмодернізм в історіографії (*Філіпович М.* Смертельна

загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) // Український гуманітарний огляд. – Вип.13. – К., 2008. – С.9–29). Розмірковуючи над традиційною історіографією, М.Філіпович зазначає: «Аби надати «фактам» значення історик мусить його сконструювати, а ця операція, принаймні значною мірою, є його власним винаходом». Далі зауважує, що «навіть скромні, далекі від історіографічної спекуляції «фактографічні» праці містять сильний елемент конструювання, який великою мірою залежить від уяви історика, середовища, школи і т.д.». Саме з цих позицій конструювання перебігу історичного процесу І.Б.Дацків пропонує читачеві чергову візію проблем національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., актуалізованих новітньою наукою – зовнішньополітичної діяльності українських урядів періоду Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського, становлення дипломатії, укладання Брестського мирного договору 1918 р.

В умовах визначення зовнішньополітичного вектора України звернення до досвіду попередніх етапів державотворення видається актуальним. Дипломатична історія доби Української революції 1917–1921 рр., коли Україна вперше після тривалого часу виступила як самостійний суб'єкт міжнародного права, заслуговує на особливу увагу. Метою дослідження визначено «досягнення об'єктивного висвітлення визначних історичних подій, оцінювання ролі та значення видатних постатей у формуванні зовнішньополітичних пріоритетів, започаткуванні державних структур національної дипломатії, результативності їх діяльності на важливих етапах становлення, утвердження й захисту незалежності України, її гідного міждержавного представництва» (с.8). При цьому підкреслюється, що в основу реалізації концептуальних засад досліджуваної проблеми покладено «ретельність вивчення та узагальнення наукової джерельної бази, переосмислення сфальсифікованих тлумачень за відкритості і доступності оригінальної архівної документації, доцільність застосування методів комплексного аналізування перебігу визначних подій за розробленою системою головних пріоритетів – об'єктів і суб'єктів дослідження для встановлення історичної справедливості в оцінюванні їх визначального впливу на звершення доленосних процесів державотворення і державозбереження України» (с.8–9).

Спираючись на науковий доробок попередників, архівні документи, опубліковані джерела, І.Б.Дацків висвітлює спрямовану на захист національних інтересів українського народу дипломатичну діяльність делегації Української Центральної Ради на мирних переговорах у Бресті 1918 р., розбудову дипломатичної служби Української Держави, брестські угоди, проблеми українсько-російських відносин тощо.

Рецензована праця складається зі вступної частини, чотирьох розділів і висновків. У вступі автор окреслює актуальність проблеми. При цьому наголошується, що Брестський мирний договір Української Народної Республіки з Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина), укладений 9 лютого 1918 р., став політичною подією в європейській історії ХХ ст., першим значним зовнішньополітичним актом України й першим миром у світовій війні 1914–1918 рр.

У вступі також здійснено спробу історіографічного аналізу проблеми та побіжно схарактеризовано джерельну базу дослідження. Найбільш репрезентативний масив документів, пов'язаних із Брестським мирним договором 1918 р., автор монографії виявив у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Це, насамперед, фонди Української Центральної Ради (1115), Ради Народних Міністрів (Генерального секретаріату УНР) (1063), секретаріату закордонних справ УНР (2592), українських дипломатичних місій, делегацій у справі переговорів з Тимчасовим урядом, Раднаркомом, а також особисті фонди С.Шелухіна (3695), С.Петлюри (3809), Д.Дорошенка (4186) тощо. Заслуговує на схвалення впровадження до наукового обігу документів з архівів Російської Федерації: Державного архіву Російської Федерації – матеріали Міністерства закордонних справ УНР (Р-6087), Генерального секретаріату УНР (Р-7527), а також фонд «Мирні переговори в Брест-Литовську» (413) та фонд РНК РСФРР (219). Використано також значний обсяг опублікованих джерел і періодичних видань, що відображають діяльність Української Центральної Ради та її виконавчих установ.

У першому розділі – «Шлях до Бреста» – автор зазначає, що з перших днів існування Центральної Ради перед її політичним проводом постали надзвичайно складні проблеми з розроблення концептуальних засад і основоположних принципів майбутнього статусу України та програми реалізації внутрішньої і зовнішньої політики. У розділі аналізується пошук ідеологічних та організаційних засад Центральної Ради, непрості проблеми налагодження її діяльності, процес формування національної дипломатії та встановлення перших

контактів з іноземними державами. Наголошується, що одним із головних напрямів діяльності Центральної Ради стали заходи щодо встановлення перемир'я на фронтах і припинення Першої світової війни. Розглядається прийняття рішення про участь делегації УНР у переговорах у Бресті.

Рецензовану працю вирізняє намагання схарактеризувати персоналії, причетні до зовнішньополітичної діяльності. І.Б.Дацків зазначає, що за Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово переформовувалися у постійні дипломатичні представництва. У цей період було вироблено законодавчі акти, якими практично керувалися дипломатичні служби Української Держави та Директорії УНР, визначено стратегічні напрями розбудови відомства та його складових, створено умови для розгортання масштабів міжнародної співпраці в інтересах України (с.81). Водночас, на думку дослідника, перший період українських національно-визвольних змагань через невиправданий романтизм, ідеологічну зашореність та тривалу внутрішньопартійну міжусобицю серед лідерів Центральної Ради ознаменувався втраченими можливостями щодо розбудови дипломатичних структур (с.82).

Причини активізації зовнішньої політики Центральної Ради аналізуються у другому розділі, який має назву «Брест: перші кроки України на міжнародній арені». Наголошується, що керівництво Української Центральної Ради, враховуючи безпосередню загрозу агресії з боку більшовицької Росії, вдалося до налагодження контактів з країнами Центрального блоку. Автор не залишив поза увагою той факт, що всупереч намаганням російської делегації на чолі з Л.Д.Троцьким запобігти участі українських представників у міжнародній конференції у Бресті, вітчизняні дипломати відстояли право України виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Рішуча й послідовна позиція українських дипломатів базувалася, насамперед, на заявах голів делегацій Центральних держав і більшовицької Росії про право націй на самовизначення. Автор відзначає, що українські дипломати виявили великі здібності й уміння використовувати суперечності, які існували між більшовицькою Росією та Четверним союзом, а також враховувати проблеми внутрішньополітичного та економічного становища Німеччини й Австро-Угорщини (с.123–124).

У третьому розділі – «Брестський мирний договір УНР із Центральними державами» – автор книги наголошує на успіхах української делегації у справі міжнародного визнання УНР. Про досягнення вітчизняних дипломатів красномовно свідчать результати історичної угоди, повний текст якої подано в монографії (с.128–131) та реакція на цю подію у світі: «Перші заяви урядів Центральних держав засвідчили, що укладення Брестського мирного договору уможливило Україні, перш за все, зміцнення й легалізацію її державності на міжнародному рівні, оскільки Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія визнали Україну де-факто і де-юре» (с.133). Водночас у книзі подається неоднозначне ставлення окремих країн Європи до укладеного договору (с.136–137). І.Б.Дацків наголошує: «Брестський мирний договір радикально змінив зовнішньополітичні орієнтири української дипломатії», а визнання повного суверенітету України Центральними державами «відкрило нові перспективні можливості для розбудови міністерства закордонних справ, дипломатичної й консульської служби» (с.137).

Автор аналізує діяльність українських дипломатів у боротьбі за соборність українських земель (с.138–147), підкреслює значення укладення військової конвенції України з Центральними державами про надання збройної допомоги у справі визволення України від більшовицьких військ (с.147–158), розглядає економічні аспекти Брестського договору та діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торгівельних місій за кордоном (с.159–169). У висновках до розділу дослідник ще раз наголошує, що найважливішим досягненням України було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену, що сприяло державному будівництву і продовженню національно-визвольних змагань.

Започаткування нового етапу в історії української дипломатії автор пов'язує з періодом гетьманату Павла Скоропадського (розділ четвертий «Дипломатія гетьманату в боротьбі за виконання брестських угод»). Підкреслюючи тяглість та правонаступність процесу державотворення, дослідник відзначає головні орієнтири дипломатії («які, власне, не відрізнялися від зовнішньополітичного курсу Центральної Ради»): досягнення міжнародного визнання, встановлення й зміцнення дипломатичних, військово-політичних, економічних та культурних відносин з країнами Центрального блоку, нейтральними європейськими державами та новими державними утвореннями, які виникли на землях постімперської Росії (с.172–192). Про розбудову зовнішньополітичного відомства з розгалуженою дипло-

матичною структурою йдеться в окремому підрозділі (с.192–203). На сторінках рецензованого видання також аналізується широкомасштабна активізація міжнародної діяльності гетьманської дипломатії (с.204–236) та наслідки анулювання Брестського мирного договору Всеросійським ЦВК (с.236–241).

І.Б.Дацків наголошує, що ефективною діяльністю дипломатичного корпусу Українська Народна Республіка (зокрема в період укладання Брестського договору) значно розширила зону присутності в Європі й заклала підґрунтя для подальшого розвитку двосторонніх стосунків і державного визнання. Дипломатія гетьманату П.Скоропадського виявила свої найкращі риси у напруженій боротьбі за визнання України суб'єктом міжнародного права, у дотриманні умов Брестського мирного договору, при відстоюванні соборності українських етнічних земель.

Автор монографії робить висновок, що з погляду становлення незалежної Української держави Брестський мир був, безсумнівно, фактом позитивним і надзвичайно важливим. Він зміцнював українську самостійність, підносив значення України, насамперед на міжнародному рівні. У Брестському мирі вперше зафіксовано поборницькі устремління Центральної Ради, її турботу про долю західноукраїнських земель. Підготовка та укладення економічної угоди в Києві були активним продовженням брестської політики уряду.

Водночас, на нашу думку, праця не позбавлена вад змістового й формального характеру. Попри різні окреслення хронологічних меж національно-визвольних змагань, які зустрічаються в історіографії (1917–1920, 1917–1921, 1917–1923 рр.), авторів слід було б визначитися з власною позицією щодо використання хронології (в одних випадках йдеться про національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., в інших – 1917–1923 рр.).

Детальнішою й умотивованішою хотілося б бачити класифікацію та систематизацію історіографічних джерел (розд.1): недостатньо вмотивовано принципи та критерії запропонованої періодизації; виокремлені періоди потребують сутнісного аналізу процесів; доцільно було б чітко розмежувати історіографічні та історичні джерела, акцентуючи увагу на характері праць. При цьому варто було б узяти до уваги той факт, що історіографічний процес передбачає аналіз поступового нагромадження знань із проблеми та обумовленість соціально-політичними імперативами.

Усвідомлюючи значний історіографічний доробок із проблеми національно-визвольних змагань, автор, на жаль, торує шлях «першовідкривача», не враховуючи ґрунтовних історіографічних розвідок. Для прикладу, здобутки сучасної історіографії щодо досліджень української державності доби національно-визвольних змагань підсумував у фундаментальній монографії В.П.Капелюшний (*Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)*. – К., 2003. – 608 с.). До того ж, було б добре в історіографічному огляді подати перелік тем, які потребують розробки, що сприяло б подальшому науковому пошуку.

І.Б.Дацків пропонує класифікувати «здобутки дослідників проблеми ... за чотирма підрозділами, які вирізняються методологічними засадами у вивченні і висвітленні аспектів доленосної для українського народу та його держави події – Брестського мирного договору». Однак у роботі виділено лише першу групу – «наукові праці, творчий доробок безпосередніх і найактивніших учасників Української революції та її провідників» (с.10). На жаль, подальший виклад історіографічного огляду автор не структурує. На нашу думку, логічним було б розмежування історіографічних джерел за видовою характеристикою. Крім того, варто було б подати критерії та принципи класифікації джерел. Зустрічаються прикрі стилістичні й граматичні помилки, невдале конструювання речень.

На нашу думку, варто було б сконцентрувати увагу не лише на перебігові подій 1917–1918 рр., але спроектувати історичне минуле на перспективу сьогодення з огляду на задекларований європейський вибір України.

Водночас на основі опрацювання значного масиву джерел, упроваджених до наукового обігу вперше або маловідомих широкому загалові, автор подав власне бачення проблеми зародження й діяльності української дипломатії напередодні підписання Брестської мирної угоди та у процесі її виконання. Монографія І.Б.Дацківа «Брест 1918: європейський прорив України» стане у пригоді науковцям, студентам, усім, хто цікавиться минулим нашої країни та історією української дипломатії. Насамкінець зауважимо, що поява нових розробок відомих проблем призводить до пізнання дослідників одного проблемного поля, знайомить зі способами їх власних конструцій, зрештою породжує сумніви, заперечення, дискусії.

А.М.Киридон (Київ)

Гогун А.С.

Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 477с.

Гогун О.С.

Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії. 1941–1944. – Москва: Центрполіграф, 2008. – 477 с.

Партизанський рух був однією з найяскравіших та героїчних сторінок Другої світової війни і водночас улюбленою темою радянської історичної науки. Проте після розпаду СРСР з'ясувалося, що його історія «обросла» численними міфами й таїть у собі безліч «білих плям».

Довгий час було прийнято вважати, що антинацистський партизанський рух в роки Другої світової війни був суто комуністичним (принаймні на окупованих радянських територіях). Дійсно, не можна заперечувати той факт, що він був наймогутнішим та найчисленнішим. До того ж, за спиною радянських партизанів стояла держава. Проте це і є міф номер один.

Багато західних дослідників епохи «холодної війни» стверджували, що комуністичний партизанський рух на території СРСР був створений штучно і за наказом із Москви. У загонах, котрі почали виникати з осені 1941 р., билися нібито лише скинуті на парашутах співробітники НКВС, місцеві партійні та комсомольські функціонери, а також солдати-оточенці. Населення спочатку не йшло у ці загони, оскільки в основній своїй масі ненавиділо радянську владу й було здебільшого нейтральним щодо німців. У гіршому разі воно боролось проти партизанів у колабораціоністських формуваннях. Якщо ж простий селянин і потрапляв у партизанський загін, то робив це не з власної волі, а під загрозою репресій. Та це – лише часткова правда, і така ситуація, дійсно, мала місце, але тільки приблизно до середини 1942 р. Після цього рубежу партизанський рух стає по-справжньому масовим та всенародним. Радянські ж історики, навпаки, стверджували, що він був масовим із самого початку війни, і наводили докази в основному ідеологічного характеру. Усе сказане і послужило основою другого міфу.

Нарешті, ті ж історики завжди стверджували, що будь-які «буржуазні націоналісти» не були самостійною силою у роки війни, а лише «німецькими маріонетками». Усі націоналістичні рухи не могли ставитися вороже до нацистів і, тим більше, воювати проти них, як зазначала радянська історіографія. Якщо ж наявність іншого, не комуністичного, підпілля й визнавалася, то воно оголошувалося створеним окупантами, повністю залежним від них та, природно, «далеким від народу». Хоча у цілому ряді випадків ситуація була набагато складніша, ніж її представляли радянські історики. Ці твердження послужили основою ще одного, третього, міфу, котрий до кінця не розвінчаний і нині.

У принципі це навіть не міфи, а комплекси міфів, які стосуються майже всіх сторін історії партизанського руху в роки Другої світової війни – його цілей та причин, дійових сил, масштабів, ефективності, взаємин партизанів із місцевим населенням тощо. З іншого ж боку, не можна не відзначити, що рух Опору, однією з форм якого була партизанська війна, – це по суті антипод колабораціонізму. Тому без аналізу першого ми навряд чи зрозуміємо історію другого.

Згідно з офіційними радянськими поглядами, комуністичний партизанський рух в Україні був найбільш масштабним, ефективним і результативним. Проте, і цього не можна не визнати, усі три вказані міфи знайшли у його історії своє найбільш повне відображення. Тією або іншою мірою це намагалися (й намагаються) показати багато дослідників, що працюють над проблемами історії Другої світової війни. Комуś із них щось удалося краще, комуś – гірше. Однак більшість із них так і залишилися в полоні своїх міфів – старих, комуністичних або нових, націоналістичних. Саме тому вихід у світ нової книги петербурзького історика О.Гогуна «Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії. 1941–1944» не може залишитися непоміченим.

Безперечним достоїнством монографії, яка вийшла накладом 5000 примірників, є вичерпна історіографія й джерельна база дослідження. Автор залучив та критично пере-

осмислив усі наявні у відкритому доступі праці, починаючи з 1950-х рр. і до видань 2007 р. Крім досліджень російських та українських істориків, у книзі О.Гогун також представлено широкий спектр монографій із проблеми, виданих англійською, німецькою, польською мовами. Аналіз праці дає уявлення про значну кількість джерел, залучених автором. Для розкриття поставлених перед собою завдань він використав опубліковані документи й матеріали, мемуарну літературу, періодичні видання, а також фонди 12 українських, російських, німецьких і польських архівів. Усе це дозволило автору логічно та хронологічно систематизувати матеріал, виділивши у своєму дослідженні сім розділів.

У першому розділі – «Організація партизанських загонів України у 1941–1944 рр. і управління ними» – зосереджено увагу на аналізі організаційних та управлінських чинників партизанського руху в Україні. Підкреслюється, що створювали його три незалежні інстанції – ЦШПР-УШПР, НКВС-НКДБ і ГРУ-РУ ГШ. Це зумовило різницю цілей та завдань, які вони ставили перед «своїми» партизанами. Не можна не відзначити: наявність серед них радянської таємної поліції й армійської розвідки багато у чому сприяла виникненню у західній історіографії тези про штучний та директивний характер радянського партизанського руху.

У другому розділі – «Короткий огляд історії радянської партизанської боротьби в Україні» – проаналізовано історію комуністичного партизанського руху на території України, у межах якого О.Гогун виділяє три періоди. Перший (і найважчий) він охарактеризував як розгромний. Проте у цей же час відбувається становлення структур партизанського руху. Другий – переломний – пов'язаний із перемогами Червоної армії на фронті та, як наслідок, активізацією партизан у тилу. Нарешті, третій – це період подальших перемог, що призвели до вигнання німецьких окупантів із території України. Окремо у цьому розділі виділено параграф про боротьбу радянських партизанів з українськими (ОУН і УПА) та, меншою мірою, польськими (Армія крайова) націоналістами.

Третій розділ присвячено характеристиці основних напрямів діяльності комуністичних партизанів. О.Гогун виділяє три з них: знищення господарських об'єктів, бойові дії й диверсії на комунікаціях, терор проти представників окупаційної влади і колабораціоністів.

Питанням, що стосуються особового складу українських комуністичних партизанських формувань, присвячено четвертий розділ монографії, який має назву «Особовий склад партизанських формувань». Автор охарактеризував принципи набору у загони, змалював соціально-психологічний портрет рядових партизанів і командирів, а також проаналізував національний склад. О.Гогун не міг не торкнутися проблеми відносин усередині партизанських з'єднань, а також на зайнятих ними територіях. У цілому він дійшов висновку, що комуністи сповідували принципи «ленінської національної політики», оскільки непорозуміння на цьому ґрунті серед них було порівняно небагато. Важливою стороною історії партизанського руху, котра аналізується у цьому розділі, є питання чисельності особового складу формувань. Радянська історична наука нарахувала близько 500 тис. «своїх» партизанів. О.Гогун, проаналізувавши різні архівні й опубліковані джерела, схильний вважати, що їх було 110–115 тис. (маються на увазі партизани, організовані згіданими вище радянськими інстанціями).

П'ятий розділ свого дослідження автор не даремно назвав «Проблемні питання історії радянської партизанської війни», оскільки тут відображено такі її сторони, погляд на які кардинальним чином різняться в радянській і західній історіографіях. Ідеться про такі «делікатні» питання, як забезпечення партизанів продовольством та одягом за рахунок місцевого населення, а також про відповідальність за проведення окупантами терору проти нього ж. Не можна не погодитися з автором, що радянські партизани в більшості випадків діяли за принципом «мета виправдовує засоби», тобто не думаючи про реакцію окупаційної влади на свої операції. Ба більше, у цілому ряді епізодів можна стверджувати про цілеспрямоване провокування радянськими партизанами нацистів на звірства, щоби таким чином підірвати довіру населення до окупаційного режиму.

На цих питаннях радянська історіографія зазвичай припиняла вивчення партизанського руху, «сором'язливо» оминаючи цілу низку важливих, але непарадних моментів його історії. О.Гогун вийшов за цю межу – у шостому («Дисциплінарні порушення у партизанських загонах») і сьомому («Внутрішні конфлікти у партизанських структурах») розділах його монографії можна почерпнути інформацію, котра навряд чи б з'явилася у працях радянських дослідників. Уникає її й більшість сучасних авторів. Передусім, це дисциплінарні порушення, найпоширенішими серед яких були розбій, пиятика та статева розбеще-

ність. Передбачаючи докори з боку численних апологетів комуністичного партизанського руху, О.Гогун справедливо зазначає, що не писати про такі речі – значить піти супроти істини. Як можна зрозуміти, дисциплінарні порушення впливали на боєздатність партизанських загонів, призводили до конфліктів серед особового складу та з мирним населенням. Усім цим уміло користувалися окупанти й конкуруючі партизанські з'єднання. Таким чином, замовчування випадків порушення дисципліни веде до нерозуміння причин поразок радянських партизанів у певні моменти їх діяльності.

До таких же непривабливих сторін історії партизанського руху належать конфлікти в його середовищі. Автор виділяє декілька їх рівнів: між партизанами вказаних відомств, між їх командирами та центром (УШПД), керівниками різних партизанських загонів і всередині останніх. При цьому справедливо робиться висновок, що ціла низка дошкульних поразок радянських партизанів не мала б місця, коли б не ці конфлікти.

Особливий інтерес, на наш погляд, представляють висновки до монографії, де автор, аби показати особливості комуністичного партизанського руху, удався до методу порівняльного аналізу. Для цього він розглянув найбільш суттєві сторони руху, порівнявши їх із подібними проявами в українському та польському націоналістичних партизанських рухах. Остаточний висновок, якого дійшов О.Гогун, є дещо парадоксальним. На його думку, комуністична партизанська війна в Україні у період Другої світової – це не «народний рух», а операції спеціально підготовлених загонів, котрі в різні періоди свого існування користувалися підтримкою місцевого населення або ж навпаки – діяли врозріз із його безпосередніми інтересами.

Природно, що таке різнопланове та багато у чому фундаментальне дослідження не обійшлося без окремих огріхів. Назвемо найбільш суттєві з них. По-перше, у розділі про організацію партизанського руху було б доцільно вмістити інформацію про школи та навчальні центри, де велася підготовка відповідних кадрів. Як відомо, вони існували при кожному з регіональних штабів партизанського руху, і саме там готувалися командири, політпрацівники і пропагандисти.

По-друге, історія українських партизан-комуністів закінчується в О.Гогуні з визволенням території УРСР від німецьких окупантів. З одного боку, це виглядає цілком логічно, тому що формально їх місія після цього закінчилася. Проте не всі партизанські загоны були відразу розформовані. Частина з них відправили до «закордонного походу» по територіях Польщі та Словаччини, де їх особовий склад брав участь не тільки в боротьбі з німцями, а й активно допомагав у створенні місцевих комуністичних партизанських загонів. Ця тема практично не знайшла відображення в монографії О.Гогуні.

По-третє, розповідаючи про міжпартизанське протистояння на території України, автор як головних конкурентів комуністів згадує тільки бандерівську УПА і польську Армію крайову. Хоча відомо, що до 1943 р. включно активними супротивниками радянських партизанів були також члени ОУН А.Мельника та Поліської січі отамана Т.Бульби-Боровця. І, якщо роль перших у протистоянні з комуністами була не такою значною, то діяльність бульбівців викликала занепокоєння партизанського керівництва.

По-четверте, аналізуючи основні напрями діяльності радянських партизанів, О.Гогун оминає такі з них, як розвідка і пропаганда. І якщо відсутність інформації про першу ще можна пояснити тим, що вона перебуває у закритих фондах архівів колишнього КДБ та ГРУ, то про другу відкритих джерел цілком достатньо.

Нарешті, по-п'яте, дослідження б тільки виграло, якби автор виділив у ньому окремий розділ про супротивників радянських партизанів: німців, колабораціоністів і націоналістів, розповів би про методи веденої окупантами антипартизанської боротьби. У даному ж разі інформація про це розкидано по всій книзі, що заважає її цілісному сприйняттю.

Проте висловлені зауваження аж ніяк не знижують наукової цінності монографії О.Гогуні. Актуальність порушених у ній питань, уведений у науковий обіг документальний матеріал, методологія вивчення проблеми, теоретичні висновки й узагальнення дозволяють сподіватися, що дослідження цього автора не залишиться непоміченим та викличе закономірний інтерес як у професійних істориків, так і всіх тих, хто цікавиться проблемами історії Другої світової війни.

О.В.Романько (Сімферополь)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

О.А.Іваненко (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.М.ВАРВАРЦЕВА

Виповнилося 80 років Миколі Миколайовичу Варварцеву – докторові історичних наук, професорові, фундаторові української італістики, фахівцеві з всесвітньої історії та історіографії країн Західної Європи й Америки, заслуженому діячеві науки і техніки України (2004 р.), авторові понад 300 наукових праць.

Народився М.М.Варварцев 25 вересня 1929 р. у Києві в родині військового авіатора. Дитячі та перші шкільні роки Миколи пройшли у місцях служби батька – в Україні, Сибіру, Приураллі, Північному Кавказі, Закавказзі й збіглися з перебігом Другої світової війни, події якої назавжди закарбувалися у його пам'яті.

Працюючи після закінчення Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка журналістом, М.М.Варварцев став літописцем подій, що з роками відсувалися в далечині історії. Матеріали Миколи Миколайовича, присвячені обороні та визволенню столиці України, регулярно друкувалися на шпальтах газети «Вечірній Київ», де він працював.

Зрештою, професійні інтереси до минулого взяли гору й 1968 р. М.М.Варварцев перейшов на роботу до Інституту історії АН УРСР, на посаду молодшого наукового співробітника відділу зарубіжної історіографії. 1972 р. Микола Миколайович захистив кандидатську дисертацію на тему «Українська емігрантська преса, 1950–1970-ті рр.», 1981 р. здобув науковий ступінь доктора історичних наук, захистивши дисертацію «Зарубіжні центри українознавства у післявоєнний період». Нині М.М.Варварцев працює головним науковим співробітником у відділі всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ, є членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій при Інституті української археографії й джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, виконує обов'язки члена редколегії міжвідомчого збірника праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», відповідального редактора енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» та індивідуальних монографій колег-істориків.

У 1980-х рр. Микола Миколайович Варварцев започаткував новий напрям історичної науки – дослідження українсько-італійських відносин. Важливість його підкреслив із нагоди видання у 1986 р. монографії вченого про ці зв'язки провідний італійський фахівець із проблем східноєвропейської історії, професор Римського університету Ла-Сапієнца А.Тамборра, який у своїй рецензії в журналі «Europa orientalis» («Східна Європа» (Рим), 1991, №1) зазначив: «Цінність розвідки, виконаної Миколаєм Варварцевим у Києві, дає підстави вважати її центральним відправним пунктом для ретельних і поглиблених студій у Росії, Україні й у нас».

Важливим результатом багаторічних студійовань Миколаєм Миколайовичем взаємовідносин романського та слов'янського світів стала його монографічна праця «Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури» (К., 1994), що містить понад 500 статей, присвячених італійським науковцям, письменникам, співакам, педагогам, які пов'язали своє життя з Україною. Велика вибірка з даної книги перевидана в італійському перекладі професора славістики Болонського університету П.Каццола під назвою «П'ємонтці в Україні: з історичного словника М.М.Варварцева» (у туринському журналі «Studi Piemontesi» («П'ємонтські студії»), 1996, №2).

2000 р. побачила світ монографія Миколи Миколайовича «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.)», де висвітлено основні напрями і форми співробітництва між освітянами, ученими, митцями, діячами національного відродження. Оpubлікована того ж року його нова студія – «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. XX ст.)» – була удостоєна міжнародної презентації у рамках Днів італійської культури, проведених міністерствами закордонних справ Італії, культури та мистецтв України, а також Італійською національною радою досліджень (Київ, травень 2001 р.). Уряд Італії надав М.М.Варварцеву тримісячну стипендію для подальших студій в архівах цієї країни.

Важливим етапом розвитку вітчизняної італістики стала основана на цінних джерельних матеріалах зарубіжних та українських архівів наступна праця М.М.Варварцева – «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (Київ, 2005 р.), де вперше досліджено зв'язки між італійським та українським національними рухами у контексті діяльності видатного мислителя, ідеолога і діяча Рисорджименто Джузеппе Мадзіні. Праця викликала широкий резонанс в Україні й за кордоном. 29 травня 2006 р. за сприяння Інституту культури МЗС Італії та Інституту історії України НАНУ відбулася її міжнародна презентація. Одне з найстаріших славістичних періодичних видань – римський журнал «Slavia» (2007, №2), оцінюючи монографію як «цілком нове явище в історико-політичній культурі України», водночас відзначив, що вона «перегукється з актуальними проблемами в Україні й це, зрозуміло, забезпечує їй успіх».

Дослідження Миколи Миколайовича регулярно публікуються в Італії. Серед них особливе місце посідає розвідка, в якій уперше в історіографії досліджено проблему взаємовпливів національних

рухів Італії та України – «La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento» («Поширення ідей мадзінізму в Україні XIX ст.» (Піза, 1996 р.). За програмою та за сприяння італійського національного комітету з відзначення 200-річчя від дня народження Дж.Гарібальді учений підготував й опублікував в Італії разом із проф. Р.Різаліті спільну італомовну працю, що вийшла під грифами Інституту історії України НАНУ та Флорентійського університету та присвячувалася діяльності українського волонтера гарібальдійської армії – «Лев Ілліч Мечников. Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008 р.). Він також є автором статей у таких провідних фахових журналах Італії, як «Історичний огляд Рисорджименто» (Рим), «П'ємонтські студії» (Турин), «Дантівські сторінки» (Рим), «Релігія й суспільство» (Флоренція) та ін.

Український учений виступає також консультантом зарубіжних колег, про що вони з вдячністю зазначають у передмовях до своїх видань: професор Ф.Іґіда – у книзі «Мікеланджело Пінто – літератор і римський патріот між Італією та Росією» (Рим, 1998 р.), професор М.Клименті – у монографії «Іноземні скарби й бідність у царській Росії» (Козенца, 2000 р.) та ін. Завдяки зв'язкам М.М.Варварцева з істориком музичного мистецтва В.Бертаццоні у виданій у Мантуї протягом 1998–2006 рр. серії біографічних монографій (4 книги) було опубліковано документальні матеріали про діяльність італійських митців в Україні.

Внесок Миколи Миколайовича у розширення наукових зв'язків України із зарубіжними країнами знайшов міжнародне визнання. 2 червня 2002 р. декретом президента Італійської Республіки К.Чампі і за поданням прем'єр-міністра С.Берлусконі вченого відзначено державною нагородою Італії – орденом «За заслуги перед Італійською Республікою», котрий було вручено послом Італії в Україні 26 березня 2003 р. У зв'язку з цим рішенням посол України в Італії в офіційному листі від 2 квітня 2003 р., надісланому з Рима до НАНУ на ім'я М.М.Варварцева, відзначив, що ця нагорода «є визнанням Вашого особистого значного внеску у розвиток культурного й наукового співробітництва між Україною та Італією. ... Ваші зусилля приносять велику користь українсько-італійським відносинам, а відтак – нашій державі та її народу».

Сьогодні Микола Миколайович Варварцев сповнений новаторських ідей і далекосяжних наукових планів, випромінює бадьорість і творчу наснагу. Тож побажаємо вченому подальших здобутків на ниві історичної науки!

О.Д.Бойко (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.Ф.ВЕРСТЮКА

Доктор історичних наук, професор Владислав Федорович Верстюк, якому 3 серпня 2009 р. виповнилося 60 років, займає провідне місце серед сучасних дослідників історії Української революції 1917–1921 рр. Він народився у смт Гостомель Ірпінської міськради Київської області в родині педагогів. Його батько Федір Степанович був директором Гостомельської школи. Мати Марія Олександрівна викладала українську мову та літературу. Від них майбутній історик успадкував любов до рідного краю, інтерес до минулого України, потяг до пізнання нового. У батьків була велика бібліотека, упродовж багатьох років вони передплачували журнали «Вітчизна», «Всесвіт», «Новий мир», «Нева», «Юність», «Химия и жизнь», «Наука и жизнь». Читання та обговорення книг і журналів було у сім'ї повсякденною нормою, як і громадська робота, спорт. Усе це стало основою формування молодого особистості, становлення характеру працьовитої й цілеспрямованої людини.

Шлях Владислава до історичної науки не був наперед визначеним. Захоплення фізикою та математикою, яке домінувало, привело до Київського технікуму радіоелектроніки, який він успішно закінчив у 1968 р. Відкривалися гарні перспективи на вступ до природничих факультетів Київського університету чи політехнічного інституту.

1960-ті рр. були періодом масового захоплення фундаментальними науками, віри у науково-технічний прогрес, ейфорії від досягнень космонавтики та фізики елементарних часток. Однак це був і час шістдесятників, короткої хрущовської «відлиги», коли на стовбурі нації, ущент обрубаному сталінськими репресіями, почали з'являтися перші бруньки й пагони нової української генерації. Народ прагнув самоусвідомлення та намагався поновити національну історичну пам'ять. Саме ці обставини остаточно сформували в юнака стійке прагнення вивчати історію України.

Після служби в армії у 1970 р. Владислав вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Саме у стінах alma mater він пережив захоплення княжою добою, козаччиною, але на старших курсах раз і назавжди визначився з напрямком своїх наукових зацікавлень, обравши історію України XX ст. Закінчивши університет (1975 р.), В.Ф.Верстюк короткий час працював учителем історії у середній школі. Того ж року був зарахований до аспірантури Інституту історії АН УРСР та відтоді пов'язав своє життя з академічною наукою.

У відділі історії Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни інституту було зібрано кращих фахівців із цього періоду. Безумовний вплив на формування творчих і світоглядних принципів молодого вченого справили його науковий керівник, академік АН УРСР М.І.Супруненко, академік АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор, доктори історичних наук М.А.Рубач,

Ю.М.Гамрецький та ін. У 1979 р. В.Верстюк успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Класова боротьба на селі на Лівобережній Україні у 1919 році». З 1978 р. він почав працювати у відділі, пройшовши поступово всі щаблі кар'єри вченого – молодший, старший, провідний науковий співробітник, завідувач відділу. Результатом творчих пошуків на початку 1980-х рр. стала його перша монографія – «Боротьба селянства України за зміцнення влади Рад» (Київ, 1984 р.).

У 1983–1986 рр. В.Ф.Верстюк очолював редакцію історичної літератури видавництва «Наукова думка». Це була добра школа щоденної роботи над текстами, архітектонікою книг, їх підготовкою до друку. Праця у видавництві розширила його тематичні обрії, навчила основ організації діяльності колективу, однак практично не залишала часу для власної творчості. Тож думалося про повернення до Інституту історії. Цей час збігся з початком перебудови. Боротьба нових підходів зі старими схемами й догмами, що охопила історичну науку в другій половині 1980-х рр., знайшла відображення у працях вченого. Він поглиблено вивчає феномен селянсько-повстанського руху, визначає його роль як провідного чинника революційних процесів 1917–1921 рр. в Україні. Дворічне стажування у Москві (1990–1991 рр.) було використане для творчого зростання, вивчення нових методологій і дослідницьких підходів в історичній науці, пошуку архівних документів, публікацій та матеріалів, раніше мало доступних ученим. Саме тоді В.Ф.Верстюк активно долучився до вивчення махновського руху. Опубліковані праці з цієї тематики – низка розвідок, брошури, збірник документів і монографія «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.)» (Київ, 1991 р.) – стали, безумовно, новим словом в українській історичній науці. У 1992 р. історик захистив докторську дисертацію на тему «Махновщина: селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921 рр.)». Праці В.Ф.Верстюка, присвячені селянсько-повстанському руху й махновщині, було відзначено премією ім. М.Грушевського НАНУ (1995 р.).

Здобуття Україною незалежності поставило перед ученими вимогу об'єктивного відтворення національної історії. Особливо це стосувалося доби Української революції 1917–1921 рр., котра фактично була спотворена радянською історіографією, подавалася як суто ілюстративний матеріал до наративів Москви. Новий напрям у вивченні цього надзвичайно складного та важливого періоду минулого було започатковано В.Ф.Верстюком, котрий неформально з 1992 р., а формально з 1994 р. очолив відповідний відділ Інституту історії України Національної академії наук України. На цій посаді сповна проявилися його організаторські здібності й лідерські риси. Під керівництвом В.Ф.Верстюка протягом 1990-х рр. відділ відійшов від застарілих ідеологічних догм та класово-партійних схем і звернувся до об'єктивного дослідження феномена Української революції 1917–1921 рр. Фактично кожна тогочасна публікація, присвячена визвольній боротьбі 1917–1921 рр., характеризувалася науковою новизною. У своїх дослідженнях В.Ф.Верстюк рухався від вивчення конкретно-історичного матеріалу до його концептуального узагальнення. Історик дав змістовні оцінки окремих періодів, а також загальну характеристику Української революції 1917–1921 рр. як складного й суперечливого політичного та соціокультурного явища. Ядром його стало відновлення української державності. У полі зору дослідника постійно перебували ключові постаті революційного процесу, насамперед М.С.Грушевський, С.В.Петлюра, Є.Х.Чикаленко та ін. Наукові студії В.Ф.Верстюка – а це статті, нариси, монографія «Українська Центральна Рада» (Київ, 1997 р.), розділи у двотомній колективній праці «Історія України: нове бачення» (Київ, 1996–1997 рр.) – стали справжнім проривом у науці, започаткували нову візію Української революції 1917–1921 рр.

У 1997–2005 рр. В.Ф.Верстюк одночасно з керівництвом відділом виконував обов'язки заступника директора Інституту східноєвропейських досліджень НАНУ. Робота на цій посаді, координація наукової діяльності з відповідними установами зарубіжжя додали нових творчих імпульсів дослідницькій діяльності вченого, сприяли осмисленню ним місця і ролі України у контексті європейського історичного процесу. У той період він також стажувався у Колумбійському (США) та Альбертському (Канада) університетах, співпрацював з Українською вільною академією наук у США, Науковим товариством імені Шевченка у США. Наслідком цього співробітництва стало кілька цікавих творчих проєктів, насамперед підготовка та видання неопублікованих щоденників Є.Х.Чикаленка.

В.Ф.Верстюк став одним з ініціаторів і керівником масштабного археографічного проєкту «Джерела до вивчення історії Української революції», метою котрого було закладення документальної бази для об'єктивного й неупередженого дослідження цього історичного феномена. На сьогоднішній день керований ним колектив підготував п'ять фундаментальних збірників документів, три з яких уже стали надбанням наукової громадськості («Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах», Київ, 1996, 1997 рр.; «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Документи і матеріали», Київ, 2003 р.; «Директорія, Рада Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах», Київ, 2006 р.), а решту («Рада Міністрів Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Квітень – листопад 1918 р.: Документи і матеріали»; «Сергій Єфремов. Публіцистика революційної доби (1917–1920): Документи і матеріали») підготовлено до друку.

Із кінця 1990-х рр. авторитетний учений, доктор історичних наук, професор (з 2002 р.) В.Ф.Верстюк належить до кола провідних фахівців Інституту історії України НАНУ, котрі визначають стратегію наукової діяльності цієї академічної установи. Він є учасником багатьох проєктів, започаткованих інститутом, іншими академічними установами, де виступає як член авторського колективу, член редколегії, рецензент. Серед таких видань: «История классов и социальных слоёв Украинской

ССР», «Україна крізь віки», «Безсмертя. Книга Пам'яті України», «Малий словник історії України», «Енциклопедія історії України», «Історія українського селянства», «Історія українського козацтва», «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001», «Уряди України у XX ст.», «Політична історія України XX – початок XXI ст.» та ін.

На сьогоднішній день ученому належить розробка сучасної моделі Української революції 1917–1921 рр., яка витіснила з наукового обігу її радянську концепцію. Історик зробив вагомий внесок у вивчення політичних та державних інститутів УНР, ранньої історії радянського режиму в Україні, повстанського селянського руху 1918–1921 рр., соціальної історії революції.

З-під пера В.Ф.Верстюка вийшло понад 200 наукових праць, серед яких, крім згаданих монографій, розділи у колективних проектах «Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник» (Київ, 1997, 2005 рр.), «Голодомор – геноцид українського народу 1932–1933 років» (Київ, 2007, 2008 рр.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (Київ, 2004 р.), «Політична історія України. XX ст.» (Київ, 2002 р.) та ін. Він також є автором багатьох підручників і посібників для загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів, різноманітної науково-довідкової літератури. В.Ф.Верстюк входить до редколегій «Українського історичного журналу», «Українського гуманітарного огляду», «Сучасності», «Пам'яті століть». Кілька років він був головним редактором часопису «Молода нація».

Владислав Федорович ніколи не був суто кабінетним ученим. Багато часу він віддає громадській і науково-просвітницькій діяльності, стрижнем якої є пропаганда історичних знань, поширення об'єктивної інформації про українську історію XX ст. Учений завжди був у числі організаторів та учасників наукових форумів, громадсько-політичних заходів – дискусій, круглих столів і т.ін. Він активно співпрацює із засобами масової інформації. Зокрема із середини 1990-х рр. почалося його постійне співробітництво з Українським радіо. Слухачами був позитивно сприйнятий його цикл «Український історичний календар». Довгі роки на радіо звучала щотижнева програма «Звенигора», котру В.Ф.Верстюк започаткував та вів разом з А.М.Скрипником. Сьогодні він автор і ведучий радіопрограми «Відлуння пам'яті», є частим гостем на телебаченні, друкується у пресі. Свою наукову діяльність учений поєднує з педагогічною. Із кінця 1990-х рр. він професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», де читає курс «Українська революція». Під його керівництвом захищено 5 кандидатських дисертацій.

Новим етапом у біографії Владислава Федоровича Верстюка став Український інститут національної пам'яті, де він працює з вересня 2007 р., спочатку на посаді директора департаменту, а з грудня 2007 р. – заступником голови. Тут він проявив себе не лише як творча людина, а й ефективний організатор. Учений здійснював керівництво кількома великими науковими та просвітницькими проектами, зокрема підготовкою Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні, керував організацією і проведенням багатьох конференцій.

Багатолітня плідна праця відомого вченого відзначена державою. В.Ф.Верстюка нагороджено грамотою Верховної Ради України (2006 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.), він має почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України (2001 р.).

Свій 60-річний ювілей Владислав Федорович Верстюк зустрів у розквіті творчих сил, маючи багато нових планів та проектів. Друзі, колеги й учні бажають ювілярові довгих років, невичерпного натхнення і яasnих урожаїв на науковій ниві!

С.В.Віднянський (Київ), М.Г.Крикун (Львів)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Л.О.ЗАШКІЛЬНЯКА

У серпні 2009 р. виповнилося 60 років відомому українському історичному Леоніду Опанасовичу Зашкільняку. Ювіляр народився 25 серпня 1949 р. у м. Львові в родині службовців. Навчався на історичному факультеті Львівського державного університету імені І.Франка (нині – Львівський національний університет імені І.Франка), який закінчив із відзнакою у 1971 р. і був рекомендований до аспірантури на кафедру історії південних і західних слов'ян, якою у той час керував відомий український історик Д.Л.Похилевич. 1975 р. у Львівському університеті захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба Польської робітничої партії проти реакції за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу в Польщі (1944–1948 рр.)» (науковий керівник доц. І.І.Белякевич). Від того часу постійно працював на кафедрі історії південних і західних слов'ян (із 1992 р. – кафедрі історії слов'янських країн) Львівського університету на посадах асистента (1974–1976 рр.), старшого викладача (1976–1978 рр.), доцента (1978–1992 рр.). У 1988–1991 рр. перебував у докторантурі Львівського університету, після закінчення якої у 1993 р. захистив в Інституті історії України НАНУ докторську дисертацію «Польська історіографія 40–60-х років XX ст. (питання організації і методології)» (науковий консультант проф. В.П.Чугайов). Із 1995 р. працював професором кафедри історії слов'янських країн Львівського університету, а в 1997–2007 рр. – завідувачем цієї ж кафедри. Неодноразово обирався членом ученої ради університету. Із вересня 2007 р. працює заступником

директора з наукової роботи Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України у Львові.

Упродовж роботи в університеті сформувався як фахівець із всесвітньої історії та історіографії. Його наукові інтереси зосереджені на вивченні нової і новітньої історії Польщі, українсько-польських відносин, історії країн Центральної та Східної Європи, української та зарубіжної історіографії, теоретичних проблем історичної науки. Л.О.Зашкільняк є автором понад 300 наукових праць, у тому числі 6 індивідуальних і понад 10 колективних монографій, низки посібників, документальних видань, статей і рецензій, виданих в Україні, Росії, Польщі, Німеччині та інших країнах. Серед них – «Формирование и развитие исторической науки в Польше» (1986 р.), «Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки)» (1992 р.), «Вступ до методології історії» (1996 р.), «М.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.)» (1997 р.), «Методологія історії від давнини до сучасності» (1999 р.), «Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів» (колективна праця, 2000 р.), «Історія Польщі: від давніх часів до наших днів» (у співавторстві з М.Крикуном, 2002 р.), «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (колективна монографія, 2004 р.), «Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів» (2007 р.).

У дослідженні з історії Центрально-Східної Європи та Польщі, заснованих на опрацюванні великої кількості документів і літератури, учений розкрив регіональні й національно-державні умови історичної еволюції народів цього європейського регіону в новий і новітній час, узявши до уваги якнайширше коло явищ міжнародного, політичного, соціально-економічного і культурного характеру. Це дозволило поставити під сумнів, а часом і спростувати ряд сформованих упродовж тривалого часу стереотипів у міжнародних і міждержавних стосунках, зокрема поширених між сусідами України, збагатити світоглядні обрії розуміння історичного процесу України в європейському контексті, створити підвалини для кращого пізнання інших країн та народів, пошуку шляхів зближення між ними.

Історіографічні і методологічні праці Л.О.Зашкільняка сприяють відновленню призабутих імен видатних українських істориків та усвідомленню значення їх наукової творчості (М.С.Грушевський), включенню української історичної думки у світовий історіографічний процес. Проведений під його керівництвом аналіз стану української історіографії після здобуття нашою країною незалежності сприяв подоланню стагнації та орієнтації на застарілі моделі історичних досліджень, стимулював українських істориків до вивчення кращого досвіду світової історичної науки та використання її здобутків. В останні роки під його керівництвом розробляється міждисциплінарна науково-дослідна тема «Історичні міфи і стереотипи в міжнародних стосунках сучасної України», готується до друку колективна монографія.

Організаційні вміння професора Л.О.Зашкільняка проявилися в ініціюванні і згуртуванні міжнародних творчих колективів істориків різних країн із метою дослідження історії українсько-польських стосунків, міжслов'янських взаємин, вивчення історичної свідомості та її ролі у суспільних трансформаціях, організаційного і методологічного розвитку історичної науки. Він є співавтором багатьох колективних праць, підготовлених і виданих Московським державним університетом імені М.Ломоносова та Інститутом слов'янознавства РАН («Историография истории южных и западных славян», Москва, 1987 р.; «Историография истории нового времени стран Европы и Америки», Москва, 1990 р.; «Политические системы СССР и стран Восточной Европы 20–60-е годы», Москва, 1991 р.; «Марксизм и историческая наука в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1870–1965)», Москва, 1993 р., «Актуальные проблемы славянской истории XIX–XX веков», Москва, 2003 р. та ін.). Один з ініціаторів та організаторів проведення наукових зустрічей і форумів істориків України та Польщі, виконання спільних наукових проєктів («Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів», 1996 р.; «Львів: місто, суспільство, культура», 6 томів, 1995–2008 рр.; «Польща – Україна – Німеччина в сучасній Європі», 7 томів, 1996–2008 рр.; «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX – першій половині ХХ ст.», 6 томів, 2000–2007 рр. та ін.). Із 2007 р. є співкерівником (разом із професором Є.Матерницьким із Жешува) українсько-польського наукового проєкту «Історія – ментальність – ідентичність. Роль історії та істориків у житті українського і польського народів» (у 2008 р. вийшов перший том одноіменного видання «Historia – mentalność – tożsamość» за його співредакцією). Водночас Л.О.Зашкільняк є координатором (спільно з професором В.Резмером із Торунського університету) українсько-польського проєкту «Україна – Польща: важкі питання» (вийшло друком 10 томів одноіменного видання, 1998–2007 рр.). Учасник багатьох міжнародних наукових з'їздів, конференцій і семінарів.

Учений сприяв підготовці кадрів фахових істориків в університетах України (під його керівництвом захищено 8 кандидатських дисертацій з історії країн Центрально-Східної Європи та історіографії), інших країн (завдяки участі у міжнародних гуманітарних школах, здійсненню експертизи міжнародних науково-дослідних проєктів із країн Центральної та Східної Європи). Викладав (і продовжує викладати) навчальні курси у Львівському національному університеті імені І.Франка, Українському католицькому університеті, Національному університеті «Острозька академія», у міжнародних наукових школах, певний час працював (за сумісництвом) в Інституті історії України НАН України (2005–2007 рр.).

Л.О.Зашкільняк є членом двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій, упродовж двох термінів працював в експертній комісії ВАК України з історичних спеціальностей, входить до складу

експертів з акредитації магістерських програм з історії Міністерства освіти і науки України. Є членом редколегії багатьох періодичних видань, у тому числі «Український історик», «Україна модерна», «Проблеми слов'янознавства», «Вісник Львівського університету», «Галичина», «Український гуманітарний огляд», «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» та ін. Виконує обов'язки заступника голови Національного комітету істориків України, є дійсним членом Українського історичного товариства і головою його львівського осередку, членом Міжнародної асоціації гуманітаріїв, експертом Американської ради наукових товариств.

Ювіляр відзначений нагородою польського часопису «Przegląd Wschodni» за краще закордонне видання з історії Польщі (2003 р.), нагородою люблінського архієпископа «Memoria iustorum» («Пам'ять праведників») за заслуги в розвитку діалогу культур, який служить будівництву Європи і зміцненню спільних цінностей у суспільстві (2008 р.), має звання почесного професора Жешувського університету імені королеви Ядвіги (2008 р.).

У своїй науковій роботі ювіляр керується насамперед засадами наукової етики, фаховості, ініціативності та відповідальності. Леонід Опанасович Зашкільняк вирізняється доброзичливим ставленням до колег і наукової молоді, з якими працює поруч, тактовністю і повагою у взаєминах із зарубіжними вченими. Свій ювілей історик зустрічає в доброму здоров'ї і з амбітними планами щодо подальшого оновлення української історичної науки, виховання нових поколінь істориків-фахівців.

ДЗИРА ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ

21 серпня 2009 р. на 79-му році життя помер видатний український історик, член Спілки письменників України, кандидат філологічних наук Ярослав Іванович Дзира. Він народився 2 травня 1931 р. у багатодітній селянській родині на Перемишльщині (с. Трушевичі). У пам'яті Ярослава назавжди залишилися спогади про довоєнні та повоєнні більшовицькі репресії, війну, визвольну боротьбу УПА, сумнозвісну акцію «Вісла». На формування світогляду юнака великий вплив справив його батько – артилерійський офіцер армії ЗУНР. У 1947 р. Ярослава Дзиру виключили з 10-го класу Нижанковицької школи за «націоналізм», адже він відповідав на уроках історії не за підручником, а за книгами Івана Крип'якевича. Усе ж юнак закінчив десятирічку в іншому селі й став працювати вчителем початкових класів у с.Передільниці. Але в 1949 р. його звільнили з роботи через те, що він не був комсомольцем (ані до комсомолу, ані до компартії Ярослав Дзира так ніколи й не вступить). На початку 1950-х рр. він закінчив Дрогобицький учительський інститут і працював після його закінчення один рік у вечірній школі карпатського міста Турка. У 1953 р. молодий педагог поступив на філфак Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, приховавши свої «політичні гріхи». У 1958 р. з відзнакою закінчив КДУ та вступив до аспірантури академічного Інституту літератури. Його науковим керівником став учений зі світовим ім'ям академік О.Білецький, котрий і визначив тему кандидатської дисертації юнака – «Літопис Самійла Величка як літературний твір».

Молодий дослідник не зацікавився на дисертації, а прагнув використати найменшу можливість, щоб донести народу правду про його історію й культуру. Жертвуючи дорогоцінним часом, він був активним дописувачем різних газет та журналів – особливо таких, як «Літературна Україна», «Молодь України», «Вечірній Київ», «Україна», «Вітчизна», «Всесвіт», «Дніпро», «Український календар» (Варшава), «Наша культура» (Варшава), «Наше слово» (Варшава), «Новий вік» (Румунія), уже тоді вражаючи широким діапазоном своїх інтересів як у галузі філології, так і мовознавства та історії. До кола зацікавлень ученого вже тоді потрапили Данило Галицький, гетьмани і кошові отамани, церковні та культурні діячі (О.Бодянянський, С.Гулак-Артемівський, А.Кашченко, І.Нечуй-Левицький, св. Климент Охридський, В.Перетц, Антоній Радивилівський, І.Срезневський, Іван Франко й ін.), науковець досліджував і переклав художні твори таких іноземних авторів, як Тейн де Фріс, Гана Зелінова та Іван Кліма. Роман останнього «Година тиші» Я.Дзира переклав і двічі видав у 1964–1965 рр., прагнучи донести до українського читача твір чеського письменника, відомого своїми демократичними поглядами. Між іншим, за кілька років І.Кліма стане одним із провідних діячів «Празької весни» 1968 р.

Але у центрі уваги вченого, звичайно ж, залишалися українські літописи й зокрема творчість Тараса Шевченка. Дослідження Ярослава Дзири стало справжнім новим та важливим словом у шевченкознавстві. Він простежив вплив українських літописів на творчість Великого Кобзаря, виявив глибинні корені філософії його світогляду. За свідченням О.Білецького, ніхто з дослідників до Я.Дзири не помітив, як уважно Т.Шевченко читав літопис С.Величка, «що так вплинув на уявлення поета про минуле України, беручи з Величка й освітлення постатей окремих гетьманів, і багато іншого аж до окремих образів, порівнянь і метафор». Свою високу оцінку дисертації Я.Дзира дали й інші відомі українські вчені, зокрема професори Михайло Марченко та Орест Зілінський.

Здавалося б, перед молодим дослідником відкрилася зелена вулиця. Проте не так сталося... Шовіністично налаштовані чиновники від науки звинуватили Ярослава Дзиру в тому, що він намагається «відірвати Шевченка від благодатного впливу на нього російської літератури...», зв'язати Кобзаря з представниками націоналістичної козацької старшини, мазепинцями». У результаті йому не дали змоги працювати в Інституті літератури (тільки у 1962 р. він зміг улаштуватися на роботу в Інститут історії АН УРСР), забороняли друкуватися, брати участь у конференціях, навіть зірвали захист дисертації у 1963 р., хоча автореферат уже був розісланий. Довелося шукати вчену раду десь на периферії й, нарешті, знайти її в Одесі у 1968 р., передрукувавши автореферат і викинувши звідти все, що могло б здатися партійній цензурі крамольним.

Незважаючи на тяжкі побутові умови, науковець невтомно працював, беручи активну участь у підготовці «Шевченківського словника», «Радянської енциклопедії історії України», написав ряд студій, присвячених видатним людям України та пам'яткам писемності. Вийшла у світ і велика серія його статей у головному друкованому органі вітчизняних істориків – «Українському історичному журналі», у щорічниках «Історичні джерела та їх використання», «Український історико-географічний збірник», «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (у цьому виданні Я.Дзира був відповідальним секретарем) та ін. Знайшовши підтримку у відомих істориків Ф.Шевченка, І.Гуржія, В.Сарбея і деяких інших, він задумав розпочати видання серії українських літописів. Майже всі ці пам'ятки не видавалися з дореволюційного часу, а деякі (як літопис Г.Грабянки) навіть потрапляли часом до сумнозвісних «спецфондів». Омріяна серія вдало розпочалася виданням у 1971 р. літопису Самовидця. Припала пилотом століть пам'ятка засяяла світлом зірки першої величини. Не випадково весь тираж розійшовся дуже швидко, а саме видання здобуло понад два десятки позитивних рецензій як в Україні, так і за кордоном. Дуже важливо, що науковець розробив також власні правила передачі староукраїнських текстів козацької доби, які стали домінуючими у сучасній археографічній практиці. Учений задумав підготувати до друку Густинський та Межигірський літописи, твори Самійла Величка, Григорія Грабянки й Олександра Рігельмана, видав цикл розвідок, присвячених цим пам'яткам.

Ярослав Дзира був своїм у колі шістдесятників, зокрема товаришував із такими дисидентами, як Борис Антоненко-Давидович, Юрій Бадзьо, Михайло Брайчевський, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, Зіновія Франко та ін., рядом відомих українців у Польщі (Стефан Козак, Михайло Лесів), Румунії (Марія Герлан), Чехословаччині (Михайло Мольнар і Юрій Бача), брав участь у поширенні «самвидаву», був активним учасником лекторію з історії козацтва й України. Це не могло пройти повз пильне око КДБ. Як наслідок, Я.Дзира постійно відчував на собі дискримінацію через політичні погляди й принциповість. Саме тому блискучий злет наукової творчості вченого був грубо перерваний. Посилення реакційних тенденцій у національній політиці брежнєвсько-сусловської Москви призвів до змін у керівництві КПУ та настання сумнозвісної «маланчуківщини», зокрема розпочалися арешти і кадрові чистки. 12 вересня 1972 р. з Інституту історії було звільнено ряд відомих науковців, котрі досліджували козацьку добу – Олену Апанович, Михайла Брайчевського, Олену Компан і Ярослава Дзиру. Їх не просто звільнили, а й прирекли на безробіття та забуття, а на їхні праці не можна було навіть посилатися!

Для вченого та його сім'ї настали особливо тяжкі часи. Хоча за інерцією ще публікувалися в енциклопедіях деякі його статті, здані раніше у видавництво, але, крім них, за 15 (!) років не вийшло друком жодного (!) рядка. Ярославові Дзирі не давали роботи за спеціальністю навіть у школі. КДБ «рекомендував» йому переїхати в якусь провінційну діру, щоб легше було контролювати науковця, пропонував стати «стукачем», виступити з «викриттям», а у разі відмови погрожував фізичною розправою. Але він залишився непохитним, воліючи жити на випадкові заробітки, наприклад, за переклади з іноземних мов під чужим прізвищем для когось, але не змінювати своїх переконань. У той тяжкий період Ярослав Дзира прагнув не втратити кваліфікацію вченого, не пропускав літературних вечорів чи творчих зустрічей, майже щодня ходив до Центральної наукової бібліотеки (нині – Національна бібліотека України ім. В.Вернадського), де спілкувався з багатьма дослідниками, обмінювався новинами наукового та суспільного життя. У розмовах із тими, кому він довіряв, Я.Дзира не приховував свого ставлення до українофобської влади, сприяючи розвитку у співрозмовників національної свідомості. Він був людиною непростой біографії, гнаним у сумнозвісні часи брежнєвського «застою», але, за свідченням письменника В.Шевчука, зумів зберегти своє чисте людське реноме і власну гідність як ученого.

Нарешті, почалася горбачовська «перебудова», а за нею й відродження незалежності Української держави. Послабшала цензура і вперше за 15 років почали друкуватися студії Ярослава Дзири, котрий знову став в обороні рідного слова та культури. Науковця прийняли до Спілки письменників України (1990 р.), обрали академіком Української Могиланської-Мазепинської академії наук у Торонто (1991 р.), а також заступником голови Київського осередку Українського історичного товариства, поновили на роботі в академічному Інституті історії. Він виступав із лекціями і доповідями не тільки в Україні, а й у США, Канаді, Польщі, причому і тут залишився принциповим, не став запобігати перед, зокрема, деякими космополітично налаштованими професорами з Гарварда. Науковому доробку та

мужній громадянській позиції вченого віддали належне провідні україністи нашої країни та світу, наприклад, шевченкознавці М.Антонович, Я.Рудницький, Б.Стебельський, письменник-дисидент Микола Руденко.

Ярослав Дзира гостро переживав за долю України, адже шлях, котрим повели її можновладці, був далеко не таким, як треба. Він гостро сприймав болі країни як свої власні, прагнув чесною та сумлінною працею прислужитися її розбудові. Ще встиг написати цінні розвідки про Тараса Шевченка, Миколу Гоголя, Михайла Грушевського, Василя Стуса, видав і деякі статті останнього, котрі зберігав у себе навіть у часи гонінь, а також «Історію русів», цикл студій про українських гетьманів і їх столиці, про реєстр Війська Запорізького 1649 р. та українські прізвища... Науковий доробок Ярослава Дзири становить понад 300 друкованих праць.

Але в незалежній Україні вченому вдалося плідно попрацювати лише десяток років. Тяжкі поневіряння і стреси радянських часів підірвали його здоров'я – він уже не міг писати, останні роки не виходив із дому, але й у цей тяжкий час молив Бога за рідну Україну. Земне життя Ярослава Івановича Дзири обірвалося 21 серпня цього року... За три дні видатного вченого, відспіваного священиком Української православної церкви Київського патріархату, поховали. Царство Небесне рабу Божому Ярославу... Вічна йому пам'ять!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Бондар-Терещенко І.**
У задзеркаллі 1910–1930-х років / Ред.
К.Туз. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.
- Вардзарук Л.**
Пам'ятаймо! – Івано-Франківськ:
Місто НВ, 2008. – 228 с.
- Веденєєв Д.В.**
Міжнародно-інформаційна діяльність
Української держави 1917–1923 рр.: Навч.
посіб. – К.: Наук.-видав. відділ НА СБ
України, 2009. – 164 с.
- Вронська Т.**
Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.
- Гирич І.**
Історія України нового часу в сучасній
шкільній освіті. – К.: Вид. дім «Стилос»,
2009. – 64 с.
- Гошуляк І.**
Тернистий шлях до соборності (від ідеї
до Акту злуки). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса
НАН України, 2009. – 467 с.
- Добко О.**
Коли диявол зійшов на землю... –
Луцьк: Волинська обласна друкарня,
2009. – 216 с.
- Іванова Л.Г.**
Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. ХІХ ст. / Відп. ред. М.Ю.Виговський. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.
- Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.11. – 350 с.**
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях від ХVІІ ст. до 2000 року. У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.1:**
- Історія Києва з найдавніших часів до 1861 р. – 414 с.**
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях від ХVІІ ст. до 2000 року. У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. – 200 с.**
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях від ХVІІ ст. до 2000 року. У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.3: Історія міста Києва періоду 1917–1990 рр. – 426 с.**
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях від ХVІІ ст. до 2000 року. У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.4: Київ на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – 90 с.**
- Лазаревський О.**
З оточення пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських: Есей. – К.: Пульсари, 2009. – 164 с.
- Людмила Розсоха. Біобібліографічний**
покажчик: Історичне краєзнавство, генеалогія, літературознавство, мовознавство, музеєзнавство, публіцистика / Уклад. В.Ханко. – Миргород: ТОВ «Вид-во Миргород», 2007. – 116 с.
- Михальченко М., Андрущенко В.**
Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2009. – 458 с.
- Нестуля О.**
Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення 1930 р. / Упор. О.Нестуля, С.Нестуля. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. – Вип.4: Повернення

культурного надбання України: документи свідчать. – 331 с.

Павленко С.

Кохання гетьмана Мазепи: Історико-документальна студія. – Чернігів: ПП «Вид-во Русь», 2008. – 112 с.

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.) / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2009. – 397 с.

Портнов А.

Між «Центральною Європою» та «руським миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. – К.: НІСД, 2009. – 160 с.

Прокоп'юк О.

Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.) / Відп. ред. К.Крайній. – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.3. – 300 с.

Реснт О.

Україна XIX–XX століть: Роздуми та студії історика / Відп. ред. В.А.Смолій. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486 с.

Розсоха Л.

Миргородщина козацька і гоголівська: До 200-річчя від дня народження М.В.Гоголя. – Миргород: ТОВ «ВБ Аванпост-прим», 2009. – 396 с. (серія «Миргородські джерела»)

Розсоха Л.

Села і хутори Миргородщини XVII–XX століть: Матеріали до історико-топонімічних студій. – Миргород: ТОВ «Вид-во Миргород», 2008. – 234 с.

Розсоха Л.

Сорочинський Святомихайлівський монастир: Історико-краєзнавча розвідка. – Миргород: ТОВ «Вид-во Миргород», 2008. – 44 с.

Соборність як чинник українського державотворення: (до 90-річчя Акту злуки). Всеукраїнська наук. конф. (Київ, 21 січня 2009 р.) / Відп. ред. Р.Я.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 230 с.

Спадщина: До 85-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. Зб. наук. ст. – Дніпропетровськ: Держ. архів Дніпропетровської обл., 2008. – Вип.2. – 268 с.

Тимошик М.

Дмитро Степовик. Життя й наукова діяльність. – К.: Архангельський глас, 2008. – 656 с.

Ткаченко В.В.

Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.). – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. – 375 с.

Турченко Г.

Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.): Навч. посіб. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – 342 с.

Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Відп. ред. М.Литвин. – Л., 2007. – Вип.2: Депортації 1944–1951 рр. – 294 с.

Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: До 75-річчя Голодомору в Україні: Зб. док. / Гол. редкол. В.Ф.Боровик. – Херсон: Держ. архів Херсонської обл., 2008. – 320 с.

Щоденник Давида Рубіновича / Пер. із пол. А.Шарого. – К.: Зовнішторгвидав України, 2009. – 72 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Гол. ред. М.Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 224 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

ARTICLES

Skrzhyns'ka M. V. Proceedings in the Ancient States of the Northern Black Sea	4
Voitovych L. V. (<i>L'viv</i>). «Geographus Bavarus»: an Attempt Ethnolocalization Population of Central and Eastern Europe IX century	12
Mykhailovs'kyi V. M. Board Koriatovychi in Podillia (1340-e – 1394): Social Structure Princely Entourage	34
Vynnychenko O. O. (<i>L'viv</i>). Princes and No Princes: the Princely Title Yelovyts'ki	47
Vyrs'kyi D. S. Colonel Mykhailo Krysa – Bad Known Hero/Antihero Cossack Revolution	65
Donik O. M. The Number of Ethnic and Confessional Composition of the Merchants of Ukraine in the XIX – Early XX century	71
Koniushenko Yu. A. (<i>Kharkiv</i>). Historical and philological society under Novorosiya University and the main stages and fields of its activities (1889–1923).....	97
Koval'chuk M. A. Rebel Guerrilla Movement Against the White Guards in Kyiv Region (September 1919 – January 1920).....	106
Kyl'chyts'kyi S. V. When and How Was the Reunification of Western Ukraine from the USSR.....	121
Heneha R. Ya. (<i>L'viv</i>). Social Context of the Ukrainian National Movement for Example Ethnic Social Changes in the Composition and Status of the Population of the City 2 Half 1940's.....	139
Yevseeva T. M. Mental Characteristics of Modernization of the Political System of the Russian Empire and the USSR in the Late XIX – in the Early XX century. (Ukrainian Context)	152

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Parfinenko A. Yu. (<i>Kharkiv</i>). Epistemological Possibilities Journalism as a Historical and Historiographical Sources (by Example of Educational Political Essays of the 1920s – early 1930s).....	178
Holubeu V. F. (<i>Minsk, Republic of Belarus</i>). Rural Community (Community) XVI–XVIII centuries in Ukrainian Historiography.....	186
Khvedchenia S. B. Old Icelandic Saga as a Source of Information for Historical Geography: a Journey Þorvaldur Koðránsson in the Holy Land and its Location on the Territory of Rus' (the beginning of XI century)	200
Mytsyk Yu. A. Drawing from the German Pamphlet in 1684.....	214

BOOK REVIEWS

Shandra V. S. V.V.Bezdrabko. Document Studies in Ukraine: the Institutionalization and Modern Development.....	217
Pater I. H. (<i>L'viv</i>), Soliar I. Ya. (<i>L'viv</i>). S.D.Helei. L'viv Academy of Commerce: An Essay on the History	219
Kyrydon A. M. I.B.Datskiv. Brest 1918: European Breach of Ukraine	222
Roman'ko O. V. (<i>Simferopol'</i>). A.S.Gogun. Stalin's commando. Ukrainian Partisan Units. Poorly-Investigated History. 1941–1944.....	226

CHRONICLES OF LIFE

Ivanenko O. A. On 80th Anniversary of Doctor of History, Professor M.M.Varvartsev.....	229
Boiko O. D. On 60th Anniversary of Doctor of History, Professor V.F.Verstiuk	230
Vidnians'kyi S. V. (<i>Kyiv</i>), Krykun M. H. (<i>L'viv</i>). On 60th Anniversary of Doctor of History, Professor L.O.Zashkil'niak	232
Dzyra Yaroslav Ivanovych	235
New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.....	238